

Ignacij Voje

NEMIRNI BALKAN

Zgodovinski pregled od 6. do 18. stoletja

STANISLAV KONDA
OMERSOVA 37
1000 LJUBLJANA

287

Ignacij Voje

NEMIRNI BALKAN

Zgodovinski pregled od 6. do 18. stoletja

Ljubljana 1994

Dr. Ignacij Voje
Nemirni Balkan
Zgodovinski pregled od 6. do 18. stoletja

Po mnenju Ministrstva za šolstvo in šport št. 415-26/94 z dne 14. 2. 1994 sodi knjiga med proizvode, za katere se plačuje 5-odstotni davek od prometa proizvodov.

ISBN 86-341-1377-9

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

949.7"05/17"

VOJE, Ignacij
Nemirni Balkan : zgodovinski pregled od 6. do 18. stoletja /
Ignacij Voje. – 1. izd. – Ljubljana : DZS, 1994

40579328

VSEBINA

SPREMNA BESEDA	5	HRVAŠKA OD 12. DO 15. STOLETJA ...	119
I. VPLIV LEGE BALKANSKEGA POLOTOKA NA ZGODOVINSKI RAZVOJ	7	Politični razvoj pod Arpadovci	119
II. NASELITEV SLOVANOV NA BALKANSKI POLOTOK	11	Oblikovanje fevdalne družbe na Hrvaškem in v Slavoniji	122
Rojstvo bizantinske države	13	Nastanek mest v Slavoniji	124
Prva faza slovanskih vpadov	18	Zemljiško gospodarstvo in položaj ter obveznosti podložnikov v 12. in 13. stoletju ..	125
Druga faza slovanskih vpadov	22	Dalmatinska mesta pod Arpadovci	127
Obseg naseljevanja	24	Politični razvoj ogrsko-hrvaške države od Ludvika I. Anžuvina do Sigismunda Luksemburžana	130
Naselitev Bolgarov	26	Okrepitev tuje oblasti v Istri	134
Doselitev Hrvatov	27	DUBROVNIK OD NASTANKA DO 15. STOLETJA	136
Slovanska kolonizacija Istre	29	BOSNA POD DINASTIJO KOTROMANIČEV	144
Gospodarski razvoj Slovanov v času selitev	30	Politični razvoj v 12. stol.	144
Družbena ureditev Slovanov	32	Bosenska cerkev – bogomilstvo	145
Odnos Slovanov do ostankov staroselcev .	34	Politični razvoj od začetka 13. do sredine 15. stoletja	146
III. OD RODU DO RAZVITE FEVDALNE DRUŽBE	39	Posebnosti bosenskega fevdalizma	154
PREPOROD BIZANCA	42	V. PROPAD SREDNJEVEŠKIH BALKANSKIH DRŽAV	157
HRVATJE V DOBI NARODNIH VLADARJEV	46	Hrvaška v času turškega prodiranja ...	159
Politični razvoj v 9. in 10. stoletju	47	Razmere v despotovini po smrti Štefana Lazarevića	162
Boj za oblast nad Istro	64	Usoda Srbov v južni Ogrski	167
PRVO BOLGARSKO CARSTVO	66	Zeta pod Balšići in Crnojevići	169
MAKEDONCI MED BIZANCIEM IN BOLGARI	69	Propad bosenske države	174
Makedonija pod Bolgari	70	Oblikovanje vazalnih kneževin na območju današnje Romunije	178
Delovanje Klimenta in Nauma	71	Bolgarska država prva pod turško oblastjo	180
Bogomilstvo	72	VI. VZPON OSMANSKEGA IMPERIJA, OBLIKOVANJE OSMANSKE DRŽAVNE ORGANIZACIJE IN NJENEGA FEVDALNEGA SISTEMA	181
Samuelova makedonska država	73	Nastanek in razvoj osmanske države ...	184
Upori Makedoncev proti Bizantincem ..	76	Državna in upravna ureditev	188
Gospodarstvo in družbena ureditev v 11. in 12. stoletju	78	Vojaška ureditev	191
SRBI POD PRITISKOM BIZANCA	79	Osmanski fevdalni red (timarski sistem) .	194
Razvoj Raške do konca 10. stoletja	79	Značilnosti turškega fevdalizma	197
Razvoj Duklje v 10. in 11. stoletju	81	VII. POSEBNOSTI UVAJANJA TURŠKEGA FEVDALNEGA SISTEMA V NEKATERIH BALKANSKIH DEŽELAH	199
BOSNA V MRTVEM KOTU	85	Makedonija	200
IV. EKSPANZIJE BALKANSKIH DRŽAV IN UTRJEVANJE CENTRALNE OBLASTI	87	Srbija	203
ZATON BIZANCA	89	Bosna in Hercegovina	210
NEMANJIŠKA SRBIJA	92	Črna gora	217
Graditev srbske državne samostojnosti .	92	VIII. HRVAŠKE DEŽELE POD TURŠKIM PRITISKOM	221
Širitev Srbije proti jugu	99		
Družbeni odnosi v nemanjiški Srbiji ...	105		
Državna ureditev	108		
Pravo – zakonik	110		
Propadanje nemanjiške Srbije	111		
Srbija za časa kneza Lazarja in bitka na Kosovem polju	113		
Nastanek srbske despotovine	115		
DRUGO BOLGARSKO CARSTVO	118		

Ostanki Hrvaške pod oblastjo Habsburžanov	222	Vojna 1737–1739. Beograjski mir	252
Vojna krajina – poseben hrvaški teritorij	228	Vpliv krize na nekatere balkanske dežele	255
Beneška Dalmacija pod turškim pritiskom	232	Oblike odpora zoper turško oblast	263
Dubrovniška republika na višku razvoja in njen propad	237	Migracije na Balkanu	264
IX. ZAČETKI KRIZE OSMANSKE DRŽAVE IN NJENEGA FEVDALNEGA SISTEMA	241	X. ODPOR PROTI HABSBURŠKEMU CENTRALIZMU IN ABSOLUTIZMU V HRVAŠKIH DEŽELAH	271
Razpadanje timarsko-spahijskega sistema in slabitev osmanskega imperija	242	IZBRANA LITERATURA	276
Turško-avstrijske in beneške vojne ter umik iz srednjega Podonavja	246	BIBLIOGRAFIJE	280
Dolga vojna (1593–1606)	246	SPLOŠNI PREGLEDI	280
Kretska vojna (1645–1669)	247	ŠTUDIJE, RAZPRAVE	282
Dunajska vojna (1683–1699)	248	KAZALO STVARNIH IMEN	
Vojna 1714–1718. Mir v Požarevcu	251	KAZALO LASTNIH IMEN	

SPREMNA BESEDA

Pisanja te knjige sem se lotil z zavestjo, da slovenski bralec že dolgo časa nima na razpolago preglednega dela o razvoju balkanskih narodov v starejših obdobjih. Poznavanje tega razvoja lahko pripomore k boljšemu razumevanju mnogih sodobnih pojavov in pojasni vzroke sedanjih razmer na Balkanskem polotoku. Moj namen je bil torej podati pregled zgodovinskega razvoja balkanskih narodov od 6. do 18. stoletja, pri čemer sem upošteval starejša in novejša znanstvena dognanja. Stremel sem za tem, da bi bil politični pregled čimbolj popoln, obenem pa neobremenjen z obrobniimi dogajanja. Poleg tega sem skušal prikazati družbeni in gospodarski razvoj, pri čemer sem upošteval tudi poseg mednarodnih političnih sil v balkanski prostor. Kulturnega razvoja sem se dotaknil le mestoma, in to s slikovnim gradivom ter pojasnili ob njem.

Ker balkanski prostor naseljujejo predvsem južnoslovanski narodi, je največ prostora namenjenega prav njim, od zunanjih političnih dejavnikov pa bizantinskemu cesarstvu in osmanskemu imperiju. Prikazati sem skušal predvsem organski razvoj posameznega naroda, pri čemer pa sem upošteval vse tisto, kar je te narode povezovalo ali razdvajalo.

Na Balkanskem polotoku, relativno majhnem prostoru, so potekali pomembni in usodni procesi, ki so vplivali tudi na evropski razvoj. Tu so se prepletali vplivi vzhoda in zahoda. Križali so se različni kulturni tokovi, obstajale so različne oblike fevdalne družbe. Politični, gospodarski, družbeni in kulturni razvoj v nekaterih balkanskih državah je dosegel izredno visoko stopnjo, ki ni zaostajala za zahodnoevropskimi. Toda prodor osmanskih Turkov je ta obetajoči razvoj zavrnil.

Balkanski prostor je bil od nekdaj nemiren. Prek Balkana so se valile številne vojske, vpadale so divje horde. V takšnih razmerah je prihajalo do begunstva, do etničnega čiščenja in kolonizacije novega življa. Veliko etnično spremembo je doživel Balkan v času selitev narodov, posebej ob naselitvi Slovanov. Velike premike prebivalstva je povzročilo širjenje osmanske države. Do etničnega čiščenja je prihajalo v času balkanskih vojn in v času druge svetovne vojne. Morda najusodnejši, najbrutalnejši izgon avtohtonega prebivalstva z Balkanskega polotoka pa doživljamo danes. Agoniji prebivalstva pa ni videti konca. Ob poznavanju preteklega zgodovinskega razvoja pa lahko ugotovimo, da to, kar se dogaja danes, ni nič novega, nič presenetljivega. Balkan je v vseh obdobjih drhtel, dogajanja na njegovih tleh pa so bila nepredvidljiva in za razvoj narodov usodna.

I. VPLIV LEGE BALKANSKEGA POLOTOKA NA ZGODOVINSKI RAZVOJ

Kartografski prikaz dela Balkanskega polotoka, ki je nastal v času dunajske vojne okrog leta 1689 za vojaške potrebe (Generallandesarchiv Karlsruhe, Hfr.Bd.VI, Nr. 48).

Balkanski polotok se po geografskih značilnostih razlikuje od drugih južноеvropskih polotokov: Apeninskega in Pirenejskega, ki sta z gorskimi verigami ločena od celine. Balkanski polotok namreč nima izrazite naravne meje proti celini. Rečna črta Donava–Sava, ki jo nekateri označujejo kot ločnico, je kljub navidezni naravni utemeljenosti umetna. Kako pomembna in usodna je bila okoliščina, da je Balkanski polotok odprt na sever, dokazuje zgodovinski razvoj narodov na tem ozemlju.

Na površini Balkanskega polotoka je več gorskih verig. Na vzhodnem delu se v loku od Timoka do Črnega morja razprostira gorovje Balkan, ki je razmeroma ozko in prehodno. Zahodno stran polotoka zavzemajo gore ter planote Dinarskega gorovja, ki je v mnogočem nadaljevanje Julijskih Alp in se razprostira od severozahoda proti jugovzhodu do okolice Skadrskega jezera, kjer zavije z gorovjem Prokletije v severni Albaniji proti vzhodu in celo severovzhodu. To obsežno gorovje sestoji pretežno iz apnenca, zato so zanj značilni tudi kraški pojavi. Proti Jadranskemu morju strmo pada, kar vpliva na klimo v notranjosti polotoka ter je v preteklosti onemogočalo tesnejše stike med obalo in celino. Južno od Skadrskega jezera se pričinja Šarsko–Pindsko gorovje, ki sega tudi v Albanijo in Grčijo. Tu prevladujejo peščenci. Albansko gorovje je slabo prehodno. V osrednjih predelih polotoka, zahodno in jugozahodno od Balkanskega in vzhodno od Dinarskega ter Šarsko–Pindskega gorovja, se razprostirajo Rodopi, ki so sestavljeni iz starejših kamenin (rudno bogastvo). V tem delu leži veliko samostojnih gorskih kotlin, globoko ugreznjenih v gorato pokrajino. Na balkanski prostor segajo tudi Karpati.

Geografsko vzeto balkanski prostor ni enoten. Skupno mu je le to, da povsod prevladuje gorata pokrajina. Posamezna gorovja se vlečejo v različnih smereh. Razen na severovzhodu ni nikjer večjih ravnin, pač pa so povsod med posameznimi gorovji manjše ali obsežnejše planote ter kotline, ki pa so med seboj ostro ločene. Površina Balkanskega polotoka je torej takšna, da ni pospeševala združevanja ljudstev, ki so na njem prebivali. Pri narodih, ki so bili civilizacijsko na nižji stopnji, pa je geografska lega brez dvoma povzročala politično razkosanost, ker si je vsaka geografsko samostojna celota gradila lastno politično organizacijo.

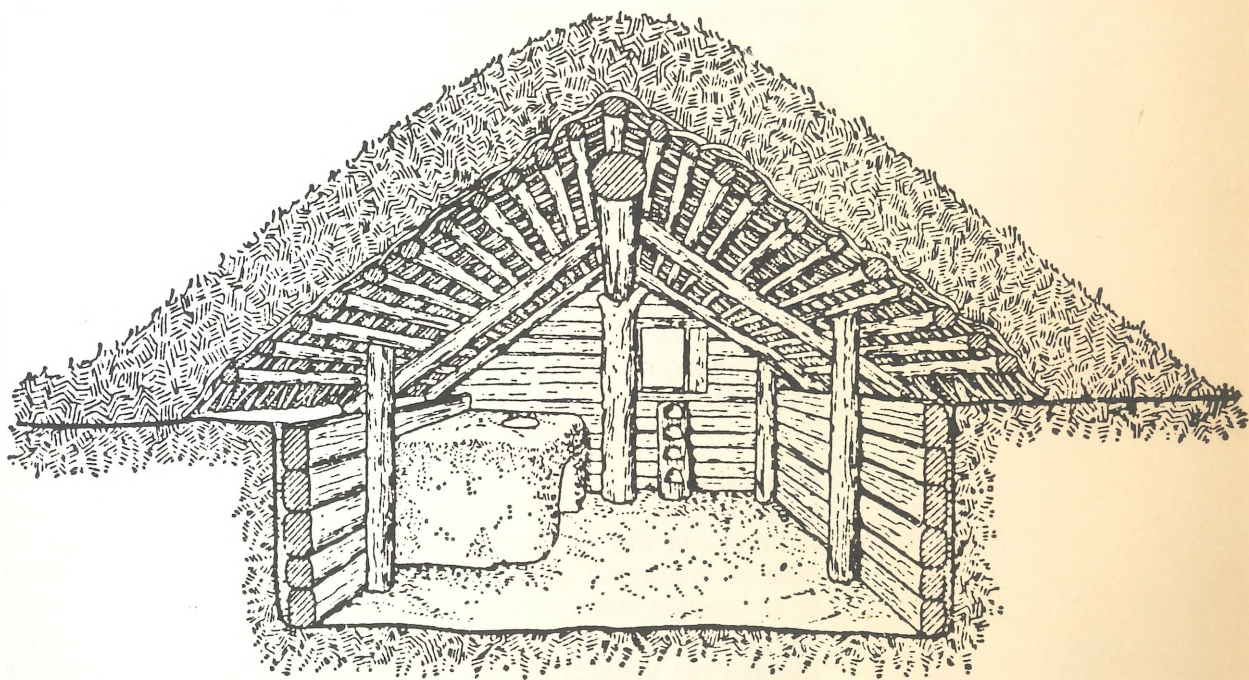
Pomembno je tudi to, da ležijo vse obsežnejše ravnine na obrobju polotoka in so od zunanje strani lahko dostopne, tako na jugu, v Makedoniji, na vzhodu, v Trakiji, na severu, v Bolgariji, v Pomoravju oziroma v Panonski nižini. Stepni pas na severnem obrobju Balkana je bil zaradi geografskih značilnosti prav tako pomemben dejavnik. Njegov vzhodni del, bolgarsko–romunska obdonavska ravan, je kot odprta vrata, skozi katera so prihajali in vpadali na balkanski polotok razni narodi in ljudstva. Eni so prihajali le plenit (Huni, Obri, Pečenegi, Tataři), drugi, ki so bili pretežno poljedelci, pa so stremeli za stalno naselitvijo (Slovani). Enako je bilo v Panonski nižini. Obri in Madžari, ki so se na tem območju ustavili, so si podredili bližnje ravninske in gričevnate predele polotoka ob Moravi, Savi in Dravi. Teh pokrajin niso mogli trajno

obdržati, vendar so nenehno ogrožali centralne politične tvorbe ter zaradi tega posredno pospeševali politično razcepljenost.

Na razvoj balkanskih narodov je vplivalo tudi Jadransko morje, ki je povezovalo balkanski prostor z bližnjo Italijo, čeprav je vpliv Italije na balkansko zaledje oviralo težko prehodno Dinarsko gorstvo. Kljub temu je bil kulturni in gospodarski vpliv Italije ne samo na obalni pas ampak tudi na notranjost polotoka znaten.

Zemljepisna lega lahko zgodovinski razvoj zavira ali pospešuje, ne more pa ga zaustaviti. Poleg zemljepisne je zelo pomembna tudi politična lega, kakšne politične tvorbe, kakšna civilizacija in kakšna kultura je v sosednjih predelih. Balkanski polotok je bil v zgodovini tipično prehodno ozemlje, kjer so se križali različni politični in kulturni vplivi, prek njega so potekale pomembne trgovske poti in druge komunikacije.

II.
NASELITEV
SLOVANOV
NA
BALKANSKI
POLOTOK

Rekonstrukcija slovanske kočē – polzemljanke (6., 7. stol.)

Po propadu zahodnorimskega cesarstva leta 476 in ustanovitvi ostrogotske kraljevine v Italiji, ki ji je vladal kralj Teodorik, so province Dalmacija, Panonija in Norik prišle v njen sestav. Ostrogoti, ki se na balkansko območje niso doselili v velikem številu, so spoštovali rimsko ureditev, na katero so naleteli. Njihova vladavina je zagotavljala mir v provincah in prispevala k odstranjevanju hunskih pustošenj. Ostrogotsko vladavino v zahodnem delu Balkanskega polotoka je prekinila energična restavratorska politika bizantinskega cesarja Justinijana. Z obnovljenimi silami vzhodnorimskega cesarstva je Justinijan nameraval obnoviti državo, ki bi zajela ves tedanji civiliziran svet. Dosegel je pomembne uspehe v Afriki, Španiji in Italiji. Cesarska flota je leta 535 osvojila Salono, center province Dalmacije, in v kratkem času so bile vse balkanske province podrejene vzhodnorimskemu cesarstvu. Vendar so se prav tedaj proti njegovim evropskim pokrajinam na srednjem in vzhodnem delu Balkanskega polotoka osredotočili napadi novih barbarskih plemen. Nosilci teh napadov so bili Slovani in Obri, poleg njih pa Bolgari in z njimi združeni ostanki Hunov razbitih po Atilovi smrti.

ROJSTVO BIZANTINSKE DRŽAVE

Bizantinska država je nastala v letih 324–330, ko je cesar **Konstantin Veliki** izbral grško vasico Bizantion ob Bosporju za prestolnico vzhodnega dela rimske države. V nekaj letih jo je razširil in obdal z obzidjem. Po njem je kraj dobil ime Konstantinopolis (slovansko ime je Carigrad, turško pa Istanbul). Pod vlado njegovih sinov in vnukov se je vzhodni del rimske države še večkrat združil z zahodnim delom. Ob smrti cesarja Teodozija I. leta 395 pa je živel lastno, od zahoda ločeno življenje. Meja med vzhodnim in zahodnim rimskim cesarstvom je tekla po sredi Balkanskega polotoka nekako od Beograda do Boke Kotorske. Formalno se je vzhodno rimsko cesarstvo osamosvojilo po propadu rimskega imperija leta 476.

Čeprav to novo državno tvorbo danes poznamo pod imenom Bizanc, se je vse do konca obstoja uradno nazivala Rimsko cesarstvo – Romanija. Bizanc ni prevzel samo naziva, ampak se je tudi imel za naslednika rimskega imperija. Odtod izhajajo tudi pretenzije njenih oblastnikov. Uradni jezik države je bil vse do cesarja Herakleja latinski, kljub temu da je bilo prebivalstvo grško.

Čeprav se je Bizanc zavedal zveze s starim Rimom, se je sčasoma vse bolj oddaljeval od prvotnih rimskih osnov. Gospodarski, socialni in politični razvoj je neizbežno vodil v nov gospodarski in družbeni sistem ter novo državno ureditev z drugačno upravno organizacijo. Razvoj Bizanca je bil zelo dinamičen. Zaradi naslanjanja na tradicije rimske države je imel med srednjeveškimi državami poseben položaj. Imel je edinstveno upravno organizacijo z dobro šolanim državnim aparatom, odlično opremljeno vojsko z razvito vojno tehniko – pomemben dejavnik je bila tudi najemniška vojska, visoko razvit gospodarski in finančni sistem. Bizanc je razpolagal z ogromnimi bogastvi, številna mesta so cvetela kot pomembna gospodarska središča, trgovina je bila živahna. Zaradi teh značilnosti in predvsem zaradi prevlade denarnega gospodarstva se je Bizanc razlikoval od večine tedanjih evropskih držav, v katerih je prevladovalo naturalno gospodarstvo. Moč in ugled Bizanca sta temeljila bolj na denarju kot na vojski.

Že v času cesarja **Teodozija I.** se je kmalu pojavil germanski problem. Teodozij je namreč sklenil z Germani zvezo, v kateri so uživali popolno avtonomijo, dolžni pa so bili kot federati nuditi vojaško pomoč cesarstvu. Dotedanji napadalci so tako stopili v cesarsko službo in okrepili cesarsko vojsko, ki je slabela. To je povzročilo barbarizacijo armade. Čvrste temelje je vzhodnemu cesarstvu postavil šele Teodozijev sin **Arkadij** (395–408), ki je leta 401 dokončno odstranil nevarnost germanskih najemniških čet. Tujci so bili najeti le kot posamezniki in so bili postavljeni pod poveljstvo cesarskih oficirjev. Arkadij je brezobzirno nastopil tudi proti patriarhu Ivanu Zlatoustu. Ta

je namreč hotel kot cerkveni poglavar ukazovati dvoru in cesarju. Cesar ga je leta 407 kratko malo pregnal na Kavkaz. Dosegel je svoj cilj. V Bizancu je odtlej oblast bizantinskega cesarja dominirala nad cerkvijo.

Za razvoj države je bil prav tako pomemben Arkadijev naslednik **Teodozij II.** (408–450). Bil je utemeljitelj krščanske visoke šole, čeprav je poganska, izvirajoča iz antičnih časov, delovala še naprej. Na krščanski visoki šoli so poučevali gramatiko, retoriko, pravo in filozofijo. Absolventi te šole so postali najvišji državni in cerkveni dostojanstveniki. V času njegove vlade je prišlo do verskih razprtij, ki so imele negativni učinek za državo. Šlo je za versko gibanje, imenovano monofizitizem. Obstajali sta dve razlagi o Kristusovi naravi. Antiohijska visoka šola je tolmačila, da obstajata v Kristusu dve ločeni naravi: božanska in človeška. To pojmovanje je bilo racionalistično. Zmagal je monofizitizem, učenje aleksandrijske visoke šole, ki je izhajalo iz mističnega pojmovanja o Bogu – človeku, v katerem se je božanska narava spojila s človeško. Monofizitizem je v prihodnjih dveh stoletjih pretresal državni organizem, posledica pa je bila, da je država izgubila dve najbogatejši provinci, Egipt in Sirijo.

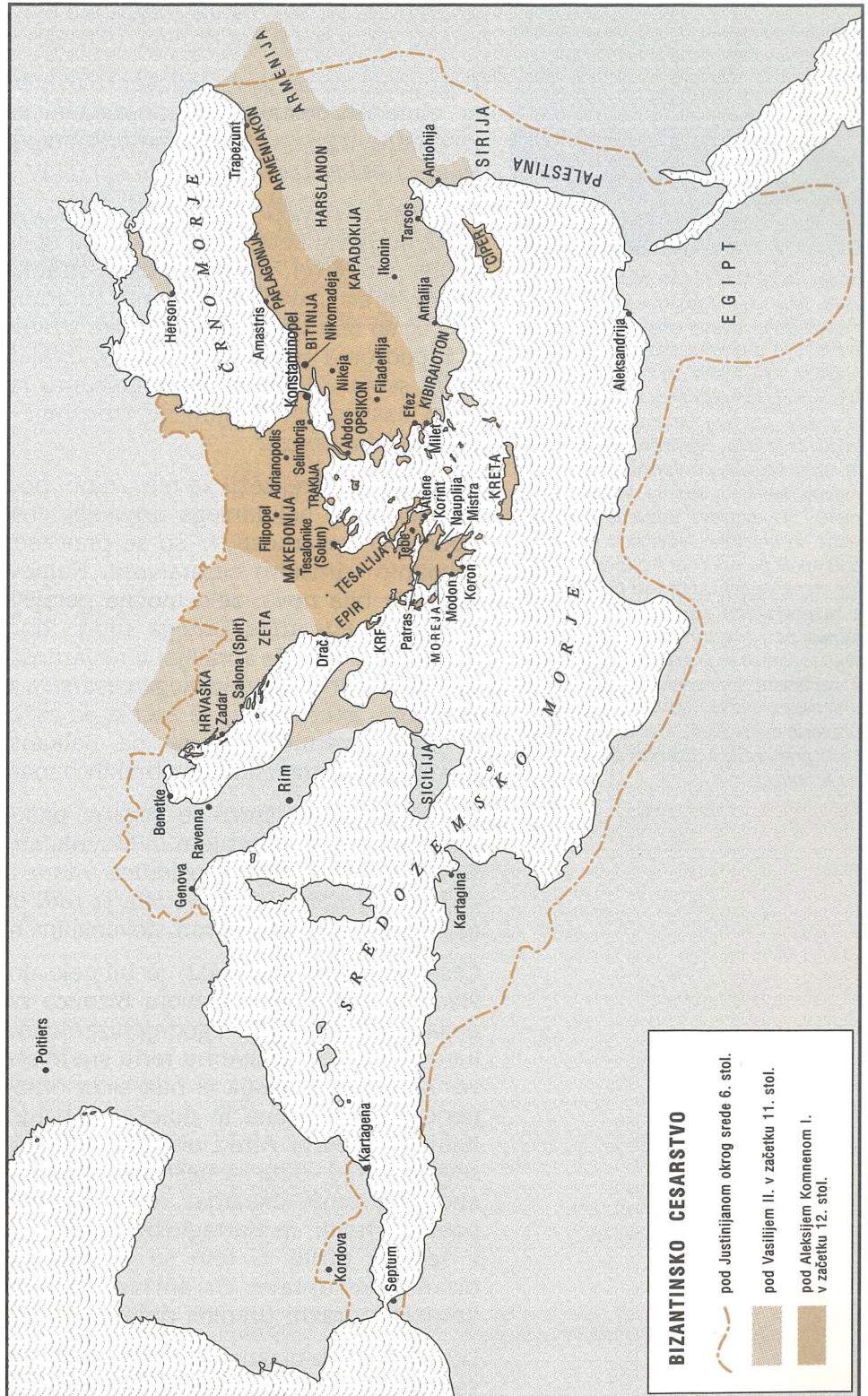
Cesar Justinijan s spremstvom (mozaik, cerkev sv. Vitala / S. Vitale v Ravenni, 6. stol.). Bizantinske cerkve, kakršna je ta, so na tem območju pričeli graditi po letu 535, ko je Justinijanov vojskovođa Belizar prodr l v Italijo, prav do Milana.

Po smrti Teodozija II. leta 450 se je začela doba voljenih cesarjev. Ti so prihajali na prestol nominalno »z izvolitvijo«, v resnici pa s pomočjo najemniških čet, denarja in intrig. Pod prvimi takšnimi cesarji Leonom I., Zenonom in Anastazijem ni bilo pomembnejših dogodkov. Šele z nastopom **Justina I.** (518–527) in njegovega nečaka **Justinijana I.** (527–565) – oba sta bila rojena v okolici Skopja – je prišlo do pomembnih zgodovinskih dogodkov. Takrat so začela slovanska plemena vpadati na Balkanski polotok, ki je pripadal bizantinski državi, edini politični sili tega območja.

Vladavina cesarja Justinijana je bila izredno aktivna na več področjih. Prevzet od ideje in zavesti o enotnosti rimskega imperija je vodil več uspešnih vojn. Zmagal je v vojnah proti Vandalom in ponovno zasedel severno Afriko. Potolkel je Ostrogote in zasedel Italijo, premagal Vizigote in razširil mejo bizantinske države na Pirenejski polotok. Bizanc je bil tedaj teritorialno na vrhuncu moči. Zelo težke boje je imel s Perzijci in je le s težavo držal vzhodno bizantinsko mejo v Mezopotamiji.

V Justinijanovem času so veliko gradili, pričelo se je novo obdobje v zgodovini krščanske arhitekture in umetnosti. Zgrajena je bila cerkev sv. Sofije, ki je bila po dimenzijah (višina 50 m, premer kupole 31 m) in arhitektonskih rešitvah novost v cerkveni krščanski arhitekturi. Poleg tega je bilo zgrajenih še veliko novih mest in gradov.

Največje in najpomembnejše delo Justinijanove dobe je bila kodifikacija rimskega prava. Leta 529 je Tribonijan izdal Codex Justiniani, zbirko veljavnih cesarskih zakonov iz časa po cesarju Hadrijanu. Izdane so bile še nekatere druge zakonske zbirke, kot npr. zbirka o privatnem pravu, imenovana Digesta.

Justinijan je okreplil denarstvo. Izdajal je zlatnik, imenovan hyperperos. Ta se je kot denar uporabljal v Levanti prek sedemsto let. Kot obračunski denar in kot srebrnik se je

Hagia Sofija (cerkev sv. Modrosti, Cari-grad, 532-537). Zgrajena je bila v času vlade bizantinskega cesarja Justinijana. Postala je duhovno središče države in največja krščanska cerkev v vzhodnem svetu. Najslavnejša med arhitekti, ki so jo gradili, sta bila Antemij iz Tralasa in Izidor iz Mileta. Gradbeni stil razodeva le malo klasičnega vpliva. Tehnično je najbolj dovršena kupola, ki meri v premeru 31 metrov. Zunanje opečnate stene so ometane, opečnata kupola in polkupole pa prekrite s svincem. Notranje stene, oporni stebri in tla so pokriti z raznovrstnim marmorjem, oboki in kupole pa z bogatimi mozaiki. Z graditvijo te cerkve se je pričelo novo obdobje v zgodovini krščanske arhitekture in umetnosti, katere vpliv je prevladal v pravoslavnem svetu. Cerkev so po letu 1453 preuredili v džamijo, od leta 1933 pa je muzej.

uporabljal v Dubrovniški republiki z imenom perpera. Po imenu pa je ostal živ do leta 1918 kot črnogorski perper.

Gospodarstvo se je v njegovem času pospešeno razvijalo, saj so v mestih obstajale obrtne delavnice, ki so proizvajale zelo kvalitetno trgovsko blago, pomembni veji pa sta bili industrija svile in delavnice emajlov.

Na političnem področju je Justinijan uničil iniciativo in soodločanje ljudstva. Leta 532 je izbruhnil upor, imenovan Nike. Nike je bila parola (gr. zmaga). Deme, stranke t.i. plavih (veleposestnikov–pravoslavnih) in zelenih (uradniške stranke– monofizitov), ki so bile sprva hipodromske stranke, so medsebojne boje iz hipodroma prenesle na ulico, izvajale teror in nameravale vsiliti svojo voljo celo avtokratskemu režimu. Ko je Justinijan ostro nastopil proti njim, je izbruhnil upor, ki ga je zadušil vojskovodja Belizar.

Justinijan je torej težil za tem, da bi pod svojo oblastjo združil vse pokrajine nekdanjega rimskega cesarstva. Ta napor pa ni upošteval nevarnosti, ki so se prav tedaj začele zgrinjati nad vzhodnim rimskim cesarstvom. Najnevarnejši nasprotnik Bizanca je bila nova, zelo močna perzijska država, ki je segala od vzhodnega roba Črnega morja do Rdečega morja. Vsak napad te države je spravljal v nevarnost gospodarsko najbogatejše pokrajine bizantinskega cesarstva z najštevilnejšim prebivalstvom. Istočasno se je začela od začetka 6. stol. majati tudi severna bizantinska meja na Balkanskem polotoku zaradi slovanskih, bolgarskih in obrskih napadov.

Po Justinijanovi smrti je Bizanc pod njegovimi nasledniki, Justinijanom II., Tiberijem in Mavrikijem, zaradi vojn s Perzijo, zaradi izgube Italije (posledica vdora Langobardov leta 568) vedno bolj slabel. Odpovedala je tudi obramba severne meje, to se pravi obramba proti slovanskim napadom.

Cesar **Mavrikij** (582–602) je bil zelo dober državnik. Njegova vlada je pomenila v razvoju Bizanca pomembno etapo, ki je peljala od zastarelega zgodnejbizantinskega državnega sistema k novemu, bolj zdravemu redu srednjeveške bizantinske uprave. Za časa Mavrikija je bila sicer omajana oblast na zahodu ponovno okrepljena in določen del Justinijanovih osvojitvev v Italiji in severni Afriki ohranjen. Tedaj so nastala v Italiji in severni Afriki vojna namestništva. Oblikovali sta se dve upravni enoti: Ravenski eksarhat, ki je obsegal preostalo bizantinsko posest v Italiji, in Kartaginski eksarhat kot bizantinska posest v severni Afriki. S tem se je začelo obdobje militarizacije bizantinske uprave. Organizacija eksarhata je služila za vzor kasnejši upravni ureditvi države v obliki tem.

Leta 602 so se bizantinske čete, ki bi morale prezimiti v Vlaški zaradi obrambe pred slovanskimi napadi, uprle cesarju Mavrikiju. Njega so ubili ter za cesarja razglasili centuriona **Foko** (602– 610). V času njegovega vladanja je Bizanc padeł najnižje. Zastarela ekonomsko–socialna ureditev in državnopravni sistem sta doživljala agonijo. Zunanjepolitična situacija je bila brezupna. Slovani so vdiralı s severa, Perzijci pa z vzhoda. Leta

608 so Perzijci prodrli do samega Halkedona ob Marmarskem morju.

Toda cesarstvo, ki je bilo na robu propada, se je ohranilo s pomočjo sil na obrobju. Kartaginski eksarh **Heraklej** se je dvignil proti Fokovi strahovladi in zmagal. Polastil se je prestola in se oklical za cesarja. Vladal je v letih 610–641 in vse napore posvetil vojni s Perzijci. Leta 629 je prisilil Perzijce k umiku, pri tem pa je zanemaril severno mejo, prek katere so vpadali Slovani in se začeli naseljevati na bizantinskem ozemlju. S tem se je končalo poznorimsko oziroma zgodnjebizantinsko obdobje. Začelo se je obdobje srednjeveškega bizantinskega cesarstva.

PRVA FAZA SLOVANSKIH VPADOV

Skoraj neposredno po tem, ko so odšli v Italijo Ostrogoti, poslednji barbarski branilci bizantinske meje ob Donavi, so se začeli novi vpadi barbarov prek te reke na bizantinsko ozemlje (493, 499, 502, 505). Že ti napadi »Bolgarov in Skitov« so vzbudili v Bizancu tolikšno skrb, da je tedanji bizantinski cesar Anastazij (491–518) zgradil do leta 512 – ne glede na mogočno obzidje, ki je že prej varovalo sam Carigrad – še tako imenovani Dolgi zid med Črnim in Marmarskim morjem. Ta naj bi varoval dovršen del Carigrajskega polotoka. V drugem velikem bolgarskem sunku prek Donave (514–517) pa so v bojih proti Bizancu – zajeli so ves bizantinski del Balkanskega polotoka vse do Termopil v Grčiji – sodelovali že tudi Slovani. Amijan Marcellin v svoji Kroniki jih sicer ne omenja s pravim imenom. Napadalce so namreč imenovali »Geti« po nekem nomadskem ljudstvu ob spodnji Donavi, ki je propadlo že najkasneje konec 1. stol. Bizantinski pisci so radi uporabljali stara imena tudi za nova barbarska ljudstva. Tako so v začetku 6. stol. uporabljali ime »Geti« za zveze barbarskih plemen različnega porekla severno od spodnje Donave in Črnega morja. Poznejši pisci pa so ga uporabljali izrecno za Slovane.

Prvi samostojni slovanski napad na bizantinsko ozemlje je bil označen kot napad antskih plemen ter spada v čas cesarja Justina I. (518–529). Anti, skupina slovanskih plemen iz časa selitev na Balkan, so bili glavni predniki vzhodnih Slovanov. Prvič jih omenja Jordanes v 70. letih 4. stol. v zvezi z vdorom Hunov. Ime Anti ni slovanskega izvora (sporno: čerkeška plemena?). Med Anti in Slovani ni bilo velike razlike. Bivali so vzhodno od Dnestra – severno od Azovskega morja. Govorili so isti jezik in imeli enake običaje kot Slovani. Anti in Slovani so se javljali v začetku dveh – kasneje različnih – grup slovanskih narodov. Razlike so nastale največ zaradi različnih notranjih teritorialnih in političnih zvez, v gospodarskem in družbenem pogledu pa med njimi ni bilo bistvenih razlik. Bizantinski vojskovodja German, cesarjev nečak, je ta antski napad odbil in za nekaj let preprečil nadaljnje samostojne slovanske napade. Odkar je v Bizancu zavladal Justinijan I. (527–565), pa so – po besedah tedanjega bizantinskega zgodovinarja Prokopija – začeli Bolgari, Slovani in Anti s »pogostimi«, skoraj »vsakoletnimi« napadi prek Donave. Tudi ti slovanski napadi so bili še v okrilju napadov Bolgarov, naseljenih severno od Azovskega morja. Bolgari so bili Slovanom in Antom prvi učitelji v boju na odprtem bojišču. Ta spretnost je bila Slovanom nujno potrebna za poznejša osvajanja novega ozemlja na desnem bregu Donave. Leta 530 pa je ob takem vpadu Mundo, novi poveljnik Ilirika (ta je tedaj zajemal vse bizantinsko ozemlje na Balkanskem polotoku, razen Trakije), z dvakratno zmago napadalce »vse uničil in nastal je mir v Trakiji in odtlej je grabil strah barbarska ljudstva«. Justinijan

je to priložnost dobro izrabil za trajnejšo obrambo meje ob spodnji Donavi. Tja je namreč poslal Hilbudija, postavil ga je za poveljnika v Trakiji in mu izročil »stražo na reki Donavi z ukazom, naj pazi, da nihče od barbarov ne bo prekoračil reke«. Hilbudij je tri leta (530–533) svojo nalogo res uspešno opravljal. V času njegovega poveljevanja so barbarski napadi prek Donave prenehali. Tedaj so verjetno tudi zgradili prek 80 večjih utrd ob vzdolž Donave, kar naj bi utrdilo bizantinsko mejo.

Leta 533 pa je Hilbudij na svojem pohodu prek Donave padel v slovansko zasedo in obenem z dobršnim delom vojakov izgubil življenje. Meja je bila spet odprta »barbarom«, ki so »poslej po mili volji prehajali prek reke in zlahka napadali bizantinsko državo«. Ta zlom obrambe na Donavi je bil toliko težji, ker se je Justinijan tedaj že zapletel v vojno z barbarskimi osvajalci raznih pokrajin na zahodu (Vandali v Afriki, Ostrogoti v Italiji, Vizigoti na Pirenejskem polotoku). Poleg tega se je leta 540 začela dolgotrajna vojna s Perzijo. Vse do 70. let 6. stol., ko so se v srednjem Podonavju ustalili Obri in začeli napadati proti jugovzhodu, so prihajali poglavitni napadi Slovanov proti Bizancu na Balkanski polotok z Vlaške nižine oziroma prek nje. Po Hilbudijevi smrti je samostojne slovanske napade prek Donave nekaj časa sicer še zavirala vojna med Anti in Slovani, a že leta 535 so v bizantinsko pokrajino med spodnjo Donavo in Balkanskim gorovjem vdrli Bolgari in po hudih bojih razbili bizantinsko vojsko. V letih 538–540 so se vrstili bolgarski vdori, dokler si niso leta 540 Bolgari v zavezništvu s Slovani po besedah tedanjega kronista Prokopija v taki množini, kakor se dotlej še ni zgodilo, »ogledali vso Evropo«. Prva njihova vojska je vdrla do Jonskega morja in nato skozi Trakijo v srednjo Grčijo, kjer se je ustavila šele pred utrdami ob Korintski ožini. Druga vojska se je namerila na ozemlje vzhodno od Soluna. Tretji oddelek pa je prišel prav do Carigrada, ki so ga slovanski napadalci takrat prvič videli. Istočasno so tudi Anti »vpadli v dežele Trakije in ujeli ter zaslužnili tu mnogo Romejcev«.

Sredi 6. stol. je prišlo do prvega vrhunca slovanskih napadov na Balkanski polotok. Konec leta 545 je velika slovanska vojska – to je prvi znan samostojni slovanski napad prek Donave – prečkala Donavo, ropala po Trakiji in zajela mnogo ujetnikov. Med vračanjem so Slovane presenetili Heruli, ki so prav tedaj stopili v bizantinsko službo, in jim plen odvzeli. Dve leti pozneje pa so Slovani opustošili ves Ilirik in prodrli do Drača. Sredi 6. stol. so dobili ti napadi na Bizanc naravnost nezaslišan obseg. Najprej so leta 549 Slovani opustošili Ilirik in Trakijo in večkrat premagali bizantinsko vojsko, med drugim tudi odlično bizantinsko konjenico. Po zmagi nad bizantinsko konjenico so brez strahu opustošili vso Trakijo in ves Ilirik ter zavzeli tudi mnogo trdnjav. Z več kot 10 000 ujetniki so se vrnili prek Donave domov. Že v naslednjem letu (550) je prečkala Donavo »velika množica Slovanov kakor nikdar poprej« in pustošila »v popolni svobodi« po vsem bizantinskem ozemlju na Balkanskem polotoku. To je bilo prvič, da se Slovani niso z nagrabljenim plenom takoj vrnili, marveč da so prezimili (550–51) kar na bizantinskem ozemlju. Pri Hadrianopolisu so spet po

hudem boju povsem razbili bizantinsko vojsko. Slovani so prodrli do Dolgega zidu pred Carigradom in se nato obrnili s plenom proti domu. Po tem se omenjajo Slovani spet šele konec 50. let (558–59) kot soudeleženci silovitega bolgarskega napada skozi Makedonijo v Grčijo do Termopil, skozi Trakijo mimo Soluna proti Carigradu; le-tega je bizantinska vojska potem, ko so napadalci že prekoračili Dolgi zid, le z zvižajo obranila. Pomanjkanje vojske na Balkanskem polotoku je Justinijan skušal nadomestiti z zgraditvijo že omenjenega trdnjavskega pasu vzdolž Donave, pa tudi z okrog 370 utrdbami v notranjosti polotoka vse do južne Grčije. Vsa ta utrjevalna dela pa so bila opravljena na hitro, z uporabo starega gradbenega materiala, delno so ostala celo nedokončana. Vse kaže, da je šlo za utrdbe, postavljene že v času nevarnosti, in zato grajene v naglici in slabo. Zaradi pomanjkanja vojske in zlasti zaradi notranjega razkroja ta obrambni sistem ni bil učinkovit in ni mogel preprečiti vdorov Slovanov, Antov in Bolgarov, ki so se vrstili po Hilbudijevem padcu do konca Justinijanove vlade. Poleg tega pa so Slovani postopno izpopolnjevali način vojskovanja s posnemanjem Bizantincev. Priučevali so se tudi obleganju in osvajanju utrjenih mest. Ta napredek so kazali že med vdori sredi 6. stol. Opis vseh slovanskih in bolgarsko-slovanskih pohodov jasno kaže njihov plenilni značaj. Poglavitni namen je bilo pridobivanje plena, t.j. ujetnikov, živine in dragocenosti. S plenom so se običajno vračali v svoja prebivališča onstran Donave v Sklavinijo (v Vlaški nižini). Sredi 6. stol. pa so verjetno že imeli interes za bizantinsko ozemlje.

Sredi 6. stol. so se na mejah bizantinskega cesarstva na Balkanskem polotoku pojavili **Obri/Avari** (pleme turškega izvora). Prišli so po isti poti kot drugi nomadski narodi (Huni, Madžari in v 12. stol. Mongoli). V začetku so ponudili pomoč Bizancu proti drugim barbarskim narodom. Justinijan jo je z veseljem sprejel in jim dajal vsakoletne darove. Oni so razbili antsko plemensko zvezo in si podvrgli tudi Slovane. Napadi Slovanov so prenehali za okoli 20 let. Ker Bizanc Obrom ni hotel odkazati ozemlja za naselitev južno od spodnje Donave, so Langobardi in Obri okrog leta 567 sklenili zvezo proti Gepidom ter uničili njihovo državo. Langobardi so se naslednje leto (568) izselili v Italijo. Poleg drugih plemen, Gepidov, ostankov Hunov, Bolgarov, so si Obri podredili tudi različna slovanska plemena.

Kot druga barbarska plemena, ki so s severa napadala Bizanc, so tudi Obri že dosegli stopnjo vojaške demokracije, ki pa je imela zaradi njihovega nomadskega načina življenja nekaj posebnosti. Starejše zgodovinopisje (predvsem nemško) je prikazovalo »obrsko državo« kot državo, v kateri so bili nomadi gospodarji razdrobljene in zaslužnjene množice Slovanov (nedržavotvornost). To je v nasprotju z zgodovinsko resnico. Slovanska plemena po svojem notranjem razvoju še niso prišla do oblikovanja ustaljenih, močnejše povezanih plemenskih zvez. Bila so na stopnji rodovno-plemenske ureditve. Tudi Slovani so, izvzemši omejeno število posameznikov, mogli biti vključeni v zvezo z Obri le v obliki kolektivnih enot, plemen; hkrati

z nomadi so tudi oni sestavljali obrsko plemensko zvezo. Vendar pa so bili v tej plemenski zvezi Obri zaradi več vzrokov dejansko odločujoč dejavnik. Obrska vojska je bila kljub svoji sestavi po plemenih krepko združena pod kaganovim poveljstvom. Gibljivost dobro oborožene konjenice je dajala Obrom znatno prednost pred slovansko pehoto. Podrejen položaj Slovanov se je izražal v tem, da je kagan razpolagal s slovansko vojsko in jo pošiljal na vojaške pohode, da so se morali Slovani pogosto boriti v prvih vrstah obrske vojske in dajati Obrom del svojega plena, da so Obri od slovanskih plemen zahtevali tribut in da so v poznejšem času napadali in plenili tudi naselbine podrejenih Slovanov.

Vendar takšna zveza med obrskimi in slovanskimi plemeni ni izključevala niti nadaljnjega samostojnega razvoja slovanskih plemen, niti samostojnih vojaških akcij posameznih obmejnih enot v tej zvezi.

DRUGA FAZA SLOVANSKIH VPADOV

Po naselitvi Obrov v Panonski nižini se je pričela druga faza slovanskih vpadov. Prišlo je do prvih slovanskih uspehov pri zasedanju Balkanskega polotoka. Prve akcije Obrov so imele namen, da bi se polastili zelo pomembne strateške točke, mesta Sirmija (danes Sremska Mitrovica). Obri so zahtevali to mesto zase, češ da je del nekdanje gepidske posesti. Bilo bi jim namreč izhodišče za napade proti Egejskemu morju in Jadranu. Bizantinci mesta niso izročili, morali pa so pristati na popuščanje. Zaradi ponovne vojne s Perziji so vojsko odtegnili z Donave na vzhod; ta vojna se je vlekla 30 let. Bizantinci so Obrom odstopili del Srema ter začeli plačevati letni davek 80 000 zlatnikov (Heraklej je plačeval pozneje celo 200 000 zlatnikov).

Zaradi premikov bizantinske vojske na vzhod je prišlo pri Slovanih do novih gibanj. Po letu 567 so se Slovani v Sklaviniji (Vlaški nižini) spet osamosvojili. Konec 70. let so bili slovanski napadi zelo obsežni, zlasti na Trakijo, Ilirik in Grčijo. Po Menandrovem opisu je sodelovalo okrog 100 000 Slovanov z levega brega Donave. Bizantinci so bili še vedno vezani na vzhod (Perzijo), zato so se obrnili s prošnjo za pomoč na obrskega kagana, ki je poziv z veseljem sprejel, saj je to ustrezalo njegovim načrtom. K Slovanom v Sklavinijo je poslal svoje poslance z zahtevo, naj plačajo tribut. Slovanski poglavar Davritas je z drugimi poglavarji to zahtevo ponosno odbil z besedami: »Kdo je torej tisti med ljudmi, ki ga je rodil svet in ga grejejo sončni žarki, da bi podvrigel našo silo; navajeni smo namreč, da gospodujemo tuji zemlji, ne pa da bi drugi naši. In zatrdno bomo taki, dokler bo kaj bojev in mečev«. Odklonitev obrske zahteve, ki jo je zavil bizantinski pisec v te ponosne besede, je povzročila prepir, v katerem so bili obrski poslanci pobiti. Kagan je namreč mislil, da bo našel v slovanski deželi bogat plen. Bizantinci so s svojimi ladjami prepeljali Obre na slovansko ozemlje, Slovani pa so se umaknili v gozdove. Kagan je Slovane končno primoral, da so mu obljubili plačevati vsakoletni davek, toda pozneje se je zopet pritoževal, da mu davka ne plačujejo. To je tudi eden od dokazov, da so bili Slovani neodvisni od Obrov.

Leta 579 se je kagan odločil, da osvoji Sirmij. Najprej je mesto izoliral, s tem da je zgradil dva mosta prek Save, enega nad, drugega pa pod njim. Po triletnem obleganju in vojni proti Bizancu pa ga je prisilil k predaji. To se je zgodilo leta 582. Tako so se Obri polastili zelo pomembnega oporišča za vpade na bizantinsko ozemlje. Padec Sirmija je znova sprožil veliko slovansko poplavo na ozemlje bizantinske države (v Trakijo, Ilirik, Tesalijo, vso Grčijo). Zdi se, da je bil ta napad začetek trajnega naseljevanja Slovanov v posameznih bizantinskih pokrajinah. Nekaj časa so se morali Slovani sicer še umikati

nazaj prek Donave. Bizanc je namreč sklenil zvezo z obnovljeno antsko plemensko zvezo in temu je sledil napad Antov na Sklavinijo. Anti so bili razbiti in se leta 608 zadnjič omenjajo. Slovani pa so na ta napad odgovorili tako, da so sklenili z Obri zvezo, ki so jo dotlej zavračali.

Po letu 584 so Slovani, povezani z Obri, spet vpadali prek Donave in vse do konca 80. let so se skoraj vsako leto vrstili bodisi obrsko–slovanski, bodisi slovanski napadi, ki so segli celo do Dolgega zidu pred Carigradom. Prišlo je tudi do prvega poskusa osvojitve Soluna (586). Posamezni porazi pa situacije niso spremenili. Konec 7. stol. se je Bizanc otresel pritiska Perzije in znova obrnil pozornost na Balkan. Začela se je vojna proti Obrom in Slovanom, ki naj bi obnovila bizantinsko oblast na Balkanu (cesar Mavrikij, 582–602). To se je zgodilo neposredno pred zaključno fazo slovanske naselitve na Balkanu. Vojna je trajala s spremenljivo srečo in prekinitvami skoraj 10 let. Bizanc je imel sicer nekaj uspeha, vendar so bili ti uspehi izničeni zaradi vojaškega upora leta 602. Ta je izbruhnil v času novega pohoda proti vlaškim Slovanom zaradi ponovljene Mavrikijeve zahteve, naj vojska prezimi v Sklaviniji. Mavrikij je bil vržen s prestola, za cesarja pa postavljen Foka (602–610). Pod Heraklejem (610–641) so vso bizantinsko vojsko poslali na vzhod (na mejo s Perzijo), severna meja pa je ostala odprta. S tem se je začela tudi zadnja etapa v tem stoletnem boju za Balkan. Do okrog leta 615 so se Slovani razširili prek vsega Balkanskega polotoka in ga naselili, kakor se to vidi iz nekaterih tedanjih opisov položaja bizantinskih evropskih pokrajin.

Po propadu bizantinske oblasti na Balkanskem polotoku se je obrski plen zmanjšal, zato so začeli pleniti podrejena slovanska plemena. Z naselitvijo se je povečala tudi družbena diferenciacija pri Slovanih. Nastale so možnosti za samostojne slovanske plemenske zveze, zato se je začela obrsko–slovanska plemenska zveza krhati. V tretjem desetletju 7. stol. se je obrska nadoblast za vedno zrušila, kajti leta 626 so bili Obri in Slovani pri Carigradu poraženi.

OBSEG NASELJEVANJA

Procesa same naselitve Balkanskega polotoka ni možno podrobneje pojasniti, ker ni na razpolago dovolj virov. Slovani so prehajali na področje Balkanskega polotoka prek spodnje Donave iz Sklavinije v Dobrudži (med Donavo in Črnim morjem) pri Dorostolu v Dobrudži in v bližini Vidina, iz Panonske nižine pa prek Donave in Save pri Singidunumu in Sirmiju. Vpadali so v več smereh: po dolini Morave in Vardarja v zaledje Soluna; od tod pa v več smeri – proti Carigradu, v Epir ali proti Draču in celo prek morja na Egejsko otočje in vse do Male Azije; med Donavo in Balkanskim gorovjem do Anhiala ob Črnem morju in do Carigrada; prek današnje Bosne in Klisa v Dalmacijo do Salone.

Že konec 6. stol. so se začeli Slovani naseljevati v spodnji Meziji med Donavo in gorovjem Balkan. Do okrog 615 so kolonizirali Trakijo in Makedonijo (tudi okolico Soluna in Tesalijo). Pred tem pa so razrušili bizantinska mesta v severnem delu Balkanskega polotoka in se tam naselili. Okoli leta 614 so skupaj z Obri zasedli večji del rimske Dalmacije, razrušili več mest, med njimi tudi Salono, Epidaver, Narono, Dokleo (ohranila pa so se: Trogir, Zadar, Dioklecijanova palača, Drač).

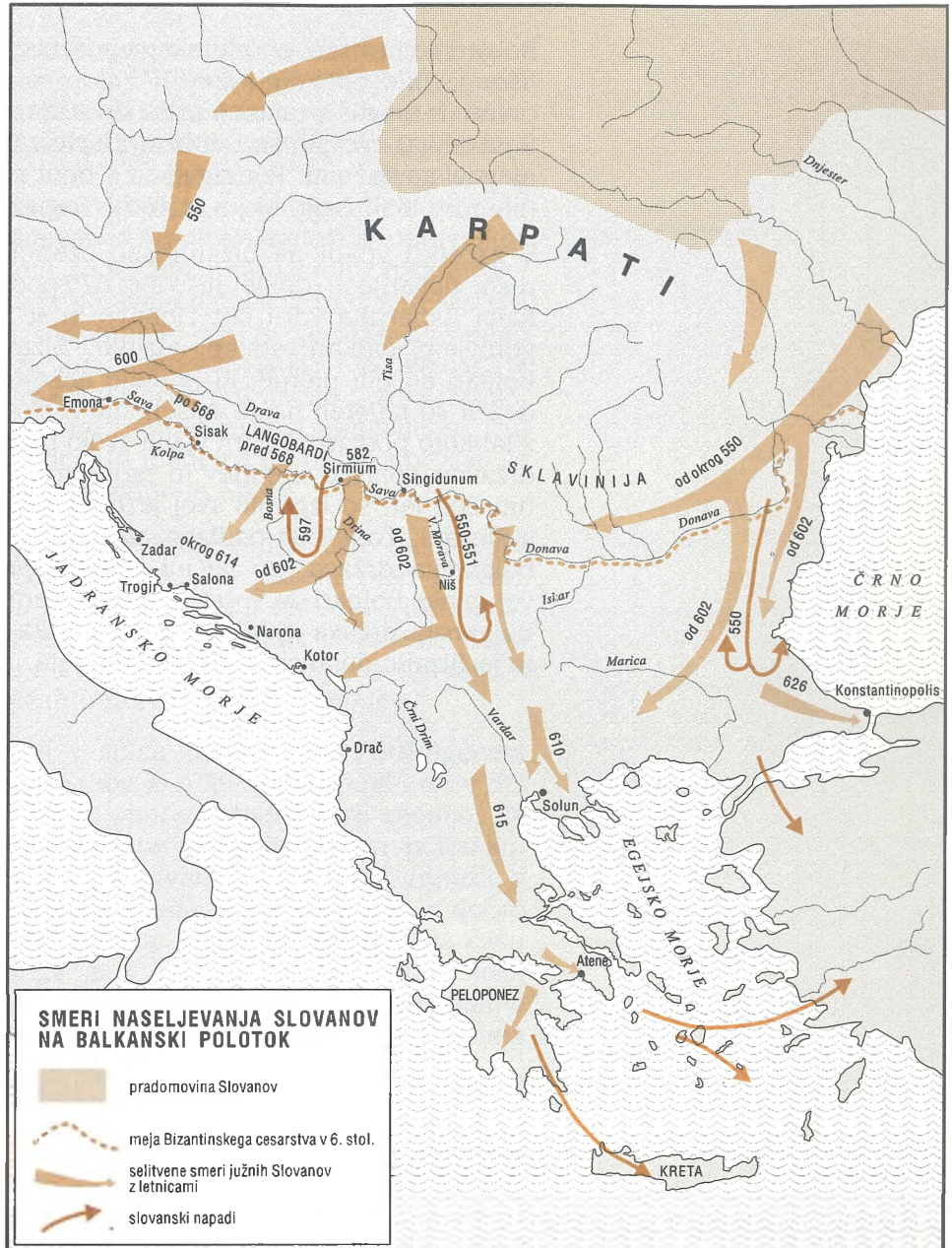
V začetku 7. stol. se je že kazala razlika med Slovani in njihovimi zavezniki Obri v razmerju do Bizanca. Obri so še naprej le ropali, pri Slovanih pa je prevladala težnja, da bi se na bizantinskem ozemlju naselili.

Za naselitev do skrajnega juga Grčije imamo veliko dokazov v irih. Leta 723 je namreč škof Vilibald iz Sirakuze zapisal o Monemvasiji na Peloponezu, kjer je pristal z ladjo, da je to slovanska dežela. In še 1485 omenja neka beneška listina »ad partes Zachonie (na Peloponezu) sive Sclavonia«. Leta 783 so Slovani prvič poskusili osvojiti del Grčije. Cesarica Irena je poslala proti njim v Grčijo in na Peloponez svojega vojskovodjo, ki je zmagal in prinesel bogat plen. V letih 847–849 je Bizanc poslal kazensko ekspedicijo proti upornim Slovanom na Peloponezu. Šele Roman, tast Konstantina Porfirogeneta, je leta 940 podvrgetel zadnja slovanska plemena na Peloponezu.

Zato ni čudno, da ima novogrški jezik polno slovanskih besed; celo besedo »zakon« so si izposodili od Slovanov. V Epiru npr. je od 1539 krajevnih imen (toponimov) kar 717 ali polovica čisto slovanskih, v Tesaliji še več. Celo v neposredni bližini glavnega mesta Aten imamo Bistrico. So krajevna imena, ki imajo za podlago ime Hrvat, Srb, Sklav (Harbati, Sirbon, Serbolik, Serbota, Sklabans).

Slovanska naselitev je zajela celo Grčijo vse do Peloponeza – vendar ne smemo pretiravati. Obale in gorati predeli v notranjosti so ostali etnično grški. Prav tako tudi mesta, ki južno od Makedonije niso toliko trpela. Ponovno pogrčevanje dokazu-

je, da slovansko naseljevanje grškega ozemlja ni bilo povsod enako intenzivno – proti jugu je bilo redkejše, zato je prišlo na tem območju do hitre asimilacije.

NASELITEV BOLGAROV

Bolgari so hunsko–onogurskega porekla. Njihovo prvotno bivališče je bilo ob Volgi; sredi 7. stol. so jih Hazari potisnili iz prvotnih bivališč, tako so prišli do ustja Donave (južna Rusija, Besarabija). Včasih so bili bizantinski zavezniki, še večkrat pa njegovi sovražniki. Pomagali so v boju proti slovanskim upornikom v Mali Aziji, ki jih je vodil Tomaž Slovan.

V začetku vpadi na bizantinsko ozemlje niso pomenili tako resne nevarnosti, dokler niso leta 679 pod vodstvom podjetnega kana Asparuha vdrli čez Donavo in se tam, med Donavo in gorovjem Balkan, stalno naselili. Bizanc je bil brez moči. Bolgari so bili pleme, ki je štelo nekaj desetih konjenikov. V deželi so naleteli na že naseljenih 8 slovanskih plemen in jih z lahkoto podjarmili, jim vsilili svojo politično nadoblast, svojo državno–vojaško ureditev in svoje ime. Toda v kratkem času, niti 200 let, so izgubili svoj jezik in se popolnoma asimilirali s Slovani. To je bila podlaga, na kateri se je izoblikovala prva bolgarska država, po večini svojega prebivalstva slovanska, vendar so Bolgari do 9. stol. v vladajočem razredu prevladovali. Bolgarska država je bila prva slovanska država na Balkanu in jo je Bizanc dejansko priznal 682. leta.

DOSELITEV HRVATOV

Okoli leta 950, v času ponovnega razcveta bizantinske literature, je bizantinski pisec cesar Konstantin VII. Porfirogenet zapisal o doselitvi Hrvatov in Srbov na tako nenavaden način, da je njegovo pripovedovanje postalo vzrok hudim razprtijam in znanstvenim polemikam ne samo pri nas, ampak tudi drugje v svetu. Ko je namreč pisal svoje delo »De administrando imperio«, je zahteval od svojih pokrajinskih upravnikov poročila o raznih narodih, ki so živeli na ozemlju bizantinske države. Takšna poročila je dobival od povsod in iz njih sestavil nekakšen geografski in etnografski opis svoje države (namen je bil, da poduči svojega sina, kako naj vlada). Med drugim je prejel tudi več poročil iz bizantinske Dalmacije (Zadra, Splita, Dubrovnika, Bara, Drača itd.); iz severne Dalmacije so mu poročali o Hrvatih, iz srednje in južne pa o Srbih – poročali so to, kar so slišali od samih Hrvatov in Srbov.

Ustna tradicija je bila pri njih tedaj še vedno živa. Razumljivo je, da so oboji pripovedovali, kako so se priselili pred 300 leti. Hrvati so vedeli navesti celo imena vodij pri selitvi (5 bratov: Klucas, Lovelos, Kosences, Muhlo, Hrovatos in 2 sestri Tuga in Vuga). Konstantin je računal, kdo je vladal pred 300 leti, in je prišel do znanega bizantinskega cesarja Herakleja.

Na podlagi dveh poročil v spisu Konstantina Porfirogeneta (tekst o selitvi Hrvatov in Srbov je v 29. in 31. pogl., ter v 30. poglavju – mlajša redakcija) mnogi zgodovinarji menijo, da sta obstajali dve selitvi Slovanov na Balkanskem polotoku. Prva, bolj zgodnja, je bila selitev velikih slovanskih množic v zvezi z Obri, druga, poznejša, je bila selitev vojaških in dobro organiziranih slovanskih plemen Srbov in Hrvatov. V času Konstantina Porfirogeneta je v resnici obstajala tudi neka Hrvaška na severu okrog Krakova v Galiciji in neko pleme Hrvatov na Češkem, kakor so obstajala tudi srbska plemena med polabskimi Slovani.

Znanost je do sredine 19. stol. ta problem reševala tako, da je sprejemala podatke tega bizantinskega pisca v celoti kot verodostojne (Kopitar, Miklošič, Šafařík). Proti Kopitarjevemu in Miklošičevemu mnenju, češ da so Hrvati in Srbi »klin« med Slovenci in Bolgari, sta skušala v drugi polovici 19. stol. zlasti F. Rački z zgodovinskega in V. Jagič z jezikoslovnega stališča dokazati, da je potekala selitev Slovanov v zahodni del Balkanskega polotoka in v vzhodne Alpe v drugi polovici 6. in v začetku 7. stol. Srbi in Hrvati naj bi bili most med Slovenci in Bolgari (pristaši te teorije so bili K. Jireček, S. Stanojević, F. Sišić, V. Čorović).

Poleg teh dveh razlag so v znanosti skušali Konstantinovo poročilo razložiti drugače. Poljak Gumpłowics je gledal v Hrvatih gotsko pleme, ki je v Dalmaciji potolklo Obre in si

podvrglo Slované – znanost je to zavrгла. So pa še druge razlage: npr. N. Županič jih je imel za »kavkaška plemena«.

Zelo daleč je šel v svojih razlagah hrvaški zgodovinar V. Klaić. On je priznal dvakratno selitev, prvo, južnoslovansko, in drugo, hrvaško–srbsko (kakor Miklošič, Šafařík), ampak temu dodaja novo razlago. Postavlja namreč tezo o plemenitosti Hrvatov. Hrvati po njegovem mnenju niso samo preprost narod, ampak vojaški, plemenit, viteški narod, ki je z orožjem v roki zavladal nad Slovani in Obri. Eden najbolj znanih pristašev te teorije je bil L. Hauptmann, ki je vprašanju doselitve Hrvatov posvetil več razprav in v vseh v celoti podprl Klaićevo stališče o poznejši doselitvi Hrvatov in o njihovi plemiški naravi.

Večina znanstvenikov danes sprejema tezo o dvakratni selitvi Slovanov v Dalmacijo. Pristaš te teze je tudi B. Grafenauer, vendar pa odklanja izhodišče Hauptmannovih socioloških konstrukcij v zvezi z drugo selitvijo, dokazujoč, da so bili Slovani združeni z Obri v plemenski zvezi, ne pa sužnji pod obrskimi gospodarji.

Grafenauer zelo podrobno in vestno analizira tekst Konstantina Porfirogeneta in dokazuje, da obstajata dve redakciji njegovega sporočila. Starejša redakcija, B (poglavji 29 in 31), iz leta 948/49 in mlajša, A (poglavje 30), iz leta po 955, morda celo po 959 (torej iz časa po Konstantinovi smrti, +959). Kot vir za selitev Hrvatov prihaja v poštev samo redakcija A, pogl. 30, ki je popolnjeno, sestavljeno iz različnih virov in sporočil (izročilo mestnih komun, tj. romansko sporočilo, in sporočilo iz Benetk, kombinirano in dopolnjeno s hrvaško ustno tradicijo, nepoznan interpretator).

Grafenauer soglašá s tezo o dveh selitvah. Selitev Hrvatov postavlja v leto 622/23 in jo povezuje z uporom kralja Sama proti Frankom. N. Klaić pa jo povezuje s porazom obrsko–slovanske zveze pred Carigradom leta 626. Meni, da selitev ni bila obsežna. Hrvatje niso premagali Obrov sami in si nato podvrgli že naseljenih Slovanov, ampak nasprotno, izzvali oziroma zdramili so že naseljene soplemenjake k uporom proti Obrom, jih premagali in se po osvoboditvi združili z njimi v enotno plemensko zvezo. Z osvoboditvijo je nastopilo razredno razslojevanje, izrazita razredna družba, ki jo izpričujejo viri iz 11. stol.

SLOVANSKA KOLONIZACIJA ISTRE

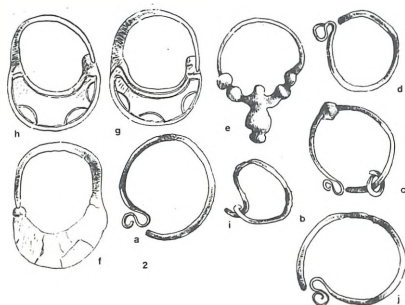
Istra je leta 538 prišla pod oblast Bizanca, in to istočasno z Benetkami. Obe pokrajini sta spadali v upravnem pogledu pod eksarhat v Raveni. To stanje so v Istri porušili vdori Langobardov (568), Obrov in Slovanov. Bizantinska oblast se je po vdoru Langobardov razprostirala le do Raše in Učke na vzhodu ter severno od Buzeta do Tržaške kotline ob morju. Prvi slovanski val v Istri je že okrog leta 600 prekril vse njeno severno območje na Krasu, vključno z dolino Reke in tudi robove, s katerih se Kras strmo spušča v neposredno okolico Trsta. Na zahodnem robu tega ozemlja so med Čičarijo in cesto iz Trsta proti Buzetu leta 598 vpadli Slovani, kjer jih je zavrnila bizantinska vojska. Pravo napredovanje pa se je ustavilo severno od Buzeta. Slovani so vnovič napadli leta 602 in 611. Po teh letih ni več vesti o njihovih vpadih v Istro, kar dokazuje, da so se že naseljevali na Istrskem polotoku.

Istra se je v starem obsegu obnovila šele pod frankovsko oblastjo konec 8. stol. Do drugega naselitvenega vala Slovanov v Istro je prišlo okrog leta 800 v okviru frankovske kolonizacije v nenaseljenih območjih. S severa je bilo naseljeno območje okoli Buzeta, z vzhoda pa območje Pazina. Od leta 800 do 11. stol. so se Slovani postopno širili po zahodni Istri in gosto poselili območja okoli romanskih mest. Meja med severnim (notranjskim, »slovenskim«) in vzhodnim (čakavskim, »hrvaškim«) tokom je domnevno bila sprva reka Mirna, po velikih spremembah zaradi beneške kolonizacije od 15. stol. naprej pa se je premaknila na Dragonjo.

Evfrazijana. Tako običajno imenujejo sklop zgradb v Poreču v Istri, ki jih je sredi 6. stol. dal zgraditi škof Evfrazij. Ta sklop sestavljajo: velika triladijska bazilika, četverkotni atrij pred njenim pročeljem, na zahodni strani se nadaljuje osmerokotna krstilnica, na severni pa se je v preteklosti navezovala še ena velika cerkvena zgradba iz 6. stol. (verjetno cerkev sv. Andreja), ki so jo v srednjem veku spremenili v škofijski dvorec. Ob severovzhodnem vogalu bazilike je bila v 6. stol. zgrajena tudi trilistna spominska stavba z elipsastim preddverjem, kjer je bil grob lokalnega mučenca Mavra. Evfrazijana je redke primer sakralne zgradbe, ki poudarja donatorjevo osebnost z raznimi napisi, monogrami na kamnitih delih vrat in kapitelih, zlasti pa v velikem mozaiku polkupilaste apside, kjer je Evfrazij upodobljen. Ciborij nad oltarjem je dal škof Oton leta 1277 povišati, pri čemer je uporabil dele iz 6. stol. in ga okrasil z mozaiki.

GOSPODARSKI RAZVOJ SLOVANOV V ČASU SELITEV

Slovanski nakit. Gradivo o slovanski kulturi po naselitvi na Balkanu izhaja skoraj izključno iz grobišč. Značilna so slovanska plana grobišča s skeletnim pokopom. Grobovi vsebujejo predvsem nakit in keramiko, v manjši meri tudi orožje in orodje. Prav nakit je omogočil opredelitev Slovanov v razne kulturne skupine. Tipični primeri nakita so razni obsenčni obročki (a, b, c, d) in uhani (h, g, e, f).

Sporočila bizantinskih in drugih tedanjih piscev o Slovanih v 6. in 7. stol. govorijo v glavnem samo o njihovih plenilnih vpadih in pohodih na bizantinsko ozemlje ter o osvojitvah. Vendarle nudijo tudi podatke o slovanskem gospodarstvu, družbeni ureditvi, načinu življenja, kulturi in verstvu.

Arheološke najdbe so zelo redke in problematične.

Pomemben vir je zlasti slovansko skupno besedišče, ki kaže, kaj so Slovani v gospodarstvu in na drugih področjih poznali že prej, preden so se ob svojih selitvah razdelili in tako izgubili medsebojni stik.

Redki podatki pričajo o tem, da je bil v času preseljevanja in pozneje v novi domovini temelj gospodarstva poljedelstvo z živinorejo – kar so prenesli iz pradomovine (živina, zaželen slovanski plen). O pomenu poljedelstva pričata tudi star slovanski koledar z imeni za posamezne mesece (svečan, sušec, traven, srpan itd.), ki ustrezajo razvrstitvi poljedelskih del. Temu v prid govorijo tudi izrazi za poljedelska dela, sadeže, živali. Vsi Slovani poznajo npr. besedo »žito« (to je hrana), ki daje žitje, življenje. Tudi besedo »brašno« za hrano nasploh je znana vsem – velik pomen imajo poljedelski sadeži v prehrani. Poznamo nadalje vrsto skupnih izrazov za poljedelske produkte: pšenica, oves, lan, grah, česen, plevel itd. Skupni so tudi izrazi za polje in različne njegove dele (npr. njiva, brazda, ledina), za orodje (motika, kosa, grablje, ralo) in poljska dela (orati, sejati).

Na podlagi raznih poročil lahko ugotovimo, da so prebivali v zemunicah (to je deloma v zemljo vkopanih hišah), več hiš so povezali med seboj s pokritimi hodniki. To so bila prebivališča »velike družine«.

Način obdelave se je razlikoval od današnjega, bil je malo donosen (potrebovali so precej prostora, njive še niso bile ustaljene; pogoste selitve). Zdi se, da so poznali tri načine obdelave zemlje: požigalništvo, kopaštvo, orno poljedelstvo.

Požigalništvo. S krčenjem nizkega gozda – spomladi so zažgali posušen les – so pridobili zemljo in jo nato površno zrahljali z motikami ter zasejali žito. Drugo leto je bila obdelava temeljitejša. Včasih so obdelovali še tretje leto. Teh del ni mogel opraviti posameznik, temveč le večje število ljudi. Zemljišče so uporabljali nato še dve leti kot pašnik, potem pa so ga za 15 do 30 let opustili. Poljski pridelki pri taki obdelavi niso zadostovali za prehrano obdelovalcev, zato je bila živinoreja – poleg nje pa tudi lov – bistveno dopolnilo gospodarstva. Po tem načinu bi mala družina obdelala komaj 1,5 do 2 ha zemlje, kar bi komaj zadostovalo za prehrano dveh ljudi. Zaradi tega so se morali znova seliti.

Kopaštvo. Lahko so uporabljali le motiko; z ralom bi težko kaj opravili, ker so bile v zemlji še korenine. Uveljavilo se je predvsem na odprtih zemljiščih. Ker se je zemljišče pri tem načinu kmalu izčrpalo – ni bilo pognojitve s pepelom – se je takšno obdelovalno zemljišče pogosto selilo. V primerjavi s požigalništvom je ta način obdelave omogočal izkoriščanje večje površine, in to kar za 50 do 100 odstotkov.

Orno poljedelstvo. Skupna slovanska imena za ralo, oranje in z njim povezani pojmi dokazujejo, da se je najkasneje pred sredino 1. tisočletja začel pri vseh Slovanih uveljavljati tudi ta način obdelave zemlje. Razvil se je iz kopaštva. Njive so približno vsakih 5 let prenašali na novo zemljišče. Do širše uporabe rala je prišlo šele v 7. in 8. stoletju. Sprva so v ta namen uporabljali leseno drevo, pozneje tudi železno ralo. Zemljo je le rahljalo in rezalo, ne pa tudi obračalo kot poznejše plug. Pri tem načinu je zemlja že lahko preživljala obdelovalca in svojce, ker so lahko obdelali 5–krat večje zemljišče kot s požigalništvom ali kopaštvom. Obdelovalec je bil sicer še vedno vezan na zadrugo, vendar je ta način že omogočal večjo ustalitev naselij.

Kopaštvo in zlasti začetki ornega poljedelstva so odpravili nujnost skupinske obdelave zemlje (rodovi, velike zadruge) ter omogočili razkroj rodu v vaške občine. Pri vseh teh načinih je bila zemlja še vedno skupna last. Začasno razdeljevanje zemljišča v obdelavo je bilo temelj družbenega razslojevanja in razkroja rodovnih odnosov. Zemlje niso več delili v enakih delih, temveč po veljavi. Kasneje se je razdelitev obdelanega zemljišča ustalila.

Obdelava kovin ter izdelovanje tkanin in lončarskih izdelkov sta bila pri Slovanih že v pradomovini domače hišno opravilo. V obrti pa se je pričela specializacija. Slovani so bili že usposobljeni za izdelovanje oblegovalnih naprav, spretni so bili tudi v izdelavi čolnov iz enega debla (monoksili–drevaki).

DRUŽBENA UREDITEV SLOVANOV

Kakšna pa je bila slovanska družbena ureditev v času selitev in po njih? Prokopij pripoveduje, da pri njih ni vladal en človek, temveč so vladali v »demokraciji« in da so vse posle opravljali skupaj. Drugi pisci poročajo, da so Slovani živeli v »svobodi«, da je bilo pri njih mnogo poglavarjev, ki so bili med seboj pogosto sprti. Posameznikovo življenje je varovala grožnja s krvno osveto, ne pa urejena oblast in sodstvo. Vsi ti podatki in že opisano gospodarstvo kažejo na oblike rodovno–plemenske družbene ureditve, tj. na svobodo in enakost vseh članov v okviru rodu ali plemena, na skupno delo za preživetje v okviru velike družine, na starešinsko oblast v rodovih, plemenih in zvezah več plemen. Podatki kažejo tudi na obstoj ljudske skupščine, sestavljene iz članov široke plemenske zveze, in na obstoj plemenskega sveta. Med vojnami, ki so trajale več kot 100 let, je rodovno–plemenska organizacija vse bolj izgubljala prvotne oblike rodovnih odnosov. Nastajal je nov družbeni sloj (bogatejši, vplivnejši). Te spremembe so bile posledica opisanega gospodarskega razvoja, vojaških pohodov in z njimi povezanim plenom. Pojavilo se je nasprotje med vzvišenim položajem in pravicami novega družbenega sloja ter navadnimi člani plemen. Zaradi potrebe po povezavi več plemen za bojne pohode proti Bizancu je bil prav ta sloj tisti sestavni del slovanske družbe, ki je težil za ustvarjanjem večjih plemenskih zvez. Slovani so s tem prehajali v obdobje vojne demokracije, torej v fazo družbene ureditve, ki loči rodovno–plemensko družbo od razredne družbe. Na čelu je bil vojaški starešina, običajno najsposobnejši bojevnik. Toda tudi on še ni mogel samostojno izdajati sklepov ali odlokov. V začetku je moral sodelovati z oboroženim ljudstvom in v sporazumu z njimi izdajati odločbe. Pa vendar je bila vojna demokracija zveza, v kateri so se pojavljali prvi začetki premoženjske in s tem v zvezi tudi družbene neenakosti. Začelo se je razredno razslojevanje, ki je pospešilo oblikovanje države.

Po naselitvi se posamezna plemena niso takoj za stalno naselila. Poznejšega preseljevanja je bilo več, kot je to znano iz virov (npr. okrog leta 770 so se Slovani množično selili iz Tesalije v Malo Azijo). Zaradi mešanja in selitev v raznih smereh so nastajala nova plemena v zaokroženih zemljepisnih območjih – zato so dobivala nova teritorialna imena (Timočani, Braničevci, Neretljani).

Mnoga stara plemenska imena so izginila zaradi bojev med plemeni in zaradi mešanja s kasnejšimi priseljenci. Le imena pomembnejših plemen so se ohranila v okviru posameznih plemenskih zvez (Srbi, Hrvati). V pokrajinah, kjer so Slovani mejili na neslovanska plemena, se je ohranilo še naprej skupno ime »Slovani« za posamezne skupine plemen (Sklavinije v Makedoniji). Zelo dolgo, celo do danes, so ostali sledovi

plemenskih imen v krajevnih imenih (Glamoč). O imenih plemen se je ohranilo največ podatkov v legendi Čudeži svetega Dimitrija, zavetnika Soluna (Druguviti, Sagudati, Velegeziti, Smoljani, Strumljani, najmočnejši so bili Brsjaki).

Rodovne organizacije so postopoma zamenjale vaške občine, v okviru katerih je bila obdelovalna zemlja razdeljena med »velike družine«, neobdelovalna pa je ostala hkrati z gozdovi in pašniki v skupni lasti občine. Vsaj začasna pravica občine do obdelanega zemljišča (skupno izkoriščanje) se je ohranila, dokler so prevladovale primitivne oblike poljedelstva z neustaljenimi njivami. Z napredkom poljedelske tehnike, delno pa tudi pod vplivom staroselcev (v Makedoniji, Dalmaciji) se je razdelitev obdelovalnega zemljišča sčasoma ustalila. Nekatere vplivnejše rodbine (starešinski sloj) so dobile lastniško pravico do določenega zemljišča.

ODNOS SLOVANOV DO OSTANKOV STAROSELCEV

Ko so se Slovani naselili na Balkanski polotok, je ponekod ostalo več, ponekod manj starega prebivalstva (najmanj v Bolgariji in osrednji Bosni). V strnjenih skupinah pa so se staroselci ohranili v dalmatinskih primorskih mestih in v notranjosti Balkana po planinah v Hercegovini, Srbiji, Makedoniji in Grčiji.

V Dalmaciji so Slovani zavzeli in razrušili le 4 mesta: Salono, Narono (ustje Neretve), Epidaver (dan. Cavtat), Dokleo (blizu dan. Podgorice). Vsa druga dalmatinska mesta, Zadar (močno obzidje), Trogir (nedostopna lega), Kotor, Budva, Bar, Ulcinj so se ohranila. Tam je ostalo staro romansko prebivalstvo. Slovani še niso imeli smisla za bivanje v mestih in niti enega mesta niso pustili nerazrušenega zato, da bi se v njem naselili. Sčasoma so postale njihove vezi z mesti tesnejše. Na to so vplivale trgovina, obrt, višja kulturna raven meščanov staroselcev in tudi cerkev. Tudi mesta so imela svoje interese, da so se Slovani naseljevali v okolici. Zato se je prav kmalu začel večstoletni proces sožitja, ki je povzročil slavizacijo teh mest.

Ta proces lahko najboljše zasledujemo v Dubrovniku. Slavizacija je imela dva vzroka: postopno izumiranje starega romanskega prebivalstva in doseljevanje Slovanov v mesta ter ženitvene zveze.

Izumiranje se je pričelo že v srednjem veku. Mnogi rodovi, ki so znani še v 12. stol., so izumrli v 14. in 15. stol. (Čankovići, Martinušići). Doseljevanje je bilo močnejše kot izumiranje. Pri tem so igrale pomembno vlogo tudi žene – ostale so zveste materinemu jeziku (moška imena so večinoma krščanska – Ivan, Peter, Marin; ženska so v pretežni večini narodna, slovanska: Stana, Draga, Dobra, Desa).

O tempu slavizacije so mnenja različna, toda dejstvo je, da je do 1204, ko Benečani še niso gospodovali v Dalmaciji, slavizacija potekala hitro (v listinah iz konca 12. stol. je še veliko moških slovanskih imen: Vojislav, Bogdan; in takrat so že vsi romanski priimki dobili svojo drugo, slovansko obliko: Mence (Menčetić), Gondola (Gundulić), Goce (Gučetić), Bona (Bunić) itd.). Beneška oblast je po letu 1204 ta proces zavirala – dejansko pa le upočasnila. Od 1358, ko so se dalmatinska mesta, tudi Dubrovnik, otresla beneške nadoblasti, je slavizacija nezadržno napredovala. Sredi 16. stol. se je proces slavizacije v Dubrovniku končal (prvi slovanski pesniki Držić, Menčetić). Upravni in uradni jezik pa sta ostala še naprej italijanski oziroma latinski.

V dalmatinskih mestih je slavizacija potekala počasneje kot v Dubrovniku. Vzrok je bila obnovitev beneške nadoblasti ok. 1420 do 1796. Toda kljub temu je Split, ki je bil nekdanje čisto romansko mesto, postal v 19. stol. eno največjih žarišč jugoslo-

vanske misli. Dalmatinščina ni bila italijanščina, to je bil poseben romanski jezik. Če bi bile razmere ugodne, bi se poleg sedanjih romanskih jezikov ohranil tudi dalmatinski romanski jezik. Najdlje se je obdržal na otokih. Na Krku je 1898 umrl zadnji prebivalec, ki je povsem obvladal ta dalmatinski jezik. Danes je ohranjeno le narečje. Beneška oblast je uvedla italijanščino kot uradni jezik, ki je prek šolstva, cerkve, vojske in mornarice ter civilne uprave polagoma izpodrinila ta posebni romansko– dalmatinski jezik.

V notranjosti Balkana so se skupine romanskih in romaniziranih pa tudi neromaniziranih staroselcev med doseljenimi Slovani ohranile po vseh večjih planinah, kjer so pašniki primerni za živinorejo.

Ostanki staroselcev, na katere so Slovani naleteli na Balkanskem polotoku, so bili na vzhodnem delu brez dvoma številnejši kot na zahodnem. Da Balkanski polotok v času selitev ni ostal brez prebivalcev, dokazujejo Albanci, Aromuni, Grki in drugi potomci staroselcev. Slovani so jih izrinili iz plodnih dolin v hribovite predele, kjer so morali spremeniti način življenja. Pričeli so se ukvarjati z ekstenzivno živinorejo. Končni rezultat dolgotrajnega boja s staroselci je bil, da so velik del romanskih, ilirsko– traških in grških prebivalcev iztrebili ali zasužnjili, preostali pa so se naselili v gorah od Velebita do osrednjega in južnega dela Balkanskega polotoka, kjer so se ukvarjali s polnomadskim pastirstvom. Slovani so jih imenovali Vlahi (planina Stari Vlah pri Užicu je dobila po njih celo svoje ime).

Tako so se ohranili Tračani na vzhodu in Iliri na zahodu (jezikovno jih je težko ločiti, ker ni virov) vse do danes v dveh oblikah kot romanizirani Aromuni (ime od latinskega Romanos) in kot neromanizirani Albanci (ime izvira od starosrbskega Raban, kar ustreza lat. Arbanum iz prve pol. 13. stol. in gr. Arbanon iz 12. stol.). Tako Aromuni kot Albanci živijo sedaj jugovzhodno od črte, ki je delila grecizirano in romanizirano ozemlje konec 6. stol.

Etnogeneza Albancev predstavlja eno najtežjih vprašanj med balkanskimi narodi. Današnja Albanija ne predstavlja v celoti prvotne albanske dežele. Albanci kot narod so v Evropi brez dvoma poseben fenomen, s katerim se vsaj 100 let ukvarjajo različne znanstvene discipline. Albanski zgodovinarji menijo, da so Iliri neposredni predniki Albancev, zato potencirajo njihovo vlogo na Balkanu. Menijo, da so Iliri živeli na ogromnem teritoriju od Jadranskega morja do Save, na vzhodu pa na območju današnje Srbije, Kosova in Makedonije. Prav tako je v mnogih delih poudarjeno, da so Iliri v antičnem obdobju, pod rimsko upravo, ohranili nacionalno integriteto in zavest, da so prebrodili burne dogodke v času selitev narodov in naselitve Slovanov in da so etnično čisti (!), toda pod novim imenom Albanci stopili v srednji vek.

Svoje ime povezujejo Albanci z imenom ilirskega plemena Albanoi, ki je v 2. stol. po pričevanju Ptolemeja naseljevalo področje okrog Albanopolisa v današnji osrednji Albaniji (blizu mesta Kruja).

Posebno intenzivno so v zadnjih stoletjih proučevali etnogenezo Ilirov zgodovinarji, jezikoslovci, antropologi, arheologi in drugi. V ospredju proučevanja sta bili dve pomembni vprašanji: ali so Albanci neposredni potomci Ilirov in ali so zaradi tega tudi avtohtoni prebivalci Balkanskega polotoka.

Brez dvoma spadajo Albanci med enega najstarejših narodov na Balkanu, vendar se v zgodovinskih virih kot posebna etnična skupina pojavijo zelo pozno. Prva omemba albanskega jezika – »lingua albanesca« – je ohranjena v dubrovniških virih iz leta 1285. Prvi ohranjeni albanski jezikovni spomeniki so šele iz 14. stol., prva tiskana knjiga je iz 16. stol.

Za proučevanje etnogeneze Ilirov, predhodnikov Albancev, so pomembne raziskave arheologov. Neolitik (bakrena doba – okoli 2000– 1800 pr. Kr.) je obdobje indoevropske izjave jugovzhodne Evrope. Arheološke raziskave so pokazale, da so v tem obdobju pričele razpadati neolitske skupnosti, da so izginevale ali se stapljale z drugimi skupnostmi v nove enote. S tem so nastale enote, na katerih so se po daljšem procesu sprememb družbenih in ekonomskih struktur končno ustvarile velike etnične skupine, med katere spadajo tudi Iliri. Pri tem ostaja odprto vprašanje njihovega naselitvenega prostora.

Raziskovalci si niso edini v tem, katera plemena so v bronasti dobi (ok. 1800–750 pr. Kr.) naseljevala Dardanijo, ki je obsegala območje današnje južne Srbije, Kosova in severne Makedonije. Nekateri menijo, da so tam živela izključno ilirska plemena. Intenzivna novejša arheološka raziskovanja ob upoštevanju podatkov v pisnih virih pa so pokazala, da so bili Dardanci, Peonci in Tribali, ki so živeli na srednjem Balkanu, v sotočju Morave, v porečju Vardarja do Demir Kapije, nove, posebne etnične skupine. V Dardaniji so bili staroselci Dačani–Mizijci in ostanki Frigijcev. Seveda ni mogoče ovreči dejstva, da je prišlo v Dardaniji do močne naselitve Ilirov in Tračanov.

Razvita železna doba (okrog leta 700 pr. Kr.) je obdobje, v katerem so se paleobalkanski narodi že oblikovali v etnične skupnosti. To je tudi obdobje, v katerem so bili Iliri v ekspanziji.

Ko je prišel Balkanski polotok pod oblast rimskega imperija, so bile južnoilirske in dardanske dežele razbite. Dardanijo so si podredili na začetku Avgustove vladavine. Administrativno je bila Dardanija 14. leta po Kr. priključena provinci Meziji, katere južni del je zavzemala. Dardanija spada med najmanj romanizirane antične predele na Balkanu, kjer se je avtohtono prebivalstvo najbolj obdržalo.

Kontinuiteta poznoantičnega družbenega in ekonomskega razvoja je bila prekinjena z naselitvijo Slovanov na Balkanski polotok konec 6. in v 7. stol. Kosovo je bilo odprt in dostopen prostor, prek katerega so potekale pomembne komunikacije. Ravninski in plodni predeli so ustrezali potrebam slovanskih poljedelcev. Staroselci so se umaknili v planinske predele, nekateri so bili pobiti ali pa so se asimilirali s Slovani. Deloma so se pod imenom Vlahi (romanizirani staroselci) ohranili v času srbske srednjeveške države in celo kasneje pod Turki. V

srednjeveški Srbiji je bila najbolj strnjena vlaška populacija prav na Kosovu, v Metohiji in sosednjih pokrajinah. Prisotnost Slovanov v tem delu Balkana pa se da ugotoviti na podlagi toponomastike in arheoloških najdb, ki spadajo v 11. stol.

Od časa, ko so Iliri in Dardanci izginili z zgodovinskega prizorišča kot kolikor toliko izoblikovana kompaktna etnična skupina in ko se se pojavili Albanci, je preteklo najmanj 600 let. Toda kljub temu lingvistika ugotavlja kontinuiteto, saj v albanskem jeziku odkriva elemente paleobalkanskega govora (ilirski teorija, traška teorija!).

Iz dosedanjih raziskav je razvidno, da so Albanci nastali iz ostankov neromaniziranega paleobalkanskega prebivalstva, med katerim so imeli močan delež Iliri in Dardanci. Domnevajo, da je v daljšem obdobju, predvsem v okviru nenehnih nomadskih premikov, prišlo do integriranja teh prvotno raznorodnih elementov, ki so v zgodovino vstopili kot nov narod pod imenom Albanci v 11. stol., morda že prej. Kot kažejo bizantinski in južnoslovanski viri, se takrat prvič omenjajo kot izoblikovano ljudstvo. Bizantinski pisci 11. in 12. stol. prvič omenjajo Albance oziroma Arbanite kot poseben etnični element. Pojavili so se v sestavu bizantinske vojske skupaj z odredi Bolgarov in Grkov na bojiščih v Italiji in v zaledju Drača. V obdobju selitev narodov v 6. in 7. stol. so se prvotnim etničnim skupinam pridružile še druge, posebno slovanske (dokaz: slavizmi v albanskem jeziku, tur. Elbasan – Konjuh, Korča – Gorica).

V srednjem veku so živeli Albanci in Aromuni v nestalnih, iz šotorov sestavljenih naseljih, imenovanih katuni. Ta beseda izhaja iz albanskega jezika – iz glagola, ki pomeni »postaviti ali razpeti šotor«. Albanci so se stalno naselili šele pod Turki (dotlej so bili nomadi). Aromuni pa niso bili stalno naseljeni niti v stari srbski državi niti na Hrvaškem na Velebitu in okrog reke Cetine, marveč so se selili prek otoka Krka v Istro pod Učko in v Čičarijo, kjer so se pohrvatili.

Ime Vlahi v srednjeveški srbski državi in pod Turki ni označevalo več izključno etnično skupino, ampak tudi družbeno pripadnost (živinorejci). Timoška krajina v Srbiji je še danes naseljena z vlaškim življem.

Največ ostankov romanskega oziroma romaniziranega prebivalstva je ostalo na jugu v Makedoniji in Tesaliji. Domnevajo, da so semkaj iz drugih predelov Balkana pribežale velike množice beguncev in se tu naselile. Verjetno je, da so se romanizirani staroselci s tega območja v 11. in 12. stol. selili proti severu v današnjo Romunijo. Vseeno pa še danes sestavljajo nekaj strnjenih skupin, ki jih poznamo pod več imeni: Aromuni, Kucovlahi, Karovlahi, Megleniti itd. Kruševo v Makedoniji je najbolj poznan center Vlahov. (Uradno so jih pri popisu leta 1981 našteali le 20 000. Danes se ponovno etnično osveščajo!) Med ljudmi pa se za vse te skupine običajno uporablja oznaka Cincarji. Doma so večinoma pastirji – živinorejci, toda pogosto zelo bogati. V 19. stol. so odhajali v izseljenišvo, pečalbo, postajali obrtniki (peki v Srbiji!), trgovci in kapitalisti.

Zaradi nenavadne skromnosti in izrednih sposobnosti (tudi v slabem pomenu!) so postali izredno bogati. Značilno je, da je bil malone ves kapital stare Jugoslavije v njihovih rokah (Narodna banka). Njihovi pripadniki so bili med ministri (Milan Stojadinović, Dimitrije Cincar–Marković).

Med to skupino štejemo tudi Grke, ki so ostali na južnoslovan-skem ozemlju, posebno v mestih. Skopje je bilo že pod kraljem Milutinom v 13. stol. čisto grško, pozneje je imelo močno grško manjšino; Bitola je bila grško mesto do leta 1912.

III.
OD
RODU
DO
RAZVITE
FEVDALNE
DRUŽBE

Ornamentirana plošča iz prvotnega ikonostasa cerkve sv. Sofije v Ohridu (sredina 11. stol.)

V začetku srednjega veka se je gospodarstvo v pokrajinah, ki so pripadale rimskemu cesarstvu, zelo razlikovalo od gospodarstva na območjih, v katerih so živela barbarska plemena. Okrog Sredozemskega morja je sicer že v rimskem času v poljedelstvu popolnoma prevladal sistem dveletnega kolobarjenja, ki se je brez bistvenih sprememb ohranil tudi po selitvi ljudstev. Na drugih področjih gospodarskega življenja v tem razdobju pa je bil v teh pokrajinah velik zastoj. Obrt, trgovina in denarno gospodarstvo so propadali.

Pomembnejše spremembe v gospodarstvu so se pojavile v severnih in vzhodnih predelih Evrope, zlasti v poljedelstvu. Postopoma so se njive ustalile, najprej s prevzemanjem sistema dveletnega kolobarjenja, v 6. in 7. stol. pa so v zahodni Evropi pričeli s triletnim kolobarjenjem (izmenoma so na vsaki tretjini obdelovalne zemlje sejali prvo leto ozimno, drugo leto jaro žito, tretje leto pa je zemlja ostala v prahi), ki se je do konca 10. stol. razširilo po vsej Evropi. Ta način obdelave polj je z izjemo Sredozemlja v Evropi prevladoval vse do 18. stol.

Z napredovanjem poljedelstva se je oblikovala privatna kmečka lastnina, ki je v nekdanjih pokrajinah rimskega cesarstva povzročilo drobitev latifundij v kmetije, pri Germanih in Slovanih pa prehod od kolektivnega lastništva vaške občine, ki je periodično dodeljevala družinam zemljo v obdelavo in užitek, k zemljiški posesti posameznih družin.

Na podlagi takega gospodarskega razvoja se je oblikovala tudi fevdalna družba, razdeljena v razrede fevdalnih veleposestnikov in odvisnih kmetov. Oblikoval se je privilegiran razred veleposestnikov fevdalcev, svobodni kmetje pa so se spreminjali v podložnike. S koncem tega procesa se je končal tudi prehod od rodovne do popolnoma razvite fevdalne družbe.

Do konca 11. stol. je na zahodu prevladovalo naturalno gospodarstvo. Tako kmetje, bodisi svobodni, bodisi odvisni, kakor tudi zemljiški gospodje so proizvajali v glavnem za svojo lastno potrošnjo in krili svoje potrebe v glavnem z lastno proizvodnjo oziroma z izkoriščanjem podložniške delovne sile in dajatev. To je veljalo tudi za obrtne proizvode, zlasti ker sta bili obrt in trgovina v prvih stoletjih srednjega veka zelo slabo razviti. Na zahodu se je opravljalo obrtno delo v glavnem v okviru kmečkega gospodarstva, poklicni obrtniki in proizvodnja za trg pa so bili samo izjema. Nekatera mesta v notranjosti, ki so se ohranila kot naselbine še od rimske dobe, so bila v tem času cerkvena središča ali trdnjave, ne pa še naselbine obrtnikov in trgovcev kot posebnega družbenega razreda in niso imela nikakršnega posebnega pravnega položaja. Drugače je bilo v tistih predelih jugovzhodne Evrope, ki so bili pod okriljem Bizanca. Tam je bil gospodarski in finančni sistem visoko razvit. Prevladovalo je denarno gospodarstvo.

Prehodno obdobje je pri balkanskih narodih trajalo od 7. do 12. stol. Vendar razvoj ni šel pri vseh narodih enako, ponekod se je fevdalizem razcvetel prej, drugod pozneje. Ponekod so se rodovne oblike razkrojile kmalu po naselitvi, drugod se je

ta sistem obdržal v 12. stol. Spremeni pa se mednarodna situacija ter razmerje sil na Balkanskem polotoku. Poleg Bizanca so se za Balkan zanimali tudi Franki, Benečani, Normani in rimski papež, na vzhodu pa Bolgari. Vsi so vplivali na usodo balkanskih narodov v tem prehodnem obdobju.

PREPOROD BIZANCA

S prihodom cesarja **Herakleja** na oblast se je začelo v pravem pomenu obdobje bizantinske zgodovine. Z uvajanjem grškega jezika v javnosti se je začela helenizacija države. Preporod je nastopil zato, ker se je Bizanc pokazal sposobnega za globoko družbeno, politično in kulturno obnovo. Množično naseljevanje Slovanov na bizantinskih tleh je dalo staremu imperiju novo, svežo silo. Prav v tistih kritičnih letih se je začela reorganizacija bizantinskega vojnega in upravnega sistema. Tedaj so začeli uvajati ureditev po temah. S tem je bil postavljen temelj provincijske uprave srednjeveškega Bizanca.

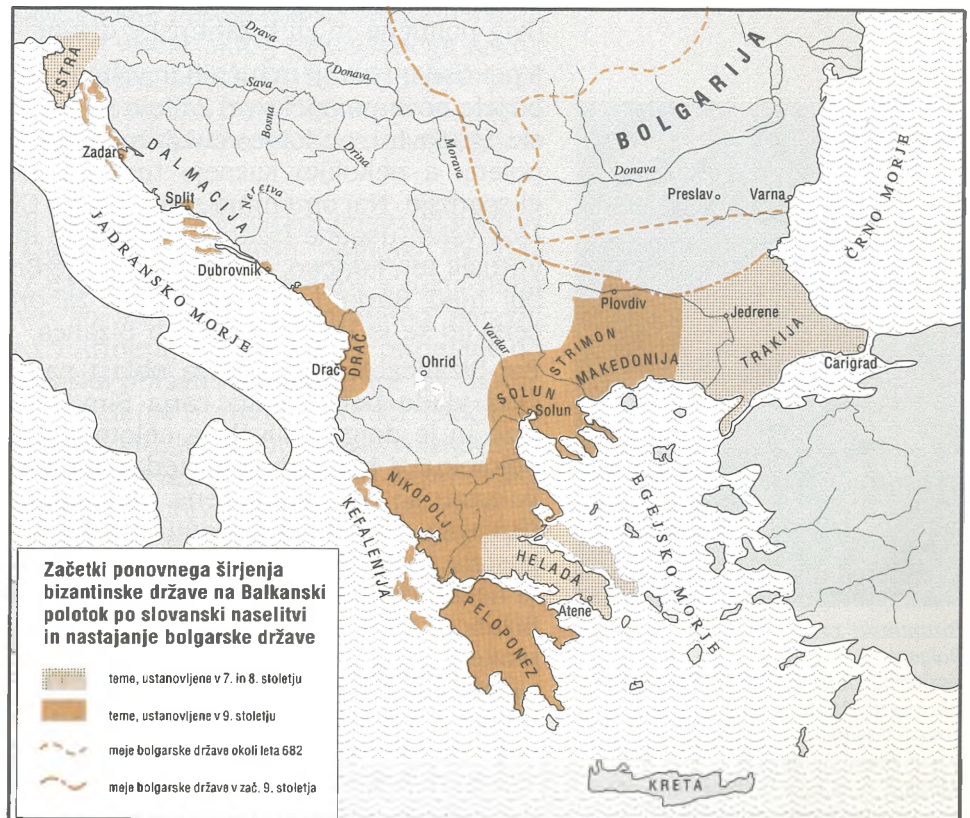
V maloazijskih pokrajinah, ki niso podlegle sovražniku, so se ustvarila vojna okrožja/teme. Beseda tema je v začetku pomenila bojni odred, nato pa se je začela uporabljati za vojnoadministrativna okrožja. To jasno odkriva način, kako je nova ureditev nastala, namreč z naseljevanjem vojaških enot, tem, v na novo osnovanih okrožjih in zato so se postopoma tudi ta okrožja sama začela imenovati teme. Te niso bile le upravne enote, temveč tudi teritoriji, na katerih so bili naseljeni vojaki. Poleg obveze izvrševati vojaško službo, so bila vojakom/stratiotom dodeljena zemljiška posestva, ki so kasneje dobila ime stratiotska posestva. Uvajanje tematske ureditve je pomenilo krepitev domače vojske. V zgodnjebizantinskem obdobju je bila vojska sestavljena pretežno iz tujih najemnikov, ki so bili dragi in nezanesljivi, vojna sila Bizanca od 7. stol. dalje pa je bila oprta na stratiote, naseljene na območju cesarstva. Stratiot, poklican na vojni pohod, se je moral javiti oborožen na konju. Dobil je plačo, ki je bila majhna, užival pa je dodeljeno zemljiško posest. Posledice teh sprememb so bile vidne. Propadajoče cesarstvo se je politično in vojaško krepilo. K temu uspehu je precej pripomoglo tudi sodelovanje cerkve.

V zunanji politiki je zmaga Bizantincev nad Perzijci sovpadla z začetnim letom arabske ere. Šele zaradi državljanske vojne pri Arabcih leta 661 so bile njihove akcije proti Bizancu paralizirane. To je izkoristil cesar **Konstans II.**, ki je krenil proti Slovanom. Po Mavrikiju je bila to prva večja ofenziva proti slovanskemu širjenju na Balkanskem polotoku. Najpomembnejše je bilo to, da je Konstansov pohod spremljalo preseljevanje večjih množic Slovanov v Malo Azijo.

S **Konstantinom IV.** (668–685) so se boji z Arabci obnovili. Za obstoj bizantinskega cesarstva je bila odločilna bitka za Carigrad. Glavna akcija se je odigravala na morju spomladi 674. Ogromno arabsko ladjevje se je pojavilo pred carigradskim obzidjem. Arabci so morali končno odnehati, kajti Bizantinci so v teh bojih prvič uporabili t.i. grški ogenj. Novo orožje, eksplozivni material, je izumil arhitekt Kalinik iz Sirije. S tem vojaškim izumom so Bizantinci v vojaški tehniki utrdili prevlado nad sosednjimi državami oziroma narodi.

Tedaj se je za Bizanc pojavila nova nevarnost. Leta 679 so čez Donavo vdrli Bolgari – nekaj desetih konjenikov – pod vodstvom kana Asparuha in se naselili med Donavo in gorovjem Balkan ter si podredili osem slovanskih plemen. Bizanc je priznal novo bolgarsko državo leta 682. Največji del balkanskega ozemlja je bil še vedno izven bizantinske oblasti, ker je prišel pod vpliv Bolgarov, na velikem delu pa so bila plemena samostojna. Nekatera so le začasno priznavala podrejenost Bizancu. Območje stare prefekture Ilirika se je omejilo dejansko na Solun z okolico.

Uvajanje tematske ureditve na Balkanskem polotoku se je začelo pol stoletja kasneje kot v Mali Aziji. V zvezi s tem se je postopno začelo ponovno utrjevanje bizantinske oblasti na Balkanskem polotoku po njenem zlomu v obdobju selitev Slovanov. Tako se je začel proces ponovne politične okupacije in ponovnega pogrčevanja posameznih območij Balkana. Ta proces je bil zelo počasen. Konec 8. stol. se je izgradnja tematskega sistema na Balkanu bolj razmahnila. Bizancu je uspelo, da je s temami obdal skoraj vso obalno območje Balkanskega polotoka in s tem utrdil svoj upravni sistem. Na obalnem območju so se ohranili po obdobju selitev v mestih ostanki grškega in romanskega prebivalstva. Prva tema na Balkanu, Trakija, je bila ustanovljena okrog leta 680, in sicer na območju, ki je bilo najbližje bizantinski prestolnici. Deset let kasneje je bila ustanovljena tema Helada v vzhodnem delu Grčije, tema Dalmacija pa šele v drugi polovici 9. stol. V 8.

stol. in v prvi polovici 9. stol. je doživljal Bizanc v notranjem razvoju ponovno akutno krizo. Prišlo je do velikih pretresov in bojev, v katerih je igral pomembno vlogo prav slovanski element, naseljen v Mali Aziji. Pod vodstvom Tomaža Slovana iz Male Azije se je osiromašeno, etnično raznoliko prebivalstvo Male Azije dvignilo v upor proti carigrajski vladi. Ta upor ima izrazito naravo razrednega boja. Državljsanska vojna je zajela večji del Male Azije, odmev je našla v Trakiji in je dosegla vrhunec v obleganju Carigrada. To je trajalo od 821 do 823. Uporniki so bili poraženi, Tomaž je bil ubit. K temu so pripomogli Bolgari, ki so Bizancu priskočili na pomoč in z boka napadli upornike. Odtlej so Bolgari ogrožali bizantinske interese na Balkanu.

V tem obdobju se je začelo tudi ikonoklasično gibanje (za ali proti čaščenju svetih podob/ikon), ki je spravilo Bizanc v težko krizo. To gibanje je več kot sto let povzročalo ogorčene notranje boje. Neposredna posledica je bilo povečanje nesoglasja med carigrajsko in rimsko cerkvijo ter občutna oslabitev bizantinskega vpliva v Italiji. Tudi Balkan je občutil posledice. Škofije Ilirika so bile odvzete Rimu in podvržene carigrajski cerkvi. To je bilo obdobje vladavine sirijske dinastije.

V drugi polovici 9. stol. se je ponovno začelo obdobje razcveta bizantinskega cesarstva. Nov polet je prišel posebej do izraza pri širjenju bizantinskega političnega in kulturnega vpliva v slovanskih deželah. V tem obdobju je bil na čelu carigrajske cerkve patriarh Fotij. Njegov nastop je pomenil poglobitev cerkvenega razkola med rimsko in carigrajsko cerkvijo. Na drugi strani pa je pomenila vladavina **Vasilija I.** (867–886) nov dvig politične moči bizantinske države.

S pokristjanjevanjem južnih in vzhodnih Slovanov so se Bizancu odprle nove perspektive. Začelo se je novo obdobje v bizantinski zgodovini, obdobje velikih možnosti in velikega kulturnega poleta, a nekoliko kasneje tudi močne politične in vojaške ekspanzije. Naj omenimo samo misijo Cirila in Metoda v Veliko Moravsko, uspehe bizantinske verske in kulturne propagande v Rusiji ter, končno, pokristjanjevanje Bolgarije (864). Ogorčen boj med Rimom in Carigradom za prevlado nad bolgarsko cerkvijo se je končal z zmago Bizanca.

Boj Bizanca in Bolgarije za oblast nad Balkanom je prišel za časa vlade bolgarskega carja Simeona v najbolj dramatično fazo in je dolgo vplival na celotno dogajanje na Balkanskem polotoku. V boje teh dveh tedaj najmočnejših političnih sil na Balkanu so bile pritegnjene tudi sosednje slovanske države (Hrvaška, Raška, Makedonija). Kmalu po Simeonovi smrti je postala bolgarska država plen Bizanca (971). Komaj je minila ta nevarnost, se je pojavila na Balkanu nova sila, ki je zadajala Bizancu nove skrbi. Iz upora (976) je vzniknilo Samuelovo makedonsko cesarstvo. Cesar **Vasilij II.** (985–1025) je imel v začetku sicer zvezane roke zaradi državljanske vojne in napada Arabcev. Preobrat je nastopil po letu 1000, ko se je z vso silo vrgel na Balkan in leta 1014 zlomil Samuelovo vojsko. Z zmago nad Samuelom je Bizanc ponovno zagospodaril nad velikim delom Balkanskega polotoka, prvič od časa slovanske naselitve.

Bizantinski cesar Vasilij II. ("Ubijalec Bolgarov"). Naslovna slika razkošnega psalterija, naslikanega v Konstantinoplu v letih 1018 in 1025, je spomin na zmago Vasilija II. nad Makedonci. Zmagoviti cesar, ki ga krona Kristus in ga obdajajo nadangeli in svetniki-vojščaki, tepta premagane sovražnike.

Osvojeno območje je bilo upravno razdeljeno na teme, samostojne državnice, kot npr. Hrvaška, pa so bile vazalno odvisne. Seveda to ni pomenilo dokončne učvrstitve bizantinske oblasti na Balkanu. Prišlo je do novih uporov, katerih posledica je bilo nastajanje novih držav.

V 11. stol. sta se ekonomska in socialna struktura bizantinskega cesarstva globoko spremenili, kar je povzročilo naglo oslabitev države in poslabšanje njenega zunanjepolitičnega položaja. To obdobje označujejo kot vladavino civilnega plemstva. Značilno je, da je veleposestništvo raslo brez ovir in hitro na račun kmečkih in stratiotskih posesti. Lastniki teh posesti so se spreminjali v parike/nesvobodne kmete na plemiških in cerkvenih posestvih. To je bil konec zdravega sistema, na katerem je od 7. stol. temeljila moč Bizanca. Ena glavnih značilnosti tega obdobja je bilo tudi padanje vojaške sile Bizanca. Namesto da bi stratioti opravljali vojno službo, so plačali davek. Vse bolj so spet uporabljali najemniško vojsko. Tematska ureditev je izgubila vojno naravo ter postala civilna provincijska organizacija.

V času vladavine civilnega plemstva je prišlo do končnega razkola med vzhodno in zahodno cerkvijo. Razkola ni izzval bizantinski »cezaropapizem«, kot se pogosto trdi, ampak politična in predvsem kulturna razdelitev sveta. Bizantinska cerkev, ki se je opirala na ogromno slovansko zaledje, se ni mogla več podrežati nadvladi rimske cerkve in njenemu univerzalizmu, čeprav se je tam že začela reforma na pobudo benediktinskih menihov iz samostana Cluny. Neposredni povod za razkol je bil banalen. Dogmatska nesoglasja so bila potisnjena ob stran, kajti razprava se je vrtela okrog nekvašenega kruha pri bogoslužju. Poslanci papeža Leona IX. so 15. julija 1054 položili na oltar v cerkvi sv. Sofije bulo, s katero je papež izobčil patriarha Kerularija in vzhodno cerkev. Kerularij je nato izobčil papeža.

Zunanjepolitični položaj se je poslabšal zaradi pogostih vpadov Pečenegov, Uzov in Ogrov na Balkanski polotok, navalov Seldžukov z vzhoda ter napredovanja Normanov v južni Italiji in na Siciliji. Bizantince so leta 1071 katastrofalno porazili Seldžuki pri Manzikertu v Armeniji, kar je kmalu pripeljalo do popolnega zloma bizantinske oblasti na vzhodu ter do izgube Male Azije, glavnega vira nekdanje bizantinske moči. Istočasno je prišlo do zloma tudi na zahodu, ko je normanski vojskovodja Robert Guiscard leta 1071 zavzel Bari, zadnje bizantinsko oporišče v Italiji. Ta izguba, čeprav manj težka od prve, je neposredno vplivala na razmere na Balkanu. Tu so se začele ustanavljati nove državnice ob povečanju latinskega vpliva.

HRVATJE V DOBI NARODNIH VLADARJEV

Slika političnega razvoja Hrvatov v zgodnjefevdalni dobi je nekoliko bolj jasna, čeprav obstajajo še mnogi odprti problemi, zelo malo pa je verodostojnih podatkov o družbenem in gospodarskem življenju.

Ozemlje, ki so ga naselili Hrvati, je nudilo zaradi svojih najrazličnejših oblik – Panonska nižina, jadranski kras – zelo različne možnosti za življenje. To je bil eden od vzrokov za različnost političnega in družbenega razvoja posameznih političnih enot na tem območju.

Od začetka 9. stol. sta obstajala dva samostojna politična centra ob obali Jadranskega morja: hrvaška in neretljanska kneževina.

Jedro plemenske zveze je bilo v primorju med Cetino in Velebitom. Zaradi vpliva sosednjih dalmatinskih mest je bil na tem območju gospodarsko–družbeni razvoj najhitrejši. Ti predeli so bili izhodiščna točka pri nastajanju hrvaške države. V virih se imenuje Hrvaška.

Samostojneje se je do začetka 9. stol. razvijalo ozemlje med Velebitom in reko Rašo v Istri (v frankovskih virih ok. leta 800 se za to ozemlje omenja ime Liburnija). Šele takrat je bilo priključeno Hrvaški.

Neretljanska oblast ali Paganija, ki je sredi 10. stol. poleg kopnega med Cetino in Neretvo obsegala še otoke Brač, Hvar, Korčulo in Mljet, je verjetno najprej spadala k srbski plemenski zvezi (tako poroča Konstantin Porfirogenet), vendar je kmalu postala samostojna. Od vsega začetka je imelo to področje boljši položaj kot Hrvaška, kajti Neretljanov pri njihovih akcijah niso ovirala dalmatinska mesta. Neretljani so se ukvarjali predvsem z gusarjenjem na morju. Šele od druge polovice 11. stol. so se tesneje povezovali s Hrvaško in se ji končno tudi pridružili.

Kraji med Gvozdom in Dravo so se do konca 8. stol., dokler so bili pod Obri, razvijali ločeno od Hrvaške. Pod frankovsko nadoblastjo je bilo to področje do konca 9. stol. posebna kneževina. Od 10. stol. dalje pa so se ti predeli začeli povezovati s hrvaško državo in ljudstvom, čeprav so se še naprej imenovali Slavonija oziroma v srednjeveških virih 15. in 16. stol. v narodnem jeziku Slovinje. Hrvaško ime je polagoma izpodrivalo ime Slovinje, tako da se že v 15. stol. tudi kraji severno od Gvozda do reke Kolpe imenujejo Hrvaška.

Hrvati zahodno od Raše v južni in srednji Istri so živeli politično povsem ločeno od hrvaške države. Z drugimi Hrvati so bili povezani predvsem kulturno – z uporabo glagolice v vsakdanjem življenju ter s slovanskim bogoslužjem. Obenem pa so se na to območje ves čas priseljevali Hrvatje iz matičnega ozemlja.

POLITIČNI RAZVOJ V 9. IN 10. STOLETIJU

Zaradi pomanjkanja virov ne moremo točno prikazati splošnih črt razvoja hrvaške plemenske zveze, ki se je izoblikovala v prvih desetletjih 7. stol. v delu nekdanje rimske province Dalmacije. O romanskem prebivalstvu v dalmatinskih mestih pa se je ohranilo relativno dosti vesti.

Šele proti koncu 8. stoletja in v začetku 9. stol. spet naletimo na vesti o dalmatinskih Slovanih oziroma Hrvatih, in sicer v frankovskih virih.

Prve vesti s hrvaškega ozemlja so iz časov Karla Velikega. Hrvatje so prihajali v interesno sfero Frankov. Ko je Karel Veliki začel leta 791 vojno proti Obrom, je bil v frankovski vojski tudi neki »Woinomyrus Sclavus«. O tem Vojnomiru pa so mnenja deljena. Možno je, da je bil knez v gornjem Posavju (torej slovenski knez) ali pa v Slavoniji (potemtakem je Karel že tedaj dobil del Hrvatov pod svojo oblast). Kmalu po uničenju Obrov se je Karel zapletel v dolgotrajno vojno z Bizancem. Prvi mir je bil sklenjen leta 803, drugi pa 812 v Aachnu. Rezultat: kopno je pripadlo Frankom, mesta in otoki pa Bizancu.

Jasna pa postane hrvaška zgodovina šele v drugem desetletju 9. stol., ko je v Slavoniji vladal **Ljudevit Posavski**. V Hrvaški je tedaj vladal knez **Borna**. Knez Ljudevit je imel sedež v Sisku, v stari rimski trdnjavi. Oba kneza sta se po smrti Karla Velikega poklonila njegovemu nasledniku Ludviku Pobožnemu. V Frankovski državi je po smrti Karla Velikega zelo oslabela centralna oblast, okrepli pa so se velikaši, zlasti mejni grofi. Hrvaška in Slavonija sta se razlikovali med seboj. Hrvaška je bila povečini gorata in je ležala v neposredni bližini bizantinskih dalmatinskih mest, zato se Franki niso mogli niti hoteli preveč vmešavati v njene notranje zadeve. Hrvaški knez pa se je, boreč se za plodno zemljo v zaledju dalmatinskih mest, obračal na Franke in pri njih iskal opore. Slavonija pa je bila odprta ravnina vzdolž Save in Drave, izpostavljena je bila bizantinskemu vplivu in neposrednemu pritisku Bolgarov. Zato so si Franki prizadevali okrepiti svojo oblast v njej, in to ne le s širjenjem krščanstva in podpiranjem domačih fevdalnih elementov, temveč tudi z vojsko. Furlanski mejni grof Kadaloh je izkoriščal te razmere, s silo je hotel v Slavoniji uvesti frankovski fevdalizem, zato se je vmešaval v njeno notranjo upravo. To so v glavnem vzroki upora, ki ga poznamo pod imenom upor Ljudevita Posavskega.

Kmalu so začeli Slavonci tožiti frankovskega mejnega grofa Kadaloha, da presega in zlorablja svojo funkcijo in pravice. Ludvik Pobožni, frankovski kralj, je odbil te pritožbe, zato je knez Ljudevit Posavski leta 819 odpovedal svojo pokornost. Franki pa se niso bili voljni odpovedati nadoblasti nad Panonijo. Že isto leto je Kadaloh prodril s svojimi furlanskimi četami proti Sisku, tu pa jih je knez Ljudevit potolkel. Kadaloh je komaj ubežal in je kmalu po vrnitvi v Furlanijo umrl.

Uspuh Ljudevita Posavskega je močno odjeknil med Slovani. Kmalu so se mu pridružili vsi sosedje, Slovenci (Karantanci in

Karniolci) na zahodu, Srbi (Timočani in Braničevci) na vzhodu. Slednje je poprej podjarmil silni bolgarski kagan Krum. Leta 819 so se vsi posavsko-podonavski Slovani znašli v skupnem taboru. Situacija pa je postala za Franke zelo resna, tako da se je sestel sam državni zbor frankovske države. Sklenili so uporabiti vsa sredstva, da bi upor zadušili. V prvi vrsti seveda z vojaško silo. Frankovska vojska je vdrla v Panonijo s treh strani: iz Furlanije čez Kras, iz Bavarske prek Slovenije in iz današnje Ogrske proti jugu. Za to vojno ekspedicijo so se obsežno pripravljali. Še prej pa je cesar Ludvik Pobožni pozval hrvaškega kneza Borno, da naj ga podpre v boju proti Ljudevitu Posavskemu. Zdi se, da je med obema knezoma vladalo staro sovraštvo, kajti Borna se je rad odzval in napadel Ljudevita. Toda napad se je slabo končal. Ljudevit je Franke premagal, nato pa je šel tudi proti Borni in ga nekje ob Kolpi potolkel. V teh bojih so plemena v okolici Gacka v Liki zapustila Borno in pristopila k Ljudevitu, pa tudi pri Ljudevitu so bili odpadniki.

Tudi tri frankovske vojske, ki so leta 820 prodrle v Slavonijo, so se vrnile brez uspeha. Edino Slovenci so se znova podvrgli Frankom. Zato so Franki leta 821 drugič napadli Ljudevita in tudi tokrat odšli z izgubami in brez zmage. Šele dvakratni neuspeh jih je prisilil, da so združili vse sile. Leta 822 so Hrvaško in Slavonijo napadli s tolikšno silo, da jim Ljudevit ni bil kos. Zato jim je prepustil deželo brez boja in se zatekel v Bosno. Poslal je k Frankom v Panonijo poslanca in sporočil, da se bo podredil cesarju. Ker je medtem Borna že umrl in mu je sledil Vladislav, je šel Ljudevit v Hrvaško, kjer se je hotel pogajati s Franki. Nastanil se je pri Ljudemislju, Vladislavovem stricu, ta pa ga je dal zahrbtno ubiti, verjetno na frankovsko zahtevo (leta 823).

Tako se je končal prvi poskus tvorbe večjega državnega organizma pri južnih Slovanih. Kaj se je zgodilo s Slavonijo, o tem viri molčijo. Vprašanje je, ali je bila ponovno podrejena Frankom ali pa je dobila zopet kakega domačega kneza. Dejstvo je, da gorovje nad najjužnejšim delom Panonske nižine, nad Sremom, nosi naziv Fruška gora (Frankovska gora). Na podlagi tega lahko sklepamo, da so imeli Franki dolga stoletja tu svoje najpomembnejše oporišče na vzhodu. O poznejši usodi Slavonije vemo zelo malo. Postala je prizorišče bojev med Franki in Bolgari. Konec 9. stol. se v Slavoniji omenja še knez Braslav, zvest vazal Nemcev, ki se je leta 892 sestel s cesarjem Arnulfom pri Wildonu.

Ker so Franki kmalu po bolgarskih napadih razdelili furlansko marko (828 so z upravno reformo nastale 4 grofije: Furlanija, Istra, Karantanija in Panonija), je prišla Hrvaška neposredno pod oblast italskega kralja. V frankovski državi so se več kot celo desetletje borili med seboj člani vladarske rodbine, zato je neposredni frankovski vpliv tudi na Hrvaškem vse bolj slabel. Istočasno je slabelo tudi bizantinsko cesarstvo zaradi notranjih uporov in neredov. Arabci so tedaj osvojili Kreto in Sicilijo in začeli napadati južnoitalska mesta ter vpadati v Jadransko morje. Tedaj se je na Jadranskem morju pojavila tudi nova politična sila – Benetke. V takih okoliščinah, obkro-

žena od sovražnikov, je hrvaška država težko nastajala. Glavni razlog je verjetno tudi to, da je bil patrimonij hrvaških knezov zelo boren.

Kot naslednik Bornovega nečaka Vladislava se v Hrvaški v letih 835–845 omenja knez **Mislav**, ki je kot hrvaški knez – frankovski vazal – daroval splitski cerkvi (ta je bila pod bizantinsko jurisdikcijo) vas Putal s cerkvico Sv. Jurija. Mislav ni več bival v Ninu, ampak v Klisu nad Splitom (vzroki spremembe prestolnice niso znani).

Tedaj se po 200–letnem premoru spet omenjajo neretljanski gusarji. Okrog leta 641 so napadli langobardski Sipont v južni Italiji. Posebna politična enota – Neretljanska kneževina – je po letu 812 sicer formalno priznala nadoblast Bizanca. Benetke so najteže občutile prednost, ki jo je Neretljanom dajal odličen položaj na Jadranu. Prihajalo je do stalnih sporov in spopadov. Okrog leta 830 beneški kronist diakon Ivan omenja, da je neki poslanec Neretljanov sklenil z dožem Ivanom Patricijakom formalen mir in se je pri tej priložnosti dal krstiti. Toda niti mirovni sklep niti krstitev poslanca ni spremenila situacije. Gusarjenje je trajalo naprej, pri tem so sodelovali tudi Hrvati.

Ko pa so morali Benečani kot bizantinski vazali leta 841 in 842 s svojo mornarico pomagati Bizancu proti Arabcem, ki so tedaj zavzemali južno Italijo in Sicilijo, in bili dvakrat premagani, je Neretljanom Jadransko morje postalo odprto za gusarjenje. Leta 846 so se njihove ladje pojavile pred samimi Benetkami in oplenile mesto Caorle v beneških lagunah.

Nekoliko več podatkov imamo o Hrvaški iz časa Mislavovega naslednika **Trpimira** (okoli 845–864), ki je izrabljal nastalo politično situacijo. Njegov vzhodni sosed Bizanc, gospodar dalmatinskih mest, je imel težke boje z Arabci in do leta 853 doživljal same neuspehe, šele po tem letu je prešel v ofenzivo. Pod okriljem frankovsko–italske države se je Trpimir trudil, da bi Bizantincem iztrgal kar največ ozemlja okoli bizantinskih mest. Kot frankovski vazal se je zapletel v vojno z Bolgari, vendar je tudi v tem spopadu zmagal. Tako je na vseh straneh utrdil svojo državo. O njegovi vladavini se je ohranilo le nekaj fragmentarnih podatkov.

Prvi podatek o tedanji Hrvaški najdemo pri Saksoncu Gottschalcku, ki je bival na Trpimirovem dvoru, kar dokazuje ugled hrvaškega dvora. Benediktinci, katerim je pripadal Gottschalck, so bili tedaj najmočnejši cerkveni red, ki je bil razširjen po vsej zahodni Evropi. Znani so bili po gospodarski moči in kulturnem delovanju. Kot močna gospodarska, družbena in kulturna sila so lahko veliko pomagali Trpimiru pri utrjevanju njegove oblasti in krepitvi fevdalnih odnosov. V nekem spisu Gottschalck lepo ilustrira razmere v Trpimirovi državi. Trpimir je prišel na oblast tako kot drugi tedanji vladarji (izvolil ga je narod, potrdil pa cesar).

Drugi dokument, ki osvetljuje razmere na Trpimirovem dvoru, je Trpimirova listina iz 4. III. 852. Ni ohranjena v originalu, ampak v prepisu iz 16. stol., katerega vrednost je zelo dvomljiva. Ugotovljeno je namreč, da je prepis ponaredek.

Starohrvaško grobišče iz Mravincev nad Solinom, lokacija Glavičine. Iz časa prvih hrvaških knezov je ohranjena posebna grobna arhitektura, prilagojena kraškemu terenu. Grobovi so obdani s kamnitimi ploščami "bedrenjačami".

Fragment ikonostasa z napisom "pro duce Trepimero". Za redovnike v Rižnicah je knez Trpimir preuredil starokrščansko kapelo s polkrožno apsido. O obstoju prvih hrvaških vladarjev zvemo pogosto le prek napisov na ostankih notranje opreme njihovih zadužbin.

Cerkvica sv. Križa v Ninu (11. stol.). Pri Hrvatih so se pojavili prvi sakralni gradbeni spomeniki tako kmalu zato, ker so zgodaj sprejeli krščanstvo, gradnjo pa je omogočal izvrsten gradbeni material na kraškem območju. Najoriginalnejši in najzanimivejši gradbeni spomeniki so starohrvaške cerkvice svobodnih oblik. Grajene so iz grobo lomljenega kamena v posebnem slogu pod vplivom romanike, so obokane, svobodnih tlorisov so: središčni, vzdolžni in kombinacija obeh. V tistem obdobju so gradili tudi bazilike s tremi ladjami in tremi apsidami v zmanjšanem merilu (cerkvica sv. Barbare v Trogiru iz ok. leta 800).

Njegova vsebina govori, da je s to listino Trpimir po posvetovanju s svojimi župani ustanovil samostan blizu Klisa. Ker ni imel dovolj srebra za cerkvene posode, si je od splitskega nadškofa izposodil 11 liber srebra (3,5–4,5 kg). Ta podatek dokazuje, da knez ni imel velikih denarnih dohodkov. Nadškof si je zagotovil vračilo posojila na ta način, da je od Trpimira zahteval potrditev lastnine nad posestvi, ki jih je kupil ali dobil na hrvaškem ozemlju, in izročitev Mislavove cerkvene ustanove v Klisu in pripadajoče desetine. Med pričami so v tej listini omenjeni: pet županov, upravitelj knezovega dvora, pet navadnih prič in dva dvorna duhovnika.

Splitska cerkev si je s to darovnico hotela zagotoviti neka posestva, za katera ni imela kraljeve listine. Dokaz, da je prepis iz 16. stol. ponaredek, je to, da se v njem omenja splitski nadškof. Dejansko je v Trpimirovem času imel Split le škofa. Prikazana je tudi netočna slika dvora.

Nobenega dvoma ni, da je bila osnova za ponaredek originalna listina, v kateri je hrvaški vladar daroval Mislavovo zadužbino, cerkvico Sv. Jurija na Putalju pri Splitu, svojemu, to se pravi ninskemu škofu, ne pa splitskemu škofu. Trpimir se je boril za svojo cerkev, za svojega škofa. Trpimir ni bil odvisen od splitske cerkve in županov. Bil je edini hrvaški vladar, ki mu je uspelo premagati dalmatinska mesta. Splitska in druge dalmatinske škofije so se v kasnejšem zgodovinskem obdobju znašle v zelo težkem položaju, ko so morale braniti svojo zemljiško posest. To so pridobile največ na podlagi ustnega darovanja, za katera niso imele pismenega potrdila. Ni jim preostalo nič drugega, kot da branijo posest s pomočjo kasneje sestavljenih listin. Ker so obstajali sezname hrvaških vladarjev, so vnesli v te ponarejene listine njihova imena.

Ime hrvaškega vladarja Trpimira najdemo tudi v Čedadskem evangeliju iz 6. oz. 7. stol. V ta evangelij so se vpisovali odličnejši obiskovalci, med njimi najdemo tudi ime »Domno Tripimero« in pa »Petrus filus Domno Tripemero«. V Rižnicah je Trpimir sezidal samostan. V njegovih razvalinah so našli arheologi ostanke oltarne pregrade z besedami »Pro duce Trepim(ero)«.

To je vse, kar vemo o knezu Trpimiru, začetniku hrvaške narodne dinastije.

Pokristjanjevanje Hrvatov se je v zgodovino pisju tolmačilo na več načinov. Skušali bomo odgovoriti na vprašanje, kdaj je pokristjanjevanje potekalo, iz katerega središča in kakšna cerkvena organizacija je bila uvedena na hrvaškem ozemlju. Arheološko gradivo, ki bi moralo imeti odločilno besedo, je sporno, kajti pisni viri se niso ohranili. Znano Višeslavovo krstilnico iz Knina in napis župana Godečaja na cerkvici sv. Križa v Ninu so namreč do nedavnega datirali v 9. stol. in povezovali s pokristjanjevanjem Hrvatov. Danes strokovnjaki menijo, da sta oba spomenika nastala v 11. stol.

Domnevajo, da je bila ninska škofija – edina na Hrvaškem – ustanovljena sredi 9. stol. v času, ko je Trpimirova Hrvaška

dosegla izredno veljavo. Po končanem pokristjanjevanju v Hrvaški ni bil postavljen koreepiskop (pomožni škof, kot npr. škof Modest na Koroškem), ampak je bil Ninski škof pravi rezidencialni škof. Novoimenovana škofija ni bila neposredno podvržena papežu, ampak oglejskemu patriarhu kot metropolitu, kar se ujema s tedanjimi političnimi razmerami.

Trpimira je nasledil knez **Domagoj** (ok. 864–876). Vemo le to, da Domagoj ni bil iz rodbine Trpimirovičev. Verjetno je prišlo do notranjih sporov, ki so nastali zaradi dvojne cerkvene orientacije. Takrat je prišlo do cerkvenega razkola (leta 863). Trpimirovi sinovi so se menda pridružili dalmatinskim bizantinskim škofom, Hrvati pa ostali zvesti papežu. Državlansko vojno in spremembo dinastije na Hrvaškem so izrabili Benečani in udarili na Domagoja, ki je moral prositi za mir in dati talce kot jamstvo za svobodno plovo. Kmalu po Domagojevem prihodu na prestol se je polastil bizantinske oblasti cesar Vasilij I., ki je ponovno vzpostavil vrhovno nadoblast Bizanca nad Dalmacijo. On je namreč osnoval temo Dalmacijo. Od tam je pregnal Arabce in jih tolkel v južni Italiji. Proti Arabcem so mu morali pomagati tudi dalmatinski Slovani razen Neretljanov. Toda Domagojeva Hrvaška je še naprej priznavala vrhovno nadoblast Frankov. Kot frankovski vazal se je Domagoj z mornarico in četami udeležil znanega obleganja Barija leta 871, ki je bil tedaj v rokah Arabcev. Zaradi skupnega sovražnika so se spori med Franki in Bizantinci izgladili. Medtem ko so Hrvati s Franki oblegali Bari, so se iz Bizanca vračali rimski škofje, ki so se udeležili znanega 8. koncila. Na poti so jih napadli neretljanski gusarji, ki so jih oropali in jim odvzeli koncilske akte. To je ponovno povzročilo napetost med Hrvati, Neretljani in Bizancem.

Kmalu po teh dogodkih je prenehala zadnja sled frankovske oblasti nad Hrvaško. Izbruhnili so boji za italsko dediščino, kar je Bizanc izkoristil. Zato je prišlo v sosedstvu Hrvaške do ponovnih sprememb in povečanega vpliva Bizanca. Zdi se, da je Domagoj pod pritiskom Benetk in Nemcev kapituliral in v tem času umrl, morda padel v upor. Proti beneško–nemški nadvladi je nastopil Bizanc s svojim kandidatom. Hrvaški prestol je zasedel **Sedeslav/Zdeslav** (878), katerega je podpiral bizantinski cesar. Pripadal je rodbini Trpimirovičev. Prišel je iz Carigrada in s seboj pripeljal bizantinske dvorne dostojanstvenike in grške duhovnike. Vpliv Bizanca naj bi na cerkvenem področju zamenjal vpliv Ogleja. To je pri Hrvatih povzročilo veliko nezadovoljstvo. Prvič se je pojavilo vprašanje, kako rešiti odnose med ninsko cerkvijo kot edino na hrvaškem teritoriju in dalmatinskimi škofijami. Maja 879 je Zdeslava spodrinil in ubil knez **Branimir** (879–892), ki je pripadal neznani rodbini (verjetno pa je bil član Trpimirovičev), vsekakor pa je bil politično navezan na Rim. Vodil je gibanje, proti bizantinski nadvladi. Obračal se je na tisto silo proti Bizancu, na papeža, ki politično ni mogla ogrožati položaja hrvaškega kneza, bila pa je odločilna za formiranje njegove neodvisne oblasti.

Branimirjeva, komaj 13 let trajajoča, vlada je imela za Hrvaško odločilen pomen. Hrvaška se je pod njegovo modro upravo

uveljavila na Jadranu in postala pomemben politični dejavnik. Čeprav se je Branimir v svoji politiki naslanjal na Rim, mu je kljub temu uspelo pobotati se tudi z bizantinskim cesarjem. Z Vasilijem I. se začena nova doba v političnem življenju bizantinske Dalmacije. V tem času je bil rešen spor med dalmatinskimi mesti in Slovani. Kar so dotlej mesta dajala strategu, so odtlej dajala Slovanom, zato da bi z njimi živela v miru. Vsa mesta so morala Slovanom plačevati davek: mesto Split 200 zlatnikov, Trogir 100, Zadar 110, Osor, Rab, Krk pa 100 zlatnikov; Dubrovnik, katerega prebivalci so imeli vinograde v zaledju med Zahumljem in Travunijo, je moral plačevati arhontu Zahumlja 36 zlatnikov in arhontu Travunije prav toliko. Ta davek so imenovali mogoriš.

To je bilo načelno rešeno že za Zdeslava. Zakaj so dalmatinska mesta plačevala tribut? Za Dubrovnik je jasno, da je plačeval za izkoriščanje vinogradov. Tega ne bi mogli trditi za dalmatinske meščane v hrvaškem delu Jadrana. Za zemljo (ager) ne, ker se je razmejitev izvršila z aachenskim mirom. Najverjetneje so si s plačevanjem tega tributa zagotovili mirne sosedske in prijateljske odnose. Takšna rešitev dalmatinsko-hrvaškega vprašanja je za dve stoletji odločilno vplivala na politiko hrvaških vladarjev do dalmatinskih mest. Tribut je bil solidna podlaga dohodkov hrvaškega vladarja, je pa tudi vezal roke hrvaškim vladarjem in jim do začetka 12. stol. ni dovoljeval, da bi z orožjem rešili dalmatinsko vprašanje.

Bizanc je priznal stanje, ki je nastalo po odstranitvi Zdeslava, to pomeni, da je začasno izgubil svoj vpliv nad Hrvaško. Hrvaška se je pod Zdeslavom s pomočjo Bizanca otresla vrhovne nadoblasti Nemcev – naslednikov frankovskega cesarstva, po Branimirjevem državnem udaru pa tudi vrhovne zaščite Bizanca. Po Branimirjevi zaslugi je Hrvaška v resnici postala svobodna, neodvisna država, ki ni priznavala niti zahodne niti vzhodne nadoblasti.

Pomemben dogodek za časa Branimirjeve vlade je bil poraz Benečanov leta 887. Tedaj je novo izvoljeni beneški dož Peter Candiano poslal proti morskim gusarjem Neretljanom ladjevje, ki pa se je brez uspehov vrnilo. Naslednjo ekspedicijo je vodil dož sam z 12 ladjami. Tudi ta ekspedicija je doživela poraz, v boju je padel sam dož. Odtlej je bil v veljavi letni tribut, ki so ga Benetke plačevale Hrvaški celo 10. stol., in to za mirno in varno plovo po Jadranu. Šele dož Peter Orseolo ga je leta 996 odpravil. To je bil drugi pomemben vir dohodkov hrvaškega vladarja. Ohranjeni so tudi številni napisi na kamnu kot ostanki starohrvaških cerkvic, katere je Branimir zgradil v Muču, Ninu in Šopotu. Ti napisi prvič pričajo o imenu Hrvat. Na nekem odlomku se Branimir naziva »Dux Croatorum«.

Iz vsega navedenega se vidi, da je kratka Branimirjeva vlada pomenila zelo mnogo v hrvaški zgodovini. Hrvaški državi je dala neodvisnost, s tributi, ki jih je dobila, je ustvarila močno materialno podlago dvora.

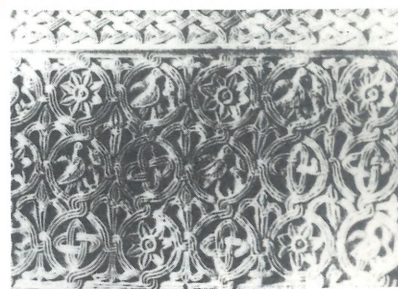
O Slavoniji je vse do konca 9. stol. zelo malo vesti – verjetno je bil zahodni del okrog leta 845 v okviru Kocljeve kneževine.

Branimirja je nasledil **Mutimir** (892–ok. 910). V listini se izrecno označuje kot Trpimirjev sin. O Mutimirjevi vladi vemo zelo malo. Edino, kar se je ohranilo iz tega časa, je njegova listina iz leta 892 in neki napis iz leta 895, v katerem se omenja njegovo ime. Mutimirjeva listina – čeprav ponaredek – dokazuje, da so tedaj nastale na cerkvenem področju nove spremembe. Težnja Teodozija, ninskega škofa, da bi postal splitski nadškof in metropolit, pri čemer ga je podpiral Oglej, se ni uresničila. Ni dvoma, da je v listini zabeležen pravni spor, v bistvu tako, kot se je vršila razprava. Prišlo je do spora med ninskim in splitskim škofom za cerkvico sv. Jurija. Ninski škof je branil posest cerkve s trditvijo, da je bila cerkvica sv. Jurija predana splitski cerkvi samo v uživanje in ne v lastnino. Spor v zvezi s to cerkvijo je razsojal Mutimir (dejanska vsebina listine pa je takale: Mutimir vrača splitski cerkvi vsa ona posestva, ki si jih je v zadnjih burnih vojnih časih prisvojila ninska škofija).

V listini se kot priče omenjajo npr. župan buzdovanar, župan peharnik, župan tepčij. Na podlagi tega so nekateri zgodovinarji sklepali, da se je po frankovskem vzoru tudi hrvaški knez obdal s celo vrsto funkcionarjev; ti niso bili več samo plemenski ali rodovni veljaki, ampak odvisni od knezovega denarja in njegove volje. Jasno je, da tedaj na Hrvaškem še ni moglo obstajati dvorno plemstvo.

Mutimirjev naslednik **Tomislav** (ok. 910–928) je bil prvi hrvaški kralj. Kdaj je Tomislav postal kralj in od koga je dobil naziv, se ne ve. Iz Bizanca prav gotovo ne, ker Bizanc tega naslova ni uporabljal, pač pa skoraj gotovo iz Rima. Začetek njegove vlade je zavrt v temo, kot pri večini Trpimirovičev. Razdobje hrvaškega kralja Tomislava očitno kaže, kako je bil politični razvoj male Hrvaške na robu Jadrana odvisen od razmerja sil v sosedstvu. Frankovsko–nemški napad že zdavnaj ni bil več nevaren, toda pojavili so se novi dejavniki, ki bi lahko ogrožali Hrvaško. To so bili Madžari in Bolgari. Pred njimi pa je Hrvate ščitil ugoden geografski položaj. Ščitile so jih planine. Hrvaška ni ohranila le politične samostojnosti, ampak se je širila tudi prek tedanjih meja. Hrvaško bi lahko takrat osvajali le z morske strani. Gospodar Jadrana pa je bil Bizanc, ki je bil tudi sam ogrožen. Vse to je pripomoglo, da je Hrvaška v času Tomislava postala pomembna sila na Balkanu.

Podatki o hrvaški vojski pri bizantinskem piscu Konstantinu Porfirogenetu so zelo pretirani. On poroča, da je štela 100 000 pešcev in 60 000 konjenikov, mornarica 80 sagin po 80 mož ter 100 kondur po 10–20 mož posadke. S tako vojaško silo bi se dalo v tedanjih časih osvojiti vso Evropo. Tudi če vzamemo Tomislavovo vojaško silo trikrat ali štirikrat manjšo, je še vedno pomenila veliko silo. Ti podatki tudi dokazujejo, da je bilo na Hrvaškem veliko svobodnjakov, ki so sestavljali pehoto, in da fevdalizacija še ni zajela vasi. Ni pa čudno, da je Porfirogenet zapisal tako pretirane podatke, saj je kot 20–letni mladenič doživel nesluten razvoj Hrvaške pod Tomislavom.

Pleteninasta ornamentika. Najpomembnejši ostanki umetnosti iz dobe hrvaških narodnih vladarjev so poleg cerkvic odlomki kamnite in marmorne opreme v njih (oltarji, ciboriji nad oltarji, ikonostasi, kropilnice, krstilnice, sarkofagi, kapiteli in portali). Romanska skulptura iz obdobja od začetka 8. do 10. stol. ima le ornamentalni okras. Osnovni princip ornamentalnega oblikovanja, strah pred praznino (horror vacui), se kaže v geometričnem prepletu, ki na gosto prekriva prazno površino v obliki goste pletenice. Najpogosteje so to raznovrstne kombinacije treh trakov, med katere so klesarji vnašali stilizirane rastlinske motive. Ta pleteninasta ornamentika ni avtohtona, vsebuje le izbrane motive iz poznoantične oz. zgodnjekršćanske dekoracije, v katero so lokalni kamnoseki vnašali lastne poteze in variante.

Vesti o tem, da je Tomislav priključil tudi kraje do Drave, niso povsem zanesljive. Pa vseeno sklep splitskega cerkvenega sabora, v katerem se ninskemu škofu Grgurju nudi tudi škofija v Sisku, dovoljuje domnevo o Tomislavovi politični oblasti v Slavoniji. Tomislavu je uspelo obvladati geografski dualizem – tj. planinski venec Dinaridov – in pripojiti Slavonijo Hrvaški. Ta oblast pa ni bila dovolj močna, Slavonija je po prihodu Madžarov postala prehodna dežela, v kateri se je hitro menjavala politična oblast.

Mnogo več je iz tega časa podatkov o bojih z Bolgari. Glavni cilj bolgarskega carja Simeona je namreč bil, da zruši Bizanc in da prevzame nasledstvo. Bizanc je tedaj vodil sposobni Roman Lekapen, tast cesarja Konstantina Porfirogeneta. Ta si je, v težkem položaju zaradi vedno močnejšega pritiska Bolgarov, iskal zaveznikov. Zdi se, da se je hotel Simeon odkrižati manjšega nasprotnika Tomislava prej, preden bi odločilno udaril na Bizanc. Zato je najprej napadel njega. Toda bolgarska vojska je pod poveljstvom Alobogotura doživela strahovit poraz. Kmalu po bitki je Simeon umrl. Sin, car Peter, pa ni nadaljeval sovražnosti, ampak je leta 928 sklenil s Tomislavom mir. Od teh bojev je imel največ koristi papež. Mir med Bolgarijo in Bizancem je posredoval papež (leta 923). Bizanc je po tem miru izročil Rimu oblast nad dalmatinskimi škofijami, ki so iz časov ikonoklazma v začetku 8. stol. morale priznavati oblast carigradske patriarhije. Tedanja vrnitev pod Rim je bila izredno pomembna in trajna.

Zaradi tega se je prav v tistem času v Hrvaški in Dalmaciji ponovno pojavilo **vprašanje cerkvene organizacije**. Leta 925 je bil v Splitu sklican sabor (sinoda) vseh dalmatinskih škofov. Papež je poslal svoje zastopnike. Veze in stiki, ki so obstajali med papežem in Tomislavom pred sklicanjem sabora, kažejo na to, da je bil sabor sklican na željo obeh strank. Sabor je med drugim razpravljal predvsem o dveh vprašanjih: o primatu in o obrednem jeziku.

Papež ni samo zameril dalmatinski duhovščini zaradi dolgotrajnega odtujevanja Rimu, temveč je opozarjal, da se na teritoriju njihove cerkve širi vera, »ki je ne najdemo v svetih knjigah, a vi molčite in se z njo strinjate«. To je imenoval Metodova doktrina, ki da jo je treba izkoreniniti. Ta poziv se je verjetno nanašal tudi na dalmatinska mesta. Takšen zaključek je na prvi pogled sicer nenavaden, ker je običajno veljalo, da so se meje škofij končale pod obzidjem mest in ker je bila dalmatinska duhovščina v tem času orientirana k Rimu. Toda dalmatinska mesta so spadala do tega časa k »vzhodni cerkvi«, kjer je bil v bogoslužju dovoljen »barbarski« liturgični jezik. In kdo naj bi v Dalmaciji uvedel slovanski jezik v liturgijo? Ko so učenci Cirila in Metoda bežali iz Velike Moravske, so se nekateri zatekli v Dalmacijo, kjer so delovali naprej.

Ker se je papežu zdelo, da je v dalmatinskih pokrajinah največji problem liturgični jezik, je pisal v svojih pismih v glavnem o jeziku, zapisniki sabora po dokazujejo, da so se ogorčeno prepirali o tem, kateri škof bo prevzel čast metropolita na dalmatinskem in hrvaškem teritoriju. Ta čast bi morala pripadati zadarskemu škofu (Zadar, glavno mesto teme Dalmacije). Ninski škof kot prvak na hrvaškem ozemlju se je, podprt z željami svojega kralja, tudi potegoval za to čast. Toda sklepi na saboru so bili sprejeti na osnovi cerkvenih kanonov, ne pa na podlagi dejanskega stanja. Na njihovi osnovi pa ima primat le tista cerkev, ki ga ima od najstarejših časov. Čeprav splitska cerkev ni imela dolge tradicije, je navezala svoje delovanje na obstoj stare škofije v Solinu (Salona), o kateri so menili, da je delovala v tako imenovanih apostolskih časih. Splitska cerkev je zmagala in splitskemu škofu je pripadla metropolitna čast. Ninska škofija je bila kot nova tvorba 9. stol. ukinjena. Škof Grgur je imel na izbiro tri mesta škofij iz starokrščanskih časov: Sisak, Skradin, Duvno. Odločil se je za Skradin.

Boj ninskega škofa za primat pogosto prikazujejo kot boj za narodno cerkev. Obenem obsojajo Tomislava, češ da je dopustil, da se takšna cerkev ukine v korist »latincev« (to je duhovnikov dalmatinskih mest). Čeprav je res, da je slovanski liturgični jezik lahko to cerkev napravil ljudstvu bližje in dostopnejšo, ni nobenega dvoma, da je bila ninska cerkev, kot tudi vsaka druga dalmatinska cerkev, v bistvu fevdalna ustanova. Z ozirom na to je lahko okrepila svoj položaj le na račun svobodnih kmetov. Grgur se je očitno upiral splitskemu nadškofu zaradi dohodkov (od dajatev) in posesti, ne pa zaradi liturgičnega jezika.

Drugo pomembno vprašanje, ki so ga reševali na saboru, je bilo vprašanje obrednega jezika v cerkvi, tj. ali naj se tudi

vnaprej dovoli bogoslužje v slovanskem jeziku z glagolskimi obrednimi knjigami. Papež Ivan X. je pokazal sovražno stališče do glagoljaštva v pismu, ki ga je poslal Tomislavu. O vprašanju obrednega jezika je sabor izrazil radikalno–sovražno stališče. 10. člen sklepov splitskega sabora je določil: »Noben škof v prihodnje ne sme posvetiti nobenega duhovnika v slovanskem jeziku; toda že prej posvečeni lahko čitajo molitve v tem jeziku. Prav tako noben škof ne sme dovoliti, da bi se opravljalo bogoslužje v slovanskem jeziku, razen v skrajni sili. Specialno dovoljenje mora v tem primeru dati papež.« Če bi se ta sklep cerkvenega sabora dosledno izvajal, bi slovansko bogoslužje na Hrvaškem izginilo samo po sebi in v eni generaciji. Toda morali so pristati na kompromis. Do uničenja slovanskega bogoslužja ni prišlo zato, ker latinska duhovščina ni imela dovolj ljudi, da bi takoj zamenjala glagoljaše, niti dovolj moči, da bi uničila te duhovnike. Glagoljaši so bili tudi bolj povezani z ljudstvom.

Zaradi odločnih protestov ninskega škofa Grgurja proti sklepom splitskega sabora so sklicali nov sabor leta 928. Sklic tega sabora je bil zgolj formalnost. Ta sabor je le potrdil sklepe prejšnjega in s tem so postali sklepi veljavni in obvezni. Hrvaška je v celoti prišla pod vrhovno cerkveno vodstvo latinskega dalmatinskega klera.

Takšna rešitev cerkvenega vprašanja je imela velik pomen za poznejši razvoj Hrvaške. Na izvolitev splitskega nadškofa in škofe drugih dalmatinskih mest niso hrvaški vladarji imeli nikakega vpliva, ampak so jih volili duhovniki in meščani povečini iz vrst domačih Romanov. Zato hrvaški vladarji pri utrjevanju fevdalizma in svoje oblasti niso imeli takšne opore v cerkvi, kot če bi cerkveni starešina bival na hrvaškem ozemlju. Dalmatinske škofije so po ukinitvi ninske škofije razširile svojo oblast v notranjost hrvaške države. Tako so prek svojih škofov in duhovščine dalmatinskih mest vplivale na Hrvate, hkrati pa so se tudi odprla vrata, skozi katera so se začeli Hrvati naseljevati v mesta.

Kmalu po drugem splitskem saboru je umrl kralj Tomislav, osebnost, ki vzbuja občudovanje zaradi svojih vojaških in organizacijskih sposobnosti. Na hrvaškem prestolu so mu sledili nesposobni nasledniki, ki niso znali izkoristiti tega, kar je ustvarila močna trojica Branimir–Mutimir–Tomislav. Zdi se, da Tomislav ni imel otrok, nasledil ga je brat Trpimir II., tega sin Krešimir I., a tega kmalu sin Miroslav I. Za vlade tretjega naslednika, **Miroslava I.** (945–949), je na Hrvaškem iz neznanih vzrokov izbruhnila državljanska vojna. Iz časa vlade vseh treh Konstantin Porfirogenet pravzaprav ne ve poročati nič drugega, kot da se je proti Miroslavu vzdignil Pribina, ban Like in Krbave, prvi ban, ki se omenja v zgodovini Hrvaške, a ničesar ne vemo, od kod se je naenkrat pojavil ta avarsko–turški naziv. Ta ban je odstavil in dal ubiti Miroslava in postavil na prestol **Mihaela Krešimirja II.** (ok. 956–969). Konstantin Porfirogenet pripoveduje, da je moč Hrvaške v kratkem času od smrti Tomislava do Krešimirja II. tako padla, da je njena mornarica štela samo 30 sagin (namesto prejšnjih 80).

Hitro menjavanje vladarjev, pojav novega banskega dostojanstva, upor bana Pribine in močno padanje vojaške moči Hrvaške dokazujejo, da so hrvaško državo tedaj pretresali hudi notranji nemiri, ki so izpodjedali državni organizem in oslabili moč navzven. Državne meje so se menjale, obrobne pokrajine so odpadale. V tem času se je v sosednji Raški pojavila močna vladarska osebnost, knez Časlav (ok. 950). Ta je Hrvatom iztrgal Bosno in jo spravil pod oblast Raške.

V dobi državljanske vojne na Hrvaškem je Neretljanska kneževina odbijala beneške napade. Leta 948 so Benečani drugič nastopili proti njim, toda Neretljani so ponovno zmagoslavno odbili poskus beneškega doža Petra Candiana III., da bi jih ukrotil. Kljub temu so pristali, da plačajo Benečanom davek, ti pa so jih nato pustili pri miru.

Žena Krešimirja II., Helena, je znana kot ustanoviteljica dveh cerkva blizu Splita – v eni so našli njeno nagrobno ploščo. Iz napisa je razvidno, da so hrvaški vladarji še naprej nosili kraljevski naslov.

Leta 969 je zasedel hrvaški prestol Krešimirjev sin **Štefan Držislav** (+ 997). V času njegove vlade so se odigrali v soseščini pomembni dogodki. Bizanc pod Cimiskom je leta 971 razbil in uničil prvo bolgarsko cesarstvo, toda čez pet let je bila ustanovljena mogočna država makedonskega cesarja Samuela. On je spravil pod svojo oblast Raško in Dukljo, v nekem vojnem pohodu pa prodril v Hrvaško, oplenil vse do Zadra in se nato vrnil prek Bosne v Makedonijo. V takih okoliščinah je razumljivo in naravno, da sta postala Bizanc pod Vasilijem II. in Hrvaška pod Držislavom zaveznika. Držislav je dobil od cesarja Vasilija II. naslov eparhos (namestnik) in patricij. Držislavov uspeh je bil le kratkotrajen, ker je Bizanc moral popuščati Benetkam. Konec Držislavove vlade je prinesel Hrvatom težak udarec. Benetke so znale vedno izkoristiti težak položaj Bizanca in postajale so vedno pomembnejši faktor na Jadranu. Težave Bizanca pod Vasilijem II. so Benetke izkoristile v prijateljskem smislu, zatrjujoč svojo vdanost in pripravljenost braniti bizantinske interese v tem delu cesarstva. Ravno tako je dož Peter II. Orseolo (991– 1009) znal z nemškim cesarjem skleniti najboljše vezi, ki jih je lahko izkoristil v trgovske namene. Ko so si Benetke na obeh straneh zagotovile ugoden položaj, se je dož Peter Orseolo odločil, da se bo otrešel neprijetnega sosedu, namreč Hrvaške. Hrvaški so Benetke še vedno plačevale tribut za svobodno trgovino in varno plovbo. Leta 996 je Orseolo odbil ta tribut in sovražnosti so se začele.

Kmalu po odpovedi tributa je umrl Držislav, med njegovimi sinovi Svetoslavom, Krešimirjem in Gojislavom pa je izbruhnila vojna zaradi nasledstva. Peter Orseolo je to izkoristil in se leta 1000 odpravil z mornarico v Dalmacijo, kjer so se mu mesta prostovoljno predajala (prej je imel v posesti le Zadar). Le Biograd ter neretljanska otoka Korčulo in Lastovo je moral osvojiti s silo. Beneška oblast je bila kljub prisegi dalmatinskih mest prav tako kratkotrajna kot oblast Orseolov v Benetkah. Na hrvaškem prestolu je ostal **Krešimir III.** (do ok. 1030) z

bratom Gojislavom. Rezultat omenjenega bratovskega spora je bil porazen. Hrvaška, ki je bila dotlej gospodar Jadrana, je izgubila tribut. Benetke pa so postale sila, ki se je v nadaljnjih sto letih borila za nadvlado nad Jadranskim morjem in jo končno tudi dosegla.

Tretji brat Svetoslav je zbežal v bizantinski Trogir, kjer je leta 1000 sklenil zvezo z beneškim dožem Petrom II. Orseolom in mu predal kot talca svojega sina Stjepana. Oba sta se zatekla v Benetke na dožev dvor, kjer se je Stjepan oženil z doževo hčerko Hicelo. Ko so Orseoli padli v Benetkah v nemilost (1026), sta z njimi zbežala na Ogrsko tudi Svetoslav in Stjepan. Zatočišče sta našla pri Arpadovcih na ogrskem dvoru, s katerimi so bili preko Orseolov v sorodstvu. Ogrski vladarji so ustanovili posebno politično enoto, dukat oz. banat slavonski. Slavonija je imela od tedaj, ko so se v njej utrdili Svetoslavići, pa vse do banovanja Dimitrija Zvonimirja, poseben položaj.

Krešimir III. in Gojislav sta se proti Benečanom in Bizancu opirala na makedonskega carja Samuela. Po uničenju Samuelovega makedonskega cesarstva si je bizantinski cesar Vasilij II. ponovno podvrigel zadnje ostanke makedonske države in Bizanc se je razširil do meje s Hrvaško. Podrediti sta se mu morala tudi Krešimir in Gojislav. Priznala sta njegovo nadvlast, vendar se Vasilij ni vmešaval v hrvaške notranje zadeve. Med Bizancem, Benetkami in Hrvaško pa se je začel boj za dalmatinska mesta. Dva odločilna dogodka sta bila vzrok, da je bizantinsko–beneški pritisk na Hrvaško popustil: leta 1025 je umrl bizantinski cesar Vasilij II., leta 1026 pa so bili Orseoli izgnani iz Benetk.

Krešimirjev naslednik **Štefan I.** (ok. 1030–1058) si je prizadeval, da bi si podredil Zadar, vendar ga je obdržal v svoji oblasti le kratko dobo. V njegovem času se je v južni Italiji pojavila nova politična sila – Normani. Ti so kasneje vplivali tudi na razvoj Hrvaške. V notranjem življenju je prišlo do nekaterih sprememb. V času težkih bojev za Zadar se je središče hrvaške države spet preneslo v Nin. V zaledju Zadra in Šibenika se je utrjevala župska organizacija. Ščasoma je nastala velika upravna enota Lučka županija.

Po Štefanovi smrti je nasledil prestol njegov sin **Peter Krešimir IV.** (1058–1074). Čeprav ga hrvaško zgodovinopisje označuje kot največjega hrvaškega vladarja, pa v resnici ni bil pomembnejši od Tomislava ali Držislava. Takšno mnenje se je ustvarilo na podlagi večjega števila ohranjenih listin, vendar je veliko teh listin ponarejenih.

Najpomembnejši dogodek tega obdobja je bil ta, da je Krešimir IV. po naključju okrog leta 1069 dobil pod oblast dalmatinska mesta, zato se v vseh listinah označuje kot »rex Dalmatiae atque Croatiae«. Ker poleg naslova kralj (rex) ni uporabljen še kak bizantinski dvorski naziv, kot so ga imeli nekateri njegovi predhodniki, sklepajo hrvaški zgodovinarji, da je bil Krešimir IV. glede Dalmacije neodvisen od Bizanca.

Ne bi mogli reči, da anarhija v Bizancu ni pripomogla k temu, da je Krešimir IV. dvignil Hrvaško do nekdanjega ugleda. So

Relief hrvaškega vladarja na prestolu (danes v krstilnici v Splitu, verjetno pa je bil del oltarne pregrade iz bazilike v Saloni (Solinu), kjer je bil kronan kralj Zvonimir). Specifična pleteninasta skulptura se je na Hrvaškem uveljavila od 11. stol. dalje. Stare pleteninaste oblike in motivi so se mešali z novimi romanskimi. V pletenicah so namesto treh trakov pričeli upodabljati dva, poudarjena je plastičnost in realnost. Na reliefu se je pojavil človeški lik.

Plošča prikazuje kralja (verjetno Zvonimirja), ob katerem stoji dostojanstvenik, po bizantinskem ceremonialu pa v ponižni drži (proskinezi) kleči pred vladarjem njegov podanik. Poleg tega reliefa so najznačilnejši tovrsten spomenik plošče z biblijskimi prizori iz porušene cerkve sv. Nedelje v Zadru.

pa še drugi, predvsem notranji vzroki. Krešimir IV. se je povezal z Zadrom (glavno mesto teme in najpomembnejši center Dalmacije). Zadrške cerkvene ustanove (benediktinska samostana sv. Kerševana in sv. Marije) so se širile na hrvaški teritorij po zaslugi Krešimirja IV., ki je samostanom podeljeval zemljo v okolici Zadra. Krešimir IV. je bil tudi prvi hrvaški kralj, ki je zavestno gradil hrvaška mesta ob Jadranu. Najpomembnejši hrvaški center je postal Biograd. Pomen so pridobili tudi Nin, Skradin in Šibenik. V političnem pogledu pa so se dalmatinska mesta popolnoma osamosvojila in dosegla avtonomijo. V tem času je bila ukinjena tudi dalmatinska tema kot posebna upravna organizacija. Značilno je tudi, da se je na Hrvaškem javna oblast fevdalizirala.

V času vladavine Krešimirja IV. je ponovno prišlo v ospredje cerkveno vprašanje. Tedaj sta se vzhodna in zahodna cerkev dokončno ločili (1054). Posledica tega je bila, da je prišlo v rimski cerkvi leta 1059 na lateranskem koncilu do obsežnega reformnega gibanja (poenotena je bila cerkvena organizacija in obred v bogoslužju). Na čelu tega gibanja je bil menih Hildebrand, poznejši papež Gregor VII. To reformno gibanje je nadaljeval papež Nikolaj I. Od sredine 11. stol. so se hrvaški kralji ponovno povezovali s cerkvijo, da bi nadoknadili omajano oblast. Zato je Krešimir IV. podpiral stremljenje reformnih papežev. Leto dni po lateranskem koncilu je papež sklical teritorialne cerkvene zборе po vseh evropskih državah, med drugim tudi na Hrvaškem.

Sabor v Splitu se je sestal leta 1060 (tako imenovani III. splitski sabor), na katerem je sodeloval papežev legat Majnhard. Na papežev poziv so obravnavali in sprejeli iste sklepe kot na lateranskem koncilu, toda na saboru v Splitu sta bila na programu še dva posebna sklepa, in sicer, da si morajo duhovniki briti brke in brado – dokaz, da je bil zunanji vitez duhovnikov v Dalmaciji bizantinski (pravoslaven); pod kaznijo izobčenja pa so vnaprej prepovedali, da bi v duhovnika posvetili tistega, kdor ne zna latinsko. Arhidiakon Tomaž je splošno razpoloženje, ki je bilo na splitskem zboru, orisal takole: »Govorili so, da je gotske črke (tj. glagolico) izumil neki heretik Metod, ki je v slovanskem jeziku lažnivo napisal mnogo stvari proti pravilom katoliške cerkve«. Kako se je do teh sklepov opredelil Krešimir IV., ni znano.

Sklepi splitskega sabora so povzročili ogorčenje pri Hrvatih. Ponekod je prišlo celo do spopadov. Tomaž arhidiakon pripoveduje v svoji splitski kroniki (13. stol.), da so se na čelo nezadovoljnejšev postavili trije duhovniki: Wulf (verjetno tujec), Zdeda ali Cededa, škof na otoku Krku, in opat Potepa. Izredne politične razmere v 11. stol. so vplivale na to, da se je slovanski jezik v bogoslužju in z njim glagolica utrdil v delu Hrvaške in Istri. V katoliški cerkvi je prišlo do razkola. Na čelu cerkve sta bila dva papeža. Wulf je bil poslanec protipapeža Honorija II. Ta je pridobival škofa v Kvarneru tako, da je dovolil slovansko bogoslužje. Nepopustljivost reformirane cerkve v Splitu in Trogiru do teh vprašanj je popolnoma razumljiva.

Zdeda je opravljal škofovsko službo na otoku Krku in posvečeval duhovnike v slovanskem jeziku. To kaže, da se glagoljaši za prepoved niso menili, ampak so delovali naprej. Zaradi tega je dalmatinski kler sklical nov sabor v Splitu leta 1064. Na saborsko zasedanje so prišli vsi trije duhovniki, Zdeda, Potepa in Wulf. Toda na tem saboru je sodeloval papežev legat. Zdedi je uspelo pobegniti in je kasneje deloval kot škof na otoku Krku, kaj se je zgodilo s Potepo, se ne ve, Wulfa pa so kot heretika verjetno v zaporu v Splitu zastreprili (Tomaž arhidia-kon). S tem je bilo sicer na prvi pogled protireformno gibanje končano in zadušeno, toda glagoljašev niso iztrebili.

V času vladavine Petra Krešimirja IV. se omenjata dva bana: ban Gojčo v Hrvaški in ban Zvonimir v Slavoniji. Zdi se, da so nastale večje upravne enote – banovine. Zvonimir je bil poročen s Heleno, hčerko ogrskega kralja Gejze I., ter je bil že pod Krešimirjem IV. v zelo tesnih stikih z Ogrsko. Okrog leta 1070 se je Zvonimir pojavil na dvoru kralja Petra Krešimirja IV. in sopedpisoval listine.

Poleg tega še vedno niso dovolj pojasnjeni dogodki, do katerih je prišlo v zadnjih letih Krešimirjeve vladavine. Vest, ki je zabeležena v neki listini, da je normanski knez Amiko jeseni 1074 ujel hrvaškega kralja in ga odpeljal s seboj, se je doslej tolmačila na dva načina. Po starejši razlagi naj bi bil ta kralj Slavec, ki je bil kot vodja nezadovoljnih Hrvatov izbran za kralja, toda na poziv dalmatinskih mest (njegovih sovražnikov) in papeža, je prišel Amiko in ga odpeljal v ujetništvo. Slavec je v listini označen kot »rex« – kralj. V resnici pa naj bi bil Slavec le vladar Neretljanov, ki so navadno sami sebe nazivali »iudex« (že pred Slavcem je znan neki iudex Berigoj – ki se tudi v neki listini naziva kot »rex«). Zato novejšje zgodovinopisje meni, da Slavec ni mogel biti Zvonimirjev nasprotnik ali protikandidat in tisti hrvaški kralj, ki ga je Amiko odpeljal v ujetništvo, ampak je moral biti to sam Krešimir IV.

Po Krešimirjevi odstranitvi leta 1074 sta na Hrvaškem bila pereča dva problema, problem nasledstva (Krešimirjev nečak, zadnji direktni potomec Trpimirovičev, Stjepan, je bil za vlado nesposoben, ker je bil pohabljen; verjetno so ga poslali v samostan; Krešimir IV. pa je bil brez otrok) ter problem slovanskega bogoslužja, ki se je kljub prepovedi še vedno širilo.

V tej negotovi politični situaciji se je polastil prestola **Zvonimir** (1075–1089). Stal je pred izredno pomembno nalogo: vključitev Dalmacije (mest) v okvir hrvaške države. Same razmere so nakazovale pot in način, kako bi to izvedel. Ker je na papeškem prestolu sedel eden največjih papežev Gregor VII. (1073–1085), ki je z vso ostrino začel izvajati nauk o dveh oblasteh – od katerih je svetna podrejena cerkveni – je povezovanje s takšnim papežem lahko prineslo dvojno korist: priznanje oblasti in vladavino nad določenim ozemljem. Zvonimirju namreč rodbinski odnosi s tedanjo madžarsko vladarsko rodbino (njegova žena Helena je bila sestra kralja Gejza) niso mogli zagotoviti pravice tudi na hrvaški prestol. Papeževa avtoriteta mu je

koristila toliko bolj, ker je bil živ še poslednji Trpimirović Stjepan. V takšnem položaju je naslanjanje na papeža bilo za Zvonimirja politično nujno. V nasprotju s papežem Ivanom VIII., ki se je še zadovoljil s tem, da je Branimirja samo blagoslovil, je Gregor VII. zahteval od Zvonimirja, kot tudi od drugih vladarjev, svojih vazalov, prisego zvestobe in denarne obveznosti. Zvonimir je zato papeževemu legatu Gebizonu, ki ga je kronal, obljubil, da bo kot zvest vazal branil pravice apostolske stolice do kraljestva, ki mu je izročeno; da se bo brigal za pobiranje dajatev in desetine; da bo nasprotoval prodaji ljudi v sužnost in da bo plačeval papežu letni davek 200 zlatnikov.

Sredi 11. stol. je Ulrik Weimar–Orlamünde razširil svojo oblast na sosednjo Hrvaško primorje in severnojadranske otoke, ki so bili v okviru bizantinske Dalmacije. Na teh ozemljih je bila oblikovana dalmatinska ali hrvaško–dalmatinska krajina/marka, ki je obsegala Meranijo, Kvarnerske otoke in Hrvaško primorje. Obdržala se je vsega nekaj let, ko je Krešimirjevemu banu Zvonimirju uspelo, da je po Ulrikovi smrti (1070) s pomočjo ogrskih Arpadovcev pripojil Hrvaško primorje in otoke (Krk, Rab in Osor).

Do 60. let je zahodna meja Hrvaške segala do Labina in reke Raše, na severu pa do hribovitih predelov Istre. Takrat je ta del prišel v roke nemških fevdalcev. Zvonimir se je namreč sprl z istrskim fevdalcem Vecelinom, svojim sosedom v Istri in podanikom cesarja Henrika IV., ki se je pripravljal, da napade Hrvaško. Posredoval je papež, ki je oba nasprotnika pomiril. Kljub temu je Hrvaška za mnogo stoletij izgubila svoje območje v Istri zahodno od Rečine, imenovano Meranija.

Vsekakor je bil najpomembnejši rezultat Zvonimirjeve politične zveze s papežem oblast hrvaškega kralja nad dalmatinskimi mesti. Bil je prvi hrvaški kralj, ki je zavladal nad celotno bizantinsko temo Dalmacijo. Zvonimir je tako izpolnil stoletne težnje hrvaških vladarjev. Zvonimirjevo kronanje je prvo zgodovinsko dokazano kronanje na Hrvaškem. Bilo je v baziliki sv. Petra v Gradini pri Solinu, verjetno ob formalnem odobravanju duhovnikov in ljudstva. Ob tej priliki je Zvonimir daroval papeževim poslancem samostan sv. Gregorja v Vrani z vsemi premočninami in nepremičninami. Kljub temu da je Zvonimirju uspelo utrditi politično oblast v največjem obsegu, njegov vladarski lik ni dovolj jasen. Listine, ki so se ohranile, so večinoma ponarejene. Tako je npr. nepravilna trditev, da se v njegovem času prvič pojavljajo baroni in »comites« v kraljevem spremstvu, kakor tudi, da je Zvonimir prvi začel darovati celotne županije. Okoli kralja so se že pojavljali »nobiles« (morda naslov za nosilca določenih funkcij), »prvaki« in »zvesti«, kar že kaže na obstoj vazalnega odnosa. Baština (zemljiška posest) Trpimirovičev je bila že pred Zvonimirjevim prihodom na oblast zelo skromna. Zaradi tega je hotel s podeljevanjem kraljevih pravic (pobiranje dajatev, mitnin, tržnih pristojbin) doseči naklonjenost na Hrvaškem, kjer je bil prav gotovo tujec. Javna oblast se je začenjala spreminjati v zasebno.

Družbeni odnosi se v času Zvonimirja niso dosti spremenili. Velika večina prebivalcev je bila pravno svobodna. Še vedno pa na celotnem teritoriju Hrvaške ni bilo dovolj možnosti za hitro nastajanje velikih cerkvenih in svetnih fevdalnih posesti.

Kakšno vlogo je igral Zvonimir v normansko–bizantinskem boju na Jadranu, ni dovolj jasno. Zdi se, da mu ni uspelo ohraniti v svoji posesti vseh dalmatinskih mest. Mesta so stremela za tem, da bi nadaljevala samostojno politiko. Mesta, a ne Zvonimir, so bila zaveznik normanskega vojvode Roberta Guiskarda proti Bizantincem. Ni točno, da bi bil posebno naklonjen splitski cerkvi. Zdi pa se, da se je posebno trudil, da bi dvignil ugled hrvaškega škofa. Njegov sedež je premestil v Knin in tam zgradil cerkve ter samostane.

Najznamenitejši dokument iz tega časa je slavna Baščanska plošča, ki jo je dal napraviti Držiha oziroma njegov naslednik Dobrovit, opat samostana sv. Lucija v Baški na otoku Krku. Ta epigrafski kamniti spomenik je nastal v spomin na obisk Zvonimirja v spremstvu župana Krbave Desimira in župana Luke Mratina. V tekstu je govora o podaritvi nekih posesti samostanu (darovnica). Napis na plošči je izklesan v glagolskih črkah okoli leta 1100 in je eden najstarejših napisov v hrvaškem jeziku in glagolski pisavi. Ta spomenik je tudi jasen dokaz, kako vse prepovedi glagolske pisave in hrvaškega jezika pri bogoslužju niso zalegle. Glagolska služba božja se je obdržala predvsem na otoku Krku, v Kvarnerju in Istri.

Zvonimir je umrl naravne smrti. Legende o njegovem uboju so nastale mnogo kasneje. Njegov poziv na sodelovanje Hrvatov v križarskem pohodu v Sveto deželo naj bi bil motiv za uboj. Niti bizantinski cesar Aleksej I. niti papež Urban II. takrat nista še dala pobude za takšno akcijo.

Po Zvonimirjevi smrti je zasedel hrvaški prestol zadnji član rodbine Trpimirovičev **Stjepan II.** (1089–91). Zvonimirjev edinec Radovan je umrl že pred njim. Ker je Stjepan prišel iz samostana, je verjetno morala pri tem odločati rimska kurija. Toda Stjepan je po kratki vladi umrl in Hrvaška je ostala brez vladarja.

Po Stjepanovi smrti je na Hrvaškem zavladala anarhija. Velikaši so napadali drug drugega. Negotovost je bila tolikšna, da si meščani dalmatinskih mest niso upali zapustiti obzidja. Že po Zvonimirjevi smrti njegova žena, kraljica Helena, in del dvornih velikašev Stjepanu niso priznali pravic do prestola. Hoteli so, da bi po »dednem pravu« zavladal ogrski kralj Ladislav, Helenin brat. V teh negotovih razmerah so se kraljici pridružila tudi dalmatinska mesta. Del velikašev je pričakoval bizantinsko pomoč. Med obema strankama je nastala vojna.

Ladislav se je na poziv Helene in dalmatinskih mest rad odzval in je brez vsakega boja zasedel Hrvaško do Gvozda (Slavonijo). Akcija najbrž ni šla v račun bizantinskemu cesarju Alekseju. Ta je verjetno naščuval Kumane, da so napadli Ogrsko. Ladislav se je moral vrniti domov, da je branil lastno državo. V Slavoniji je postavil za kralja svojega nečaka Almoša. Cesar

Aleksej je šel še dlje. Verjetno je Bizanc podpiral tudi volitev novega hrvaškega kralja. Tisti hrvaški velikaši, ki niso hoteli priznati Ladislava, so leta 1092 izbrali nekega **Petra**. Petrova vlada s središčem v Kninu je bila nekaj let mirna. Leta 1095 je bila v Zadru provincialna sinoda dalmatinskih škofov. Navzoča sta bila tudi škofa Biograda in Nina, torej škofa s hrvaškega teritorija. To pomeni, da je takrat hrvaška država živela z dalmatinskimi mesti v miru in slogi. Medtem pa je Ladislav, ko je videl, da s Hrvaško ne bo imel uspeha, začel Slavonijo do Gvozda razglašati za del Ogrske in je v Zagrebu leta 1094 ustanovil posebno škofijo za te predele ter jo podredil nadškofiji v Esztergomu na Madžarskem. Za prvega škofa je postavil nekega Čeha z imenom Duh.

Leta 1095 je Ladislava nasledil njegov nečak Koloman (1095–1116), eden najsposobnejših ogrskih kraljev. Njegov cilj je bil priključiti vso Hrvaško. Zaradi tega se je približal papeški kuriji, s katero Ogrska pod Ladislavom ni živela v najboljših odnosih. Dosegel je spravo in sporazum. Ko si je tako zavaroval hrbet, je šel leta 1097 z vojsko proti Petrovi Hrvaški. Njegova vojska je leta 1097 na Gvozdu potolkla vojsko kralja Petra (Petrova gora). V bitki je padel zadnji hrvaški kralj Peter. Toda Koloman ni mogel do kraja izkoristiti svoje zmage, kajti tudi njega je klicala rusko–kumanska nevarnost (verjetno z bizantinskim podpihovanjem). Ogrska vojska je v Galiciji doživela težak poraz.

Medtem je beneškemu dožu ponovno uspelo zavezati dalmatinska mesta Split in Trogir k pokorščini in k dajatvam v obliki ladij. Koloman, ki se je imel za naslednika pravic hrvaških kraljev, je oporekal dožu titulo in posest Dalmacije. Toda bil je preslab, da bi se mu uprl. Koloman je tako kot Zvonimir stremel za tem, da bi se okronal za kralja Hrvaške in Dalmacije ter s tem dosegel legalno pravico do posesti v omenjenih deželah. Šele zveza s papežem (podobno kot Zvonimir) mu je omogočila, da se je 1102 okronal za hrvaškega kralja v Biogradu.

Položaj ogrskih kraljev iz rodbine Arpadovcev na Hrvaškem je bil že od samega začetka precej negotov, ker ni bil osnovan na kakih »pogodbah«, ampak na dejanskem stanju. Rodbinske zveze niso bile odločilne. Ker Arpadovci v Hrvaški niso več našli kraljevske posesti, so se zadovoljili z dejanskim stanjem. Zemlja je bila v rokah hrvaškega plemstva, ki je obdržalo svojo posest nedotaknjeno. Zaradi tega je imela Hrvaška poslej izjemen položaj v okviru ogrskih dežel.

Starejše hrvaško zgodovino je na podlagi vira Pacta conventa, o katerem so menili, da je avtentičen, razlagalo, da je Koloman poplemenitil predstavnike 12 hrvaških plemen in z njimi sklenil posebno pogodbo. Danes je dokazano, da je vir ponarejen in da prikazuje razmere na Hrvaškem v 14. stol. Eno najtežjih vprašanj v hrvaškem zgodovino je bilo ravno vprašanje tega dokumenta. Na tej osnovi so se oblikovali ogrsko–hrvaški odnosi v 19. in 20. stol. Po drugi svetovni vojni pa so ga nekateri zgodovinarji uporabljali za proučevanje družbenih odnosov (nastanek plemstva).

BOJ ZA OBLAST NAD ISTRO

Frankovska oblast je temeljito spremenila družbene odnose v Istri. Prekinila je rimsko–bizantinsko ureditev in uvedla fevdalizem, vendar se to ni zgodilo čez noč. Mestom so Franki odvzeli oblast nad zalednim območjem v skladu s frankovsko politiko, ki je vsa zemljišča brez gospodarja štela za vladarjevo last. Obenem so bili meščani izpostavljeni še samovoljni škofov. Ko si je začel frankovski vojvoda Ivan (Johannes) prisvajati posesti, nalagati meščanom razne dajatve in davke ter na mestno ozemlje naseljevati Slovine, so se istrski meščani pritožili centralni frankovski oblasti. Spore so reševali na skupščini pri reki Rižani pri Kopru okoli leta 804 pred poslanci Karla Velikega.

V pogodbi/rižanskem placitu med frankovsko fevdalno oblastjo in domačo municipalno oblastjo je bila mestom priznana samouprava, vendar mestom zalednega ozemlja niso vrnili. Vojvoda Ivan je obljubil, da bo Slovine izselil, če bodo povzročali škodo. Rižanska skupščina je pomenila le kratkotrajen uspeh istrskih mest, ker so se fevdalni družbeni odnosi razvijali dalje in se krepili. Predvsem pa je rasla moč škofov in opatov, ki so jim frankovski vladarji podeljevali posesti in razne privilegije.

Po razpadu Furlanske marke v štiri grofije leta 828 sta Furlanija in Istra ostali v italiskem delu frankovske države. Še preden se je začelo postopno spreminjanje razmejitve teh pravnih prostorov, se je ozemlje Istre na severozahodu leta 948 zmanjšalo zaradi darovanja Trsta in okolice (s sodnimi in javnimi pravicami) tržaškemu škofu. Za nadaljnji razvoj Istre je pomembno, da se je Istra ločila od italškega kraljestva ter se priključila vojvodini Bavarski (952). Tako je Istra prišla pod močan nemški vpliv. Ko je bila dvajset let kasneje osnovana vojvodina Koroška (976), sta ji bili priključeni tudi Furlanija in Istra. Takšno stanje je ostalo vse dotlej, dokler nemški cesar Henrik III. ni predal Istre kot samostojne marke v fevd Ulriku iz hiše Weimar–Orlamünde, in to zato, da bi oslabil koroške vojvode.

Glavna tekmeča v Istri zunaj mestnih ozemelj sta bila po koncu madžarskih vpadov (899–955) oglejski patriarh in istrski krajišniki iz rodbine Weimar–Orlamünde. Ob njihovem izumrtju po letu 1100 so pomembnejše ozemlje na Krasu dobili andeško–meranski grofje, del posestev na polotoku pa patriarh. V 9. in 10. stol. so imela istrska mesta in Benetke skupne sovražnike Hrvate/Neretljane in Saracene. V boju proti njim je vodilna vloga pripadala Benetkam, ki so zato dobivale v istrskih mestih vpliv in ugled. V tem je treba iskati razlog, zakaj se je Koper že leta 932 obvezal, da bo tedanjemu beneškemu dožu za časa njegovega življenja dajal 100 amfor vina letno, da bodo beneški državljani, ki bivajo v mestih, uživali zaščito in da bo vprašanje dolga beneških meščanov urejeno. To je seveda izzvalo odpor fevdalne oblasti v Istri, ki je bila kontinentalno usmerjena. Nemški fevdalci namreč mest ob morju niso

zaščitili in niso podpirali njihovih prizadevanj za svobodno plovbo po morju. Mesta so bila prepuščena sama sebi. To so izkoristile Benetke, ki so neprestano težile za tem, da bi povečale svoj vpliv v istrskih mestih. Porast beneškega vpliva se kaže zlasti v drugi pogodbi s Koprom leta 977, ko so Benetke prisilile mesto, da je v mnogočem popustilo. V naslednjem precej dolgem obdobju niso zabeleženi spopadi mest z Benetkami. Istrska mesta so se gospodarsko krepila, predvsem pa se je razvijala pomorska trgovina. V 12. stol. so se osvobodila vpliva škofov in fevdalne oblasti in se oblikovala v komune.

PRVO BOLGARSKO CARSTVO

Hitri vzpon bolgarske države se je začel v začetku 9. stol., ko se je pod kanom **Krumom** (802–814) in njegovim sinom kanom **Omortagom** (814–831) razširila proti severozahodu in zajela ozemlje propadle obrske države vzhodno od Tise. Kan Krum je poleg tega osvojil tudi najsevernejšo bizantinsko trdnjavo v Bolgariji, Serdico, nato pa prodril do carigrajskega obzidja. Od tedaj naprej eno stoletje in pol nastane obdobje neprestanega vojevanja Bolgarov z novonastalimi državicami Srbov in Hrvatov na Balkanu in z različnimi slovanskimi plemeni v Makedoniji ter plemeni v srednjem Podonavju.

Velik vpliv na nadaljnji razvoj Bolgarije je imelo krščanstvo. Pokristjanjevanje se je začelo v 9. stol. širiti iz Bizanca.

Bizantinsko–bolgarska napetost je imela čisto nepričakovane, vendar usodne posledice, ki so razdelile krščanstvo na dve polovici, na vzhodno in zahodno cerkev. Bolgarski kan **Boris** (852–889) je vedel, da je Bolgarija v primerjavi z nasprotnikom Bizancem v slabšem političnem položaju, ker je še poganska. Zato se je odločil za prevzem krščanstva. Toda, da ne bi sprejel krščanstva od politično nevarnega Bizanca, se je začel pogajati s Franki. Prav obratno kot velikomoravski knez Rastislav. Ko je oblast v Carigradu zvedela za bolgarsko–frankovska pogajanja, se je lotila protiakcije. Vodstvo bizantinske politike je bilo v rokah vsemogočnega Bardasa, strica cesarja Mihajla III. Pijanca. Začel je zbirati vojsko na bolgarski meji. Pod tem pritiskom je Boris popustil in leta 864 sprejel krščanstvo od Bizanca. Zataknilo pa se je kmalu pri vprašanju jurisdikcije Carigrada nad bolgarskimi škofijami. Te naj bi bile podrejene naravnost Carigradu. Borisova želja je bila, da bi dobil v cerkvenoadministrativnem oziru neodvisno cerkev. Zato se je odvrnil od Bizanca in se obrnil direktno na Rim. Papež Nikolaj I. je njegovo ponudbo sprejel z odprtimi rokami. Rimska cerkev je namreč v ikonoklastičnih bojih igubila jurisdikcijo nad Ilirikom, s to ponudbo pa se je Rimu ponudila odlična priložnost, da bi dobil pod svojo cerkveno oblast mogočno državo Bolgarov, katere meje so tekle nedaleč od Carigrada. Papež je takoj poslal v Bolgarijo svoje legate.

V tem zelo resnem trenutku se je v Bizancu dvignilo vse javno mnenje proti Rimu. Vloga vodje v tem cerkvenopolitičnem sporu je pripadla cerkvenemu starešini vzhodne cerkve patriarhu Fotiju. Leta 867 je izdal razglas, ki je pomenil začetek razkola. V njem so bile prvič jasno izražene razlike in nasprotja med obema cerkvama, in sicer: nekatere obredne razlike pri maši, krstu, obhajilu; razlike v pogledih na poreklo sv. Duha. Zahodna cerkev je poudarjala papeževo nadvlado na celotnem cerkvenem in političnem področju. Po tej Fotijevi poslanici se je leta 867 v Carigradu sestal cerkveni zbor pod vodstvom cesarja, ki je razglasil Rim za heretičnega. Pozneje je sicer

prišlo spet do zблиževanja obeh cerkva, toda po vsakem ponesrečenem poskusu zблиžanja se je vzhodna cerkev vrnila na Fotijevo stališče.

Od novembra 867 do pomladi 870 se je odigralo zadnje dejanje te drame. Cesar Vasilij I. je sicer skušal odpraviti spor z Rimom, ki bi mu politično lahko zelo škodoval, zato je dal zapreti Fotija v samostan in se začel pogajati z Rimom. Na koncilu, ki je sledil, je zmagal Rim. Toda istočasno s koncilom so se razvijale razmere v Bolgariji. Boris je namreč tudi od Rima želel dobiti avtonomno bolgarsko katoliško cerkveno organizacijo in je prosil papeža za posebnega bolgarskega nadškofa. Papež Hadrijan II., poln zmagoslavja zaradi sijajne zmage nad Fotijem in Bizancem, na to ni pristal, ampak je hotel imeti Bolgarijo trdno v svojih rokah s pomočjo podrejenih škofij.

Tedaj se je premeteni Boris še enkrat obrnil na cesarja Vasilija I. in ta je zgrabil priložnost z obema rokama. V imenu carigradske cerkve je obljubil Bolgariji nadškofijo, ki je bila sicer podrejena carigradski patriarhiji, vendar pa v administrativnem oziru neodvisna. To je bilo Borisu dovolj. Bolgarija je ostala od tedaj stalno v okviru carigradske pravoslavne cerkve in vsa poznejša prizadevanja Rima so bila zaman. S tem je bilo končano tudi prijateljstvo med Rimom in cesarjem Vasilijem. Ta je pomilostil Fotija, ki je ponovno postal patriarh. Velik pomen je dobila priključitev bolgarske cerkve k vzhodni cerkvi po letu 885, ko so učenci Cirila in Metoda morali zbežati iz Velike Moravske in jih je Boris sprejel na svoj dvor ter jim prepustil vodstvo svoje cerkve.

Do najvišjega vzpona se je dvignila Bolgarija za časa vlade carja **Simeona** (893–927), ki je uvidel, da Bizanc s pomočjo monopolne trgovine izkorišča Bolgarijo tako cerkveno kot ekonomsko. Sklenil je temu napraviti konec. Povzdignil je bolgarsko cerkev na stopnjo patriarhije, s tem je bolgarska cerkev postala enakopravna bizantinski. Bizanc pod cesarjem Leonom filozofom se je proti Simeonu maščeval tako, da je proti Bolgarom naščuval Madžare, ki so takrat prebivali v Besarabiji. Simeon se jih je z veliko težavo otresel, nato pa se maščeval nad Bizantinci s sijajno zmago pri Bulgarofigosu. Končno se je še enkrat v zvezi z divjimi Pečenegi lotil Madžarov, jih velik del uničil v Besarabiji in prisilil, da so se ok. leta 899 iz Besarabije preselili čez Karpate v Potisje in Podonavje. Politično nadvse pomembna naselitev Madžarov v srcu Evrope je bila prav tako posledica medsebojnih trenj med Bizancem in Bolgarijo kakor poprej pod Borisom nadvse pomembni cerkveni razkol. Madžari so se kot klin zarili med južne in zahodne Slovane in pretrgali njihov medsebojni stik.

Po tem prvem uspehu je car Simeon miroval in vso svojo pozornost posvetil notranjim razmeram bolgarske države, to je izgradnji trgovine in gospodarstva, urejanju cerkve in kulturnemu napredku. Šele izzvan je leta 913 spet nastopil proti Carigradu in se pojavil s svojimi četami pod samim obzidjem glavnega mesta. Začasno je zasedel celo Hadrianopolis, ni pa ga mogel trajno obdržati. Leta 913 je blizu Burgasa strahovito

potoke združeno in dobro pripravljeno bizantinsko vojsko. Ta poraz pa je v Bizancu pripeljal na krmilo energičnega Romana Lekapena, kateremu je uspelo, da je državo obvaroval pred popolnim propadom.

Po vseh teh uspehih se je namreč Simeon razglasil za carja Bolgarov in avtokratorja Romejcev in tako pokazal aspiracije na nasledstvo Bizanca. Simeon je podvrnil svoji oblasti ves vzhodni del Balkanskega polotoka do Hadrianopolisa in Soluna, v njegovem osrednjem delu si je podvrnil Epir in Raško, brez uspeha pa je napadal Hrvate.

Po Simeonovi smrti je zavladal njegov sin **Peter** (927–969). Bolgarija je začela razpadati. Raška se je osvobodila pod knezom Časlavom, v Makedoniji so se uprli bolgarski oblasti. Tako oslABLJENO Bolgarijo je napadel Bizanc in si jo leta 971 povsem podvrnil ter tako uničil prvo bolgarsko cesarstvo.

MAKEDONCI MED BIZANCEM IN BOLGARI

Pri Makedoncih je, podobno kot pri Slovencih, že v tem obdobju povsem dozorel fevdalni red, pospešen zaradi tujih vplivov. Ti so za mnogo stoletij zavrli organski domači družbeni in politični razvoj. Občutno pa se je pozneje zmanjšalo tudi njihovo narodnostno ozemlje.

V prvih desetletjih 7. stol. so Slovani zavzeli tudi področje Makedonije, razen Soluna, ki je v tem času vzdržal nova slovanska in obrska obleganja. Ime Makedonija (staro pokrajinsko ime) se sedaj uporablja za pokrajino od Šar planine do Pinda in od albanskih gora ob Rodopov. To področje je bilo v srednjem veku v glavnem naseljeno z makedonskimi Slovani. Sicer se je od konca 8. do 13. stol. enako ime uporabljalo za bizantinsko temo Makedonijo, ki je ležala med Strumo in Marico (9. stol.). Prek imena bizantinske teme se je ohranilo tudi staro pokrajinsko ime in so ga končno mnogo pozneje prevzeli v tej pokrajini naseljeni Slovani kot svoje etnično ime. Med makedonskimi Slovani je ostalo precej starega prebivalstva (Vlahi), ki so močno vplivali na nadaljnji razvoj Slovanov.

Iz virov je razviden določen napredek v gospodarstvu in družbeni ureditvi. Poleg ostankov požigalništva so že uporabljali ralo in ustaljene njive. Razvito je bilo sadjarstvo in uporaba posušenega sadja (krhlji); važna gospodarska panoga je bila živinoreja – bogati pašniki; številna jezera in vodnate reke so dajale obilen ribolov; razvita je bila obrt – tesarstvo. V vaških občinah, v katerih so makedonski Slovani živeli po naselitvi, so se že pojavljale večje družbene razlike (prilaščanje zemlje).

Plemena makedonskih Slovanov, ki so se ustalila v posameznih, med seboj z gorskimi masivi dovolj močno ločenih, kotlinah širšega solunskega zaledja, so bila: zahodno od Soluna so živeli Draguviti, Velegeziti; v bližini Soluna Sagudati; vzhodno od Soluna Rinhini in v dolini Strume Strumljani; še naprej proti zahodu do reke Meste Smoljani; od vseh plemen okoli Soluna pa so bili najmočnejši Brsjaki od Ohrida do Vesa.

Območja posameznih plemen so se izoblikovala v kneževine, ki jih bizantinski zgodovinarji imenujejo s skupnim imenom Sklavinije – območja slovanskih plemen (Metod je bil upravnik ene od njih). Od konca 7. stol. do sredine 9. stol. je bil za Bizanc največji problem, kakšno stališče naj zavzame do teh »Sklavinij«. Slovanska plemena, ki so plenila in stremela za novimi zemljišči, so se neprenehoma pripravljala, da osvojijo Solun, poslednje bizantinsko oporišče ob obali Egejskega morja. Prišlo je do več obleganj Soluna. Pohod bizantinskega cesarja Konstansa II. leta 658 je bil prvi poskus Bizanca, da si pridobi izgubljeno ozemlje na Balkans kem polotoku. Množično so preseljevali Slovane v Malo Azijo. Mnogi Slovani so prestopili na arabsko stran. Velika večina makedonskih Slovanov pa je še naprej živela svobodno.

Prihod Bolgarov pod kanom Asparuhom (679) na Balkanski polotok je Bizanc postavil pred dejstvo, da je treba okrepiti obrambo posesti na Balkanu. Leta 682 je Bizanc priznal Bolgarsko državo. Prav v zvezi s tem pa so začeli Bizantinci v teh krajih uvajati novo vojaškoupravno organizacijo – tematsko ureditev. Bizantinskemu cesarju Justinijanu II. se je leta 688 v velikem pohodu proti makedonskim Slovanom posrečilo zlomiti njihov odpor in jih prisiliti, da so priznali bizantinsko nadoblast (dal jih je preseliti v Bitinijo). V tem času pa je naseljeval tudi »Skite« ob spodnji Strumi. Ta pohod je pomenil močan preobrat v zgodovini makedonskih Slovanov. Razbita je bila zveza makedonskih Slovanov in za nekaj sto let preprečeno oblikovanje države.

Zaradi utrditve Bolgarov na Balkanu so bili Bizantinci prisiljeni okrepiti svojo oblast na makedonskem ozemlju. Bolgari so ogrožali trgovske poti, ki so povezovale Egejsko morje z Jadranskim morjem in severnimi pokrajinami Balkanskega polotoka prek makedonskega ozemlja. Bizantinci so uporabili vsa sredstva, da bi že v zametku zadušili nastanek močne in neodvisne državne organizacije v teh krajih.

MAKEDONIJA POD BOLGARI

Odnosi med plemeni makedonskih Slovanov, ki so živela pod svojimi knezi (arhonti) in bizantinsko nadoblastjo, so bili zelo ohlapni. Zaradi precej ohlapne odvisnosti makedonskih Sklavinij so se bizantinski cesarji od sredine 8. stol. trudili, da bi z raznimi sredstvi okrepili svojo oblast nad solunskim zaledjem.

Toda zaradi vedno močnejše bolgarske države in neprestanih bolgarskih osvajanj Balkanskega polotoka je prihajalo do hudih bojev med bizantinsko in bolgarsko državo za oblast nad makedonskimi Slovani. Za časa vlade bizantinskega cesarja Konstantina V. so se, kakor je znano, prvič pokazale tudi bolgarske težnje po osvojitvi makedonskega ozemlja.

Bizanc je hotel z novimi ukrepi utrditi svojo oblast nad makedonskimi Slovani. V Trakiji so Bizantinci naselili koloniste iz Sirije in si končno podredili vsa slovanska plemena v zaledju Soluna in v Grčiji. V zvezi s to zmago je nastala na ozemlju med Marico in Strumo nova tema Makedonija; za časa cesarja Nikeforja I. (802–811) je ta bizantinska tematska organizacija zajela še vse Egejsko primorje. Da bi okrepili novo upravno organizacijo, so Bizantinci na območje novih tem in Sklavinij kot stratiote naselili številno grško prebivalstvo (9. stol.). Bizanc je tako ustvaril močno bariero proti Bolgarom. Bizantinci so okrog leta 830 poskušali okrepiti ta obrambni sistem tako, da so na ozemlje med spodnjim Vardarjem in Dojranskim jezerom naselili okrog 14 000 pokristjanjenih Turkov (kasnejši viri jih imenujejo Vardarioti).

Bolgarsko napredovanje in osvajanje makedonskih krajev v podrobnosti ni znano. Jasno pa se vidi, da se je bolgarska oblast v osrednji Makedoniji do 80. let 9. stol. razširila na Vardarsko dolino in ozemlje zahodno od Ohridskega in Pre-spanskega jezera. Gotovo pa je celotna Makedonija bila del bolgarskega cesarstva v času carja Simeona.

DELOVANJE KLIMENTA IN NAUMA

Bolgari, osvajalci Makedonije, so brez dvoma močno vplivali na družbeno–gospodarsko ureditev makedonskih Slovanov. V času bolgarske uprave v Makedoniji se je pospešilo razslojevanje v vaških občinah in njihovo razpadanje. Po drugi strani pa je Bizanc hotel pokristjaniti Bolgare, da bi si tako vsaj v cerkvenem pogledu podredil svojega nevarnega sosedu in okrepil svoj vpliv. Priprave za misijonsko delo med Bolgari so verjetno vplivale na nastanek prve slovanske abecede, glagolice, ter prve književnosti v jeziku makedonskih Slovanov (solunska brata Ciril in Metod). Plodovi dela Cirila in Metoda so se pokazali šele po izgonu njunih učencev iz Velike Moravske.

Med makedonske Slovane se je širilo krščanstvo iz Soluna v povezavi z utrjevanjem bizantinske politične oblasti. Nova in dokončna faza pokristjanjevanja (konec 9. stol.) makedonskih Slovanov pa je sovpadala z vključevanjem Makedonije v bolgarsko državo. Večina Metodovih učencev je našla zatočišče prav na bolgarskem dvoru. V bolgarski državi so učenci Cirila in Metoda ustvarili dve kulturni središči: eno v prestolnici bolgarskih vladarjev, v Preslavi, drugo pa v Makedoniji, v Ohridu.

Delo Cirila in Metoda je na široko zaživelo zlasti po prihodu njunih učencev Klimenta in Nauma v Makedonijo. Pomen njunega delovanja je predvsem v tem, da sta s svojo širokoptezno akcijo zmanjševala bizantinski vpliv, ki se je širil predvsem s cerkveno organizacijo in zakonodajo. Ker Boris ni imel dovolj pismenih ljudi med Bolgari in Slovani, je moral prepustiti cerkvene posle bizantinskim (grškim) duhovnikom. Kliment in Naum sta temeljito spremenila to stanje. Njima pripadajo velike zasluge, da je bil uveden jezik makedonskih Slovanov ne le v cerkev, ampak tudi v književnost.

Kliment je deloval v Makedoniji od 886 do smrti leta 916. Trajen pomen njegovega dela je predvsem v organizaciji cerkve v Makedoniji in uvajanju jezika makedonskih Slovanov vanjo. Ustanavljal je šole, ki so imele namen pripraviti iz vrst makedonskih Slovanov cerkveno hierarhijo, ki bi zamenjala tujo, grško. Končno je bil postavljen za škofa veličke škofije (Velika – skoraj vsa Makedonija) kot prvi slovanski škof med bizantinskimi škofi v Borisovi državi. Kliment je med prvimi začel pisati tudi originalne, makedonskim Slovanom zelo dostopne sestavke. V Ohridu je zgradil samostan z lepo cerkvijo – samostani so tedaj pomenili središče prosvete in

Ostanki Klimentove cerkve sv. Pantelejmona v Ohridu. Nad odkopanimi zidovi te cerkve stojijo ostanki džamije Imaret. Cerkev sv. Pantelejmona, ki jo je ok. 893 ustanovil sv. Kliment, je bila le triliztna kapela z vhodnim prostorom. V začetku 14. stol. so jo precej povečali. Klimentova ustanova je bila prvi slovanski samostan v Makedoniji in središče kulturnega življenja.

pismenosti. Klimentovo delo je bilo zaradi svoje širine izredno pomembno, saj so makedonski Slovani v primerjavi z drugimi prebivalci Borisove države po njegovi zaslugi kulturno zelo napredovali. V zvezi z njim obstajajo razne legende.

Pri širjenju prosvete v Makedoniji je imel prav tako velike zasluge Naum. Do leta 893 je živel na Borisovem dvoru, kjer je veliko prevajal. Nato je deloval skupaj s Klimentom. Zgradil je lep samostan ob Ohridskem jezeru. Žal se ni ohranilo niti eno njegovo književno delo. V tem obdobju je na bolgarskem dvoru nastala nova pisava, cirilica, ki je bila bolj praktična od glagolice.

BOGOMILSTVO

Sredi 10. stol. se je v Makedoniji obenem z napredovanjem družbenega razslojevanja ter v zvezi s tem nastalimi socialnimi problemi pojavilo novo versko gibanje, ki ga poznamo pod imenom bogomilstvo. Razredno razslojevanje se je v okviru bolgarske države hitro poglobljalo in z vedno večjim vplivom privilegiranega sloja boljarjev in visoke duhovščine je raslo tudi število gospodarsko odvisnih kmetov, ki so izgubili osebno svobodo. Vzporedno z naraščanjem bizantinskega vpliva in s fevdalizacijo bolgarske države je postajal pritisk privilegiranega sloja vedno hujši. Posebno je prišlo to do izraza med dolgotrajnimi Simeonovimi vojnami in v času propadanja bolgarske države.

Odpor in nezadovoljstvo najširših slojev sta se širila v povezavi z raznimi idejnimi vplivi (razne sekte, pavlikijanci, mesalijanci; močni ostanki poganškega verovanja). Opazen je vpliv kolonistov iz Male Azije, ki so jih na makedonskem ozemlju naseljevali Bizantinci.

V bogomilstvu so množice našle najugodnejši izraz za svoje družbene težnje. Gibanje se je imenovalo po popu Bogomilu. Danes prevladuje mnenje, da se je to gibanje najprej pojavilo v Makedoniji in se od tod razširilo na druga območja. Sodobnik prezbiter Kozma ne omenja nikakih bistvenih razlik v pogledih Bogomilovih somišljenikov – sebe so imenovali »krstjane«, ne poznamo pa njihove organizacije. Osnova njihovega nauka je dualistično verovanje – verovanje v dve počeli – dobro in zlo, od katerih je prvo ustvarilo nevidni, drugo pa vidni svet (to učenje je bilo v nasprotju s cerkvenimi nauki). Verovali so, da je ves svet hudičevo delo in da vse, kar je vidno, obstaja po hudičevi volji (nebo, sonce, zemlja, človek, cerkve, križi ...). V skladu s temeljnim naukom so odklanjali vse krščanske simbole, obrede in zakramente. Priznavali so le Novo zavezo in molitev Oče naš. Verjeli so, da so satanovi služabniki tisti, ki pijejo vino, se hranijo z mesom in poročajo. Razglašali so askezo in odrekanje vsemu, kar je materialno. Zanikali so tudi družbeno neenakost ter vsako oblast. V boju s fevdalizmom,

ki je v njihovo škodo ustvarjal podlago za nadaljnji razvoj proizvodnih sil in kulturnih vrednot, so hrepeneli po vrnitvi k starim družbenim odnosom. Čeprav bogomilstvo že po naravi svojega nauka in po svoji socialni podlagi ni moglo postati pravo revolucionarno gibanje, je vendar v marsičem vplivalo na nadaljnji razvoj srednjeveške družbe sploh. Patari in katari, ki so od prve polovice 11. stol. po svoje izrabili boj mladega meščanstva na zahodu (v Franciji, Italiji) proti uradni cerkvi kot najmočnejši opori fevdalizma, so namreč črpali svoje ideje ne le iz domače dualistične tradicije, ampak v precejšnji meri od balkanskih bogomilov. Bogomile je preganjal v Raški veliki župan Štefan Nemanja. Zato so se zatekli v Bosno, kjer so našli ugodne razmere za delovanje (bosanska cerkev).

Sodobni viri od druge polovice 10. stol. sicer ne poročajo o bogomilih v Makedoniji skoraj nič in jih ne povezujejo s Samuelovo državo. Neki dokaj nezanesljivi podatki sicer dopuščajo domnevo, da je bogomilstvo obstajalo še naprej in se širilo zlasti v bolgarske predele.

SAMUELOVA MAKEDONSKA DRŽAVA

V zadnjih letih vlade bolgarskega carja Petra se je notranja kriza v Bolgariji še povečala tudi zaradi zunanje nevarnosti. Bolgarija je postala prizorišče rusko–bizantinskega boja, ki se je končal s popolno zmago novega bizantinskega cesarja Jovana Cimiska. To pa je pomenilo tudi konec bolgarske neodvisnosti (971). S smrtjo Jovana Cimiska je prišlo do spremembe. Sovražniki Bizanca so se otresli močnega pritiska. Državljanjska vojna, do katere je kmalu prišlo v Bizancu, jim je nudila priložnost, da so stopili v akcijo. Posebno daljnosežne so bile posledice zaradi oslabilve bizantinske centralne oblasti na Balkanu. Iz obsežnega upora proti bizantinski oblasti je leta 976 izšla Samuelova država. Središče upora je bila brsjaška pokrajina okoli Prespe in Ohrida. Upor so vodili 4 bratje: David, Mojzes, Aron in Samuel, sinovi komesa brsjaške pokrajine Nikole (Armenci?). Zdi se, da je že v prvem letu upora ostal na čelu nastajajoče države **Samuel** sam. Ne vemo točno, kdaj se je Samuel razglasil za carja. Sedež vladavine je prenesel iz Prespe v Ohrid, ki je postal tudi cerkveno središče. Ohridska cerkev je bila dvignjena v patriarhijo. Zaradi fragmentarnosti podatkov ne vemo mnogo o poteku upora proti Bizantincem. Zunanjepolitična situacija (nevarnost pred Arabci) in notranji boji (za prestol) v Bizancu so olajšali Samuelovo delovanje in akcije. Najprej je usmeril osvajanja proti jugu – proti Solunski pokrajini in Tesaliji. To je dokaz, da ni bil njegov glavni cilj obnova bolgarskega carstva. Šele nato je razširil svoje ozemlje proti vzhodu – zavzel je del Bolgarije s prejšnjim glavnim mestom Preslavo, na zahodu pa sta padla v nje gove roke Drač z draško pokrajino (v Albaniji) in Epir. Čeprav je v Bizancu prenehala državljanska vojna, in je na prestol prišel cesar

Samuelova trdnjava dominira nad Ohridom. Zidovje trdnjave z monumentalnim vhodom datirajo v čas Samuelove vladavine (10. / 11. stol.) in spada med enega najboljše ohranjenih tovrstnih objektov v Makedoniji.

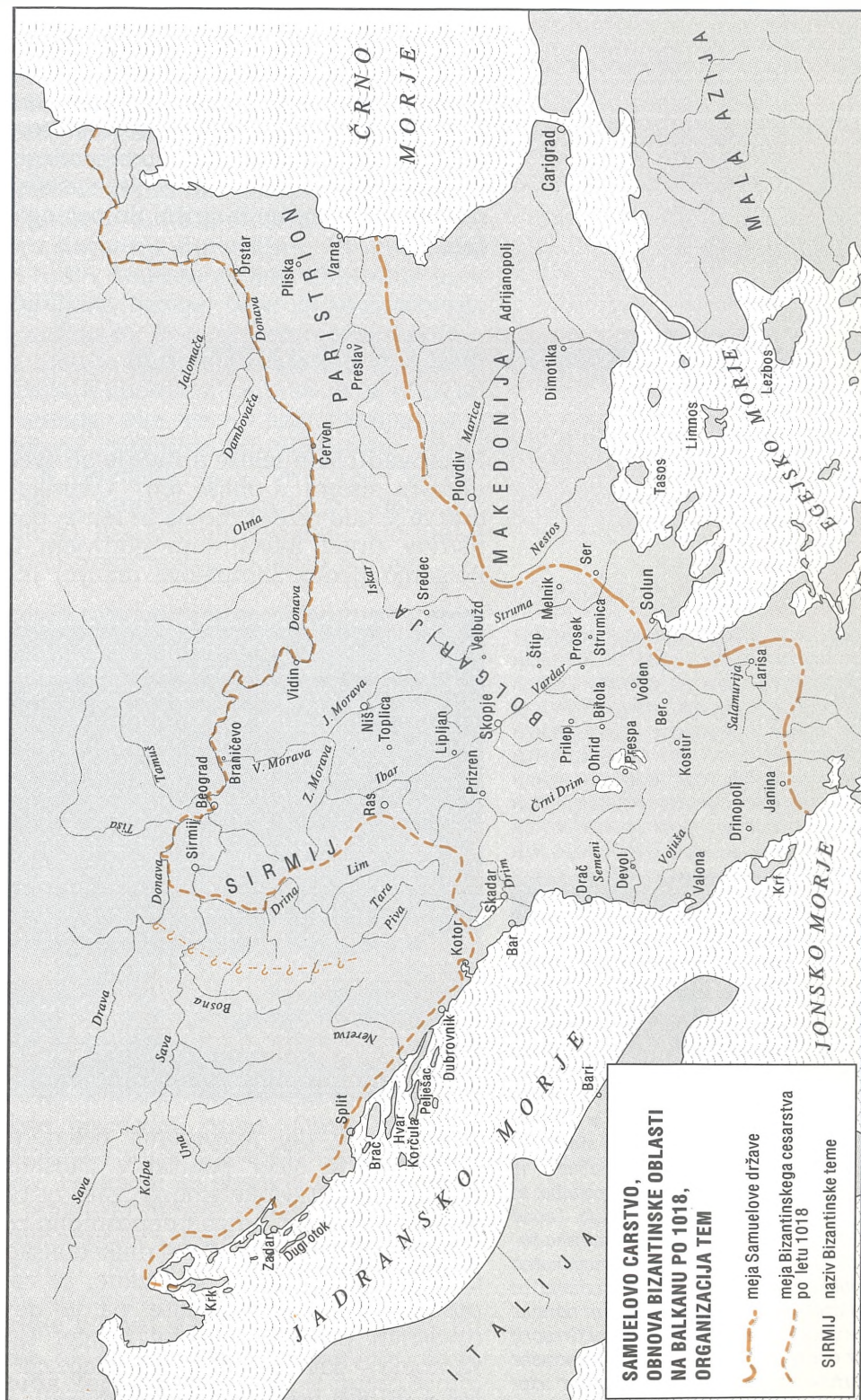
Vasilij II., ki je sicer pripravljaj napad na Samuela, ni dosegel vidnejših uspehov (boji z Arabci v Siriji so še trajali). Zato je Vasilij II. iskal zaveznike na Balkanu. Povezal se je s hrvaškim kraljem Petrom Držislavom in dukljanskim knezom Ivanom Vladimirjem. Te zveze pojasnujejo Samuelov pohod proti severu leta 998. Podredil si je Dukljo – v ujetništvo je odpeljal kneza Ivana Vladimirja. Ta je kasneje postal njegov zet in se vrnil v Dukljo kot upravnik. Nato je opustošil vso Dalmacijo do Zadra. Največji obseg Samuelove države je bil: vsa Makedonija brez Soluna, Tesalija, Epir, Albanija, Duklja, Travunija, Zahumlje, Raška, Bosna, Srem in podonavska Bolgarija.

Podatki o družbenih odnosih in ureditvi Samuelove države so zelo pomanjkljivi. Državne dajatve so bile naturalne. Višina dajatev se je odmerjala po velikosti zemljišča. Zemljišče zevgar, ki je bilo tolikšno, da ga je bilo mogoče v enem dnevu preorati s parom volov, je bilo na leto obdavčeno z matom/modijem žita, prosa in vrčem vina. So pa obstajale še nekatere druge, predvsem delovne obveznosti. Naturalne dajatve kažejo, da denarno gospodarstvo ni bilo razvito. O naravi in velikosti kmečkih fevdalnih obveznosti ni podatkov. Težko je reči, koliko je bil že razvit fevdalni sistem. Obstajali pa so že odvisni kmetje – pariki. Fevdalni odnosi so prevladali kasneje, šele v dobi bizantinske nadoblasti. Nastajanje fevdalnega razreda je razvidno iz podatkov o številnih vojvodih, upravnikih posameznih območij in mest. Samuelova država je bila razdeljena na večje pokrajine.

V začetku 11. stol. pa se je Vasilij II. pripravljaj na boj proti Samuelu v mnogo ugodnejših razmerah (odpor proti plemstvu je bil zlomljen, vzhodne meje pa zavarovane). Vse sile je lahko zbral na Balkanskem polotoku. V štirih letih (1001–1004) je Vasilij sistematično pripravil velike pohode s ciljem, da odtrga od Samuela najprej njegove vzhodne in južne pokrajine, nato pa udari na osrednje. V teh štiriletnih bojih je Samuel izgubil skoraj polovico svojega ozemlja. Poslednji boji med Vasilijem II. in Samuelom so bili poleti 1014. Samuel je bil 29. VII. 1014 hudo poražen pri gori Belasici blizu Strumice. Sam se je komaj rešil in zatekel v Prilep. Ker je Vasilij II. po tej zmagi zaman skušal osvojiti Strumico, je – kot navajajo viri – ukazal oslepiti ok. 14 000 Samuelovih ujetih vojakov (število pretirano), vsakemu stotemu je pustil eno oko, in jih tako izmaličene poslal k Samuelu. Ob pogledu na ta prizor je Samuel dobil srčni napad in čez dva dni umrl.

Po njegovi smrti je zavladal sin **Gavrilo Radomir** toda prišlo je do nesoglasij znotraj Samuelove rodbine. Gavrila je na lovu ubil Aronov sin Ivan Vladislav. To je omogočilo Vasiliju II., da je osvojil predeľ za predelom. Visoko plemstvo, ki je bilo do tedaj na čelu bojev, je bilo pripravljeno sprejeti bizantinsko oblast. Zato jim je Vasilij II. potrdil privilegije in jim dajal bizantinske službe in naslove.

Samuelovo cesarstvo so vsi sodobni viri imenovali bolgarsko cesarstvo, prebivalce pa Bolgare. Naslonitev Samuelove države na državnopravne in cerkvene tradicije bolgarskega cesarstva

je sicer očitno in povsem v skladu s takratnim časom. Toda z vidika zgodovinskega razvoja in zlasti še z vidika procesa razvoja ljudstva se kažejo med obema carstvoma bistvene razlike. Samuelova država se je v času obstoja naslanjala na

ново središče in je pritegnila v aktivno politično dejavnost nove ljudske sile. Tudi izbira novega državnega središča ni bila slučajna. Podlaga Samuelove države so doslej premalo raziskane oblike politične samoupravne organizacije (Sklavinije), ki so v dobi sorazmerne samostojnosti v 7. in 8. stol. postale trdnejše in se obdržale v času bizantinske in bolgarske nadvlade. Te organizacijske oblike so se naslanjale na lastne družbene sile, ki so se razvile in prišle do polnega izraza v Samuelovem času.

UPORI MAKEDONCEV PROTI BIZANTINCEM

Po propadu Samuelove države je bil uveden splošni bizantinski upravni sistem v obliki tem. Ozemlje nekdanje Samuelove države je bilo razdeljeno na tri teme: podonavsko Bolgarijo/Parristrion (med Balkanskim gorovjem in Donavo), na temo Bolgarijo (jedro Samuelove države) in temo Sirmij (Srbijo).

Katedralna cerkev sv. Sofije v Ohridu. Ta cerkev je najpomembnejši slovanski arhitekturni spomenik na Balkanu iz začetka 11. stol. Ohranila je podobo, ki jo je dobila v času nadškofa Leona (1037-1055), t.j. obokana triladijska bazilika s tremi, na zunaj mnogokotno oblikovanimi, apsidami na vzhodu in narteksom na zahodu. Zunanji narteks je dal 1313/14 zgraditi nadškof Gregorij iz opeke. Je izjemen primer bizantinske arhitekture iz časa Paleologov z odprtimi galerijami, ki jih oblikujejo arкаде.

Vasilij II. je dal Makedoniji nekatere koncesije. Ohridsko patriarhijo je sicer ponižal v nadškofijo, toda pustil ji je samostojnost (avtokefalnost), zato ni bila podrejena carigrajskemu patriarhu, ampak neposredno cesarju (on je imenoval ohridskega nadškofa). Da bi makedonsko duhovščino v začetku čim tesneje privezali na Bizanc, so za ohridskega nadškofa postavili Slovana. Važnejše pa je dejstvo, da je Vasilij v osvojenih predelih obdržal davčni sistem iz dobe cesarja Samuela – davek so še naprej plačevali v naravi (ne v denarju kot v drugih bizantinskih pokrajinah). Že za Vasilija II. pa se je spremenila struktura fevdalnega razreda. V osvojenih predelih je postavljaj cesar na pomembnejše položaje Bizantince – Grke, slovanske fevdalce pa je prestavljaj na različne dolžnosti v Malo Azijo. Fevdalni razred v Makedoniji se je greciziral (po mirni poti).

Po Vasilijevi smrti so se razmere zelo poslabšale. V Makedoniji je prevladal vpliv uradniškega plemstva. Pobiranje davkov je država dajala v zakup, davki so se občutno zvišali; to je prisililo kmete in stratiote, da so prehajali med podložnike – parike. Tem neurejenim razmeram so se pridružili vpadi Pečenegov in naravne katastrofe (posledica – lakota). Začeli so uvajati bizantinski davčni sistem in zahtevali plačevanje davkov v denarju. Poleg tega so postavili Grka za ohridskega nadškofa, s čimer so oslabili oporo slovanske duhovščine. Kot posledica vsega tega je izbruhnil tudi v Makedoniji leta 1040 velik upor pod vodstvom **Petra Odeljana** (izdajal se je za Samuelovega vnuka). Osvojil je Niš in Skopje. Nato je krenil proti Solunu, ki ga ni mogel osvojiti, zato je uporniška vojska krenila v več smereh. Medtem je pribežal k upornikom Aronov vnuk Aluzijan (sin Ivana Vladislava), strateg neke teme v Aziji. Odeljan ga je moral sprejeti za sovladarja. Bizantinci so Aluzijanovo vojsko razbili pred Solunom. K Odeljanu se je vrnil brez vojske. Nasprotje med njima se je zaostriilo. Aluzijan je Odeljana z zvijačo zvalil k sebi in ga dal oslepiti. Ostanki Odeljanove vojske so bili v bitki pri Ostrovu razbiti, Odeljan pa ujet.

Veličastna povorka angelov, ki se klanjajo Materi božji (freska v cerkvi sv. Sofije v Ohridu, 11. stol.). Verjetno so jo izdelali grški slikarji iz Soluna. V makedonskem stenskem slikarstvu se poleg osnovnih elementov bizantinske umetnosti kažejo tudi težnje po realnejši upodobitvi človeka. Prav na ozemlju Makedonije se je umetnost osvobodila bizantinske mistične stilizacije, ki je bila izražena v mirnih položajih monumentalnih, frontalno postavljenih figur. Poudarjen je življenjski ritem. Povorka angelov se po kompozicijski zamisli uvršča med najboljše primere bizantinske umetnosti.

Po uporu Petra Odeljana so Bizantinci obnovili svojo oblast in še bolj izkoriščali kmečke množice. Dajatve so se povečale, zakupniki so svojevoljno poviševali davke. Obseg fevdalne veleposesti je rasel. Istočasno so se poslabšale zunanje politične razmere v Bizancu. Pečenegi so obnovili napade, temu so se pridružili siloviti seldžuški napadi v Mali Aziji. Seldžuki so popolnoma razbili bizantinsko najemniško vojsko pri Manzikertu v Armeniji leta 1071. Po tem porazu se je v Bizancu začel nov boj za prestol, istočasno pa so Normani osvojili Bari, zadnji ostanek bizantinske posesti v Italiji. Zato ni čudno, da se je začel nov upor leta 1072 v Makedoniji. Makedonci so se uprli pod vodstvom **Đorđa Vojteha** (na pomoč je prišel Bodin, sin dukljanskega kralja Mihajla, s 300 vojaki). Uporniki so hitro osvojili Povardarsko Makedonijo, nato pa so hoteli ozemlje razširiti. Toda upor je bil kmalu zaduščen.

Po tem vnovič neuspelem poskusu makedonskih Slovanov, da bi se osvobodili bizantinskega gospodstva, je sicer prenehal

njihov odkrit množični boj proti Bizancu, vendar so Makedonijo v naslednjih desetletjih še nekajkrat zajeli notranji boji za cesarsko oblast, kakor tudi vojne med Bizancem in njegovimi sosedi. Bizantinsko državo so napadli Normani, ki so bili poraženi šele leta 1084. Pečenegi so še naprej hodili na roparske pohode do Egejskega morja in Carigrada. Prek Donave so vpadali tudi Kumani; 1094 so bili končno premagani. Del Kumancev so Bizantinci naselili v Makedoniji – Kumanovo. Tedaj so Makedonijo delno zajeli boji med Bizancem in Raško, pa tudi križarski pohodi je niso obšli, so pa povzročili velika pustošenja. Razmere so se ustalile šele v začetku 12. stol.

GOSPODARSTVO IN DRUŽBENA UREDITEV V 11. IN 12. STOLETJU

V Makedoniji se je fevdalizem utrdil v bizantinski obliki. Značilnost je v tem, da v Bizancu denarno gospodarstvo ni nikdar toliko oslabelo kot v Evropi.

Specifičnosti bizantinskega fevdalizma so bile: država je čvrsto nadzorovala plemstvo; včasih je fevdalcem odstopila le del davkov. Del sodnih pravic je običajno ostal v rokah posebnih mestnih sodišč. Vazalnih vezi bizantinski fevdalizem ni poznal. Pariki – kmetje so bili vezani na zemljo, toda njihova posest ni bila ustaljena enota – bila je majhna, jemali so v zakup tudi del gospodarjevega zemljišča. Za podrejeno prebivalstvo je bila najobčutljivejša sprememba uvedba bizantinskega davčnega sistema, ki je bil zamotan in razčlenjen. Vsa bremena so bila težka že sama po sebi – še mnogo težja pa so postala zaradi načina pobiranja. To so opravljali posebni davčni zakupniki, ki jim je cesar te službe prodajal. Oblast in vloga davčnih uradnikov je rasla – sami so merili in popisovali zemljišča, in pri tem izsiljevali od prebivalstva vsakovrstne darove. Ko kmetje niso mogli več izpolnjevati svojih obveznosti, so davčni zakupniki začeli pobirati krvni davek ter so »od 5 otrok vzeli enega kot sužnja, kakor da jemljejo petino ali desetino od živine«. Težke dolžnosti so bile naložene kmetom tudi v času prehodov bizantinske vojske prek makedonskega ozemlja.

Konec 11. stol. je Bizanc izgubil večino svojih posesti v Aziji. Tedaj so postale teme na Balkanskem polotoku pravzaprav edina podlaga njegovih dohodkov. To je privedlo do ostrih sporov, tako med davčnimi zakupniki in veleposestniki (fevdalci), pa tudi med državo in cerkvijo. Zaradi pogostih vojn je bila država prisiljena položiti roko tudi na cerkvena posestva v Makedoniji.

SRBI POD PRITISKOM BIZANCA

Najstarejši podatek o balkanskih Srbih imamo posredno v imenu mesta Gordoservona v Bitiniji (Mala Azija), ki se omenja leta 680/81 in je ime nedvomno dobilo po Srbih, ki so jih Bizantinci naselili v Malo Azijo.

Izmenoma se srbska plemena (Timočani in Braničevci) omenjajo v zvezi z uporom Ljudevita Posavskega (822). Obširnejše vesti o Srbih imamo iz srede 10. stol. v spisu Konstantina Porfirogeneta. Zgodovino Srbov je vezal na več pokrajin, ki so v njegovem času obstajale kot medsebojno odvisne ali samostojne politične enote. Osrednja srbska pokrajina je tedaj obsegala predele okoli Lima, Zgornje Drine (s porečjem Pive in Tare), Ibra in zahodne Morave. Ti predeli so se označevali z imenom Raška; dalje sta bili srbski pokrajini področje Sol (okrog Tuzle) in Bosna (gornji tok reke Bosne). Poleg tega povezuje Konstantin Porfirogenet z naselitvijo Srbov na Balkanski polotok tudi naslednje pokrajine: Zahumlje (od Neretve do Dubrovnika), Travunijo s Konavli (primorje od Boke Kotorske do Dubrovnika) in Paganijo (primorje med Neretvo in Cetino) ter otoki Korčula, Mljet, Hvar in Brač. Porfirogenet sicer omenja Dukljo, ne govori pa nič o njeni plemenski pripadnosti. Verjetno prikazuje politični razvoj teh pokrajin od 7. do 9. stol. Nastanek širše plemenske zveze prispeva tudi k razširitvi srbskega imena. Proces formiranja srbske fevdalne države, ki je v glavnem potekal na tem prostoru, je pozneje vključil Dukljo, odpadli pa sta v začetku 12. stol. Bosna in Neretljanska oblast. Zahumlje in Travunija pa sta igrali podrejeno vlogo, v tem procesu sta imeli vodilno mesto Raška in Duklja.

RAZVOJ RAŠKE DO KONCA 10. STOLETJA

V tem obdobju sta se za vpliv nad Raško borila Bolgarija in Bizanc. Z obema državama so se morali Srbi boriti za svoj obstoj in prav ti neprestani boji so prispevali k hitrejšemu in globljemu razkroju družbe v razrede.

Del starega rodovno–plemenskega starešinskega sloja se je verjetno upiral novi centralni oblasti, toda večina plemstva je bila vladarju v oporo. Zaradi odvisnosti plemstva od vladarja je nova srbska država kazala tolikšno moč in odpornost v boju proti Bolgarom.

Od začetka 9. stol. se je Bolgarija širila na srbsko ozemlje. Obsegala je severno Srbijo z Braničevom in Beogradom, Srem in del Slavonije, na jugozahodu pa Makedonijo. Bolgarski kan Presjan (836–853) je hotel osvojiti tudi Raško, v kateri je tedaj vladal knez **Vlastimir**. Po triletnem osvajanju je bil ta napad

odbit. Raška se je tedaj širila celo proti zahodu – z njo je bila povezana Travunija. To razmerje je trajalo do druge polovice 10. stol.

Tudi bolgarski kan Boris je ponovno napadel Srbe, toda doživel je hud poraz. Vlastimirovi sinovi: **Mutimir**, **Strojimir** in **Gojnik**, ki so tedaj vladali v Raški, so razbili bolgarsko vojsko; zajeli so Borisovega sina Vladimirja in dvanajst velikih boljarjev. Boris je prosil za mir in Mutimir mu je vrnil sina. Ob tej priliki so se obdarovali. Kot darovi se omenjajo: dva sužnja in dva sokola idr. (ni bilo patriarhalnega suženjstva; poznali so plemiški način lova s sokoli za zabavo). Raška je v družbeno-gospodarskem pogledu toliko napredovala, da je lahko z uspehom vzdržala boj z mnogo močnejšo Bolgarijo. To je prispevalo k nadaljnji krepitvi državne oblasti.

Proces krepitve in širjenja Raške so ovirali: težnje novih fevdalcev, ki so se ekonomsko in politično krepili; nasprotja v vladarski rodbini; težnje Bizanca in Bolgarije, da uveljavita svoje vplive v Raški prek posameznih članov vladarske rodbine.

Okoli leta 891 je v Raški zavladal **Peter Gojnikovič**, ki je prišel iz Hrvaške in pregnal Mutimirjeve sinove. Peter je z bizantinsko pomočjo vladal okrog četrto stoletja.

V tem času je igrala važno vlogo kneževina Zahumlje. Ker je bila Paganija pod Raško, je kneževina Zahumlje mejila na treh straneh s Srbijo. V težnji, da bi se obdržali pred srbskim pritiskom in prodiranjem v Primorje na eni strani, ter bizantinskim pritiskom na drugi strani, se je zahumski knez Mihajlo Višević naslonil na Bolgarijo. Po Mihajlovi zaslugi je bolgarski car Simeon po veliki zmagi nad Bizancem pri Anhialu (917) poslal v Raško vojsko, zajel Petra Gojnikoviča in ga odstavil. Od tedaj so se vmešavali v notranje zadeve Raške tako Bolgari kot Bizantinci ter postavljali na prestol svoje pretendente (Pavle Branovič, Zaharija Prvosavljevič). Toda vladajoči sloj v Raški je neprestano stremel za tem, da bi se otnesel Bolgarov in naslonil na Bizanc. Vladarji, ki so jih spravili na oblast Bolgari, so hitro prestopili na bizantinsko stran. Zato se je Simeon odločil, da Raško popolnoma uniči. Velika bolgarska vojska je vdrla v Raško in Zaharija je moral pobegniti na Hrvaško. Simeon je sklical vse župane pod pretvezo, da bi jim za vladarja postavil novega človeka, to je Časla Klonimiroviča. Zgodilo pa se je, da jih je odpeljal v ujetništvo, državo je opustošil in priključil Bolgariji (924).

Neposredna oblast Bolgarov ni dolgo trajala. Po Simeonovi smrti (927) je začela njena moč upadati. Notranje nemire so izkoristili Srbi in se osvobodili bolgarske nadoblasti. Član stare dinastije **Časlav Klonimirovič**, ki je živel na bolgarskem dvoru v Preslavi, je pobegnil v Raško (927 ali 928) in s pomočjo Bizanca obnovil državo. Raški je priključil predele Tuzle, Bosne in Travunije.

Nova politična situacija je vplivala na Zahumlje. Mihajlo je ostal po letu 924 še zvest Bolgarom, šele ko se je vrnil Časlav,

Cerkev sv. Petra pri Novem Pazarju. Cerkev ima zanimivo obliko rotunde z vrisanim križem (četrverolist) s kupolo v sredini, ki kaže orientalski vpliv. Zaradi takšne arhitektonske zasnove jo je težko natančno datirati. Verjetno so jo gradili v 10. stol. za časa kneza Časlava in jo takrat tudi prvič poslikali. Drugi sloj fresk v komnenskem slogu je s konca 12. stol.

Tu je bil že v bizantinskem obdobju sedež škofije. Tudi pomembni dogodki iz srbske zgodovine v času velikega župana Štefana Nemanje so se odigrali v tej cerkvi. Njegovi življenjepisci poudarjajo, da se je Nemanja prav tu odrekel katolištvu in sprejel pravoslavlje, da je v njej sklical znameniti cerkveni zbor, ki je prepovedal širjenje bogomilstva, in da se je v njej na državnem zboru odpovedal prestolu v korist svojega drugega sina Štefana.

se je Mihajlo Višević zatekel pod bizantinsko zaščito. O usodi Zahumlja po Mihajlu ne vemo mnogo.

Časlav je živel dolgo, do leta 950. Ni vesti o posebnih dogodkih v Raški, brez dvoma pa ni imela več prejšnje pomembnosti. Bosna se je od nje ločila. Bolgarija je bila pod Bizancem. Končno je prišla okrog leta 1000 tudi Raška pod oblast makedonskega carja Samuela. Ko je Samuelovo makedonsko carstvo leta 1014 propadlo, je prišla tudi Raška skupaj z Makedonijo pod Bizanc. Postala je ena od tem. Toda položaj Raške je bil v primerjavi z Makedonijo drugačen, ohranila je svojo notranjo ureditev nedotaknjeno.

RAZVOJ DUKLJE V 10. IN 11. STOLETJU

Ime izvira od rimskega mesta Dokleja blizu današnje Podgorice. Duklja je obsegala del ozemlja današnje Črne gore, oziroma večji del rimske province Prevalitane, ki se je do konca 10. stol. imenovala Dioklija. V 11. stol. se je poleg imena Dioklija pojavilo tudi ime Zeta, po desnem pritoku reke Morače. Meja je tekla po sredini Boke Kotorske tako, da je severozahodna stran tega zaliva pripadla Travuniji, jugovzhodna pa Duklji. Dalje proti notranjosti je meja šla od Risna prek Krivošij in Grahova do izvira Pive. Na severovzhodu je Duklja mejila z Raško; meja je v glavnem tekla po razvodju severovzhodno od doline reke Zete. Proti Bizancu je bila meja širok, večinoma nenaseljen pas zemlje; ta meja se je začela pri izviru Lima in se je, potekajoč po vrhovih Prokletij, končala na izlivu Bojane.

Do druge polovice 10. stol. je edina znana osebnost med dukljanskimi vladarji knez **Peter**. Omenja se kot »arhont Dioklije« v grškem napisu na nekem svinčenem pečatu. Šele od kneza **Ivana Vladimírja**, ki je vladal konec 10. in v začetku 11. stol., lahko sledimo zgodovinskemu razvoju Duklje. Vesti o tem knezu so vezane na osebnost makedonskega carja Samuela ter njegove boje z Vasilijem II. Samuel je 998 vpadel v Dukljo, premagal Vladimírja in si jo podredil, razen ozkega primorskega pasu. Samuel je Vladimírja odpeljal v svojo prestolnico Prespo – tu je postal Vladimir njegov zet in dobil Dukljo v upravo. V času rodbinskih sporov po Samuelovi smrti je bil Vladimir zahrbtno ubit.

Po smrti bizantinskega cesarja Vasilija II. (1025) sta začela moč in ugled Bizanca padati. V tem položaju so se tudi v Zeti začeli upori proti bizantinski oblasti za osvoboditev. Prvi se je 1035 dvignil v upor **Vojislav**, a mu ni uspelo. Vojislav je bil kot talec odpeljan v Carigrad. Naslednje leto je pobegnil. Po vrnitvi je zavladal v Duklji, Trebinju in Zahumlju. Slučajno je prišel do velikih finančnih sredstev; leta 1040 se je namreč ob dukljanskem primorju razbila bizantinska ladja, natovorjena z državnim denarjem (od pobranih davkov). To je zaplenil. Cesar je zahteval denar, kar je Vojislav odklonil. Bizantinska vojska je

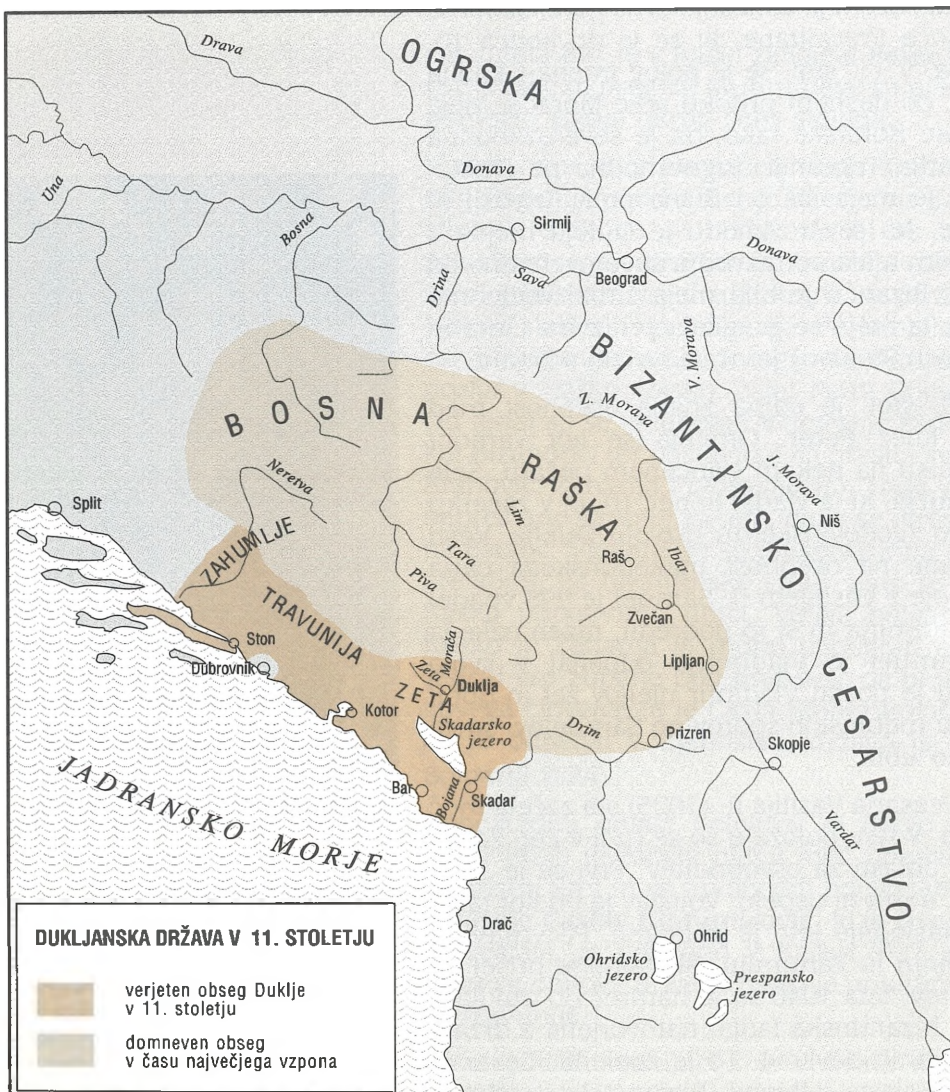
Dukljanski vladar (freska v cerkvi sv. Mihajla pri Stonu, druga polovica 11. do sredine 12. stol.). Freske je izdelal domač mojster in kažejo vpliv zgodnjeromanskega (italijanskega) slikarstva. To je eden najstarejših ohranjenih portretov srbskih vladarjev. Verjetno je v liku prikazan eden dukljanskih vladarjev (Mihajlo ali Bodin). Vladarjevo oblačilo je zahodnjaško, ne bizantinsko.

vdrla v Dukljo, toda bila je strahovito poražena. Tudi naslednji bizantinski vpadi so bili neuspešni. Zato poslej Bizanc ni več vznemirjal Duklje.

Od tega časa se je začel vzpon dukljanske države. Vojislavu je sledil **Mihajlo** (1050–1082). V začetku je imel težave z rodbinskimi spori (nekaj časa je odpadla celo Travunija).

Končno je zavladal Mihajlo sam in vladal okrog 20 let popolnoma mirno. Verjetno je, da je Mihajlo kmalu po nastopu vlade dobil kraljevski naslov, (ali pa ga je dobil avtomatično z zasedbo prestola?). Izboljšali so se tudi odnosi z Bizancem. Dobil je celo naziv »protospatar«. Verjetno je bizantinski dvor s tem nazivom naposled Mihajlu priznal kraljevski naslov, njegovi državi pa status kraljevine.

V času Mihajlove vlade je leta 1054 prišlo do cerkvenega razkola, ugled Bizanca je upadel. Mihajlo je izkoristil nered v Bizancu in za nekaj časa zasedel celo Raško. Vmešal se je v upor Đorđa Vojteha v Makedoniji – na pomoč je poslal sina

Bodina, ki pa so ga Bizantinci ujeli in odpeljali v Carigrad. Oče ga je rešil s pomočjo Benečanov.

Prede je umrl, je za sovladarja imenoval sina **Bodina** (1082–1101). V času njegove vlade je prišlo v sosednjih državah do pomembnih političnih dogodkov. Normani so izrinili Bizantince iz južne Italije in se pripravljali na osvajanje Balkanskega polotoka. Bizantinski zavezniki so bili Benečani, papež pa je bil na strani Normanov. V teh političnih razmerah je bil položaj Duklje izredno težak. Bodin sicer ni sklenil zveze ne z enim ne z drugim, toda iz njegovega vedenja se vidi, da je bil na strani Normanov. Poročil se je z Akvinto, hčerko voditelja normanske stranke v Apuliji. Ko so Normani 1081 vdrli na Balkanski polotok in oblegali Drač, je Bodin z vojsko stal pod Dračem, toda v spopadu ni sodeloval. Ko so pa Normani osvojili Drač, je Bodin vdrl v Raško in jo podelil v upravo dvema »županoma svojega dvora«. Osvojil je tudi Bosno in ji postavil za kneza nekega Štefana. Ko so se Normani 1085 umaknili z Balkanskega polotoka in je bizantinski cesar Aleksej I. Komnen zopet osvojil Drač, je bil v nekem boju Bodin ujet, vendar se je rešil.

Tedaj je prišlo do razkola v katoliški cerkvi (dva papeža). Bodin se je naslonil na enega od njiju, na Klementa III., ki je podelil barskemu škofu metropolitno oblast (za to si je prizadeval že Mihajlo). Duklja je postala v cerkvenem oziru neodvisna. Novi nadškofiji so bile podrejene škofije v Kotorju, Ulcinju, Drivastu in Pilotu, pa tudi srbska, bosanska in trebinjska škofija. Ta pomembni dogodek je bil poslednji Bodinov uspeh. Vedno bolj se je namreč uveljavljal raški župan Vukan.

Od Bodinove smrti do popolne vključitve Duklje v okvir srbske države pod Štefanom Nemanjo (ok. leta 1183) je Duklja hitro slabela, tako ozemeljsko (ločijo se Raška, Bosna, Zahumlje) kot politično. Potekali so notranji boji med Bodinovo rodbino in rodom Bodinovega bratranca Branslava. V te spore se je vmešal Bizanc. Ker je Bizanc hkrati težil za tem, da bi si poleg Duklje podredil tudi Raško, je postala Duklja važno področje njunega medsebojnega boja. Bizanc in Raška sta postavljala oziroma odstavljala svoje pretendente na dukljanski prestol.

Družbena in upravna ureditev v Duklji je znana le v medlih obrisih. O gospodarskem, družbenem in pravnem položaju ljudstva v Duklji redki bizantinski in domači viri skoraj nič ne govorijo. Neodvisni kmetje so postajali postopno vedno bolj odvisni in podrejeni vladarju in velikašem. Letopis popa Dukljanina na več mestih omenja plemstvo v Duklji (magnates, principes, nobiles, milites). Plemiči so bili vladarjevi sorodniki, starešine, vojaški poveljniki. V začetku so bili mnogo bolj podrejeni vladarju kot pozneje. Zaradi neprestane gospodarske krepitve plemstva se je odnos med plemiči in vladarjem vedno bolj približeval fevdalnemu odnosu vazala in fevdalnega gospoda. Plemič–vazal je postajal vedno samostojnejši, ker je svojemu gospodu dolgoval le zvestobo in pomoč v vojni.

Gledano v celoti pa so morali imeti dukljanski vladarji v zgodnj srednjeveški dobi v razmerju do plemstva veliko oblast.

Vladarji so bili vrhovni poveljniki vojske, sodniki in zakonodajalci. Do 12. stol. so obstajale sicer še formalne volitve kralja – volili so ga starešine in vojskovodje – odtlej pa se je uveljavilo nasledstvo po dednem pravu (Mihajlo–Bodin). Letopis popa Dukljanina daje tudi precej podroben, čeprav ne dovolj jasen opis sistema lokalne oblasti. Kralj je razdelil državo na štiri pokrajine. Na čelu vsake pokrajine je ban (dux), nato je odredil župane (comes) in stotnike (sednicus, centurio). Vsakemu banu je dodelil po 7 stotnikov, vsakemu županu pa po enega. Dolžnost banu podrejenih stotnikov je bila soditi in pobirati davke. Stotniki, ki so bili podrejeni županom, so imeli tudi dolžnost soditi ljudstvu; verjetno so tudi pobirali davke. Iz poročila pa ni razvidno, kakšen je bil odnos med pokrajinami–banovinami, županijami in stotnijami. Niti ne zveemo za razliko med banskimi in županijskimi stotnijami.

Stara mesta v primorskih predelih Duklje, kateri so v 11. stol. pripadali Skadar, Ulcinj, Budva, Bar, so imela poseben avtonomni položaj. Gospodarsko, politično in kulturno so se razvijala po svoje. To so bila stara antična mesta z romanskim prebivalstvom. Slovani so Romane najkasneje od 10. stol. polagoma in v vedno večji meri spodrivali (izumiranje; poroke). Plemstvo je nastalo iz potomcev starih Romanov in bogatih Slovanov, na čelu mestne uprave je »prior«. Poleg njih so bili v mestu še svobodni meščani (obrtniki, trgovci), v okolici mest pa kmetje.

Središče boja za obnovo centralne oblasti in odpora proti Bizancu se je od začetka 12. stol. preneslo v Raško. Vidno vlogo so pri tem igrali veliki župani.

BOSNA V MRTVEM KOTU

Bosna je bila težko prehodna dežela, odmaknjena od prometnih poti. Obdobje bosenske zgodovine pred 12. stol., ki so ga zgodovinarji prikazovali kot mračno dobo ter se je opis omejeval le na splošne ugotovitve, je dobilo v zadnjem času mnogo bolj jasno podobo, zlasti na podlagi sodobnih virov, npr. Letopisa popa Dukljanina.

Na podlagi podatkov v Frankovskih analih in pri Konstantinu Porfirogenetu zgodovinarji sklepajo, da je bilo na bosenskem ozemlju v 9. stol. več enot, v katerih se je tedaj zaključeval proces izločevanja oblasti iz plemenske družbene ureditve. Oblast je prehajala v roke starešin, ki so pripadali starim uglednim rodbinam. V daljšem obdobju, ki je trajalo do 11. stol., je postal državno-političen obris bosenskega območja jasnejši in določnejši. V Letopisu popa Dukljanina je predstavljena Bosna kot zaključena geografsko-politična enota. Bosna je imela v tem obdobju vse osnovne značilnosti zgodnjeresrednjeveške države. Državna oblast se je naslanjala na nov družbeni razred, ki je izhajal iz rodovnega plemstva. V 9. stol. družbeno-politične enote niso več bile čisto rodovno-plemenske krvne skupnosti, čeprav rodovne zveze še niso bile povsem prekinjene. Teritorialne oblasti so bile pod oblastjo starešin (dux, princeps, arhont, župan). Po Konstantinu Porfirogenetu je starešine volilo ljudstvo iz posameznega rodu. V takšni družbi, ki naj bi bila do neke mere razslojena, je imela starešinska oblast drugačen značaj kot čisto rodovno-plemenska organizacija. Pri Dukljaninu najdemo kronološko sicer nedoločen podatek, ki pove, da se je bosensko plemstvo (magnates Bosne) že zgodaj pojavilo kot zavesten družbeni razred, ki je odločujoče vplival na razmere v deželi. Na področju kasnejšega bosenskega državnega teritorija je bilo več takšnih oblasti, vsaka s svojimi starešinami. Bosna kot politično-geografski pojem je v Letopisu popa Dukljanina izraziteje prikazana kot pri Porfirogenetu. Pri Porfirogenetu najdemo na celotnem območju kasnejše bosenske države naštetih nekaj žup in krajev, v Letopisu pa se pojavlja kot večja teritorialna in politična celota, ki povezuje več žup.

Ban (čeprav poreklo ni jasno) je bil nosilec organizirane oblasti na določenem relativno omejenem prostoru in predstavnik te oblasti v zunanjepolitičnih odnosih. Bosna ni bila podrejena sosednjim vladarjem ali bizantinski oblasti, ampak v vazalnem odnosu.

Ko je bila Bosna v okviru Dukljanske države pod Bodinom (izkoristil je prisotnost Normanov v Albaniji), je v Bosni postavil za kneza nekega Štefana. Po smrti Bodina v Zeti je dala Bosna zatočišče članu dukljanske dinastije. Dejstvo, da je Bosna lahko dala zaščito enemu od pretendentov za prestol, govori

za to, da je bila na začetku 12. stol. samostojna država, neodvisna od Duklje in Raške.

Zgodovinarji odklanjajo tezo o odločilni vlogi Ogrske pri oblikovanju bosenske državnosti. V državno–pravne odnose z Ogrsko Bosna ni stopila kot skupnost plemen, ki do tedaj še niso bila med seboj povezana. V 30. letih 12. stol. je Bosna stopila v meddržavne odnose z Ogrsko kot že oblikovana država z določenim državnim ozemljem, z relativno utrjeno državno oblastjo in dovolj jasno družbeno diferenciacijo.

IV.
EKSPANZIJE
BALKANSKIH
DRŽAV
IN
UTRJEVANJE
CENTRALNE
OBLASTI

Steček iz Zgošče v osrednji Bosni (15. stol.)

Do konca 11. stol. so fevdalni odnosi prevladali skoraj v vseh evropskih državah. Zemlja, ki je predstavljala v tem času skoraj izključen vir sredstev za življenje in pogoj bogastva, je bila v glavnem spremenjena v fevdalno posest, družba pa je bila z redkimi izjemami ostro razdeljena na fevdalne veleposestnike in podložne kmete. Na tej podlagi je zrasel tudi fevdalni upravno–politični red. V jugovzhodni Evropi so se izoblikovali različni tipi fevdalnega reda – zaradi pokrajinskih posebnosti in različnih zunanjih vplivov.

Gospodarski napredek, ki je bil dosežen v okviru zemljiškega gospostva, je bil podlaga za nadaljnji razvoj fevdalne družbe. Viden je bil napredek v poljedelstvu, hitro pa sta se razvijala tudi obrt in trgovina. Posledica tega je bil nastanek mest, kar je omogočilo razvoj blagovne proizvodnje in pospešilo uvajanje denarnega gospodarstva. Temeljni značaj spremembam na tej stopnji fevdalne družbe so dajala mesta. Mesta in meščanski razred so se uveljavljali kot nova politična oblika oziroma nova gospodarsko–družbena kategorija v fevdalni družbi.

Zunanjepolitični okvir, v katerem se je razvijala jugovzhodna Evropa, je doživel v razdobju od 12. do konca 15. stol. pomembnejše spremembe, ki pa niso bile v vseh pokrajinah enako usmerjene in enako močne, zato je bil tudi rezultat različen. Na političnem prizorišču so se pojavljale iste države kot v prejšnjem obdobju, njihov vpliv pa je bil precej drugačen.

Na severu in zahodu je potekal razvoj pod okrepljenim in razširjenim tujim pritiskom (Ogrska, Benetke) ali pa ob ohranitvi in etničnem osvajanju v političnem pogledu že prej zasedenega ozemlja (Nemčija). Na jugu je bilo drugače; posamezne države in narodi so se osvobodili izpod tujega pritiska (Bizanc, Bolgarija) in se usmerili k aktivni politiki ekspanzije in prevlade na Balkanskem polotoku (Bolgarija, Srbija, Bosna).

Na razvoj balkanskih narodov je najbolj vplival hiter zaton bizantinske države in konec njenega neposrednega političnega pritiska.

ZATON BIZANCA

S stališča razvoja balkanskih narodov je bila največja sprememba hiter upad Bizanca in konec njegovega neposrednega pritiska. Bizanc ni bil več tisto, kar je bil v prejšnjem obdobju, čeprav se je od časa do časa še dvignil in diktiral politiko na Balkanu.

Po dolgotrajnih notranjih bojih se je položaj v Bizancu stabiliziral s prihodom **Alekseja I. Komnena** (1081–1118) na prestol. Pod oblastjo dinastije Komnenov je Bizanc ponovno doživel daljše obdobje vzpona ter zunanje slave in sijaja. Okrepila se je tudi bizantinska dominacija nad južnoslovanskimi državami na Balkanu. To obdobje označujejo tudi kot vladavino vojnega plemstva. Fevdalizacija se je razširila. Fevdalne sile iz bizantinskih provinc, proti katerim so se cesarji 10. stol. borili z vso energijo, so postale nosilci novega, fevdalnega državnega sistema. Bizanc je za vedno opustil solidne osnove, na katerih je nekdaj slonela vojaška in finančna sila. Poleg najemniških čet je dobila ponovno večji pomen domača vojska, ki pa ni več slonela na malem posestvu, ker so stratiotska posestva propadla. Stratioti starega tipa so sicer še obstajali, a so igrali le postransko vlogo. Obrambna sila Bizanca je dobila sedaj čisto fevdalen značaj, saj je temeljila na posesti pronijarja. Pronijar je bil bizantinski vitez. Njegova osnovna dolžnost je bila, opravljati vojaško službo. Na vojnih pohodih ga je spremljalo večje ali manjše število oboroženih vojakov, njihovo število je bilo odvisno od velikosti posesti/pronije. Pronijar s posestvom ni mogel razpolagati, ker ga ni dobil v last.

Na političnem področju dobiva vedno večji pomen poseg Normanov iz južne Italije na Balkan. Že leta 1081 so Normani napadli Drač in s tem se začel ogorčen boj za nadoblast na Jadranskem morju. Benetke v tem sporu niso mogle ostati ravnodušne. Osnovno načelo njihove politike ni dopuščalo, da bi se katerakoli sila utrdila na obeh obalah Jadrana in ji s tem omejila svobodo gibanja na morju. Zaradi tega so se Benetke s svojo mornarico pridružile Bizancu v skupni akciji proti normanskim navalom. Toda Bizanc je drago plačal to zavezništvo. Benetke so dobile privilegij svobodne trgovine po celotnem cesarstvu in v vseh njegovih vodah, ne da bi jim bilo treba plačevati davek za to. Pogodba iz leta 1082 je bila temelj kolonialne moči Beneške republike v vzhodnem Sredozemlju. Končno je Bizancu uspelo odvrniti normansko nevarnost.

Bizanc je bil v 12. stol. na zunaj še močan, toda notranja slabost in negotovost zunanjepolitičnega položaja se je pokazala že v času vladavine **Manuela Komnena** (1143–1180). Ob koncu njegove vlade je bil na zahodu Bizanc popolnoma izoliran, na vzhodu pa je doživel težak poraz v boju s Seldžuki (1176). Po smrti Manuela Komnena je postala slabost Bizanca očitna. Prvi sta se mu uprli Ogrska in Raška. Veliki župan Štefan Nemanja

je izkoristil nastalo situacijo in se osvobodil bizantinske dominacije. Konec leta 1185 je izbruhnil upor v Bolgariji in se po daljših bojih končal s popolnim bolgarskim uspehom. Bolgari so dosegli neodvisnost in ustanovili drugo bolgarsko carstvo. Bolgarija je bila nekaj časa spet prva politična sila v tem delu Balkana. K oslabitvi moči bizantinskega cesarstva so prispevali tudi prvi križarski pohodi.

Z nastankom neodvisne srbske države in obnovitvijo bolgarskega carstva se je za vedno končalo obdobje bizantinske prevlade na Balkanskem polotoku. Bizantinsko cesarstvo je postalo ena od balkanskih držav, njegov vpliv se je naglo zmanjševal. Tudi na preostalem ozemlju bizantinskega cesarstva so se v tem času začele kazati težnje posameznih velikih fevdalcev po osamosvojitvi.

Odločilen udarec je prišel z zahoda. Benetke, ki so izkoristile zahodne viteze, udeležence IV. križarske odprave, so obrnile njihov udarec od Egipta proti Bizancu. Leta 1204 so križarji osvojili Carigrad in na ruševinah bizantinskega cesarstva ustanovili Latinsko cesarstvo. Od ozemlja bizantinske države so ostali le nekateri osamljeni predeli, ki so se organizirali kot posebne države in se borili za obnovitev cesarstva. Na Balkanskem polotoku je nastala Epirska despotovina, v Mali Aziji pa Nikejsko in Trapezuntsko cesarstvo. Latinsko cesarstvo s Carigradom je bilo v skladu z zahodnoevropsko fevdalno organizacijo razdrobljeno na več fevdalnih državic. Benetke so si zagotovile prevlado v trgovini z zasedbo najvažnejših trgovskih in pomorskih postojank na poti, ki je vezala Vzhod z Zahodom.

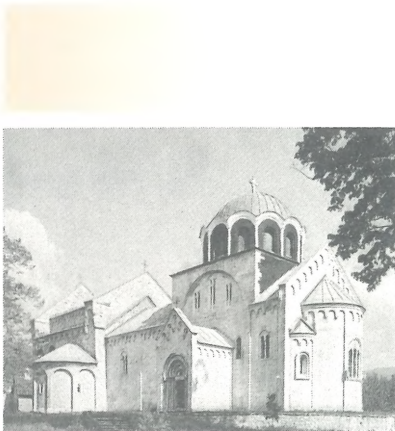
Razmerje sil na Balkanu, ki je bil razdeljen na več heterogenih državnih tvorb, se je hitro spreminjalo. V boju za obnovo bizantinskega cesarstva sta sodelovali tudi Srbija in Bolgarija. Njuni vladarji so se povezovali s tistimi državami, ki so sodelovale v boju za obnovo Bizanca. Končno je nikejskemu cesarju uspelo stopiti na čelo boja za ponovno osvojitve Carigrada. Premagal je tekmece. Nikejski cesar je osvojil znaten del bizantinskega ozemlja na Balkanskem polotoku (Trakijo, Makedonijo) ter končno leta 1261 osvojil Carigrad ter obnovil Bizantinsko cesarstvo. Toda obnovljeni Bizanc je bil v ozemeljskem pogledu mnogo manjši, njegova družbeno-gospodarska podlaga pa znatno slabša. Na morju so ohranile premoč Benetke in Genova. Srbija je doživljala v tem obdobju nagel gospodarski in politični vzpon, tako da je pomenila za Bizanc najresnejšo nevarnost. Teritorialno se je širila na račun Bizanca.

V takšni politični situaciji je Bizanc uporabil novo orožje. Zaradi vojaške slabosti pri obrambi pred zunanjo nevarnostjo je razvil zamotano diplomatsko igro sklepanja zvez in ščuvanja enega nasprotnika proti drugemu in zapletanja tujcev v svoj notranji spor. Temu je služilo tudi sklepanje zakonskih zvez bizantinskih princes s pretendenti za prestol v sosednjih državah in podpiranje probizantinskih struj.

Ob koncu državljanskih vojn sredi 14. stol. je bila posest Bizanca omejena le še na Trakijo z otoki v severnem delu Egejskega morja, Solun in del Peloponeza. Naprej pa je Bizanc le še životaril. Prodor Osmanskih Turkov v Malo Azijo in njihovo širjenje na Balkanski polotok je prinašalo vedno težje udarce bizantinski državi pa tudi južnim Slovanom. Položaj bizantinskega cesarstva se je občutno poslabšal. Bizantinski cesarji so postali celo turški vazali. Angorska bitka leta 1402, v kateri so Timurlenkovi Mongoli premagali in ujeli sultana Bajazida, je samo podaljšala Bizancu življenje za pol stoletja in olajšala položaj balkanskih držav. S padcem Carigrada leta 1453, ki ga je zavzel sultan Mehmed II. Osvajalec, se je končala dolga agonija bizantinskega cesarstva. S tem pa se je zelo okrepil položaj Osmanske države in pospešil propad preostalih grških in južnoslovanskih balkanskih držav.

NEMANJIŠKA SRBIJA

GRADITEV SRBSKE DRŽAVNE SAMOSTOJNOSTI

Cerkev Matere božje Čudodelne v Studenici (konec 12. stol.). Je zadužbina in grobnica velikega župana Štefana Nemanje, spada med najuglednejše srbske srednjeveške samostane. Z mešanjem in svobodno izbiro elementov vzhodnega (bizantinskega) in zahodnega (romanskega) stila je nastal originalen raški stil, ki je celo stoletje prevladoval v srednjeveški Srbiji. Studeniška cerkev je arhitektonska mojstrovina, katere zidovi so obdani s skrbno obdelanim belim in sivkastim marmorjem.

Poglavitna značilnost raške šole je enoladijska obokana zgradba, prilagojena potrebam pravoslavnega obredja. Izrazito bizantinska je le kupola z značilno oblikovanim dvanajstkotnim bobnom na mogočnem kockastem podstavku. Zunanjščina je zasnovana v zahodnem romanskem stilu. Bogastvo in lepota je prav v zunanji dekoraciji. Poleg trifore na glavni apsidi in južnega stranskega portala je s figuralno plastiko opremljen predvsem glavni portal na zahodni strani. Vse kaže, da so cerkev gradili stavbeniki in kamnoseki iz primorja, izučeni ob vzorih južnoitalijanske romanike.

Zahodnjaški romanski videz Nemanjeve zadužbine je postal obvezen zgled za vrsto kraljevskih grobnic, med katerimi izstopata zadužbina kralja Milutina v Banjski (ok. 1315-1318) in Štefana Dečanskega v Visokih Dečanih (ok. 1327-1335).

Boj za ohranitev centralne oblasti in odpor proti Bizancu se je od začetka 12. stol. premaknil v Raško. Ta boj se je z vedno večjo upornostjo nadaljeval celo 12. stol.

Dinastični spori in bizantinske intervencije so bile na dnevnem redu. Pogoste spremembe na prestolu in menjave velikih županov kažejo, da se Srbija ni mogla popolnoma odtegniti bizantinskemu vplivu, pa tudi da Bizanc ni mogel povsem uveljaviti svoje volje. Napor cesarja Manuela Komnena, da bi zlomil odpor Raške in jo obdržal pod bizantinsko oblastjo, so privedli do tega, da je odstranil velikega župana Deso (ok. 1168) in za njegovega naslednika postavil Tihomirja, člana srbske dinastije Zavida. Z markantno osebnostjo velikega župana Dese se je končalo zgodnjersrednjeveško obdobje Srbije. Na videz je to doba stalnih neuspehov in razočaranj, v resnici pa doba globokega ustvarjanja: vsem srbskim plemenom, ki so do tedaj razpadala v večje ali manjše skupine, je vcepila zavest politične enotnosti in je s tem ustvarila pogoje oziroma temelje za prehod v enotno državno življenje; ta doba je vcepila srbskim plemenom nezlomljivo voljo za odpor proti tuji nadoblasti, proti Bizancu.

Posamezne predele srbske države so dobili istočasno v upravljanje Tihomirjevi bratje. Najmlajši med njimi, Štefan Nemanja, je upravljal vzhodne kraje. **Štefan Nemanja** je Tihomirja kmalu pregnal s prestola in se okoli 1170 razglasil za velikega župana. Pregnani veliki župan Tihomir se je zatekel pod bizantinsko zaščito in se s pomočjo Bizanca skušal vrniti na prestol. Vendar je Nemanja na Kosovu sovražnike premagal in se obdržal na oblasti. V teh bojih je Tihomir verjetno padel, druga dva brata Stracimir in Miroslav pa sta se mu podvrgla. Knez Miroslav je upravljal Zahumlje in igral važno vlogo v Primorju, zlasti v odnosih z Dubrovnikom in Splitom.

Vendar je bil Bizanc pod Manuelom Komnenom dovolj močan, da prihod Štefana Nemanje na oblast ni pomenil popolne osvoboditve Srbije. V sporu med Bizancem in Benetkami se je Nemanja povezal z Beneško republiko in začel napadati bizantinska mesta ob Jadranskem morju – predvsem Kotor. Iskal je tudi oporo v Ogrski in celo v oddaljeni Nemčiji. Toda Manuelu Komnenu je z diplomatskimi akcijami uspelo, da je postal gospodar položaja, kajti na Ogrskem je prišel na prestol njegov varovanec Bela III. Akcije Benečanov je onemogočila kuga. Zato je imel Manuel Komnen proste roke za napad na Srbijo. Nemanja se je zaradi bizantinske premoči umaknil v gore,

vendar je kmalu spoznal, da je odpor zaman, ter se je cesarju predal. Manuel Komnen ga je odvedel s seboj v Carigrad, kjer je moral Nemanja sodelovati v njegovem triumfu (1172). Kljub temu pa je Nemanja še naprej ostal veliki župan v Raški, s tem da je sprejel določene obveznosti (pomagal z vojsko proti Seldžukom).

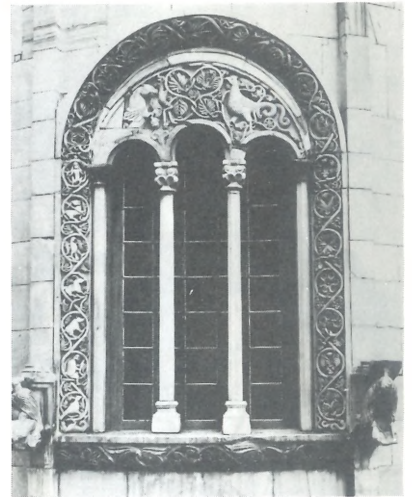
Šele po smrti Manuela Komnena (1180), ko je v Bizancu zavladalo zaradi notranjih sporov pravo razsulo, je imel Nemanja v boju za osvoboditev več uspehov. V zvezi z Ogrsko (1183) je pustošil bizantinske pokrajine vzhodno od Srbije okoli Niša in Sofije. Za svoje cilje pa je izrabil tudi prehod križarjev pod vodstvom Friderika Barbarosse prek srbskega ozemlja. Ugodne zunanjepolitične razmere so omogočile Nemanji, da se je za vedno osvobodil bizantinske nadoblasti in znatno razširil ozemlje. Zasedel je plodno Kosovo polje ter zgornji in spodnji Pilot v Albaniji.

Bizanc tega seveda ni gledal mirno; ko se je osvobodil nevarnosti križarjev, je z vso silo napadel Srbijo. Nemanja je bil na Moravi (1190) premagan in je sklenil mir s cesarjem Izakom Angelom. Bizanc pa takrat ni mogel več izkoristiti zmage do konca, kajti njegova moč je pešala. Moralni zmagovalec tega boja je bila Srbija – nič več ni priznavala bizantinske nadoblasti, obdržala je velik del osvojenih obmejnih predelov. Ob tej priliki se je Bizanc zatekel k še eni diplomatski potezi. Nemanjin sin Štefan se je oženil z nečakinjo Izaka Angela – z rodbinskimi vezmi si je Bizanc obetal privezati Srbijo čimbolj nase.

Potrebno je naglasiti tudi to, da je v teh bojih proti Bizancu Nemanja osvojil tudi Zeto (Dukljo), ki je ohranila poseben položaj. Nemanja jo je dal v upravo najstarejšemu sinu Vukanu, obdržal je naziv kralj (pozneje je Zeto upravljal prestolonaslednik ali kak drug ugleden član dinastije).

Nemanja je skupaj z bratom Miroslavom poskušal osvojiti tudi Dubrovnik, vendar so se vsi ti napor končali z neuspehom. Dubrovnik je prav tedaj stopil pod zaščito Normanov iz južne Italije in dosegel precejšno gospodarsko in politično neodvisnost. V mirovni pogodbi sta Nemanja in Miroslav priznala Dubrovčanom ozemlje in dala privilegij svobodne trgovine v srbskih pokrajinah »po starem običaju«

Nemanja se je moral v notranjem razvoju države spoprijeti tudi z močnim, fevdalnemu redu sovražnim, gibanjem – z bogomilstvom. To gibanje se je v Srbiji zelo razširilo in je imelo pristaše tudi med plemstvom. V Srbijo je pronicalo iz Makedonije in Bolgarije. Nemanja je na državnem zboru (saboru), na katerem so sodelovali predstavniki cerkve in plemstva, predlagal sklep, da je treba to herezijo s silo iztrebiti. Z vojsko in krutimi kaznimi (požiganjem, izgoni, zaplembami premoženja; izrekanjem raznih kazni – njihovem učitelju in glavarju je dal izrezati jezik) je uničil to gibanje, ki je bilo naperjeno proti nadaljnjemu utrjevanju fevdalnega reda in prevladi pravoslavne cerkve v Srbiji. Iz Srbije so se bogomili umaknili v Bosno, kjer so našli končno ugodne razmere za svoje delovanje.

Tridelno okno središčne apside cerkve v Studenici (konec 12. stol.). Po izrazu in prefinjenosti je imenitna stvaritev romanske kamnoseške umetnosti po južnoitalijanskih vzorih. Okvir je okrašen s prepletenimi viticami, med katere je klesar vstavil bajeslovna bitja in živali.

Križanje (freska, Marijina cerkev v Studenici, 1209). V srbskem stenskem slikarstvu se zahodne prvine komaj opazijo. Freske so imele globoko, ikonografsko vsebino, ki se ni smela oddaljiti od predpisov in običajev pravoslavne cerkve. Številne srbske freske kažejo Helenistično izročilo. Kmalu se se pojavile vsebinske razlike med srbskimi in bizantinskimi freskami. Po letu 1204, ko so križarji zasedli Konstantinopol, je dobila bizantinska umetnost provincialni značaj. Tedaj je v stenskem slikarstvu na krščanskem vzhodu postala vodilna Srbija in je to ostala ves čas samostojnosti. Po tehnični izvedbi in estetski vrednosti prekaša srbsko slikarstvo vse, kar je bilo v 13. in 14. stol. ustvarjenega v pravoslavnem svetu. V cerkvah enostavne konstrukcije, kakršne so zgradbe raške šole, so v širokih in svetlih prostorih freskanti ustvarili velike kompozicije. Freske raške šole v Studenici so odlično delo grških slikarjev, ki jih je poklical sv. Sava, da bi ustanovo svojega očeta povzdignil med najlepše okrašene cerkve bizantinskega sveta. Slikarske dosežke odlikujeta plemenitost in čustvena zadržanost. Ozadje je zlato in posnema mozaik ali pa je pokrito z dragoceno azurno barvo. Občuten je vpliv komnenskega dvornega slikarstva.

Nemanja se je kmalu po pomiritvi z Bizancem umaknil. Na državnem zboru je bil imenovan za velikega župana njegov sin **Štefan**, verjetno pod Bizantinskim pritiskom (ženitev), starejši sin Vukan pa je še naprej obdržal Zeto (1196). Nemanja se je pomenil in dobil ime Simeon. Odšel je v svojo zadužbino – samostan Studenico, od tam pa se je preselil na Sv. Goro – Atos, kjer je že bival njegov mlajši sin Rastko – Sava. Ta se je za nekaj časa vrnil v posvetno življenje in dobil po Miroslavovi smrti v upravo Zahumlje, vendar je po dveh letih ponovno »pobegnil« na Sv. Goro, kjer je s svojim očetom ustanovil sloviti samostan Hilandar, ki je postal zelo pomembno književno središče Srbov. Tu je Simeon umrl leta 1200 (pozimi 1208/9 so posmrtno ostanke prenesli v Studenico).

Glavna zasluga Nemanje je v tem, da je zedinil srbske dežele ter zaokrožil teritorij z osvajanjem bizantinskih obmejnih oblasti na vzhodu in jugu. Ustanovil je tudi takšen politični položaj, ki je bil osnova za kasnejši vzpon in moč Srbije. Njegova dejavnost je zasenčila vse, kar je bilo pred njim doseženo. On je dal dinastiji celo ime. Prav zato imajo Štefana Nemanjo za pravega ustanovitelja države. Politične spremembe, do katerih je prišlo v začetku 13. stol. na Balkanskem polotoku, so vplivale tudi na notranje razmere v Srbiji. Leta 1204 so propadajočo bizantinsko državo uničili križarji v četrti križarski vojni. Poleg Latinskega cesarstva so na ruševinah Bizanca nastale epirska despotovina ter Nikejsko in Trapezuntsko cesarstvo v Mali Aziji. Istočasno se je krepilo tudi drugo bolgarsko carstvo (upor se je začel že za časa Nemanje). S severa je močno pritiskala Ogrska ob podpori katoliške cerkve. Seveda se je Srbija kmalu znašla v vrtincu tujih vplivov ter občutila posledice takšnih odnosov v sosedstvu.

Medtem je prišlo do nasprotij med Štefanom in Vukanom. Štefan je prekinil odnose z Bizancem in odslovil svojo ženo Evdokijo, hčer bizantinskega cesarja Alekseja III. Angela, ter se začel približevati papeški kuriji (papež Inocenc III.). Toda Ogrska, ki je nasprotovala takšnim načrtom, je pomagala Vukanu z vojsko. Vukan je vrgel brata s prestola in kot veliki župan sam zavladal v Srbiji (1202). V tej situaciji se je Štefan zatekel v Bolgarijo, kjer je dobil vso podporo, predvsem zaradi boja proti okrepitvi ogrskega vpliva na Balkanu. Štefan se je kmalu nato vrnil v Srbijo, zato pa je verjetno kot pogoj za pomoč tedaj Srbija izgubila niško pokrajino.

Po teh neredih se je Srbija naglo dvignila in nadaljeval se je boj za izgradnjo notranje neodvisnosti. Štefan se je s posredovanjem Save pomiril z Vukanom, prav tako se je tudi vpliv Bolgarije bolj malo občutil. Mlada srbska država pod Štefanom je morala prebroditi še več zunanjih poskusov, da bi strli naraščajočo moč Srbije. Najprej je podpiral Savastokrotorja Streza v Makedoniji – verjetno je bil to sin bolgarskega carja Borila, ki je pribežal k Štefanu. Kasneje se je Strez pridružil zvezi Bolgarov in Latincev. Ubit je bil pri pohodu na Srbijo. Srbi so odbili tudi poskus epirskega despota Mihaela, da bi odtrgal zetsko primorje, in zavrnili napad ogrsko-latinske koalicije leta 1216. Vsi ti uspehi so močno povečali ugled

Srbije. Zato je Štefan ponovno iskal zveze z zahodom. Prek rodbinske zveze – oženil se je z Ano, vnukinjo beneškega doža Enrika Dandola – se je približal Benetkam, ki so po četrti križarski vojni postale močna sila. Tako je Štefan Nemanjić končno dosegel svoj cilj. 1217 mu je papež Inocenc III. poslal kraljevsko krono – dobil je naziv Prvovenčani. Ves ta čas je z zanesljivo roko vodil usodo Srbije na tedaj razburkanem Balkanu, kjer se je tako v Bolgariji kot v Carigradu politični položaj iz leta v leto spreminjal, vladarji pa hitro in nasilno menjali.

Štefan je sedaj mogel mirno urejati svojo državo. Pri vladanju je našel genialnega pomočnika v svojem najmlajšem bratu Savi. Največja zasluga Save je bila organizacija samostojne srbske cerkve, najmočnejše in najsolidnejše opore in stebra srednjeveške svetne družbene organizacije.

Samo enkrat sta se brata sprla, če spor ni bil morda samo premetena diplomatska igra. Kot pripovedujejo viri, je bil Sava nejevoljen, da se je brat Štefan poročil z benečanko Ano ter tako globoko zašel v naročje latinske cerkve. Zato se je umaknil nazaj na Atos. Verjetno Sava ni želel s svojo prisotnostjo povzdigniti slovesnosti kronanja, kjer je bil glavna osebnost katoliški papeški legat. Da je bila vse skupaj samo diplomatska igra, lahko sklepamo iz tega, da je Štefan še marca 1220. leta – torej dve leti in pol po kronanju – pisal papežu vdanostno pismo, v katerem je naglasil svojo zvestobo rimski cerkvi, istočasno pa je imel Sava v žepu že pristanek nikejskih pravoslavnih krogov za ustanovitev samostojne srbske pravoslavne cerkve.

Ostanki trdnjave Ras, prve prestolnice Nemanjićev. Ohranjena je zadnja, četrta faza utrjevanja, ki je bila na podlagi starejše bizantinske dograjena v obdobju Nemanjićev v drugi polovici 13. stol. Utrjena postojanka je imela izredno ugoden strateški položaj. Zgrajena je bila na višini 760 m na planoti nad navpičnimi stenami ob sotočju Sebečevske reke in reke Raške blizu Novega Pazarja. V naselju so odkrili ostanke kovnice srbskega denarja iz časa kralja Radoslava. Kovanci so bili narejeni po bizantinskem zgledu in opremljeni z grškim napisom. Naselje je uničil požar leta 1242, v času, ko so se prek Srbije proti vzhodu umikali Tatari.

Portret kralja Vladislava (samostan Mileševa, ok. 1228). Vladač donator je oblečen v vojaško obleko. Svojo zadužbino, posvečeno Kristusovemu vnebohodu, je zgradil ok. 1225. Leta 1237 so prenesli truplo sv. Save iz Trnova v Bolgariji, kjer je umrl, v mileševsko cerkev.

Najlepše, kar je bilo v stenskem slikarstvu ustvarjenega v Srbiji v 13. stol., je bilo napravljeno za zadužbine srbskih kraljev. Srbsko stensko slikarstvo, zasnovano na tradicijah komnenske umetnosti, se je pričelo osvobajati bizantinskega vpliva in ubralo svojo pot. Freske v samostanu Mileševa pomenijo nadaljnji korak na tej poti. So delo več slikarjev solunskih in italijanskih umetniških smeri. Slikarji Marijinega vnebovzetja, angela iz Vstajenja in portreta kralja Vladislava niso imeli vrstnika nikjer v sodobnem evropskem slikarstvu.

Do leta 1219 je bila Srbija v cerkvenem pogledu pod ohridsko arhiepiskopijo (odprta vrata za grški vpliv). Štefan Prvovenčani je izkoristil težak položaj vzhodne cerkve (obstajalo je nasprotje med ohridsko arhiepiskopijo in patriarhijo v Nikeji). Štefan je poslal Savo na razgovore v Nikejo, kjer ga je patriarh Manuel posvetil za arhiepiskopa. Ta akt je seveda naletel na odločen protest ohridskega nadškofa Demetrija Homatiana, ki Save ni hotel priznati za sebi enakega. Sava pa je, ne glede na to, začel takoj urejati srbsko cerkev. Za središče arhiepiskopije je bil določen samostan Žiča blizu Kraljeva, ki ga je ustanovil Štefan Prvovenčani kot svojo zadužbino. Ustanovljenih je bilo še več novih škofij, posebej je Sava skrbel, da bi okrepil pravoslavlje v primorju. Ustanovitev samostojne cerkve je pospešila njeno vključevanje v fevdalni red in ji omogočila, da se je razvijala v vedno močnejši dejavnik družbe in države. Arhiepiskopija in druge škofije so dobile velika zemljiška posestva. V cerkvi so vladarji namreč našli zaveznika v boju proti svetnim velikašem in s tem krepili centralno oblast.

Iz vsebine Žičke listine izvemo, da je Štefan Prvovenčani žičkemu samostanu daroval 57 vasi in zaselkov ter 217 družin Vlahov. Ta listina tudi zelo jasno govori o izoblikovanih osnovnih razredih fevdalne družbe. Po njej se je fevdalno plemstvo delilo na dva sloja: vlastelo in vojnike, a podložno prebivalstvo, ki so kot razred zajeti pod imenom »ubogi ljudi«, pa na »zemljane ljudi« (poljedelce) in »vlahe« (živinorejce). Iz prvega obdobja srbske države imamo tudi vesti o državnih zborih. Že za časa Nemanje jih sestavljajo visoka duhovščina in plemstvo.

Po hitrem vzponu pod Nemanjo in Štefanom Prvovenčanim je Srbija pod prvima dvema sinovoma Prvovenčanega ostala precej neaktivna. Najmlajši sin **Radoslav** (1228–1233/34) je bil kot vladar zelo nesposoben in se je zanimal samo za teološka vprašanja. Začetek njegovega vladanja je sovpadal s časom, ko je bil Epir na vrhuncu moči. Kralj Radoslav, zet cesarja Teodorja Epirskega, je bil popolnoma pod njegovim vplivom (bil je sin Štefanove prve žene Evdokije – imel je grško vzgojo, na srbskih cirilskih listinah se je podpisoval grško, grški je bil tudi napis na bakrenem denarju, ki ga je koval). Zaradi takšne usmerjenosti je spravil v nevarnost tudi samostojnost srbske cerkve.

Epirsko cesarstvo je bilo zlomljeno v porazu pri Klokotnici 1230 in na prvo mesto med balkanskimi državami se je dvignila Bolgarija pod Asenom II. Posledice tega preobrata so kmalu čutili v Srbiji. Plemstvo je vrglo Radoslava, ki je dobil zatočišče v Dubrovniku, in dvignilo na prestol njegovega brata **Vladislava** (1234–1243). Ker je bil zet bolgarskega carja Ivana Asena II., se je grški vpliv zamenjal z bolgarskim. Arhiepiskop Sava, verjetno nezadovoljen z razmerami v Srbiji, je zapustil državo in cerkveno oblast izročil svojemu učencu Arseniju. Sava je odšel na vzhod pod pretvezo, da bo obiskal svete kraje. Verjetno pa je bilo njegovo potovanje posledica ponovne vzpostavitve bolgarske patriarhije. Med vrnitvijo se je namreč zaustavil v Bolgariji, kjer je umrl na dvoru Ivana Asena II. leta

1235. Kralj Vladislav je njegove posmrtno ostanke prenesel v svojo zadužbino Mileševo.

Vlada kralja Vladislava je bila razen pozitivnega udejstvovanja na cerkvenem področju zelo neaktivna. Deloma je vzrok v tem, da je Vladislav vladal v senci velikega bolgarskega carja Ivana Asena II. in se ob njem ni mogel tedaj uveljaviti na Balkanu nihče drug. Še v večji meri pa prikazuje njegovo vladarsko nesposobnost vdor Mongolov 1241/42. Mongoli so vdrli prek Ogrske na Hrvaško vse do Dalmacije in se vrnili prek Srbije v Romunijo. Vladislav ni znal organizirati odpora. Mongoli so požigali in morili. Vladislavova nesposobnost se je pokazala v dneh mongolske stiske. Ne smemo tudi prezreti dejstva, da je v Bolgariji istega leta umrl Ivan Asen II. Ti dogodki so privedli do tega, da je srbska vladajoča družba leta 1243 z »revolucijo« odstranila Vladislava in na prestol poklicala najmlajšega sina Štefana Prvovenčanega Uroša I., sina benečanke Ane. Vladislav se je pozneje pomiril z bratom in dobil v upravo Primorje (Zeto in Trebinje) ter obdržal kraljevski naslov; bil je Urošev iskreni sodelavec.

S prihodom **Uroša I.** (1243–1276) se je začela za Srbijo doba naglega gospodarskega vzpona, ki je ustvaril pogoje za politično aktivnost, predvsem v zunanji politiki. Odpirati so začeli rudnike srebra in svinca (Brskovo na Limu), kar je krepilo tudi notranjo in zunanjo trgovino. Dubrovčani so se obvezali, da bodo plačevali »stalni tribut« v znesku 2000 perpejev (svetodmitarski dohodek – omenjen prvič leta 1268). S tem so si Dubrovčani zagotovili privilegirani položaj v trgovini – srbski vladarji pa stalen vir finančnih sredstev. Živahna trgovina in rudarska dejavnost sta prinesli srbskim vladarjem mnogo večja finančna sredstva. To jim je omogočilo organizirati najemniško vojsko, s pomočjo katere so držali fevdalce v večji poslušnosti in krepili centralno oblast. Z ustanavljanjem samostanov (zadužbin) in z velikimi darovi (zemljo) so si zagotovili tudi podporo cerkve.

Vladavina Uroša I. je bila zelo burna in čeprav ni bila vedno uspešna, ga srbski biografi imenujejo »veliki kralj«. Uroš I. je bil zelo neprijeten sosed Dubrovčanov. Čeprav jim je v začetku svoje vladavine sicer potrdil prejšnje trgovske privilegije, pa se je z njimi kmalu zapletel v zelo dolgotrajen spor. Takrat se je namreč ponovno načelo reševanje vprašanja cerkvene oblasti med barsko in dubrovniško nadškofijo nad Balkanom (prvič že za časa Bodina). Obe cerkveni središči sta se borili za to, ali bodo katoličani v srbski državi podložni cerkvi v Baru ali Dubrovniku. Pod barsko nadškofijo so spadale škofije v Zetskem primorju in severni Albaniji: Ulcinj, Budva, Skadar, Drivast, Sarda, Pilot, Svač itd. Edino kotorska škofija je bila že od 11. stol. pod oblastjo mesta Barija v Italiji. Barski nadškof se je skliceval tudi na papeške bule, s katerimi so mu bile podrejene škofije v Srbiji, Bosni in Travuniji. Končen rezultat tega dolgotrajnega boja, podkrepjenega z mnogimi ponaredki, je bil zmaga Bara. Uroš I. je barsko nadškofijo odločno podpiral, ker ni mogel dovoliti, da bi bili katoličani v njegovi državi podrejeni središču izven nje. Dubrovnik se je moral

Srebrnik kralja Uroša I., kovan v kovnici v Brskovu (avers). Množično so kovali srbski denar v času vladavine kralja Uroša I. Kot plačilno sredstvo je veljal tudi izven srbskih meja. Razvoj rudarstva je omogočil odpiranje novih kovnic in krepitev denarnega gospodarstva. Kovnice so bile v Brskovu, Rudniku, Novem Brdu, Plani, kjer so kovali srebrni denar (groš, dinar). Benečani so prepovedali uporabo srbskega denarja na svojem ozemlju predvsem zaradi kvalitete srebra, saj je srbski denar konkuriral beneškemu matapanu. Menili so, da gre za sumljivo dejavnost srbskih vladarjev. Pod vplivom tega mnenja je Dante v Božanski komediji odkrito napadel srbskega vladarja, ga poslal v pekel in ga obtožil, da mu je uspelo odlično ponarediti beneške kovanice. Urošev dinar je bil dejansko kovan po beneškem (novci z zastavo), delno pa tudi po bizantinskem zgledu, vendar z latinskimi napisi.

odreči svojim zahtevam (1255). Vidni odraz tega spora so bili hudi spopadi med Urošem in Dubrovnikom. Dubrovnik je preživel takrat morda najhujše čase v svoji zgodovini. Uroševa vojska je leta 1252 stala pred obzidjem mesta in ga blokirala s kopna ter pustošila po okolici. Dubrovnik se je tedaj obrnil na oddaljeno Bolgarijo po pomoč. Bolgari so res udarili na Srbijo, prodrli do Lima, toda ta napad ni imel hujših posledic za Srbijo. Tudi pozneje so se Uroš in Dubrovčani večkrat sprli in spopadli. Leta 1275 je prišlo celo do vojne. V tej stiski so Dubrovčani obnovili mir samo s posredovanjem svojih zaščitnikov Benečanov.

Neuspešna pa so bila Uroševa prizadevanja, da bi razširil svojo državo na račun Ogrske ter pomaknil meje na sever do Save in Donave. Ogrska, ki si je pod Belo IV. hitro opomogla, je na ozemlju med Savo in Drino, v današnji Mačvi in v porečju Kolubare, sredi 13. stol. organizirala Mačvansko banovino. Ogrski vpliv so v precejšnji meri občutili tudi Srbi, saj so morale srbske pomožne čete sodelovati v vojni proti Otokarju II. Přemislju (1260). Tedaj je prišlo tudi do rodbinske zveze med ogrskim in srbskim dvorom. Dragutin, sin kralja Uroša, se je poročil z vnukinjo Bele IV. Ker pa je na Ogrskem prišlo do dinastičnega spora med Belo IV. in njegovim sinom, je Uroš vpadel v Mačvansko banovino. Toda poskus izriniti Ogre iz pokrajin južno od Save se je končal z Uroševim porazom. Uroša in mnogo plemičev so Madžari zajeli in moral je obljubiti, da bo svojemu sinu Dragutinu kot »mlademu kralju« odstopil polovico države.

Toda tudi v odnosu do južnih sosedov je skušala biti Uroševa Srbija aktivna. V začetku je bil naklonjen Nikejskemu cesarstvu, toda zaradi naglega nikejskega prodiranja na Balkan se je Uroš znašel v vrstah njegovih sovražnikov. Po obnovitvi bizantinske države 1261 se je Srbija naslonila na Karla I. Anžuvince, ki je po tem, ko je zavladal v južni Italiji, zavzel glavna mesta v Albaniji in skušal obnoviti latinsko cesarstvo. Seveda je bizantinski cesar na to reagiral. Obnovil je privilegije ohridske arhiepiskopije in s tem skušal odvzeti to pravico srbski cerkvi.

Krepitev Srbije so za nekaj časa zaustavili notranji dinastični boji in sprememba na prestolu. **Štefan Dragutin**, najstarejši sin, je zahteval, naj Uroš realizira sporazum z Ogrji in mu izroči v upravo polovico države. Uroš na to ni hotel pristati, zato ga je Dragutin s pomočjo Ogrov napadel ter odstranil s prestola. Vladavina Dragutina je bila kratkotrajna (1276–1282). Trudil se je sicer, da bi prevrat pustil čimmanj posledic (uredil je odnose z Dubrovnikom, Brskovo se je razvilo v zelo napredno rudarsko mesto). V času Dragutinove vlade je Srbija ostala nasprotnik Bizanca ter zaveznik Karla I. Anžuvince. »Sicilske večernice« (upor Siciljancev proti francoski prevladi) 1282 so napravile konec temu zavezništvu in Srbija je ostala osamljena. Verjetno je bil to eden glavnih vzrokov za Dragutinov odstop, kajti povod njegovi abdikaciji je bil zlom noge zaradi padca s konja. Na saboru v Deževu je izročil prestol mlajšemu bratu Milutinu pod določenimi pogoji (nasledstvo).

ŠIRITEV SRBIJE PROTI JUGU

S kraljem **Milutinom Urošem II.** (1282–1321) se je začela srbska država širiti na račun Bizanca in prodirati v Makedonijo. Bizanc po obnovitvi 1261 ni imel dovolj moči, da bi se uprl prodiranju Srbov. Že v prvem letu vlade je Milutin dosegel velike uspehe pri osvajanju. Zasedel je: Zgornji in Spodnji Polog, Ovčje polje in Pijanec (na Bregalnici) ter Skopje. Bizantinci so sicer na to reagirali in udarili po Srbih, toda brez večjega uspeha. Zato je Milutin nadaljeval z osvajanjem in leta 1283 skupaj z bratom Dragutinom prodrli globoko na bizantinsko ozemlje (celo do Egejskega morja – prvič!). Milutin je začel utrjevati srbsko oblast v zahodni Makedoniji. Bizanc se je moral, ker je propadel zadnji njegov poskus protiofenzive (1297), sprijazniti z mislijo, da ne bo mogel pridobiti nazaj izgubljenih pokrajin in mest. Po sklenjenem sporazumu je Milutin obdržal osvojene kraje pod videzom »dote« za Simonido, 9-letno hčerko cesarja Andronika, s katero se je poročil, ko je izročil Grkom svojo dotedanjo, tretjo, ženo Ano, hčerko nekdanjega bolgarskega carja Terterija.

S tem mirom je bilo končano prvo ofenzivno obdobje Milutinovih akcij proti Bizancu. Nadaljnji odnosi z Bizancem so bili v glavnem dobri, kljub temu da je Milutin skušal izkoristiti vsakokratne težave Bizanca in se širiti na njegov račun.

V času Milutinove vlade se je zelo povečal bizantinski vpliv v Srbiji, kar je bilo posledica srbskih osvajanj obširnih bizantinskih pokrajin. Novi grški termini so se uporabljali za razne dajatve, prvič se omenja fevdalna institucija pronija; uvajali so grške naslove za dvorna dostojanstva, dvor je bil urejen po bizantinskem okusu in grškem ceremonialu.

Razkošje na dvoru in velike izdatke za vzdrževanje najemniške vojske je omogočil nagel gospodarski dvig. Odpirali se nove rudnike – najpomembnejši rudnik srebra je bil Novo Brdo. Trgovina z Dubrovnikom in drugimi primorskimi mesti je postajala vedno živahnejša in obsežnejša. Milutin je zgradil veliko samostanov, ki se po velikosti, po razkošju arhitekture in slikarstva ter tudi po dobljenih posestvih močno dvigajo nad zadužbinami prejšnjih Nemanjičev (Gračanica, Hilandar, Banjska–grobница, Staro Nogoričino, Bogorodica Ljeviška v Prizrenu). Uveljavil se je srbsko–bizantinski stil. Milutin je namesto skromnega Hilandarja zgradil samostan sv. Arhangelov; zgradil je tudi nekatere cerkve v Carigradu in Solunu ter postavil srebrni oltar v Bariju v cerkvi sv. Nikolaja.

Dragutin je zadržal zase nekatere predele Srbije (okoli Rudnika in zahodne Morave). Zaradi zvez z Ogrsko je razširil ozemlje. V upravo je dobil mačvansko banovino z Beogradom (prvič), dalje Usoro in morda Sol. V začetku sta bila brata složna in sta skupaj nastopala v nekaterih akcijah. Dragutin je pomagal Milutinu v bojih z Bizancem, Milutin pa Dragutinu, da je zavladal nad Braničevom (povod – brata Drman in Kudelin sta s Tatari in Kumani iz Bolgarije vpadla na Dragutinovo območje

Samostan Gračanica na Kosovem polju blizu Prištine. Ena od številnih zadužbin kralja Milutina, ki so jo zgradili v letih 1315-1321 na mestu starejše katedralne cerkve lipjanskih škofov. Posvečena je Marijinemu oznanjenju.

Arhitektura cerkve je izvirna različica srbsko-bizantinske šole, ki se je razvila prav v času Milutinove vladave. Celotna zunanost ima stopničasto silhueto, ki se končuje z visoko osrednjo kupolo. Poleg osrednje so še štiri stranske kupole. Zunanja dekoracija je skromna. Gradbenik je uporabil običajen material: opeko, kamnite bloke sige in malte in z različnimi kombinacijami teh elementov dosegel izredno dekorativne efekte.

Praznik Marijinega vpeljevanja (freska, kraljeva cerkev, posvečena sv. Joahimu in Ani, Studenica). To zadužbino je zgradil kralj Milutin leta 1314. Eno-stavna arhitektura te cerkvice pripada eni od variant spomenikov srbsko-bizantinske šole. Freske v njeni notranjosti so ena najboljših stvaritev srbskega stenskega slikarstva iz začetka 14. stol. Poleg izvrstne kvalitete je slikarija pomembna tudi zaradi vrste podatkov, ki jih nudijo oprema, oblačila, nakit; na podlagi teh podatkov lahko dobimo vsaj približno sliko o življenju na tedanjih dvorih srbskih vladarjev in fevdalcev. Freska prikazuje Marijino darovanje v templju. Mala Marija v spremstvu sedmerih deklet, ki drže prižgane plamenice, in svojih staršev stopa proti duhovniku, ki jo čaka pred oltarjem. Elegančna drža deklet po videzu spominja na dvorne dame.

in ga pustošila). Tako je nastala na severu ob Savi in Donavi posebna srbska država, ki je obstajala le do Dragutinove smrti (1316). Toda Dragutin se je kmalu razšel z bratom in iskal zveze z zahodom.

Z osvojitvijo Braničeva je Milutin izzval vojno z vidinskim knezom Šišmanom, ki je s tatarsko pomočjo vdrl globoko v Srbijo (do Peći). Milutin ga je kmalu premagal in prisilil k miru. Ker je grozila vojna s Tatari (Bolgarija je bila njihov vazal), je Milutin preprečil njihov napad tako, da je na tatarski dvor poslal talce (sina Štefana s spremstvom). Ko so na dvoru kana Nogaja izbruhnili neredi in je on padel, so talci pobegnili.

V začetku 13. stol. se je nezaupanje med Dragutinom in Milutinom sprevrglo v odkrit spor. Milutin si je prizadeval zagotoviti prestol svojim sinovom, čeprav je pogodba določala drugače. Uspešno Milutinovo napredovanje proti Bizancu je vzbudilo pri Dragutinu dvom o bratovem zagotovitvi glede nasledstva. Ker je Dragutin užival podporo Arpadovcev na Ogrskem, se je Milutin moral opreti na Bizanc in prav to je pospešilo sklenitev miru. Povezava z Bizancem je sprožila Dragutinov napad na Milutina, ki se je začel 1301. Vojna je trajala vse do 1312. Milutin je bil v začetku v težkem položaju zaradi izdaje plemstva. Le-to je bilo namreč nezadovoljno zaradi krepitve centralne oblasti – poleg tega je Dragutin razpolagal z obširnimi ozemljem, ki ga je lahko podeljeval plemstvu in ga vezal nase. Cerkev, kateri je bila krepitev centralne oblasti v prid, pa je bila na Milutinovi strani, bala pa se je Dragutinovih zvez z zahodom. Milutin je imel poleg

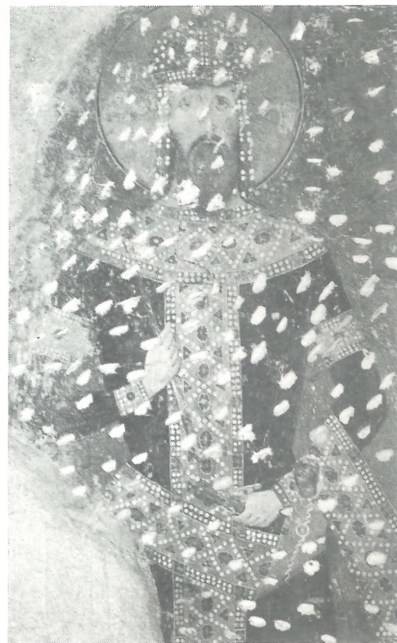
tega velike dohodke (rudniki), zato je lahko vzdrževal najemniško vojsko.

Država kralja Dragutina je bila začasna tvorba, vezana le na njegovo osebo. Brž ko je Dragutin umrl (1316), je moralo priti do spora zaradi njegove zapuščine, ker je Milutin prelomil sporazum. Zaprl je nečaka Vladislava in zasedel bratove predele. Take rešitve ni mogla sprejeti Ogrska, ki se je okrepila z utrditvijo Karla I. Anžuvince. Ogrska vojska je vdrla v Srbijo, osvojila Beograd in obnovila Mačvansko banovino. Srbija pa je za stalno obdržala Braničevo z mejo na Donavi.

Milutin je imel tudi neprilike s sinom Štefanom. Po vrnitvi s tatarskega dvora je le-ta dobil v upravo Zeto s Trebinjem. Kljub temu se je uprl očetu in se pri tem oprl na plemstvo svojega območja. Milutin je z vojsko zadušil to gibanje. Štefan se je predal očetu – vkleknjenega so odpeljali v Skopje – oslepljen je bil poslan z družino v Carigrad, kjer je preživel 7 let (dejansko pa vida ni povsem izgubil).

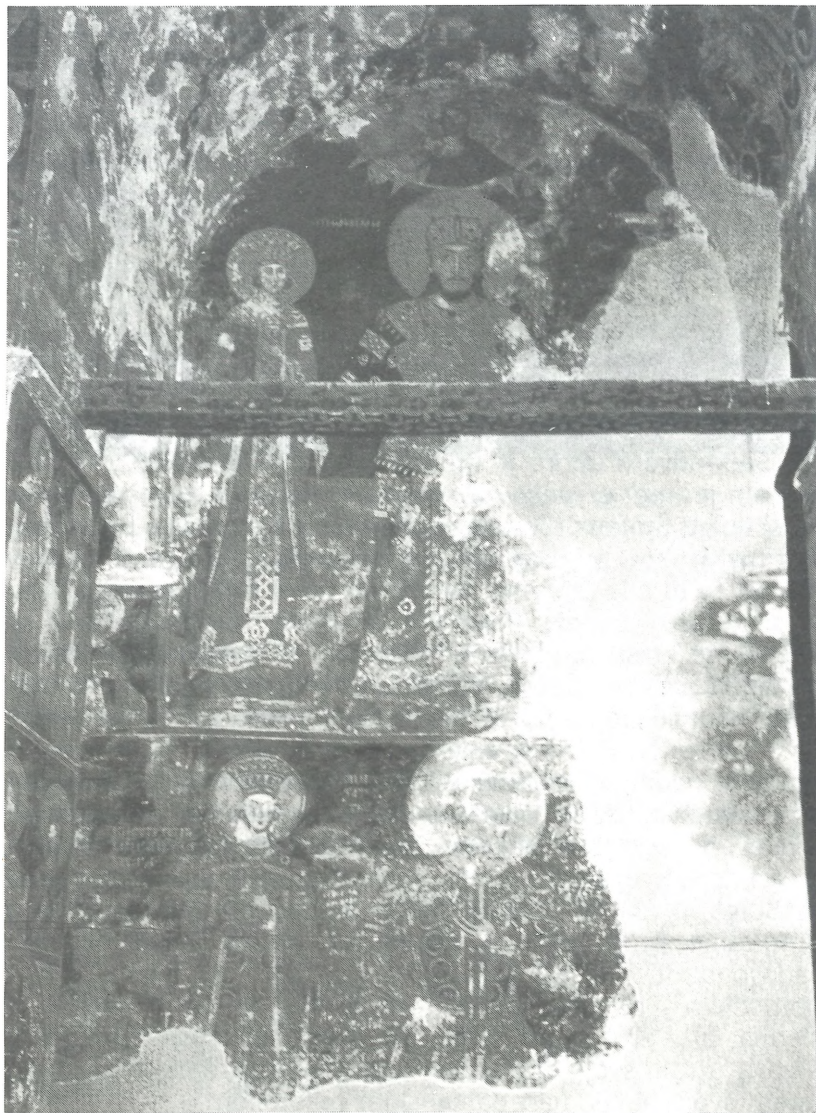
Nenadna smrt kralja Milutina (1321) je bila vzrok za hude notranje spore v Srbiji. Plemstvo se je razdelilo med tri pretendente za prestol: Milutinova sinova Štefana in Konstantina in Dragutinovega sina Vladislava. Prišlo je do upora najemnikov, tako da je bila centralna oblast v popolnem razsulu. Zetsko plemstvo se je postavilo na stran Konstantina (po Štefanovem uporu je bil določen za naslednika). Dragutinov sin je imel pristaše na severu. V Raški pa se je plemstvo odločilo za Štefana. Zmagal je **Štefan** (1321–1331), imenovan **Dečanski**, kot predstavnik najmočnejše skupine fevdalcev (oslepitev ni bila popolna, zato je ob pravi priliki spregledal in to razglasil za čudež). Posledice oslavitve centralne oblasti so bile vidne zlasti na zahodu. Plemstvo iz Zahumlja je začelo prehajati na stran Bosne. Vladarju in fevdalcem je bilo najvažnejše nadaljevati začete akcije na jugu, hkrati pa obnoviti stare meje na zahodu. Te notranje borbe pa so pomenile le začasen zastoj v nadaljnji krepitvi države. Vzporedno se je razvijalo gospodarstvo, ki je dajalo materialno osnovo vladarju pri izvrševanju njegovih načrtov. Naglo širjenje fevdalne Srbije v smeri proti Egejskemu morju je spodbudilo fevdalce v Bizancu in Bolgariji, da so sklenili zvezo, ki naj bi zadržala srbsko prodiranje proti jugu in preprečila, da bi srbski fevdalci zagospodarili nad pomembnim strateškim in gospodarskim območjem – plodno Moravsko–vardarsko dolino. V bitki, ki je sledila, in z zmago pri Velbuždu (1330) so srbski fevdalci in država utrdili svojo oblast nad Moravsko–vardarsko dolino in s tem svojo oblast nad Balkanskim polotokom.

Neposredni odmev bitke pri Velbuždu v Srbiji pa je bilo nezadovoljno plemstvo in sprememba na prestolu. Stari kralj Štefan Dečanski ni dovolj ustrezal težnjam fevdalcev za nadaljnji osvajanje, zato so podpirali njegovega sina, mladega Dušana. Dušan je z nenadnim napadom presenetil očeta in ga ujel. Na Saboru v Svrčinu so Dušana okronali za kralja 8. IX. 1331. Štefana Dečanskega so zaprli v grad Zvečan in ga zadušili.

Portret kralja Milutina (samostanska cerkev Bogorodice Ljeviške v Prizrenu). Cerkev, posvečeno Marijinemu vnebovzetju, je obnovil kralj Milutin v letih 1306/7. Osnova je triladijska zgradba z vrisanim križem. Gradila in poslikala sta jo mojstra Nikola in Astrap. Kralj Milutin je prikazan v ornatu bizantinskih vladarjev. V arhitekturi srbsko-bizantinske šole, za katero je značilna razbitost prostora z majhnimi površinami in nemirno razsvetljava, se je razvilo stensko slikarstvo novega stila. Med mojstri Milutinovega časa sta zapustila največ del slikarja Mihajlo in Evtihij. Pojavila sta se konec 13. stol. v ohridski cerkvi sv. Klimenta, okoli leta 1306 pa sta postala Milutinova dvorna mojstra in poslikala vse večje kraljeve cerkve-zadužbine. Vsebina fresk 14. stol. je izredno obsežna. Pripovedni značaj tega slikarstva oživljajo dramatične, poetične in simbolične podrobnosti. Poleg mističnih tem vzhodnega menišтва se pojavljajo klasicistični motivi dvorske poezije. Realistične težnje v vsebini teh fresk se najvidneje kažejo v pogostem slikanju vladarskih, duhovniških in plemiških portretov. Prizori, ki ilustrirajo podrobnosti vsakodnevnega življenja, se vpletajo v kompozicijo iz evangelijev, psalmov in cerkvenih pesmi. Poudarjene realistične elemente imajo zlasti kompozicije, ki prikazujejo zgodovinske dogodke.

Z Dušanom je srbska fevdalna država dosegla vrhunec moči. Dobila je predstavnika, katerega osebne težnje so popolnoma ustrezale stremljenju plemstva. **Štefan Dušan** (1331–1355) je bil sin Štefana Dečanskega in njegove prve žene Teodore (Bolgarke). Kot vladar se je vedno nazival samo Štefan (tudi v narodnih pesmih »car Stjepan«). Ime Dušan se pojavlja samo v pripovednih virih in nekaterih napisih. Kot otrok je bil poslan v Carigrad z očetom, kjer je živel 7 let (to je vplivalo na njegove poznejše politične odločitve).

Portreti carja Dušana, carice Jelene, despota Oliverja in despotice Ane Marije (freske, cerkev samostana Lesnovo). Samostan je ustanovil leta 1341 despot Oliver, eden izmed najmočnejših veljakov carja Dušana. Postikavanje cerkve, ki je posvečena nadangeloma Gabrijeleu in Mihaelu, je bilo končano leta 1349.

Zgornji desni portret prikazuje carja Dušana Silnega ob nastopu vlade, ko mu je bilo 22 let. O njem pišejo, da je bil nenavadno visok in močan človek in "strašen" na pogled. Slikar Mihajlo se je trudil, da bi ovekovečil vse te lastnosti.

Prva leta Dušanove vlade so minila v prizadevanju, da bi utrdil centralno oblast, ki je bila omajana zaradi sprememb na prestolu. Poleti 1332 se je uprlo plemstvo v Zeti. Skušal je urediti odnose z Bolgarijo. Čeprav je bila odstranjena njegova teta Ana in njen sin, se je oženil s sestro novega carja Ivana Aleksandra. Izogibal se je spopadom in sporom z Bosno zaradi Zahumlja in celo Dubrovčanom je 1333 odstopil Ston in

Pelješac. Diplomatsko pa je začel pripravljati teren za akcijo proti Bizancu. Začela se je prva faza osvajanj.

Kmalu se je Dušan lahko obrnil proti Bizancu ter pri tem izkoristil prebeglega bizantinskega vojskovodjo Sirgijana. Ko sta osvojila Kostur, Prilep, Ohrid, Strumico in še nekaj krajev, sta se znašla 1334. leta pred Solunom. Sam cesar Andronik III. je moral priti z vojsko na pomoč Solunu, da ga je rešil. Na sestanku med obema vladarjema je prišlo do sklenitve miru. Dušan je obdržal dober del osvojenih predelov (južna meja je odtlej potekala po planinskem vencu, ki še danes loči Makedonijo od Grčije).

Nekaj let so bili odnosi med Srbijo in Bizancem dobri. Po smrti cesarja Andronika je prišlo do naglih sprememb. Proti mlademu cesarju Jovanu V. se je dvignil Jovan Kantakuzen (predstavnik aristokratske stranke) in se razglasil za cesarja. Zaradi neuspeha pa je zbežal v Srbijo. Prek Proseka je prišel v Prištino, kjer se je sestal z Dušanom. Tu je bil sklenjen sporazum o skupnem napadu na Bizanc, verjetno pod pogojem, da vsak od zaveznikov obdrži tiste kraje, ki jih osvoji. Zveza z Kantakuzenom je Dušanu omogočila drugo fazo osvajanj na račun Bizanca. Dušan je dal Kantakuzenu na razpolago del svoje vojske pod poveljstvom Jovana Olivera in vojvode Vladka, da udari na Ser. Doživel pa je neuspeh zaradi ogorčenega odpora mesta in griže, ki je izbruhnila v srbski vojski. Več uspeha je imel Dušan, ki je brez boja zasedel mesto Voden. Carigrad je sicer zaman poskušal razbiti to zvezo, čeprav je Dušanu ponujal vsa mesta zahodno od Krstopolja in Filipov razen Soluna, Dušan pa naj bi zaprl Kantakuzena. Toda vseeno so se začeli njuni interesi križati. Ko je Dušan kmalu nato prekinil zvezo z njim, je lahko sam nadaljeval z osvajanji bizantinskega ozemlja. Tedaj je tudi večji del Albanije prišel pod srbsko oblast. Od teh osvojitvev dalje je Dušan vključil v svoj kraljevski naslov poleg »srbskih in primorskih« tudi »grških dežel«. Kantakuzenu je uspelo, da se je obdržal v glavnem s pomočjo Turkov. Tedaj je prišlo tudi do prvega spopada med Srbi in Turki na balkanskem ozemlju. Turki so pri Stefanijani blizu Sera iznenadili in potolkli odred težke srbske konjenice. Toda ta neuspeh ni mogel zaustaviti srbskega prodiranja. Največji uspeh je bil dosežen, ko se je Dušanu predalo mesto Ser. Meja srbske države se je pomaknila do doline reke Meste.

Z osvojitvijo znatnega dela bizantinskega območja pa se je Dušan odločil, da prevzame tudi bizantinsko cesarsko titulo. Konec leta 1345, vsekakor na saboru, je bil Dušan oklican za »carja Srbov in Grkov« in začel se je pripravljati za svečano kronanje. To je bilo opravljeno v Skopju 16. III. 1346. Še prej pa so bolgarski patriarh, ohridski arhiepiskop in predstavnik Sv. Gore imenovali srbskega erhiepiskopa Joanikija za patriarha Srbov in Grkov. V zvezi z razglasitvijo carstva so bile uvedene tudi druge pomembne spremembe. Država je bila razdeljena na Srbijo in Romanijo. Dušanov sin Uroš je postal »kralj Srbije« in vsaj nominalno vladal v prvotnih srbskih pokrajinah. Vse osvojene pokrajine iz časa kralja Milutina s Skopjem so spadale

pod neposredno Dušanovo oblast (to je bila Romanija). Odtlej se v listinah omenjajo »zemlja carjeva in kraljeva«, »trgi carjevi in kraljevi« Dejansko pa je Dušan vladal nad celotno državo, ker je bil Uroš še otrok (delitev je bila le teoretična). Na carskem dvoru je bil uveden popoln bizantinski ceremonial. Bizantinski čini in naslovi so se dajali le članom dinastije in plemstvu v Romaniji (despot, sevestokrator, cesar). Dušanova težnja je bila, da se ne pokaže v Romaniji kot osvovitelj, temveč kot pravi naslednik bizantinskih cesarjev. Dušan je v svojem delu države vladal »po grških običajih«, v Uroševih predelih pa so bili v veljavi »srbski običaji« (knezi, vojvode, župani). Po vzoru bizantinskih cesarjev je tudi Dušan izdal kodifikacijo prava v zakoniku (1349, 1354).

Prevzem carske titule je jasno pokazal, da namerava Dušan nadaljevati z bojem proti Bizancu do popolne osvojitve celotnega bizantinskega ozemlja s Carigradom vred. Začela se je tretja faza Dušanih osvajanj. Že leta 1348 je zavzel Epir in ga dal v upravo svojemu polbratu despotu Simeonu; njegov vojskovodja Preljub pa je zasedel Tesalijo. Tedaj je potekala južna meja Srbije od Volosa do vhoda v Korintski zaliv. Srbska

srednjeveška država je dosegla največji obseg. Dušan je še naprej izkoriščal sovraštvo med Jovanom Kantakuzenom in cesarjem Jovanom V. ter pri tem pomagal slednjemu (z vojsko in denarjem). Zato je Jovan V. napravil nekatere koncesije v zvezi z njegovo titulo. V neki listini ga naziva car Srbije, kar pomeni, da mu je priznal carski naziv, toda le za Srbijo.

Popolnoma prevzet od svojih načrtov za osvojitve Bizanca je Dušan skušal odnose z zahodom izkoristiti za te cilje. Posebno si je prizadeval pridobiti na svojo stran Benetke, ker se je zavedal, da brez pomoči velike pomorske sile ne bi mogel zavzeti niti Carigrada niti Soluna. Njegov predlog za skupno akcijo v Benetkah pa ni bil sprejet, ker so Benetke imele več koristi od slabega Bizanca kot morebitnega mogočnega naslednika – Srbije. Ko so se Turki začeli utrjevati na Balkanu z osvojitvijo trdnjave Cimpe (1352) in mesta Galipolija (1354), je Dušan takoj uvidel to nevarnost in je v strahu, da mu ne zaprejo poti do Carigrada, iskal stike s papeško kurijo. Poslal je k papežu Inocencu VI. v Avignon odposlanca z izjavo, da bo papeža priznal za očeta krščanstva, njega pa naj papež imenuje za »kapetana krščanskega sveta« v boju proti nevernikom.

Z Bosno je Dušan imel spor že od začetka vlade zaradi Zahumlja. Ker je bil nenehno zaposlen na jugu države, je šele 1350 lahko začel z resnejšo akcijo za ponovno priključitev sporne oblasti. Uspehi pa so bili paralizirani zaradi vpada Grkov. Zahumlje je bilo za vedno izgubljeno.

Tudi med Ogrsko in Srbijo ni moglo priti do trajnega miru. Madžari so imeli v posesti predele južno od Save in Donave (Mačva, Beograd in Golubovac). Ko je bil Dušan na jugu države, je ogrski kralj Karel I. Anžujski vdrl z vojsko v Srbijo in korakal proti Rudniku. Bil je odbit (1335). Več let so trajali obmejni spopadi. Mir je bil sklenjen leta 1346. Leta 1354 je prišlo do novih sovražnosti. Kralj Ludvik I. je bil v Beogradu, Dušan pa z vojsko pred Rudnikom. Do boja pa ni prišlo, ogrska vojska se je namreč morala umakniti zaradi bolezni.

Vzpon Srbije od 12. stol. dalje je dosegel vrhunec pod Dušanom. Njegove ambicije so se ujemale s težnjami plemstva. Umril je 20. decembra 1355, ne da bi dosegel svoj cilj – osvojitve Carigrada. Zapustil pa je Srbijo večjo, kot je bila kdajkoli prej. Fevdalna družba je dosegla polno zrelost.

Rodovnik Nemanjićev (samostanske cerkve v Visokih Dečanih). Samostan je bil ustanova kralja Štefana Dečanskega in carja Dušana. Cerkev, ki je posvečena Kristusovemu vnebovohodu, je sezidal arhitekt fra Vita iz Kotora med leti 1327 in 1335. V zunanji dekoraciji so opazni gotski elementi. V samostanu Dečani so slikali slikarji, t.i. pictori graeci, ki so prodirali v srbske kraje iz primorja. Freske so se ohranile skoraj v celoti, in to okrog 1000 kompozicij in figur. Predstavitev genealoškega debela rodbine Nemanjićev je narejena po vzoru Jesejevega rodovnika. Upodobljenih je 22 postav, ki glorificirajo moč in slavo kraljevske dinastije.

DRUŽBENI ODNOSI V NEMANJIŠKI SRBIJI

V 13. in 14. stol. je bil srbski fevdalizem že popolnoma razvit, fevdalni družbeni razredi, sloji in skupine oblikovani, medsebojna razmerja stabilizirana ter pravno urejena. Temeljna družbena razreda sta bila plemstvo in podložniki/sebri. Meščanstvo je bilo vse do 15. stol. zelo nerazvito. Plemstvo je bilo razdeljeno na *velike plemiče/velmože* ter *malo in drobno plem-*

stvo/vlasteličiće. Toda nižji plemiči v fevdalni Srbiji niso bili odvisni od seniorjev, kot je to bilo v zahodnem fevdalizmu, ampak so bili vsi plemiči odvisni od vladarja, ki jim je podeljeval zemljo. Vlasteličići (starejši naziv vojniki) so bili najštevilnejši; imeli so manjšo posest ali eno vas. Med privilegirani sloji je bila uvrščena tudi duhovščina. Cerkvena hierarhija je spadala med plemstvo, nižja duhovščina pa je bila blizu podložnikom. Vendar so za vso duhovščino obstajala posebna cerkvena sodišča. Med visokim in drobnim plemstvom so bile ekonomske in politične razlike: velikaši so bili gospodarsko trdnejši in politično močnejši (od tod tudi v virih navedeni nazivi »silni«). Toda pravno, kar se tiče privilegijev in obvez, so bili izenačeni (razen, da je imel velikaš poseben privilegij, da ga pokličejo na sodišče s »sodniško knjigo«, tj. s pismenim pozivom, in ne kot vse druge samo z odtisom pečata, ki ga je pozivnik pokazal). Drobne plemiče/vlasteličiće, ki so bili verjetno zelo številni, po poreklu iz vojaškega sloja, so redno prištevali med plemiški stan in izenačevali s plemstvom (razen v primerih žaljenja in psovanja med plemiči: tedaj je bil plemič kaznovan samo denarno, vlasteličić pa denarno in telesno kot neplemič).

Glede na različno vsebino in naravo lastniškega razmerja do zemlje (posestva) so se ločevali *dedovalci/baštiniki* in *uživalci/pronijarji*. Baština/očevina je bila temelj plemenske moči, lahko pa so plemiči dobili zemljo od vladarja v baštino/alod. Dedni posestnik je imel neomejeno lastniško pravico na svojem podedovanem posestvu, z njim je mogel svobodno razpolagati, ga prodati, podariti, zapustiti, dati v zadužbino ipd. Z Dušanovim zakonikom sta mu bili zagotovljeni varnost in nedotakljivost dedne zemlje (»dediščine naj bodo trdne«), vladar pa mu jo je lahko odvzel samo zaradi izdajstva (nezvestobe). Plemič uživalec/pronijar je imel precej bolj omejene pravice: imel je samo pravico posestvovanja in uporabe, lahko pa je zemljo tudi zapustil dedičem, ampak zmeraj samo pod pogojem, da služijo v vojski. Ta lastninska pravica je ostajala zmeraj v vladarjevih rokah, tako da jo je lahko odvzel in dal drugemu. Ker ni imel lastniške pravice nad posestvom, je pronijar ni mogel prodati ali kako drugače odtujiti. Sistem pronij je prišel v Srbijo iz Bizanca. Zdi se, da so pronije v Srbiji obstajale že pred Milutinovimi osvajanji bizantinskega ozemlja. V času carja Dušana se je sistem zelo razširil in okrepil. Širjenje pronij na račun dednih posesti je povzročila turška nevarnost v času carja Uroša in despotovine.

Neplemiško prebivalstvo, podložniki/sebri, se je delilo na tlačane/meropahe (odvisne in podložne poljedelce), na vlahe (odvisne in podložne živinorejce), na sužnje/otroke, fevdalno odvisne vaške obrtnike, služabnike/sokalnike ter na del vaške duhovščine/pope. Te kategorije prebivalstva niso imele povsem enakega družbenega in pravnega položaja, vendar so bile v razmerju do plemičev enako podrejene in izkoriščane. Za ista kazniva dela in prekrške so bili pripadniki podložniškega razreda po Dušanovem zakoniku kaznovani precej strožje kot plemiči. V zgodovinskih virih ni neposrednih podatkov o

razrednem boju v fevdalni Srbiji in o načinih podložniških upiranj, vendar se posredno da sklepati, da so le-ta bila. Posebno je v tem pogledu značilen predpis 69. člena Dušanovega zakonika, s katerim je prepovedano vsako podložniško zbiranje ali zborovanje, kar jasno kaže, da sta obstajala puntarsko razpoloženje med tlačani in strah pred punti v vladajočem plemiškem razredu.

Najštevilnejša skupina podložnega prebivalstva *tlačani/meropahi*, pariki, zemeljski ljudje, zemljaki, Srblji, so bili kot odvisni poljedelci dolžni plačevati fevdalno rento: po Dušanovem zakoniku je moral vsak delati tlako svojemu fevdalnemu gospodu 106 dni v letu (2 dni v tednu, poleg tega pa še en dan kositi seno, delati v vinogradu itd.). V Srbiji je prevladovala delovna renta, ker je bila zelo razširjena dominikalna zemlja, ki jo je zemljiški gospod obdeloval v lastni režiji. Zraven so tlačani še plačevali državni davek/soče (eno perpero letno ali eno golido žita) od hiše. Imeli pa so vrsto drugih obveznosti tako do zemljiškega gospoda kot do države. Med te javne obveznosti so spadale: priselica (prenočiti in prehraniti vladarja in njegovo spremstvo), gradozidanje, gradočuvanje, bojevanje, obrok (vzdrževanje župskih uradnikov). Zaradi stalnih pobegov z enega veleposestva na drugo ali v mesto so begunce, če so jih prijeli njihovi gospodarji, kaznovali z osmoditvijo las, brade in jim prerezali nos (za vedno vtisnjen pečat). Toda da bi si povečal delovno silo, s tem pa tudi prihodke na gospodstvu, si je plemič prizadeval z ugrabljanjem, nagovarjanjem, grožnjami, največkrat pa s silo priversti tlačane s tujega gospodstva k sebi. To je vsekakor bolj uspevalo močnejšim, cerkvi in veliki gospodi, drobnemu plemstvu pa se je število kmetov manjšalo. Taka neuravnotežnost sil v prid visokega plemstva, ki se je imovinsko in politično vse bolj krepilo, seveda ni bila v interesu močne osrednje Dušanove oblasti. V Dušanovem zakoniku najdemo radikalne in stroge odredbe, ki pravzaprav končno in čvrsto vežeta tlačana na zemljo.

V nekoliko boljšem položaju so bili *vlahi*, odvisni živinorejci. V obdobju od 12. do 15. stol. so prešli iz nomadskega načina življenja na planšarski/katunski način; tako se v 15. stol. omenjajo celo stalne živinorejske vasi. Katuni so imeli posebno organizacijo ter starešine/kneze, načelnike, ki so bili hkrati tudi sodniki. Toda tudi katuni so bili kot kmečka naselja vključeni v fevdalni red, torej podložni cerkveni in posvetni gospodi. S propadanjem srednjeveške srbske države, tj. v 15. stol., se je vlaško prebivalstvo povečevalo, ker je zaradi premoženjske in pravne negotovosti ob prodiranju Turkov vedno več poljedelcev prehajalo med vlahe, tj. med živinorejce. Vlaške obveznosti do gospode so bile številne in različne; v primerjavi s tlačanskimi so bile malo lažje. Travarino so dajali za pravico do paše. Znašala je eno glavo živine od stotih. Dajatve so bili živinorejski proizvodi. Namesto tlake so pasli gospodarjevo živino. Opravljali so tudi službo tovornikov in gojili konje za potrebe vojske.

Vaški obrtniki so se ukvarjali z raznimi obrtni (lesno, usnjarško, zidarsko, kovaško, sedlarsko, krojaško ipd.) ob poljedelstvu in so bili dolžni kot tlačani opravljati določene, toda

Kmet/merops pri oranju (freska, cerkev v Visokih Dečanih). Zelo zanimive in živobarvne so scene ciklusa o nastanku sveta iz Stare zaveze. V tem sklopu je zelo veren prikaz kmečkih opravil.

Pastir/vlah iz prizora Kristusovega rojstva (freska, samostanska cerkev, Sopočani). Cerkev, ki je posvečena sv. Trojici in po stilu spada v raško šolo, je ustanovil ok. leta 1263 kralj Uroš I. Freske so najlepše, kar je bilo ustvarjenega v starem srbskem slikarstvu, so pa tudi ena največjih stvaritev evropske umetnosti 13. stol. Delane so na rumeni (prvotno pozlačeni) podlagi, zato se je tehnika mozaika obdržala samo na ozadju. Vse drugo je izdelano z najčistejšimi slikarskimi sredstvi. Slikar je ustvaril izredno harmonijo svetlih tonov, s katero je še bolj poudarjen mirni, monumentalni stil sopočanskega slikanja. Do izraza pride močna plastična obdelava in dostojanstvenost gibov postav, s katerimi je izraženo notranje življenje upodobljenih ljudi. Na prostranih zidovih cerkve je nameščenih malo scen, so pa kompozicije neobičajno velike. Po monumentalnosti posebno izstopata freski Marijino vnebovzetje in Kristusovo rojstvo. Del omenjene freske prikazuje mladega pastirja, kako s prstom kaže zvezdo in novico o Kristusovem rojstvu sporoča starejšemu možu.

manjše tlake in plačevati fevdalne dajatve. V 15. stol. so bili primeri, ko so vladar in plemiči zaradi zadovoljevanja svojih potreb, ki so se nenehno povečevale in izpopolnjevale, ter kljub kupovanju raznega tujega blaga imeli svoje posebne obrtniške vasi (kovaško, zidarsko, konjuško, lovsko, zlatarsko), ki pa jih niso razbremenili tlake na polju, čeprav je bila manj obsežna.

Sokalniki so bili del odvisnega prebivalstva na plemiških posestvih. Etimologija besede ni jasna; najverjetneje je v zvezi z besedama »sokal« in »sokalnica«, kar pomeni »ognjišče, kuhinja«. Viri omenjajo sokalnike od sredine 13. do sredine 14. stol., toda ne kot popolnoma jasno določeno socialno skupino. Na dečanskem zemljiškem gospostvu niso bili vedno isti l judje sokalniki (torej niso nastali po rojstvu – ni bilo dedno), ampak so bile posamezne družine določene za opravljanje sokalniških dolžnosti. Sokalniki so se razlikovali od meropahov po tem, da so opravljali drugačna dela (obveznosti). Obdelovati jim je bilo treba manjšo površino zemlje (manj poljske tlake), toda morali so opravljati kot služinčad specifične obveznosti: graditi v samostanu objekte (npr. obednico), prenašati na konjih blago za samostan itd., delati so morali v kuhinji, spremljati svoje zemljiške gospode na poti itd. Sokalniki so bili tudi na posestvih svetnih fevdalcev. Bilo jih je relativno malo. Na dečanskem gospostvu je prišel na 30 hiš meropahov en sokalnik (bili so nekakšni pridvorni hlapci).

Položaj *otroka* je bil v srednjeveški Srbiji podoben položaju sužnja. Bili so osebna in dedna last svojega gospodarja, ta jih je lahko prodal ali kako drugače oddal, vendar jih ni smel podariti ali prodati nekristjanu, če so bili kristjani, ali dati za doto. Osvobodili pa so jih lahko le gospodar ter njegova žena ali sin. Kljub temu pa to niso bili pravi sužnji, ampak so se po položaju približevali tlačanom in se z njimi izenačevali. Določena kazniva dejanja (t.i. carski dolgovi) sužnjev so bila izvzeta iz gospodarjevih pristojnosti in so spadala pod carska sodišča. Včasih so otroci opravljali tudi funkcije izvršilnih organov v pravosodju (rablji).

En del vaške duhovščine – *vaški popi*, tj. tisti popi, ki so dobili od svojega gospodarja zaradi vzdrževanja več kot tri njive, so prešli v podložniško razmerje. Bili so vezani na zemljo in so morali za posest nad tremi njivami opravljati tlako in plačevati dajatve gospodarju. Če zemljiški gospod popu ni dal treh njiv, ga je ta lahko zapustil. Nekateri popi so imeli svobodno baštino in niso bili uvrščeni med podložnike.

DRŽAVNA UREDITEV

V nemanjiški državi je imel vladar najvišjo oblast. V fevdalni hierarhiji je stal najvišje: bil je vrhovni lastnik celotnega državnega ozemlja, imel je številne in vsakovrstne dohodke. Ker je bil gospodarsko najmočnejši, je lahko plačeval najemni-

ško vojsko. Bil je tudi najtesneje povezan s cerkvijo in je v njej našel tudi najmočnejšo oporo. Z osvajanji pa se je njegov položaj še okrepil, postal je samostojnejši.

Z gospodarsko krepitvijo vladarja je rasla tudi njegova politična moč, množile so se njegove funkcije. Poleg osnovnih vladarskih funkcij v zgodnjem srednjem veku (12. stol.), vojaško–organizacijske in sodne, so vladarji v 13. in 14. stol., zlasti pa car Dušan, krepkeje jemali v svoje roke tudi notranjo upravo, bodisi sami, bodisi z vedno bolj razčlenjenim aparatom oblasti. Zato se je na vladarjevem dvoru množilo število različnih plemiških dostojanstvenikov (veliki vojvoda, veliki župan, veliki tepčija: poveljnik vladarjeve telesne straže, veliki kaznac – bizant. protovestiar: finančni minister, logotet: vodja dvorne pisarne, »diaki«: pisarji). Z razglasitvijo carstva so se pojavili še novi nazivi, izključno častni nazivi bizantinskega izvora (v Dušanovem času okrog 70 dvornih dostojanstev).

Ob vladarju se v vsej dobi nemanjiške države, najpogosteje pa za časa Dušana, omenjajo državni zbori (sabori). Praviloma so jih sestavljali vsi cerkveni in svetni plemiči z vladarjem na čelu, člani njegove rodbine, dvorjani in visoki uradniki. Sabori niso bili stalni organ vrhovne oblasti (vladar je o drugih zadevah odločal tudi sam, razen o izvolitvi arhiepiskopa, patriarha).

Osnovne državne organizacije so bila zemljiška gospoda, ki so bila ne le samostojne organizacijske enote, ampak tudi samostojne upravne in sodne enote. Vladarji so s krepitvijo centralne oblasti skušali omejiti plemstvu samostojnost predvsem na področju sodstva. Zato so nekatere kazenske prekrške jemali iz pristojnosti plemstva in jih pridržali za državna sodišča. To so t.i. carske krivice: izdajstvo, uboj, razbojništvo, kraja, pomoč meropahu pri begu k drugemu zemljiškemu gospodu, posilstvo plemkinje. Toda poleg oblasti, ki jo je imel zemljiški gospod nad prebivalstvom svojega fevda, je bil v nemanjiški državi tudi vladarjev aparat nasilja, ki se je raztezal na župe. V župah se že v 13. stol. omenjajo kot organi vladarjeve oblasti »vladalcı« a posebej »kaznac« (pobiralec davkov), »sevast« (upravnik) in knez. V 14. stol. se je med temi dostojanstveniki vedno bolj odlikovalo dostojanstvo »kefalije«, ki je bil splošni upravni vladajoči organ v župi ali mestu. V zvezi s krepitvijo centralne oblasti so se v 14. stol. pojavile tudi druge oblike oblasti: oblast plemstva v »državi«. »Država« je bil okraj, ali župa, ali mesto, ki jo je vladar dal kakemu plemiču, toda niti v baštino niti v pronijo, ampak samo v upravo, najverjetneje do smrti. V nasprotju s kefalijo, ki je bil vladarjev namestnik, je bil plemič v »dosmrtni« vladarjev pomočnik ali namestnik.

V fevdalni Srbiji so vojsko po potrebi zbrali plemiči v okviru posameznih zemljiških gospošte in bili vladarju na razpolago. Poleg te, plemiške, vojske, sestavljene iz mož s posameznih zemljiških gospošte, se je v Srbiji že v 13. stol. pojavila tudi najemniška vojska, ki so jo sestavljali tuji – poklicni vojaki (npr. vitez Palman de Letinberch – iz gradu Lichtenberg pod Bogenšperkom, Rafus de Stayro, Kraftin de Valtinbergo – z Lipniškega gradu pri Radovljici, Gregor Paulik, comes Friede-

richus de Ortinburgo – iz Koroške). Ti so bili močna opora vladarjeve oblasti. V srednjeveški Srbiji se državna lastnina ni razlikovala od vladarjeve zasebne lastnine. Vsi državni dohodki so šli v vladarjevo osebno blagajno (riznica, kraljeva hiša, carjeva hiša). Sem so spadale regalije: izključna pravica do kovanja denarja, izkoriščanja rudnikov, pobiranja mitnine. Davek na baštino, soče, so pobirali od konca 13. stol. in so ga plačevali dvakrat na leto, bodisi v žitu ali v denarju; dimnina (davek na ognjišče) je bila znana v bizantinskih predelih. Sem so spadale tudi kazni in globe. Finančna služba je bila dobro organizirana.

PRAVO – ZAKONIK

Pravni odnosi v času prvih vladarjev so se v glavnem urejali po običajnem (nepisanem) pravu. Prvi znani zapisani pravni predpisi so bili bizantinskega izvora in polverske vsebine t.i. »nomokanoni« (1219, predelani po nalogu sv. Save). Prvo samostojno srbsko pravo je bilo sestavljeno iz pravnih spomenikov, ki vsebujejo dragocene podatke o običajih, navadah in obveznostih srbskega kmeta, podložnega fevdalnemu gospodarju in vezanega na fevdalno zemljo. Sem spadajo predpisi, ki so jih izdajali srbski vladarji, a še posebej kralj Milutin (njegovih zakoni niso ohranjeni).

Važni srbski pravni spomeniki so »povelje«, ki so jih srbski vladarji izdajali pripadnikom srbskega fevdalnega razreda. Od teh listin so najpomembnejše, najštevilnejše in najbolj ohranjene tiste, ki so jih srbski vladarji izdajali samostanom. Srbski vladarji so tudi s številnimi mednarodnimi pogodbami urejali zlasti trgovino in politične odnose Srbije z Dubrovnikom, Kotorom, Benetkami in drugimi dalmatinskimi mesti.

Najvažnejši pravni spomenik Nemanjiške Srbije je **Dušanov zakonik** (vsebuje 201 člen). Izdan je bil v Skopju na saboru leta 1349 (prvih 135 členov) in dopolnjen na saboru v Seru leta 1354. Original se ni ohranil (številni prepisi – okrog 20, najbližji originalu je prizrenski). Izdajo Dušanovega zakonika je narekovala potreba. Nastal je zaradi spremembe družbenih odnosov, in to v času, ko se je krepila centralna oblast. Prišlo je do zedinjevanja različnih narodov pod oblastjo Srbije in ti so bili na različni stopnji družbenega razvoja in kulture (Srbi, Grki, Albanci, Vlasi itd.). Prav tako so bile razlike v jeziku, veri, v navadah in običajih. Zakonik je imel nalogo, da te raznolikosti izenači in da tuje narode v srbskem carstvu navadi na enoten zakon in novo srbsko državljanstvo. Zakonik je ščitil interese fevdalne družbe.

Po vsebini je to zbirka pravil iz raznih področij. Največ je v njem predpisov o ureditvi države, o organih oblasti, o vladarju, o svetnem in posvetnem plemstvu in njihovem odnosu do sebrov. Ima naravo javnega prava. Večina členov obravnava

državno pravo, ker govorijo o razrednih odnosih oziroma o pravicah in dolžnostih posameznih razredov. Vsebuje tudi precej predpisov kazenskega in administrativnega prava. Pravnine v državljanem pravu, a posebno v zakonskem in obligacijskem, pojasnjujejo s tem, da so mnoga vprašanja s tega področja urejali z navadami običajnega prava.

PROPADANJE NEMANJIŠKE SRBIJE

Širjenje Srbije v času vladanja carja Dušana je povzročilo, da so se zelo okrepili veliki fevdalci. Ti so dobivali obsežna posestva v osvojenih pokrajinah in položaj namestnikov v posameznih pokrajinah. Prvi znaki nevarnosti, ki je grozila centralni oblasti s te strani, so se pojavili že za časa Dušana. Ko je prišel na oblast njegov sin car **Uroš I.** (1355–1371), je začela centralna oblast naglo propadati. Nastalo je več bolj ali manj samostojnih fevdalnih območij. Gospodarji teh oblasti so se ogorčeno borili za prevlado v deželi in za razširitev lastnega območja (imeli so pisarne in izdajali listine, sklepali trgovske pogodbe, imeli lastno vojsko, kovali so denar).

Razpadanje Dušanovega carstva se je začelo s Simeonovim (Siniša – Dušanov polbrat) poskusom, da odstrani svojega nečaka Uroša in prevzame v Srbiji oblast. Bil je Dušanov namestnik v najjužnejših pokrajinah, v Epiru in Tesaliji. Leta 1356 se je oklical za carja. Oporo je imel tudi v Albaniji. Ker so tudi Bizantinci skušali izkoristiti nered v Srbiji, se Simeon ni mogel ves posvetiti boju za prestol. Epirski despot Nikefor je vpadel v Tesalijo, vendar je padel v vojni z Albanci (1358). Simeon je nato obnovil svojo oblast v severni Grčiji in napadel Uroša. Vendar ni dosegel večjega uspeha, ker je bilo plemstvo v Srbiji na Uroševi strani.

Takrat se je tudi pritisk Ogrske na Srbijo zelo povečal, posebno prek banov mačvanske banovine. Prav tako je po Dušanovi smrti začela slabeti centralna oblast v Zeti. Od 1360 so tam zagospodarili predstavniki rodbine Balšičev: Stracimir, Jurij, Balša. V severozahodnih predelih Srbije je prišel pred koncem Uroševe vlade do velike moči nečak Vojislava Vojinovića, župan Nikola Altomanović. Prvotno posest je imel okrog Rudnika in Užic s srbskim delom srednjega Podrinja. Brezobzirno se je začel širiti na račun svojih sosedov. Njegova posest se je raztezala od Rudnika do Dubrovnika. Postal je eden najmočnejših fevdalcev v Srbiji in zelo nadležen sosed Dubrovčanov.

Zelo malo vemo o posesti kneza Lazarja Hrebeljanovića. Njegova posest je bil novobrdski okraj. Že pod Dušanom je bil ugleden fevdalec, poročen z Milico, sorodnico Nemanjevega sina Vukana. Lazar je bil eden tistih fevdalcev, ki niso odkrito nastopili proti centralni oblasti. Ker je bila ta oslABLJENA, je lahko tudi on samostojno nastopal.

Tudi v Makedoniji se je hitro občutila oslabitev državne enotnosti. V zahodnem delu se je oblikovala t.i. Serska oblast. Ta se ni takoj odcepila od Dušanove države. Fevdalci so priznavali pravice mladega carja Uroša. Deželo je upravljala v njegovem imenu carica Jelena do leta 1365, ko je odšla v samostan. Nato pa je prevzel upravo despot Uglješa iz rodbine Mrnjavčević. Uglješeva Serska država s središčem v mestu Seru je obsegala na severu področje Melnika. Zahodna meja je bila na Vardarju in je segala v neposredno bližino Soluna. Vzhodna meja je potekala prek reke Meste vse do jezera Poru. Ker so osmanski Turki v 60. letih 14. stol. že prodrli v področje Volerona, je pomikanje vzhodne meje Serske oblasti proti vzhodu v dobi vladavine Uglješe privedlo do skupne meje med Uglješevim in turškim ozemljem. Uglješa je imel v svoji posesti, tako kot tudi Dušan, celoten polotok Halkidiko z Atosom.

Preostala zahodna Makedonija je bila fevdalno zelo razdrobljena. Predele zahodno od Vardarja je upravljaval Uglješev brat Vukašin. Od carja Dušana je dobil kraljevski naslov in bil njegov sovladar. Bil je zelo vplivna osebnost na carskem dvoru. Vendar je bilo to sodelovanje zelo navidezno. Vukašin se je obnašal, kot da osrednje oblasti sploh ni. Vukašin je okrepil svojo oblast nad ozemljem, ki se je razprostiralo od Prizrena do pod Kostur in od Rodopov do albanskih gora. Najpomembnejša mesta na njegovem območju so bila Skopje, Ohrid, Prizren in Prilep. Zdi se, da prave meje med teritorijema obeh bratov sploh ni bilo. Območje Vukašina je bilo tudi ekonomsko zelo aktivno, živahno se je razvijala trgovina, zlasti z udeležbo Dubrovčanov.

Poleg omenjenih bratov Mrnjavčević je bil eden najmočnejših fevdalcev še za časa carja Dušana despot Oliver, gospodar krajev okoli Velesa, Štipa, Kratova in Kočanov. Je pa kmalu izgubil s prizorišča. Kako se je izoblikovalo na račun manjših fevdalnih tvorb obširno območje bratov Dejanovičev, Dragaša in Konstantina, ni znano. Nekaj časa je bil gospodar Drame knez Vojihna, ki pa je prišel pozneje v okvir Uglješeve države.

Iz zadnjih let življenja carja Uroša ni vesti o njegovi aktivnosti. Leta 1371 je stopil s prestola. Za njim je izginila zadnja sled centralne oblasti. Umril je kot menih leta 1375. Po letu 1375 se ne omenjajo več državni zbori.

Vukašinov brat Uglješa je prvi opazil turško nevarnost, ker je bil njihovim napadom najbolj izpostavljen. Trudil se je, da bi se proti Turkom oblikovala zveza vseh ogroženih dežel. Njegov klic ni našel odziva pri srbskih fevdalcih. Na njegov poziv se je odzval le brat Vukašin. Oba sta šla z vojsko proti Adrianoplu. Blizu mesta Černomena na desni strani reke Marice sta se 26. IX. 1371 spopadla s Turki, ki so njuno vojsko ponoči presenetili. V bitki sta oba brata padla, njuna vojska pa je bila razbita.

Posledice bitke ob Marici 1371 so bile usodne ne le za Makedonijo, ampak za ves Balkanski polotok. Turki so se končno ustalili na njem. Sersko oblast so za krajši čas zasedli Grki, toda kmalu so si jo podvrgli Turki. V Vukašinovih predelih

je zavladal njegov sin Marko (1371–1395, kraljevič Marko v narodnih pesmih). Obdržal je kraljevski naziv, toda postal je turški vazal. Moral je z oddelki vojske sodelovati na turških vojaških pohodih in plačevati tribut. V severozahodnem delu Makedonije sta se Turkom podredila in postala njihova vazala brata Dejanovića.

SRBIJA ZA ČASA KNEZA LAZARJA IN BITKA NA KOSOVEM POLJU

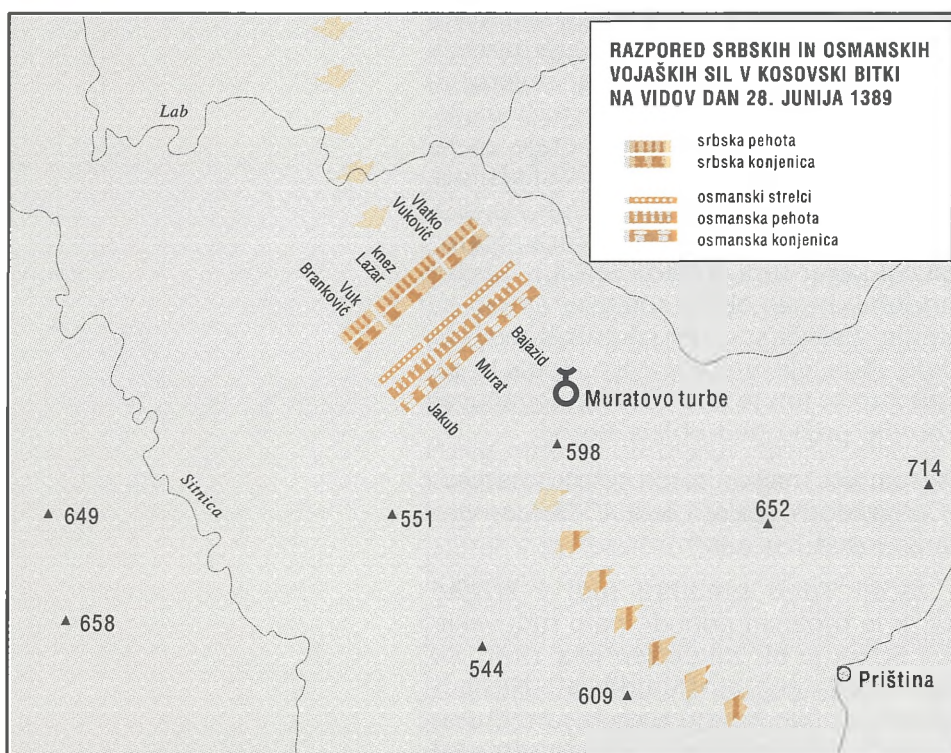
Lazar se je povezal s Tvrtkom ter z njegovo pomočjo leta 1373 odstranil Nikolo Antomanovića. Razdelila sta si njegovo ozemlje – meja med Srbijo in Bosno je odtlej potekala po reki Drini. Po odstranitvi Altomanovića je bil najmočnejši fevdalec v Srbiji Lazar (poleg Novega Brda in Rudnika si je prisvojil Braničevo; samostan Ravanica je bil njegova zadužbina, ki mu je daroval 148 vasi). V njegovi posesti je bilo vse Pomoravje, severozahodna Srbija od Drine do Save, imel je tudi predele mačvanske banovine. Vuk Branković je imel v svoji posesti kraje okoli Prištine, Trepče, Zvečana, Sjenice in Polimlje. Po Vukašinovi smrti pa je pridobil še Skopje in Prizren. Lazar in Vuk sta bila v dobrih odnosih – Vuk je imel za ženo Lazarjevo hčerko Maro. Podoben odnos je vzpostavil Lazar tudi z Zeto (Balšići). Tvrtko I., bosenski ban, je pridobil kraje okoli spodnje Drine in spodnje ter srednje Polimlje. Balšići so sicer izkoristili tedanje prilike in osvojili Trebinje, Konavle in Dračevico, toda le za kratko dobo. Plemstvo teh žup se jim je leta 1377 uprlo (ščuval je Tvrtko). Nato je to ozemlje prišlo pod oblast Bosne.

Lazar se je, tako kot Nemanjići, naslanjal na srbsko cerkev. Dosegel je, da se je s Carigradom pomiril leta 1375 (zamera zaradi razglasitve patriarhije pod Dušanom).

Po bitki ob Marici so začeli Turki prodirati tudi v srbske pokrajine. Najprej so bili to le roparski pohodi, nato tudi večje akcije. Prvi turški vpad v Srbijo je bil zabeležen leta 1381, ko sta dva Lazarjeva plemiča razbila neki turški oddelek. Naslednje leto je padla v turške roke Sofija. Kmalu nato je sam Murat I. osvojil Niš in vdrl v Toplico, toda knez Lazar ga je premagal pri Pločniku (1386). Posledica tega poraza je bila, da se je emir Murat začel resno pripravljati na pohod proti Srbiji. Poleg oddelkov iz Male Azije in z Balkanskega polotoka so bile poklicane tudi pomožne čete turških vazalov tako z vzhoda kot z zahoda. Tudi knez Lazar se je začel diplomatsko in vojaško pripravljati. Na eni strani je hotel doseči mir z Ogrsko, s katero je bil tedaj v sovražnih odnosih – vrnil je Beograd (zasedel ga je kot zaveznik hrvaških velikašev, ki so se po smrti Ludvika I. uprli). Sprejel je ponovno vse tributarne vazalne obveznosti, ki jih je imel prej do kralja Ludvika. Skupna nevarnost ga je še bolj zbližala s kraljem Tvrtkom, s katerim je bil že od začetka svoje vlade v pristrčnih odnosih in je z njim iskreno sodeloval. Ker je čutil, da je Bosna prav tako ogrožena kakor Srbija, je Tvrtko tudi vojaško podprl kneza Lazarja

(prenehal je osvajati Hrvaško), v pomoč je poslal oddelek pod poveljstvom Vlatka Vukovića. Verjetno je sodeloval tudi oddelek Hrvatov pod vodstvom Ivana iz Paližne. Od srbskih fevdalcev je bil na strani Lazarja poleg nekaterih manjših fevdalcev najpomembnejši Vuk Branković.

Turška vojska je bila sestavljena iz azijskih in evropskih čet (tudi vazalov). Do bitke je prišlo na Vidov dan 15. junija 1389 (julijanski – pravoslavni koledar zaostaja za 13 dni – po gregorijanskem koledarju je ta dan 28. VI.) blizu Prištine. O bojnem razporedu imamo samo poznejše vesti, ki jih ne moremo preveriti s sodobnimi viri. Kljub temu lahko te vesti sprejmemo kot verjetne. Tudi glede števila udeležencev so številke različne. Lazarjeva vojska je štela 20 000 mož (= 16 000 borcev), turška pa 40 000 mož (= 30 000 borcev). Center turške vojske je bil verjetno tam, kjer je danes Muratovo turbe.

Potek bitke je malo znan. V začetku so bili Srbi uspešni, ker so izkoristili zmedo. Miloš Kobilić (ime Obilić se pojavi v 18. stol.) je z zvijačo prišel v Muratov šotor in ga zabodel. Sin Bajazit je takoj odločno prevzel sultanovo oblast in poveljstvo v svoje roke. Dal je ubiti brata Jakuba in zmagal v težki bitki. Knez Lazar je padel Turkom v roke in bil umorjen (tudi nekateri bosenski velikaši so bili umorjeni ali ujeti).

Vesti o bitki na Kosovu so kmalu prodrle daleč izven Srbije. Zanimivo je, da so bili prvi vtisi takšni, da Turki niso bili zmagovalci. Bosenski ban Tvrtko je poročal v Firence, da je premagal Turke in prejel je čestitke. Nekoliko kasnejši viri pa govorijo, da je bila bitka težka in krvava ter neodločena. Bajazit se je z vojsko umaknil v Azijo zaradi nemirov v državi.

Toda bližnje in daljne posledice Kosovske bitke so bile za Srbe porazne. Čeprav sultan Bajazit vojaškega uspeha ni mogel takoj izkoristiti, je Srbija postala vazalna država. Srbska cerkev je ubitega kneza Lazarja takoj razglasila za svetnika in s tem podprla njegove potomce pri prevzemu oblasti. Vuk Branković se je Turkom še naprej upiral, vendar je bil kmalu podrejen njihovi kontroli, odvzeli so mu Skopje. Umrli je v turškem ujetništvu. Kljub temu ga je ljudska poezija napravila za izdajalca. Že sodobniki so občutili posledice kosovske tragedije; zato so postali dogodki okrog Kosova legenda. Pozneje je Kosovo potisnilo v ljudski poeziji v ozadje vse druge dogodke v borbah s Turki, ki so trajale več kot celo stoletje. Nastal je eden najlepših ciklusov epske narodne pesmi (Kneževa večera, Kosovska devojka, Smrt majke Jugovića itd.).

NASTANEK SRBSKE DESPOTOVINE

Čeprav je Srbija po Kosovski bitki postala vazalna država osmanske države, je še enkrat dosegla svoj razcvet. To je bilo v času vlade **Štefana Lazarevića** (1389–1427), sina kneza Lazarja. Sultan Bajazit 1. je Lazarjevi vdovi, knjeginji Milici, in mladoletnemu nasledniku Štefanu ponudil vazalni položaj. Ponudbo sta sprejela, ker je na severu grozila nevarnost od ogrskega kralja Sigismunda. Milica je poslala v Bajazidov harem hčer Olivero in se obvezala, da bosta sinova kneza Lazarja sodelovala s pomožnimi četami na turških pohodih. Srbija je morala plačati letni tribut, ki je pozneje znašal 40 000 dukatov. Turška posadka je bila nameščena v trdnjavi Golubac.

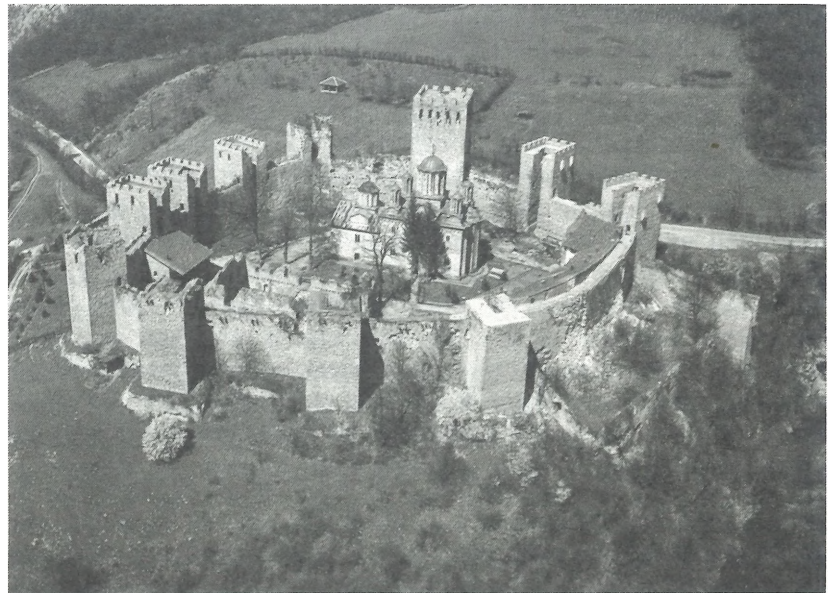
Leta 1393 je Bajazid zasedel še Trnovsko Bolgarijo in s tem omogočil vojaški pohod proti ogrskim vazalnim državam ter proti sami Ogrski. V času, ko so Turki utrjevali svoj položaj na Balkanskem polotoku, je prevzel oblast Štefan. Bil je zelo izobražen, ukvarjal se je s književnostjo in podpiral je umetnost. Kot turški vazal je moral sodelovati na vojaškem pohodu v Vlaško proti Ivanu Mirči. V bitki pri Rovinah (1395) je vojska Ivana Mirče s pomočjo Madžarov, ki jih je vodil Sigismund, premagala Turke (v bitki je padel kralj Marko). Ta zmaga je povzročila silno navdušenje na zahodu. Naslednje leto se je zbrala okrog kralja Sigismunda velika vojska. To nedisciplinirano in raznoliko križarsko vojsko je premagal sultan Bajazid pri Nikopolju leta 1396. Velike zasluge za zmago ima konjenica, ki jo je vodil Štefan Lazarević. Bajazit zmage ni izkoristil za nadaljnje vojaške akcije proti Ogrski, ampak je skušal utrditi oblast v na novo osvojenih deželah.

Za dobo sultana Bajazita 1. so značilni veliki osvajalni uspehi vse do velikega poraza v boju z Mongoli. Poraz je bil posledica notranjih bojev in trenj v osmanski državi. Njegova vlada je pomenila v razvoju osmanskega fevdalnega reda krepitev centralne oblasti in omejevanje oblasti velikih fevdalcev ter vojaških poveljnikov. Nezadovoljni maloazijski emiri so se

zbrali okrog mongolskega osvajalca Tamerlana (Timurlenka). Ta je na njihov poziv vdrl v Malo Azijo in 28. VII. 1402 premagal Bajazita v bitki pri Angori (Ankari). Na Bajazitovi strani sta sodelovala Štefan in Vuk Lazarević, ki pa sta se med bitko umaknila. Osmanska oblast je bila v Mali Aziji v razsulu. Nedotaknjen je ostal evropski del Turčije, kjer si je zagotovil oblast Sulejman, eden od Bajazitovih sinov.

Zaradi notranje krize v osmanski državi se je uspelo Štefanu osvoboditi vazalnih vezi. Iz Male Azije se je umaknil v Carigrad, kjer mu je bizantinski cesar podelil najvišji naziv za cesarskim. Imenoval ga je za despota. Od tega časa se je Srbija imenovala despotovina.

Despotov nečak Đurađ Branković je izkoristil Štefanovo odsotnost in skušal popraviti svoj položaj. Povezal se je s Sulejmanom in Štefana napadel na Kosovu, vendar je bil premagan. Naperi Sulejmana, da ostane despot Štefan še naprej njegov vazal, ter spori z nasprotniki so prisilili Štefana, da se je sporazumel z ogrskim kraljem Sigismundom (1403). Po tem sporazumu je bila despotu Štefanu priznana posest nad Mačvo in Beogradom pod pogojem, da postane vazal ogrskega kralja. Despot je napravil Beograd za prestolnico in ga gospodarsko razvijal. Od Sigismunda je dobil v posest tudi bosanski rudnik srebra Srebrenico. Štefan je kmalu nato sklenil mir s Sulejmanom in Brankovići.

Samostan Resava-Manasija pri Despotovcu (1407-1418). Zgradil ga je despot Štefan Lazarević kot svojo zadužbino in jo posvetil sv. Trojici. Spada med najbolj slikovite arhitektonske spomenike v Srbiji. Trdnjavski kompleks okrog cerkve, ki ga sestavlja 11 stolpov, od katerih se loči t.i. despotov stolp, je izredna dragocenost, saj niti eden od drugih srbskih samostanov ni ohranil zunanjega videza trdnjave. Cerkev s 5 kupolami se po obdelavi fasade loči od drugih cerkva moravske šole po tem, da je obložena s poliranim marmorjem in okrašena z nevsiljivo plastiko.

Kljub sklenjenemu miru niso bili poravnani spori med Brankovići in Lazarevići. K temu so prispevale tudi neurejene razmere v turški državi in spori med Bajazidovimi nasledniki. Sulejman je namreč podpiral Vuka, brata Štefana Lazarevića. Despot je bil prisiljen odstopiti bratu južni del despotovine. Medtem je še eden od Bajazidovih sinov, Musa, prodril na Balkanski polotok. V začetku so se mu pridružili Brankovići in Vuk Lazarević, toda pred odločilno bitko so ga zapustili. Musa jih je dal pobiti in ko je padel še Sulejman, je bil edini gospodar

Musa. Kmalu se je sprl še z bratom Mohamedom, ki se je v Mali Aziji boril za močno centralno oblast.

Despot Štefan je postal voditelj gibanja proti Musi; okoli sebe je zbral vladarje in pomembnejše fevdalce – tudi turške – na Balkanu (sandžakbega Skopja in Kjustendila, vojvodo Sandalja Hranića, kralja Sigismunda). Musa je vpadel v Srbijo in ropal, vendar ga je združena vojska pod poveljstvom Đurđa Brankovića premagala pri Čamorlu pod Vitošo v Bolgariji. Tako so krščanski vladarji prispevali k zmagi centralne oblasti v osmanski državi. Despot je v nekaterih pogledih popustil in bil ves čas v dobrih odnosih z novim sultanom Mohamedom I. (1413–1421) in njegovim naslednikom Muratom II. (1421–1451).

Srbija je odtlej 14 let uživala mir, kar se je odražalo v gospodarstvu in kulturnem razvoju. Po smrti zadnjega Balšića, Balše III., je postal despot Štefan tudi gospodar Zete. V njegovem času je dosegla despotovina največji obseg: segala je od Save in Donave do Zetskega primorja, na vzhodu do Timoka, na jugu do gorskih grebenov Šar planine. Bila je na višku moči. Ker despot Štefan ni imel otrok, je za naslednika določil nečaka Đurđa Brankovića.

DRUGO BOLGARSKO CARSTVO

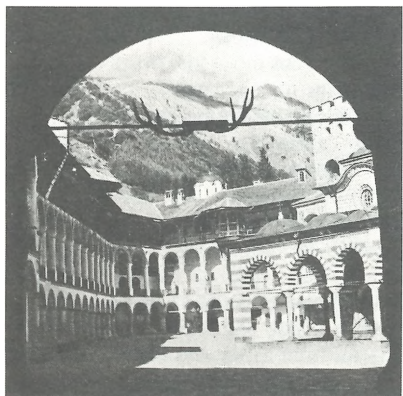
Bolgarski car Kalojan, ustanovitelj drugega bolgarskega carstva (freska, cerkev v Visokih Dečanih). Upodobljen je trenutak, ko ga je pri obleganju Soluna oktobra 1207 pod obzidjem ubil neki kumanski poveljnik.

Z uporabo Petra in Asena konec 1185 ali v začetku 1186, ki so se ga v večji meri udeležili Vlahi, je Bolgarija obnovila svojo samostojnost v boju proti Bizancu. Car **Kalojan** (1196–1217) je bil mlajši brat Asena I., ki se je razglasil za carja Bolgarov in Vlahov. Poraz raškega velikega župana Štefana Nemanje v boju z Bizantinci leta 1190 na Moravi je prekinil tako srbsko–bolgarsko sodelovanje kot tudi neposreden stik med državama. Te povezave so se obnovile s Kalojanom, ki je izkoristil razpad Bizanca in ponovno osvojil dele Makedonije. Križarje je premagal leta 1205 pri Hadrianopolisu. Ubili so ga voditelji Kumanov.

Po zlomu Bizanca v IV. križarski vojni leta 1204 in nastanku Latinskega cesarstva je bila Bolgarija eden glavnih tekmecev v boju za bizantinsko nasledstvo, in je zadala odločilne udarce načrtom Latincev. Vzpon bolgarskega cesarstva ni bil enakomeren zaradi zelo močnih partikularističnih teženj velikih fevdalcev, ki jih osrednja oblast ni mogla obvladati. Ustalilo se je šele za vlade **Asena II.** (1218–1241), ko je Bolgarija dosegla največji obseg. Car Asen II. je odvzel Latincem Trakijo, z zmago pri Klokotnici leta 1230 je ustavil hitro napredovanje epirskega cesarja Teodorja in si prisvojil večino njegovih pokrajin. Od Ogrske je dobil Beograd z Braničevom, v Srbiji pa si je pridobil pretežen političen vpliv. Tako je dosegel prevlado Bolgarije na Balkanskem polotoku, ni pa dosegel glavnega cilja, osvojitve Carigrada in ustanovitve grško–bolgarskega carstva.

Notranji fevdalni boji, ki so spet izbruhnili po smrti Asena II., so ustavili nadaljnje širjenje Bolgarije. Kmalu potem je Bolgarija izgubila vse Asenove ozemeljske pridobitve in je bila končno izločena iz boja za prevlado na Balkanskem polotoku. Nova nevarnost je zagrozila v tem času Bolgariji od Tatarov, ki so se ustalili v južni Rusiji. Od 70. let 13. stol. so nenehno vpadali v Bolgarijo in ropali, kar je rušilo njeno gospodarsko podlago ter pospeševalo nadaljnji razvoj fevdalne razdrobljenosti. Na tem temelju se je začel neuspeli kmečki upor pod vodstvom Ivajla in drobitev Bolgarije na večje fevdalne pokrajine. Šišman se je utrdil v Vidinu, Eltemir in bratje Smilci v srednji Bolgariji s središčem v Trnovu. Oslabljeni Bolgariji so Tatari končno vsilili svojo nadoblast. Tatarski pritisk je v začetku 14. stol. oslabil, kar je omogočilo delno okrepitev centralne oblasti. Tedaj so se začeli novi poskusi razširjanja v smeri proti Makedoniji. Toda po porazu pri Velbuždu leta 1330, premagali so jih Srbi, je propadel zadnji poskus bolgarskega prodora v Makedonijo.

Sorazmerno mirnejši zunanjepolitični razvoj Bolgarije v dobi nekaj naslednjih desetletij vendarle ni nudil zadostne podlage za obvladanje notranje fevdalne razdrobljenosti, ki se je kazala vse do padca Bolgarije pod turško oblast.

Rilski samostan pod planino Rilo v Bolgariji. Ustanovljen je bil v 10. stol. na kraju, kjer je živel puščavnik Jovan Rilski. Hrelja, protosevast carja Dušana Silnega, je leta 1333 zgradil na tem mestu pirk, leta 1342 pa še Marijino cerkev in 22 metrov visok stolp. Samostan je bil znamenito središče slovanške, pismenosti in kulturnega življenja. Pod osmansko oblastjo je bil večkrat upustošen in nato obnovljen.

HRVAŠKA OD 12. DO 15. STOLETJA

POLITIČNI RAZVOJ POD ARPADOVCI

Hrvaška je bila v začetku 12. stol. vključena v Ogrsko in je ohranila poseben položaj, dalmatinska mesta pa najširšo avtonomijo. Kljub temu so bila ogrskemu vplivu vrata na stežaj odprta. Pod oblast Arpadovcev so prišle vse pokrajine, ki so bile v okviru hrvaške države v času narodnih vladarjev. Razvoj teh dežel pa od 12. stol. dalje ni bil enoten. Slavonija se je od Hrvaške razlikovala v ekonomskem in družbenem razvoju, prav tako se je razlikovala Dalmacija od Hrvaške. S prihodom pod Arpadovce so se te razlike še poglobile.

Kralj **Koloman** (1095–1116) po zmagi na Petrovi gori (1097) ni poskušal razširiti svoje oblasti na dalmatinska mesta in otoke. Nasilni vojaški posegi bi namreč lahko sprožili mednarodne spore (Bizanc, Benetke). Šele leta 1105 je Kolomanu uspelo, da je postal dejanski gospodar cele dalmatinske teme. Pri tem sta mu s svojim vplivom pomagala splitski nadškof in trogirski škof. Ta akcija se je končala skoraj brez preliivanja krvi zato, ker je Koloman tem mestom priznal avtonomijo. Boj za posest nad dalmatinskimi mesti s tem še ni bil končan. Posebno trdovraten je bil boj za Zadar, ker so se gospodarji nenehno menjavali.

V dobo njegovega naslednika **Gejze II.** (1141–1162) spadata dva pomembna dogodka: druga križarska vojna in prodor Bizanca proti zahodu. Ogrska in Hrvaška sta se znašli v težavnem položaju med rimsko–nemškim in bizantinskim cesarstvom. Naporu bizantinskega cesarja Manuela Komnena, da bi razširil bizantinsko oblast, so sprožili skoraj dvajsetletno vojskovanje. V okvir Manuelovih načrtov je spadala tudi Dalmacija, kot ključna pozicija na Jadranu. Kot izgovor za napade na Ogrsko je Manuel izkoriščal spore za prestol v dinastiji Arpadovcev. Odločitev o tem dolgem vojskovanju je padla leta 1167 v korist bizantinskega cesarja. V bitki blizu Zemuna je bila ogrska vojska hudo poražena, tako da je moral **Štefan III.** (1163–1172), Gejzov naslednik, prepustiti Manuelu del Dalmacije, Bosno in Srem, od Hrvaških dežel ni prišla pod bizantinsko oblast srednjeveška Slavonija do črte, ki gre od Iloka do izliva Bosuta na zahodu, in severna Dalmacija do reke Krke. Mesti Zadar in Trogir pa tudi otoke Brač, Hvar in Vis so še dalje obdržali Benečani v svoji oblasti. Trinajstletno bizantinsko vladanje ni pustilo globljih sledi na Hrvaškem in v Dalmaciji. Po Manuelovi smrti je Ogrska spet zasedla izgubljeno ozemlje.

Leta 1186 je Bela III. utrdil pridobitve v Dalmaciji z mirom, ki ga je sklenil z bizantinskim cesarjem Izakom Angelom. Le–ta se je odrekel vsem pravicam do Dalmacije, s čimer je bilo tudi

formalno za vedno končano dolgo obdobje neposredne in posredne bizantinske oblasti nad dalmatinskimi mesti in otoki.

V času vojne med Ogrsko in Bizancem so pričele razpadati kraljevske županije v srednjeveški Slavoniji. Fevdalizem na Ogrskem se je dokončno izoblikoval. Za poznejši razvoj Hrvaške in Slavonije je bilo pomembno, da so se konec 12. in v začetku 13. stol. začele v izpostavljenih predelih dežele organizirati močne fevdalne rodbine (bribirski knezi Šubići, cetinjski knezi Nelepići, omiški knezi iz bratstva Kačićev, krbavski knezi Kurjakovići).

Kralj **Bela III.** (1172–1196) je želel rešiti vprašanje nasledstva v dinastiji Arpadovcev po načelu primogeniture (prvorojenec je naslednik). S tem bi utrdil položaj svojega sina Emerika. Zato ga je dal dvakrat kronati za kralja (ogrskega in hrvaško-dalmatinskega). S tem je odrinil mlajšega sina Andreja, ki pa se z očetovo odločitvijo ni strinjal ter se je Emeriku uprl. Čeprav je bil premagan, je dosegel kompromis, priznana mu je bila oblast (dux) na Hrvaškem, v Slavoniji in Dalmaciji. Dinastične boje je izkoriščal vladajoči razred, visoka duhovščina in plemstvo. Kraljev ugled je še bolj upadel, ker je Ogrska spet izgubila Zadar v času četrte križarske vojne.

Po kratkotrajni vladi Emerikovega sina Ladislava je postal kralj **Andrej II.** (1205–1235). Tedaj je bil čas velikih vrenj, ki so jih povzročile spremembe v posestnih odnosih. Ta proces družbenega razslojevanja je Andrej še pospeševal z nesposobnostjo in slabo upravo, ker je s čezmernim podeljevanjem zemlje (donacijami) sam nehote naravnaval ta razvoj k notranjemu prevratu. Na to je vplivala tudi njegova zunanja politika. Da bi nadomestil izgubljene dohodke, se je zatekel k zlorabam pri kovanju denarja. Proti kraljevi politiki in politiki velikih fevdalcev so se dvignili srednji in nižji fevdalci. Zahtevali so omejitev kraljeve oblasti in soudeležbo pri političnem vodstvu države. Uspelo jim je doseči spremembe, kar se kaže v Zlati buli (listini, pečateni z zlatim pečatom), ki jo je Andrej II. moral izdati leta 1222. S tem so se pojavile prve oblike stanovske državne ureditve, značilne za ogrske dežele. Zlata bula je utemeljila volilno monarhijo, nižje plemstvo pa si je zagotovilo te pravice: sestajanje na letnih sestankih – saborih, ukinitev dedne oblasti v kraljevih županijah, osvoboditev od kraljevih dajatev in vojaških pohodov prek meja države, pravico do upora, če bi kralj kršil plemiške privilegije – ta pravica je bila ukinjena v 17. stol. v času zrinško-frankopanske zarote.

Andrejev sin in naslednik **Bela IV.** (1235–1270) je skušal negativni razvoj Ogrske zaustaviti. Svojim poverjenikom je ukazal, naj preiščejo, katera zemljišča so nekdanj pripadala kraljevskim županijam, pa so bila kasneje z darilom ali nasilno odtujena. Hud udarec za tedanja Ogrsko in Hrvaško je bil vpad Mongolov (Tatarov), ki je preprečil izvajanje omenjenega ukaza Bele IV. Njihova vojska je pod vodstvom kana Batuja leta 1241 vdrla na Ogrsko. Na reki Šajo blizu mesta Jegre je bila ogrska vojska hudo poražena. Bela se je zatekel v Dalmacijo. Ker je umrl veliki kan Oglaj, so se Mongoli 1242 umaknili. Hitri in

lahki uspehi Mongolov so očitno pokazali, da je vojaška organizacija na Ogrskem nezadostna in da je treba bolje organizirati obrambo države. Prišlo je do upravne reforme. Postavljena sta bila dva bana (eden za Hrvaško, drugi za Slavonijo). Mongolski vpad je povzročil pravo zmešnjava v posestnih odnosih.

Boji v sami dinastiji (poslabšali so se odnosi med njim in prvorojenim sinom Štefanom) so močno omajali položaj kralja Bele IV. Obenem so se pojavile nove oblike družbenega in državnega življenja. Plemstvo se je namreč oblikovalo v stan, ki mu je pravni red priznal prednosti pred drugimi družbenimi razredi, zlasti glede upravljanja države. Prišlo je celo do sklicanja prvega stanovskega sabora v Ogrski. Leta 1273 je v Zagrebu zasedal sabor plemstva kraljevine Slavonije. Nova ureditev je hitreje dozorevala v Slavoniji kakor na Ogrskem.

Takšno organiziranost in povezovanje nižjega plemstva se je pokazalo še kot posebej nujno zaradi tega, ker so se tedaj sprle velikaške rodbine v Slavoniji. Trdovratno so se bojevale med seboj in proti tedanjemu kralju **Ladislavu IV. Kumancu** (1272–1290). Tudi na Hrvaškem, južno od Gvozda, razmere niso bile boljše. Bribirski knezi Šubići so se dvignili ter se pridružili francoski dinastiji Anjou, ki je vladala v Neaplju in na Siciliji. Anžuvinci so stremeli za tem, da bi po Ladislavovi smrti prišel na ogrski prestol Karel Martel, sin Karla II. Anžuvince. Ker so Šubići podprli to kandidaturo proti **Andreju III. Benečanu** (1290–1301), zadnjemu moškemu potomcu Arpadovcev, je ban Pavle Bribirski leta 1292 dobil od Karla II. Hrvaško in Dalmacijo v dedno posest. Leto pozneje mu je isto poklonil tudi Andrej III. Benečan. V času teh notranjih bojov so bribirski knezi spravili na ogrsko–hrvaški prestol Karla Roberta, sina Karla Martela, ki je medtem umrl. Anžuvinec **Karel Robert** (1301–1342) celi dve desetletji ni mogel razmer na Ogrskem in Hrvaškem spremeniti in vplivati na razvoj.

V 70. letih 13. stol. je oblast velikih zemljiških gospodov v vsej ogrski državi, tudi na Hrvaškem, tako narasla, da so imeli skoraj neomejeno oblast. Posamezniki so se dvignili do najvišje, banske časti, ki so jo skušali spremeniti v dedno. Bribirski knezi iz bratstva Šubićev, ki se prvič omenjajo leta 1182, so utrdili svojo moč v boju proti Donaldu iz bratstva Snačićev. Zasedli so se na območju med Krko in Zrmanjo. Okoli leta 1273, ko je Pavle I. Bribirski prevzel čast »primorskega bana«, ki so jo potem hribirski knezi ohranili polnih 50 let, so si podredili mesta Šibenik, Trogir in Split. Izkoristili so boj za ogrsko–hrvaški prestol in dosegli 1292/3 dedno bansko čast v Hrvaški in Dalmaciji. V letih 1299–1304 so zavladali tudi v Bosni.

Ban Pavle I. je imel sedež v Skradinu na reki Krki. Koval je lasten denar, in sicer po vzorcu beneških srebrnih grošev. Obnašal se je kot pravi vladar in se imenoval tudi herceg (dux). Ves čas se je bojeval z Benečani za dalmatinska mesta. Po njegovi smrti leta 1312 se je njegov naslednik, ban Mladen, odrekel brezuspešnemu boju. To je ohrabril vse njegove nasprotnike, ki so jih Benetke podpirale. Močnejši plemiči so se hoteli osvoboditi izpod oblasti Bribirskih (na primer Sipačiči

v Donjih krajih v porečju Vrbasa in Une, bolj znani pod imenom Hrvatinići, so se pridružili bosenskemu banu Stjepanu II. Kotromaniću in so z njegovo ter beneško pomočjo leta 1322 premagali Mladena).

Severno od ozemlja Bribirskih se je razprostiralo ozemlje krških knezov (imeli so otok Krk in na kopnem županijo Modrušo, Vinodol in Gacko; imeli so tudi knežjo čast v Senju). Za njihov politični položaj je značilno, da so bili hkrati podrejeni dvema fevdalnima gospostvoma: Benetkam in ogrsko-hrvaškemu kraljem. Ta dvojna odvisnost jim je omogočala precejšnjo samostojnost.

V Slavoniji je posest velikaške rodbine Babonićev (imenovala se je po knezu Babonegu; kasneje so bili bolj znani pod imenom Blagajski) v začetku 14. stol. segala od Kranjske do meje današnje Bosne in od Save do Gvozda. Potomci Babonega so nosili čast bana vse Slavonije skoraj nepretrgoma od sredine 13. stol. do 1323, čeprav jim dedne pravice na to čast niso priznali in jih tudi niso samo oni uživali. Banska čast v Slavoniji je od leta 1267 do 1309 s krajšimi presledki pripadala tudi rodbini Gisingovcev. Rodbina je imela obsežna posestva v zahodni Ogrski in v krajih med Savo in Dravo, vendar svojih posesti v Slavoniji ni razvila do teritorialno povezane enote.

Anžuvinec kralj Karel Robert I. je že tedaj hotel utrditi absolutno oblast. Odstranil je najmočnejše izmed hrvaških fevdalcev. Zunanjepolitični zapleti pa so mu preprečili, da ni mogel po Mladenovem porazu do kraja izkoristiti zmage tudi na Hrvaškem, kjer je beneška politika zelo zapletla položaj. Fevdalna anarhija na Hrvaškem je bila tedaj najhujša. Ker je rodbina Hrvatinićev iz Donjih krajev prešla na stran bosenskega bana Stjepana II. Kotromanića, se je hrvaško ozemlje na vzhodu občutno zmanjšalo.

Razmere so se spremenile šele v času kralja **Ludvika I.** Anžuvince (1342–1382).

OBLIKOVANJE FEVDALNE DRUŽBE NA HRVAŠKEM IN V SLAVONIJI

Z razširitvijo oblasti ogrskih kraljev nad hrvaško državo se je tudi tu uveljavil in razširil ogrski tip fevdalizma, kakršen se je oblikoval v 11. stol., razvijati pa se je začel ob koncu nomadskega obdobja po bitki pri Augsburgu (955), ko so se Ogrji ustalili v Panoniji. Kralj se je polastil nekdanje skupne posesti in plemenskih gradov, ki so jih odtlej upravljali njegovi upravitelji župani. Nastajala je županijska ureditev (komitati). Slavonija je bila po vključitvi v ogrsko državo organizirana v županije. Nasprotno pa na območju Hrvaške in Dalmacije vladarju ni uspelo organizirati nobene kraljevske županije.

V vojni med Ogrsko in Bizancem (konec 12. stol.) se je pokazalo, da je organizacija vojske na podlagi kraljevskih

županij preslaba za obrambo države pred zunanjim sovražnikom. Kralj je bil prisiljen, da se je začel opirati predvsem na svetne fevdalce. Čeprav so se ti ljudje, zlasti spočetka, še imenovali župani (comites), niso bili več kraljevi uradniki kakor prej, marveč so bili pravi lastniki podarjenih posestev, izvzeti izpod oblasti starih županov in neposredno podrejeni kralju.

Na nadaljnji razvoj ogrskega fevdalizma je vplival sistem donacij. Ogrski fevdalizem se je namreč gradil na podlagi kraljevih daril (lat. donatio). Nikdar se ni popolnoma razvil sistem osebnega vazalnega odnosa med fevdalnim gospodom in vazalom, čeprav so veliki fevdalci tudi imeli svoje viteze in vojake. Vsak plemič, ki je od kralja dobil donacijo, je bil neposredno pod kraljevo oblastjo, tako da so obstajale samo donacije, ki so izvirale iz kraljeve patrimonialne oblasti. Z vedno pogostejšimi donacijami se je izoblikoval sloj novega plemstva. Razlike med novim donacionalnim plemstvom in starim rodovnim plemstvom so se sčasoma zabrisale.

Pravnozgodovinska stroka imenuje ogrski fevdalizem donacionalni fevdalizem. Ta izraz ni najbolj posrečeno izbran, ker so donacije značilne za ves evropski fevdalizem. Kljub temu se ogrski opazno razlikuje od zahodnega fevdalizma. Vazalni odnos med fevdalnim gospodom in vazalom, iz katerega so izhajale osebne pravice in dolžnosti na obeh straneh, je bil v ogrskem fevdalizmu manj izrazit. Osnova tega sistema je bila vojaška ureditev.

Na tej osnovi se je začel v 12. in v začetku 13. stol. spreminjati odnos med vladarjem in plemstvom. Velike donacije so spodkopavale kraljevo moč. Velikaši so imeli komitate (županije) za dedno posest. Takšnemu razvoju so se uprli srednji in nižji plemiči (servientes regis, jobagiones castri). Zaradi tega je moral kralj Andrej II. izdati Zlato bulo 1222.

Ker je razvoj fevdalnih odnosov razkrojil upravni sistem kraljevskih županij, ki je slonel na organizaciji kraljevskih gradov s posadkami (jobagiones castri), je dobila upravna ureditev v 14. stol. nove oblike. Kraljevske županije so se polagoma umaknile novim avtonomnim plemiškim županijam, ki so bile organi stanovske samouprave in so bile izvzete iz oblasti župana (kraljevega uradnika). Od kralja postavljen župan/comes je torej prenehal biti edini nosilec oblasti v županijah. Od 13. stol. je oblast delil z organiziranim plemstvom, ki je kot poseben stan nastopalo na županijskih skupščinah. Tudi sodne pravice župana so prešle v roke novega županijskega sodišča, v katerem so poleg predstavnikov visokega plemstva sodelovali tudi predstavniki nižjega plemstva. Župan se je vedno bolj spreminjal v izvrševalca sklepov županijske skupščine. S tem je nižje plemstvo okrepilo svoj položaj ne samo do velikašev, ampak tudi do podložnikov. Pravno izenačenje plemstva se je izvršilo leta 1351, ko so obnovili Zlato bulo, pri čemer je bila ukinjena razlika med donacijami in dedno plemenščino. Iz županijske oblasti so bila izvzeta in podrejena neposredno banu posestva velikašev – kneštva. Na županijskem območju

so imela enake izjemne pravice tudi cerkvena zemljiška gospodstva in svobodna mesta.

V ožji Hrvaški (južno od Gvozda) se je fevdalizem razvijal drugače, ker tam ni prišlo do organiziranja kraljevskih županij. Prav tako ni bil uveden ogrski davčni sistem. Do oblikovanja velikega fevdalnega gospodstva je prišlo v Hrvaški predvsem zaradi dviga posameznih fevdalnih rodbin, ki so si podredile in prisvojile »plemensko« posest in posest propadlih fevdalnih rodbin. Posamezne velikaške rodbine so skušale že v 13. stol. obvladovati celo dalmatinska mesta. Nižje plemstvo se je moralo v Hrvaški braniti podobno kot nižje plemstvo v Slavoniji. Po vzpostavitvi ogrske kraljevske oblasti na Hrvaškem se je v boju proti velikaškim rodovom leta 1350/51 prvič pojavila skupnost »dvanajstih plemen plemičev kraljevine Hrvaške« (nobiles duodecim generationum regni Croatiae) kot organizacija enega dela tega plemstva. Ta skupnost se je zavzemala za osvoboditev od plačevanja davkov, zmanjšanje vojaške obveznosti in posebno dedno pravo v zvezi s svojo zemljo/plemenščino (consuetudo Croatorum). Ogrski kralj Ludvik I. se je proti velikašem povezal s to skupnostjo. Dopustil je, da so se svobodni prebivalci, ki so prebivali na majhnem predelu ostroviškega kastruma (en del luške županije), organizirali v že omenjeno politično zvezo 12 plemen. Kralj je lahko zaščitil takšne svobodnjake tako, da jih je poplemenitil. Njihova plemenitost se je kazala v tistem privilegiju, ki ga omenja Pacta conventa, ponarejeni dokument iz leta 1102. V to zvezo ni mogel vstopiti nihče, kdor ni živel na področju ostroviškega kastruma v času njenega nastanka. Kralj je te privilegije podelil zato, da je lahko od njih pričakoval oziroma zahteval določene usluge. Na podlagi njihovih pričevanj si je kralj polagoma utrdil oblast v deželi, v kateri poprej ni imel koščka zemlje.

Kot posebna skupina prebivalstva, podrejenega samo kralju, so se pojavili v 14. stol. med Neretvo in Gvozdom živinorejci vlahi. Dolžni so bili plačevati relativno manjše denarne dajatve in služiti v vojski kot konjeniki.

NASTANEK MEST V SLAVONIJI

V procesu osamosvajanja izpod županijske oblasti se je poleg plemstva organiziral še en družbeni sloj, in sicer tisti tuji doseljenci, ki se v virih imenujejo gosti (hospites). Po poklicu so bili povečini obrtniki in trgovci. Ker se je z napredovanjem fevdalne ureditve izboljšala agrarna tehnika, s tem pa povečala proizvodnja, je bilo plemstvu do tega, da bi proizvodni presežki našli pot na tržišče. Zato so bili tako vladarji kot plemstvo naklonjeni tujim doseljencem in jim dajali posebne pravice, saj so tuji trgovci in obrtniki krepili njihov gospodarski položaj. Domačinov, večjih obrti in trgovine, je bilo še zelo malo, zato so vladar in fevdalci vabili obrtnike in trgovce iz sosednjih dežel (Italije, Avstrije, Nemčije), kjer je bilo mestno življenje

že razvito. Gosti so se naseljevali v tiste kraje, ki so jim omogočali delo. To so bili po naravi bogatejši in gosteje naseljeni predeli; kraji, ki so ležali ob prometnih poteh, rečnih prehodih, podgradja utrdb. Na podlagi dobljenih pravic so se začeli gosti že zgodaj povezovati v posebne organizacijske enote. Ščutil jih je kralj oziroma njegovi uradniki, župani. Ko pa je županijska organizacija začela razpadati, so se gosti znašli v precejšnji nevarnosti. Grozilo jim je, da bodo prišli pod neposredno oblast fevdalcev, ki pa bi z njimi ravnali enako kot s podložniki. Edini izhod iz tega je bil, da se tudi oni organizirajo v občine, osvobodijo županove oblasti, se podredujejo kralju ter s privilegiji dobijo organizacijski okvir.

Iz prve polovice 13. stol. se je ohranila cela vrsta kraljevih privilegijev, s katerimi so bili gosti izvzeti iz županove oblasti, njihove organizacijske enote pa podrejene neposredno kralju ali banu. Tako so prvi privilegij dobili gosti mesta Varaždina gotovo že leta 1220 (po ne povsem zanesljivi listini pa prej, leta 1209). Iz tega časa so se ohranili še privilegiji gostom Vukovarja (1231), Virovitice (1234), Samoborja (1242), Križevcev (1252) itd. Najširše pravice so dobili gosti mesta Gradeca (Zagreba) leta 1242. Svobodna občina na hribu Gradecu se je razvijala pod kraljevo zaščito, toda v neprestanih bojih s sosednjim Zagrebom, sedežem zagrebške škofije. Zagrebški kapitelj je namreč od konca 13. stol. užival posebne pravice na gradeškem trgu. Gradec je s sosednjim Zagrebom postal središče vseh trgovskih poti v zahodnem delu Slavonije. Najbolj je nastanek mest v Slavoniji podpiral kralj Bela IV.

Gosti omenjenih mest niso dobili enakih pravic, toda vsem je bilo skupno, da so dobili te privilegije gosti kot celota, kot občina, in da je bila občina izvzeta izpod županove oblasti. Sodno in pravno oblast je izvrševal sodnik, ki ga je občina gostov sama izbrala. V tej dobi se je torej oblikoval meščanski stan v Slavoniji, ki je imel zaradi organiziranosti v občine določene prednosti pri obrti in trgovini. Meščani so obdržali osebno svobodo, niso pa imeli političnih pravic.

ZEMLJIŠKO GOSPOSTVO IN POLOŽAJ TER OBVEZNOSTI PODLOŽNIKOV V 12. IN 13. STOLETJU

Z napredovanjem fevdalnega sistema in zaradi kraljevih darovnic je bila Slavonija v 12. in 13. stol. razdeljena na številna zemljiška gospostva. Nekatera so bila velika strnjena posestva, še več pa je bilo razdrobljenih in med seboj pomešanih. Če je imel fevdalec v eni vasi najmanj 10 kmetij, je mogel nad svojimi podložniki postaviti svojega uradnika (imenoval se je vesnik, villicus ali župan), katerega dolžnost je bila pobirati dajatve.

Glede na način izkoriščanja so se velika fevdalna gospostva v 13. stol. delila na tri vrste: nekateri fevdalci so dali del svoje

posesti v fevd nižjim fevdalcem; drugi so del posesti izkoriščali sami (dominikalna posest) s pomočjo delovne sile podložnikov (tlaka); ponekod pa je bil del posesti (ponavadi večji) razdeljen med podložnike (rustikalna zemlja), ki so za uživanje plačevali fevdalno rento (dajatve).

Podložniki so se pravno delili na nesvobodne, nevoljnike/serve, in osebno svobodne, kolone/marturinarije. Oboji so živeli na kmetijah, morali so opravljati različne obveznosti in dajati dajatve. Pravice in dolžnosti obeh slojev so bile različne. Koloni so ohranili pravico do odselitve, lahko so se preselili k drugemu zemljiškemu gospodu ali pa so poleg svoje »sessije« obdelovali še drugo kmetijo pri drugem zemljiškemu gospodu, če so bili za to sposobni (dovolj delovne sile). Servi so bili privezani na zemljo. V 14. stol. so se servi in koloni izenačili glede dajatev, dolžnosti in pravic. Pravica kolona do selitve je bila v 14. stol. že omejena (do gospodarja so morali izpolniti vse obveznosti in dobiti njegovo dovoljenje). Bila so obdobja, ko je bila ta pravica ukinjena.

Podložniki v Slavoniji so bili dolžni dajati svojemu zemljiškemu gospodu relativno majhno, izmerjeno, občasno pa tudi neizmerjeno, tlako. Med značilnimi podložnikovimi bremenimi omejnajo viri poleg sorazmerno majhne tlake samo še naturalne darove (munera, male služnosti). Oddajali so jih običajno trikrat na leto (za praznike: božič, velika noč, proščenje), vendar dajatve po vrsti in količini niso bile enotne. Darovi v 13. stol. niso bili posebno težko breme, dajali so jih v znamenje priznanja, da je plemič lastnik zemlje.

Vlogo dajatve od zemljišča (census/činž), tedaj najpomembnejše podložniške obveznosti na zahodu, je imela v Slavoniji posebna dajatev : kunovina/marturina (davščina v kunjih kožicah). Bila je prvotno nedvomno kraljevi dohodek, tako kakor terragium (zemljiški davek) na Ogrskem. Marturina se je pobirala na ozemlju cele Slavonije. Plačevali so jo od posamezne kmetije. Enoto te dajatve je težko določiti, ker se je na različnih krajih pobirala v različni višini. Marturina se je pobirala in plačevala jeseni. Od pobrane kunovine na posameznih kmetijah je dobil najprej škof 1/10, ostanek se je delil na 3 dele: 2/3 je dobil kralj oziroma ban, 1/3 pa zemljiški gospod. Izenačevanje podložnikov v odnosu do zemljiškega gospoda se je dokončno uveljavilo z uvedbo sedmine oz. devetine od pridelkov. Šele v 14. stol. so začeli zapisovati kmečke obveznosti in dajatve v urbarje. Najstarejši ohranjeni je iz leta 1334, narejen za potrebe zagrebške škofije (kaptola).

V 12., zlasti pa v 13. stol., ko so nastajala mesta, so namesto delovne dolžnosti (tlake) in tudi naturalnih dajatev počasi predpisovali denarne dajatve. Podložnik je bil prisiljen svoje pridelke prodajati na trgu, vendar je bil razvoj v tej smeri precej počasen. Med naturalnimi dajatvami se je v 13. stol. spremenila tudi obveznost prenočevanja bana. To je bila ena najtežjih podložnikovih obveznosti. Nova denarna dajatev se je imenovala banovščina. V daljši perspektivi sta odpravljanje tlake in spreminjanje naturalnih dajatev v denarne omogočila nastanek

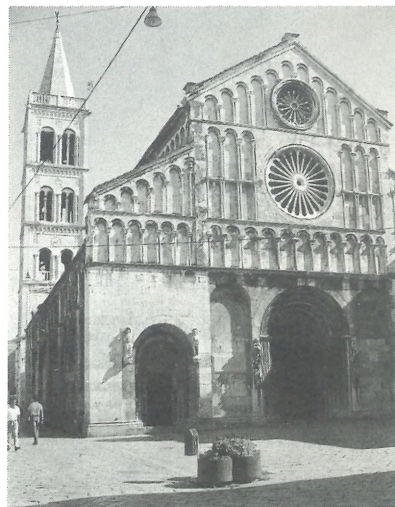
sorazmerno svobodne kmečke posesti in zboljšanje kmečkega položaja. To je trajalo do 15. stol. Na izboljšanje položaja podložnikov je vplivalo naseljevanje kolonistov, ki so krčili gozdove.

O agrarnih odnosih v Hrvaški južno od Gvozda v 12. in 13. stol. je zelo malo podatkov. Nekaj več je poročil o razmerah na cerkvenih in meščanskih posestvih v dalmatinskih mestih oziroma njihovi okolici. V notarskih knjigah so se ohranile pogodbe, sklenjene med lastniki zemlje in koloni. Obdelovanje zemlje s pomočjo servov (sužnjev) je pričelo izginjati od 12. stol. dalje. Sužnjev v poljedelstvu viri ne omenjajo več, bili pa so še v trgovini in kot služinčad v meščanskih hišah. Največji del zemlje je bil izročen v obdelovanje kolonom, ki so z lastnikom zemlje sklenili pisno pogodbo. V taki privatno–pravni pogodbi je bil določen čas, v katerem bo kolon užival zemljo, zapisane pa so bile tudi njegove obveznosti. Običajno je moral kolon izročiti polovico, včasih le desetino pridelkov. Kolon je bil vedno svoboden in je po preteku pogodbe lahko zapustil zemljišče. V kakšnih razmerah so živeli podložniki na zemljiških posestvih hrvaškega plemstva, ni znano.

DALMATINSKA MESTA POD ARPADOVCI

Kralj Koloman je zavladal v Dalmaciji v dobi, ko se še ni mogla oblikovati komuna z lastnim uradništvom, ki bi lahko izvajala avtonomno oblast. Mestom ni uspelo, da bi se razvila v samostojne občine prej, preden se je nad mesti razširila oblast hrvaškega plemstva. Koloman je šele leta 1105 zavzel dalmatinska mesta ter jim po zasedbi potrdil privilegije s širokimi pooblastili. Čeprav ni podatkov o odnosu in obveznostih dalmatinskih mest do hrvaških kraljev v 11. stol., so nove obveznosti do Arpadovcev gotovo pomenile omejevanje dotedanjih pravic. Kralj je namreč imel pravico potrjevanja predstavnikov vrhovne svetne in cerkvene oblasti v mestu, kar je mestom omejilo dotedanjo avtonomijo. Kralj je podelil Trogirju leta 1107 privilegij, to pa ni dokaz, da je tako ravnal z vsemi mesti. Split je z vrsto neuspešnih ponaredkov skušal dokazati, da ima tudi on tak privilegij kot Trogir. Trogirski privilegij ima takole vsebino:

1. Kralj je zagotovil s prisego Trogirčanom trden mir.
2. Trogirčani niso dolžni plačevati tributa.
3. Kralj je obljubil, da bo za škofa in mestnega priorja potrdil tistega človeka, ki ga bosta izvolila duhovščina in ljudstvo.
4. Trogirčani lahko uporabljajo stare pravice.
5. Od raznih dajatev, ki jih plačujejo tujci v mestnem pristanišču, dobi kralj 2/3, mestni knez 1/3 in škof 1/10 od celotne vsote.
6. Kralj se obveže, da ne bo dovolil naselitve Madžarov ali drugih tujcev v mestu proti volji meščanov.

Katedrala sv. Stošije (Anastazije) v Zadru je triladijska romanska bazilika iz 13. stol. z ohranjenimi starejšimi (11. in 12. stol.) in dograjenimi novejšimi deli. Pročelje s tremi poznoromanskimi bogato okrašenimi portali krasijo v zgornjem delu po zgledu toskanskih cerkva razčlenjeni pasovi arkad. V času izgrajevanja in obrambe mestne avtonomije so bile v Dalmaciji katedrale in njihovi zvoniki često njihovi simboli in ponos meščanov.

7. Meščani so oproščeni dolžnosti, da ga prenočujejo.

8. Vsak trogirski meščan se z rodbino in sorodniki lahko izseli, če ne prenese kraljeve vlade.

Ker so bile pravice po trogirskem vzorcu za dalmatinska mesta najvišja možna stopnja svobode, so se meščani ob vsaki politični spremembi trudili, da bi jim novi gospodar potrdil prav takšne pravice.

Komunalna ureditev je bila v dalmatinskih mestih različna. Split je ohranil nespremenjeno avtonomijo. V času, ko je bil pritisk hrvaških fevdalcev vedno večji, je leta 1239 mestna komuna vzela v službo za načelnika–potestata Gargana de Arscindisa iz Ancone. Ta je organiziral Split po vzoru italijanskih mest kot pravo komuno, prvo med dalmatinskimi mesti. Prav te reforme so vplivale na kralja Belo IV., da je okrepil svojo oblast nad Splitom. Vendar je Split od 1251 dalje volil poleg kneza, ki navadno ni živel v mestu, tudi potestata, ki je vedno živel v mestu in ga dejansko upravljal. Tudi ta ureditev ni ostala nespremenjena. Bila so obdobja, ko je imel Split kneza in so med njegovo odsotnostjo mesto upravljali sodniki, ali pa ni bilo ne kneza ne potestata, ampak je bil le sodnik. Knez je bil vedno kak plemič iz Hrvaške ali Ogrske, potestat pa kakšen pravni strokovnjak, poznavalec uprave in zakonov. Služba potestata je bila plačana.

Z mnogo manjšimi motnjami se je obdržala avtonomija Trogira. To obmorsko mesto ni bilo tako izpostavljeno kot Zadar in ni postal predmet beneških aspiracij, pa tudi na kopnem ni imel tolikšnega pomena kot Split. V nasprotju s Splitom je ohranil stari način komunalne ureditve. V 13. stol. so v Trogiru redno volili za kneza kakšnega fevdalca, neposredno upravo pa so vodili sodniki, po letu 1241 rektor, a včasih od leta 1243 tudi potestat, izbran izmed domačih patricijev. Trogirski potestat je bil v začetku samo izvršilni organ mestnega sveta in predsednik sodišča, vrhovno oblast, čeprav samo nominalno, je imel knez.

Avtonomija se je razvijala še v Šibeniku, Ninu, Skradinu, Hvaru in Korčuli. Vsa ta nova mesta so razvijala avtonomijo vzporedno z avtonomijami starih mestnih občin, tako da so se v 14. stol. izenačile. Komuni na Hvaru in Korčuli sta se razlikovali od komunalne ureditve mest na kopnem. Samouprave v dalmatinskih mestih so se omejevale le na samo mesto za obzidjem. Prebivalci ozemlja izven obzidja so bili podrejeni in niso sodelovali v upravi. Nasprotno pa je na Hvaru (pripadali so mu še otoki Brač, Vis in manjši otoki) in Korčuli (pripadali so ji tudi manjši otoki) sestavljalo komuno celotno ozemlje, mesti Hvar in Korčula pa sta bili le glavni mesti komune.

Kadar so nad mesti gospodarile Benetke, so kneza postavljali Benečani iz vrst beneških plemičev. Ogrski vladarji se niso vtikali v notranjo upravo dalmatinskih mest. Tudi oblast bosenskega kralja Tvrtka I. je bila ugodna za ohranitev mestne avtonomije.

Palača družine Ćipiko v Trogiru (15. stol.). To znano beneško gotško palačo je po naročilu Koriolana Ćipika zgradil Nikola iz Firenc, ki je bil tedaj zaposlen pri gradnji trogirске katedrale. Na fasadi sta vgrajeni dve tridelni okni v nadstropjih, ki jih je izdelal kipar Andrija Aleši. Portal je renesančen. Tudi ta palača je tipičen primer mešanja stilov v Dalmaciji.

Že v 14. stol. se je pod večjim ali manjšim vplivom Benetk in po njihovem vzoru spremenila notranja ureditev dalmatinskih mest. Čeprav se je plemstvo (patriciji) že do tedaj izoblikovalo v vladajoči razred, ki je celo bogati in močni duhovščini odvzelo možnost neposrednega vpliva na mestno upravo, je vendar pri reševanju najpomembnejših vprašanj sodelovalo celotno svobodno prebivalstvo (pučani) v obliki mestne skupščine. Kljub temu je ekskluzivnost parlamenta vedno bolj rasla, kajti plemstvo si je vse bolj prisvajalo bogastvo in oblast. Pod vplivom t.i. »zaprtja« velikega sveta v Benetkah leta 1297 se je ta pojav razširil tudi v Dalmacijo. V Splitu se je veliki svet »zaprl« leta 1334 (sprejet je bil sklep, da ne more noben predstavnik pučanov priti v veliki svet, to je med plemstvo). Trogirski statut leta 1322 ni bil tako rigorozen. Sprejem pučana med plemstvo je bil vezan na dvotretjinsko večino v velikem svetu. Na Hvaru so zaprli veliki svet leta 1334, na Korčuli pa 1356. Te spremembe se niso izvršile brez notranjih bojov.

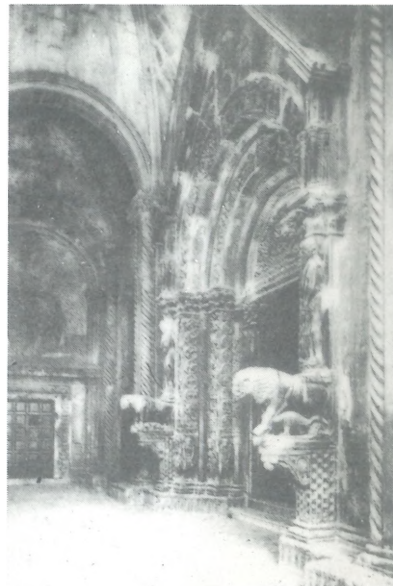
Pučani–meščani so se v glavnem ukvarjali z obrtjo in trgovino. Bili so zlatarji, tesarji, kamnoseki, ladjedelničarji, kovači itd. V večini mest obrtniki niso imeli posebnih obrtnih združenj–cehov, ampak so se vključevali v članstvo različnih verskih bratovščin.

Gospodarski razvoj je bil v dalmatinskih mestih zelo razgiban. V zvezi s pomorstvom se je dokaj zgodaj razvilo ladjedelništvo (že v 13. stol. sta imela Split in Trogir svoji ladjedelnici). Razvito ladjedelništvo pa je pospeševalo nekatere obrti, kot proizvodnjo vrvi, ki je bila zlasti razširjena v Splitu; proizvodnjo platna za jadra; izdelovanje katrana za impregnacijo ladijskega trupa.

V dalmatinskih mestih se bile razvite še nekatere druge obrtne panoge. Doslej ni bilo mogoče ugotoviti, ali so v katerem od dalmatinskih mest proizvajali tkanine. Znana je le barvarnica za sukno v Splitu. Kože (kravje in ovčje) so strojili povsod. Ribištvo je bilo zelo donosna obrt, posebno ko so začeli loviti plavo ribo z v elikimi mrežami–zapasačami in z uporabo ognja (nočni ulov). Statuti so urejali ribištvo in odnose med lastniki mrež in ribiči (privatno–pravne pogodbe). Izvažali so soljene ribe.

Soline so bile v Splitu, na Hvaru, Pagu, Rabu, v Zadru, Šibeniku. Sol je bila eden izmed glavnih pogojev za dobro in uspešno trgovsko menjavo s hrvaškim zaledjem in z Bosno, kjer so zaradi razvite živinoreje potrebovali velike količine morske soli. Trgovina s soljo je veliko prispevala k materialnemu blagostanju dalmatinskih mest. Ko je po letu 1420 trgovina s soljo postala monopol Beneške republike, je to zelo prizadelo gospodarski razvoj dalmatinskih mest.

Območje dalmatinskih mest ni obsegalo le prostora znotraj obzid ja, ampak tudi večji ali manjši del okolice (ager), pa tudi bližnje otoke (Zadru je na primer pripadal otok Pag). Vsi patriciji so bili lastniki večjega ali manjšega kosa zemlje, ki so jo obdelovali v začetku s pomočjo sužnjev, pozneje pa so jo dali v obdelovanje kolonom.

Radovanov portal katedrale v Trogiru (1240). To najpomembnejše kiparsko delo iz obdobja romanike v Dalmaciji je delo mojstra Radovana in njegove delavnice. Radovan je prestopil okvire, ki sta jih umetnosti narekovala verska vsebina in Cerkev kot naročnik. Izdelek je avtentičen dokument umetnikovega zanimanja za človeka in njegovo dejavnost. Prodiranje realnosti v cerkveno tematiko se najjasneje kaže v reliefih na notranjih straneh portala, ki prikazujejo značilna človekova opravila v posameznih letnih časih.

Skoraj na vseh zemljiščih na ozemlju dalmatinskih mest so bili uveljavljeni kolonatski odnosi. Sprejemanje zemlje v obdelavo je bilo urejeno s statuti. Prevladovali pa so vinogradi in oljčni nasadi. Poleg tega so sejali še žito, vendar pridelek ni zadostoval za prehrano mestnega prebivalstva. Uvažati so ga morali iz Apulije in Mark. Če je bila v okolici mest razvita živinoreja, so povečini gojili drobnico. V mestih je bilo razvito tudi vrtnarstvo in sadjarstvo. Izjemoma so iz okolice Zadra ohranjeni podatki, kjer se omenjajo kmetije (*sessio*) kot ustaljene zemljiške enote. Vendar je bila obdelovalna površina posamezne kmetije majhna, saj je obsegala največ 7,5 ha.

Ugoden položaj dalmatinskih mest na obali in otokih, razvita obrt in kmetijska proizvodnja (predvsem vino) so ustvarjali široko podlago za razvoj trgovine na kopnem in na morju. Trgovina je od 12. stol. dalje postajala vse pomembnejša, ker so se tudi v dalmatinskih mestih čutile posledice splošnega razcveta trgovine v Sredozemlju. Na razvoj mestnega tržišča in obrti pa je vplivalo tudi to, da so se politične razmere uredile. Trgovske zveze dalmatinskih mest z zaledjem – poleg Hrvaške tudi z Bosno in Srbijo – so se od 12. stol. zelo intenzivno razvijale. Vladarji sosednjih držav so s posebnimi privilegiji zagotavljali trgovcem dalmatinskih mest svobodno in varno poslovanje (Štefan Nemanja je dal Splitu privilegij svobodnega trgovanja). Split je imel najugodnejše zveze z zaledjem; od tam je vodila v zaledje najlažja in najboljša pot prek Klisa in Prologa na velika kraška polja v osrednjo Bosno. Dalmatinska mesta so sklepala trgovske pogodbe z italijanskimi mestnimi komunami, predvsem tekmicami Benečanov (na primer s Piso, Fermom itd.). Trgovina dalmatinskih mest je dosegla vrhunec v 15. stol. Tedaj je bila tudi mornarica teh mest najmočnejša. Z utrditvijo beneške oblasti v Dalmaciji do leta 1420 pa se je to stanje spremenilo v škodo dalmatinskih mest.

POLITIČNI RAZVOJ OGRSKO–HRVAŠKE DRŽAVE OD LUDVIKA I. ANŽUVINCA DO SIGISMUNDA LUKSEMBURŽANA

Anarhične razmere so se na Hrvaškem spremenile šele za časa vladanja kralja **Ludvika I. Anžuvince** (1342–1382). Bribirski knezi Šubići so propadli skupaj z beneško oblastjo v Dalmaciji. Po posredovanju krških knezov je ostroviška veja bribirskih knezov leta 1347 odstopila kralju Ostrovico za grad Zrin v spodnjem Pounju. Odtlej se je rodbina imenovala Zrinski.

Kralj Ludvik si je prav tako kot njegov prednik Karel I. postavil za dokončen cilj priti na oblast tudi v Neaplju. Popolnoma upravičeno pa je videl glavno oviro za doseg tega cilja v Benetkah. V začetku je doživljal v spopadu z Benetkami neuspehe, posebno v boju za Zadar. Toda ko se je povezal z glavnim sovražnikom Benečanov, Genovo, je v vojni, ki je trajala od 1356 do 1358, iztrgal Benetkam dalmatinsko posest. Z mirom v Zadru so se Benetke 18. II. 1358 odrekle ozemlju ob Jadranskem morju od sredine Kvarnerja do meje z Dračem.

Hkrati z osvojitvijo Dalmacije je Ludvik vzpostavil tudi nekdanje meje Hrvaške proti Bosni. Leta 1357 je prisilil bosenskega bana Tvrtka, da mu je na račun dote za ženo Jelisaveto (Tvrtkovo sestrično) odstopil Zahumlje na desni strani Neretve, Neretljansko krajino in pokrajino Završje. Zanimivo je, da je plemstvo v dalmatinskih mestih podpiralo akcije ogrsko-hrvaškega kralja, pučani pa so bili na strani Benečanov.

Srebrn sarkofag sv. Šimuna v Zadru je ena največjih dragocenosti zlatarske umetnosti v Dalmaciji. Izdelal ga je zlatar Franciscus iz Milana v letih 1377 do 1380 po naročilu kraljice Jelisavete, žene kralja Ludvika I. Anžuvince in sestrične bosenskega kralja Tvrtka I. Desni relief na sprednji strani prikazuje slovesen prihod ogrsko-hrvaškega kralja Ludvika I. leta 1358 v Zadar.

Kljub tem zunanjepolitičnim uspehom Ludvika I. – saj je njegova država segala od Baltika do Jadranskega morja – je nova aristokracija nasprotovala budimskemu dvoru. Prva dva Anžuvince sta s podporo cerkve in srednjih slojev zmogla zlomiti velike fevdalce in na novi podlagi obnoviti močno monarhično oblast. Kljub temu sta s svojimi reformami sama mnogo prispevala k utrditvi fevdalnih odnosov in okrepitevi novega plemstva. Porajali so se vedno novi mogočni fevdalci, vladarja pa se v svojih absolutističnih težnjah nista mogla nasloniti na meščanski razred, ki se je šele oblikoval. Ustvarjala sta nov sloj zemljiške aristokracije. Oporo sta iskala v uradnikih nižjega družbenega porekla in nižjih plemičih, katere sta povzdignila do bogastva in časti. Ta nova aristokracija je z bogastvom nasledila tudi politične težnje predhodnikov. Izkoristila je vsako oslabitev kraljeve oblasti. Takšno priložnost je plemstvo dobilo že neposredno po Ludvikovi smrti. Na prestol je prišla njegova še mladoletna hči Marija, dejansko oblast pa je imela njena mati Jelisaveta. Njeno vmešavanje v državne posle je kmalu povzročilo kaos v upravi in sodstvu.

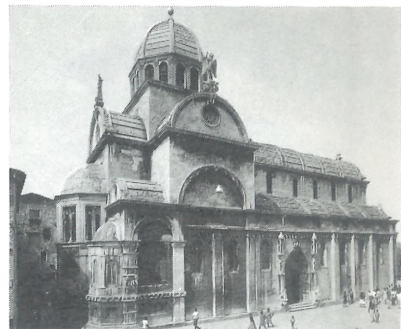
Odpor proti t.i. ženski vladi se je spremenil v politično gibanje, katerega središče je bilo ves čas v južnih obmejnih hrvaških in srbskih predelih. V gibanju so sodelovali tudi številni odlični ogrski velikaši. Vodstvo tega gibanja so leta 1385 prevzeli trije bratje Horvati, ki so bili sicer starega madžarskega porekla, a so se udomačili v Slavoniji. Po njihovi zaslugi se je politični položaj bistveno spremenil. Na ogrsko–hrvaški prestol so pripeljali neapeljskega kralja Karla Dračkega. Okoli izgnanih kraljic, ki so se bile prisiljene formalno odreči prestolu, se je začela zbirati stranka njegovih nasprotnikov. Ko je Karel Drački nenadoma po 39 dneh umrl (verjetno zahrbtno ubit), so bratje Horvati nadaljevali boj v imenu njegovega mladoletnega sina Ladislava. Gibanje se je hitro razširilo na velik del Hrvaške (dalmatinska mesta in številni plemiči so ostali izven spora). Poleti leta 1386 je začel s samostojno dejavnostjo na Hrvaškem tudi bosenski kralj Tvrtko I., čeprav je navidezno nastopal v imenu Ladislava Neapeljskega. Tedaj se je stranka kralja Tvrtka, ki jo je na Hrvaškem vodil Ivan iz Paližne, spojila z neapeljsko stranko Pavla Horvata, zagrebškega škofa, v enotno gibanje, ki ga je podpiral tudi srbski knez Lazar.

Budimski dvor s pogajanji ni mogel pomiriti tega upornega gibanja. Leta 1386 so uporniki pri Gorjanu v Slavoniji ujeli obe kraljici in poleg drugih velikašev pobili tudi palatina Nikolaja. Kraljico so nato zaprli v Novigrad ob ustju reke Zrmanje. V zaporu so Jelisaveto ubili. Luksemburžan Sigismund se je poročil z Marijo in si tako zagotovil pot do ogrsko–hrvaškega prestola. Sigismund je s pomočjo Benečanov rešil ženo, toda svojim pristašem na Hrvaškem ni mogel pomagati. V tem času so prišla dalmatinska mesta – razen Zadra – pod oblast kralja Tvrtka.

Po smrti kralja Tvrtka in Ivana iz Paližne je Sigismundu uspelo, da je prizadel upornikom odločen udarec. Leta 1394 je osvojil Dobor na spodnji Bosni, glavno oporišče Horvatov. Prvo obdo-

bje velikega upora proti budimskemu dvoru se je končalo s popolnim porazom neapeljske stranke.

Medtem je kralj Sigismund vodil križarsko vojno proti Turkom. Doživel je hud poraz pri Nikopolju ob Donavi leta 1396. Njegova daljša odsotnost iz države je spodbudila prikrite pristaše neapeljskega dvora, ki so obnovili svoje delovanje. S t.i. krvavim saborom v Križevcih leta 1397, ki se je končal z ubojem bana Štefana Lackovića (Ladislav Neapeljski ga je imenoval za svojega namestnika), se je začelo drugo obdobje upora. Na čelu gibanja proti budimskemu dvoru je bil bosenski veliki vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić. Ogrsko–hrvaško plemstvo je leta 1401 zajelo kralja Sigismunda; s tem dejanjem so se razmere popolnoma spremenile. Ladislav Neapeljski je do konca leta 1402 skoraj brez boja zasedel Dalmacijo. Ta uspeh je vplival na obnovo gibanja na Ogrskem in v Slavoniji, čeprav tudi tedaj ni združilo vsega hrvaškega plemstva. Kljub odporu velikašev se je Ladislav v začetku avgusta 1402 v Zadru okronal za ogrsko–hrvaškega kralja. Sigismund se je medtem rešil iz zapora in je kmalu z lahkoto obvladal gibanje na Ogrskem. Od tedaj se je boj nadaljeval s spremenljivo srečo vse do leta 1408, težišče pa je bilo v Bosni.

Katedrala v Šibeniku, posvečena sv. Jakobu, spada med najlepša in originalna dela domačih arhitektov in kamnosekov v Dalmaciji. Zgrajena je bila sredi 15. stoletja. Največ sledi na njej je pustil Jurij Dalmatinec, eden največjih dalmatinskih arhitektov, ki se je uveljavil tudi v Italiji. Dokončal jo je Nikola iz Firenc. Na njej se prepletata dva stila, beneška cvetna gotika in renesansa.

Maske na katedrali v Šibeniku. Jurij Dalmatinec je najlepše kiparske dele na katedrali izdelal sam. Občudovanja je vredno njegovo delo v krstilnici. Sprašujemo se, kako je mogel mrtvemu kamnu dati navdih življenja. Apside so okrašene z vencem različnih glav. Tako je ovekovečil svoje rojake, meščane Šibenika.

Bilo je dovolj notranjih in zunanjih vzrokov, da se je v dalmatinskih komunah pojavila misel o beneški zaščiti. Ko je Sigismund leta 1408 s križarsko vojsko zlomil Bosno in zasedel otok Rab, je bilo uporniško gibanje dokončno strto. Benetke so se odločile, da sprejmejo ponudbo Ladislava Neapeljskega, ter so za 100 000 dukatov kupile od njega vso posest in pravice do Dalmacije. Trdovratni odpor Šibenika je leta 1411 sprožil beneško–ogrsko vojno za posest nad dalmatinskimi mesti; trajala je do leta 1420. Boj mestnega »puka« s plemstvom je vplival tudi na te dogodke. Vojna se je dejansko končala tako, da so splitski plemiči predali mesto med drugim tudi pod pogojem, da nova oblast ne bo dvignila nobenega »pučana« v plemiške vrste ali med člane velikega sveta.

Beneški obroč je vzel Dalmaciji in Hrvaški temeljni pogoj za nadaljnji gospodarski razvoj. Središče narodnega gibanja in tudi hrvaško ime se je začelo od 15. stol. vedno bolj pomikati v Panonsko nižino.

Sigismundova vlada, ki je trajala celih 50 let (1387–1437), je omogočila obnovo oligarhične oblasti, kakršna je bila v času

bribirskih knezov. Velika posest krških knezov je dajala starešini rodu Nikolaju, ki se je prvi imenoval Frankopan, potrebna sredstva za obsežne akcije. Frankopani so imeli nevarne tekmece v celjskih grofih, ki so kot Sigismundovi sorodniki (Sigismund se je poročil z Barbaro, hčerko Hermana II. Celjskega) zavladali v Slavoniji (podeljena jim je bila banska čast). Nasprotniki Celjanov so bili bratje Talovci. Med temi velikrškim rodbinami so imeli Celjani največ možnosti, da se politično popolnoma osamosvojijo. Leta 1454 so poleg banske časti v Slavoniji pridobili še naslov hrvaško–dalmatinskih banov. Do leta 1456 so zavladali nad vsemi mesti južno od Velebita, razen nad Klisom. Poleg Celjanov so v Hrvaški igrali še vedno pomembno vlogo blagajski knezi, ki so se z njimi tudi borili za oblast. Knezi Zrinski so šele polagoma dobivali veljavo. Prevlada omenjenih fevdalnih rodbin v hrvaških deželah, med katerimi ni bilo niti ene dovolj močne, da bi druge podredila svojemu gospostvu in se dalj časa upirala kralju, je imela hude posledice. Fevdalna anarhija je zelo škodovala zlasti trgovini in gospodarstvu dalmatinskih mest.

Neurejene razmere na prestolu, ki so trajale več kot pet desetletij, so pospešile oslabitev kraljeve oblasti v korist stanovskim ustanovam (sabora, županijskih skupščin). Od tega je imelo največ koristi visoko plemstvo. Sigismundu, ki je bil večji del svojega življenja izven države, je sledil kratek čas zet **Albreht Habsburžan** (1438–1439), nato je prišel na prestol poljski kralj **Vladislav** (1440–1444), ki je padel pri Varni v bitki s Turki. Nasledil ga je mladoletni Albrehtov sin **Ladislav Posthumus** (posmrtni, 1444–1458). Prav zaradi takšnih razmer na prestolu so se ogrske in hrvaške dežele tedaj vedno bolj približevale avstrijskim in češkim. Obenem je prišlo tudi do prvih turških vpadov, ki so bili posledica prodiranja Turkov v Bosni.

OKREPITEV TUJE OBLASTI V ISTRI

Po boju za zaokrožitev dinastičnih teritorijev, ki je potekal v Istri od 10. do 14. stol., so si cerkveno zemljo prisvojili svetni fevdalci (devinski gospodje, goriški grofje). Oglejski patriarh je po letu 1208 sicer vnovič dobil pravice istrskega mejnega grofa in s tem vrhovno oblast nad vso Istro, toda nad Istro se je od zahoda že uveljavljala moč Beneške republike. Ta je že v 12. stol. silila zahodna obrežna mesta k sklepanju t.i. zavezniških pogodb (Koper 1145, Piran 1150). Pritisk novih fevdalnih gospodarjev in njihovih namestnikov, ki so želeli povečati pravice pri imenovanju mestnih funkcionarjev, je sililo istrske komune k temu, da so začele pod vplivom Sredozemlja razvijati večjo avtonomijo. To je pospešilo v komunah težnjo po naslonitvi na Benetke kot oporišču mestne samouprave. V drugi polovici 13. stol. je večina mest na zahodni obali severno od Rovinja sprejela beneško nadoblast (Koper 1279, Piran 1283).

V letih 1279–1291 je prišlo do večkratnih bojov republike z oglejskim patriarhom in goriškimi grofi, ki so se končali z mirom v Trevisu leta 1291. Patriarh je ohranil Milje in večino ozemlja med Koprom in reko Mirno, južni del polotoka s Puljem in Labin z delom doline reke Raše, poleg tega še navidezno fevdalno nadoblast nad fevdi na Krasu in nad polotokom, Benetke so imele pod seboj zahodno obalo med Rovinjem in Koprom, goriški grofje pa pazinsko knežijo. Polotok je bil tedaj že razdeljen v Istrsko marko (pod patriarhom) in Istrsko grofijo (Pazin). Rešitev je bila le začasna in oglejska oblast se je postopno manjšala. Leta 1419–20 so Benetke uničile patriarhovo posvetno oblast in v Istri zavzele skoraj vso posest.

Po bojih med Beneško republiko in Habsburžani za dežele ob severovzhodu zgornjega Jadrana od sredine 14. do začetka 16. stol. je bil razpad Istre že očiten. Kras je postal sestavni del Kranjske, Pazinska knežija Kranjski »pridružena dežela«, Trst avtonomno mesto pod Habsburžani, mesta iz Istrske marke pa so bila posamič podrejena beneškim centralnim organom in niso imela skupne deželne uprave.

Posamezna območja so imela bistveno različno notranjo ureditev, kar je bilo posledica srečevanja dveh tipov fevdalnega reda na teh tleh od frankovske vlade naprej.

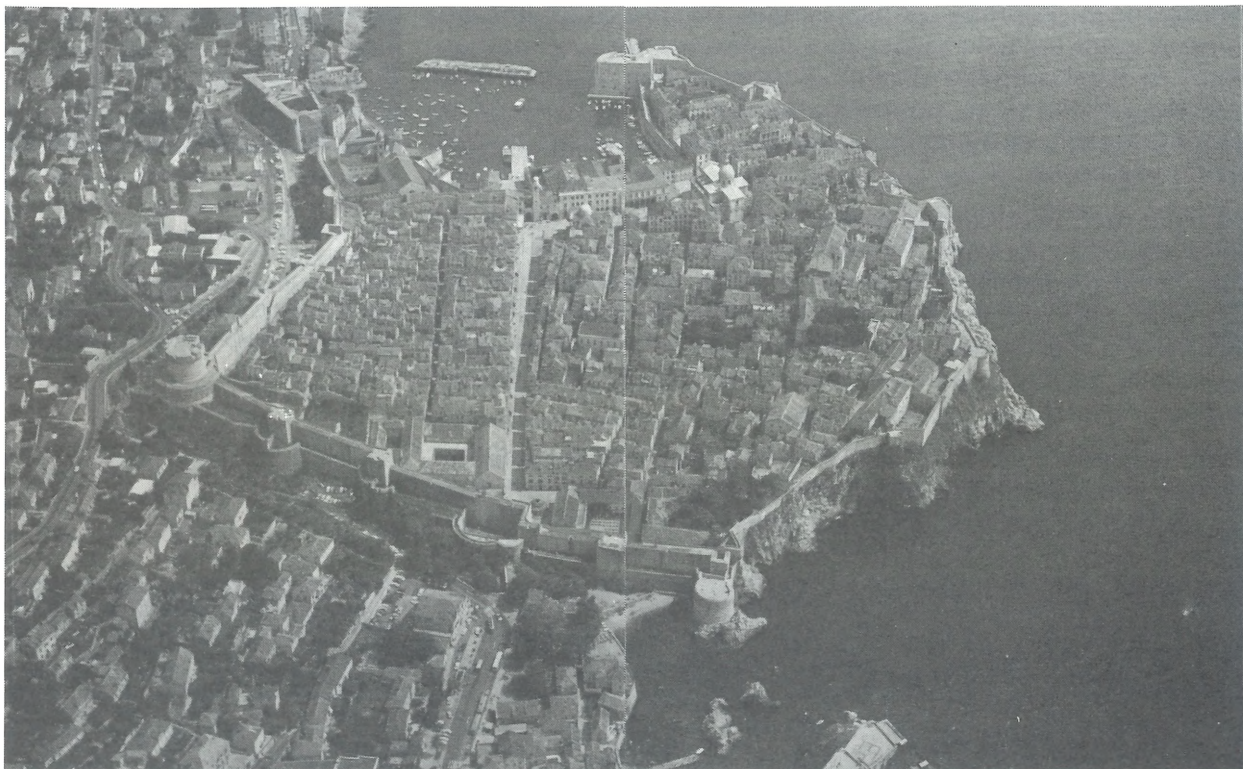

Romanska hiša iz Poreča. Razvite posvetne arhitekture iz obdobja romanike se je le malo ohranilo. Hiša v Poreču je iz začetka 13. stol. in je edinstven objekt z izrazitim lesenim hodnikom vzdolž drugega nadstropja in z majhno, tipično romansko, biforo v prvem nadstropju.

Mrtvaški ples (freska, cerkvena sv. Marije, Škriljine pri Beranu v Istri). Slikar Vincenc iz Kastva je leta 1474 naslikal poleg fresk Poklonitev treh kraljev in Kolo sreče zelo zanimiv Mrtvaški ples. Freska prikazuje enakost ljudi pred smrtjo, ne oziraje se na starost, poklic ali stan. Smrt vodi predstavnike vseh družbenih slojev, cesarja in kralja, viteza in škofa, trgovca in berača. Na slikah so domači istrski mojstri prikazovali zgodovinsko pokrajino in motive, ki so bili blizu ljudskemu okusu.

DUBROVNIK OD NASTANKA DO 15. STOLETJA

Obzidje in urbanistična zasnova Dubrovnika. Primer načrtno izgradnje srednjeveškega mesta, organsko zaočkrožene celote. Na desni je nad morjem pozidan nekdanji otoček Lave, kjer je bilo prvotno naselje. Ravna osrednja ulica Placa, nasut morski rokav, ločuje stari del mesta od novega, ki se je razvil ob ulici Prijeko na levi strani pod hribom Srd. Do spojitve obeh delov je prišlo med 10. in 13. stoletjem. Padeč Konstantinopla leta 1453 in naglo turško prodiranje proti zahodu sta Dubrovčane prisilila k intenzivnejšemu utrjevanju mesta in zavarovanju pristanišča. Stari deli obzidja so se izkazali za nezadostne. V ta čas sodi zamisel o enotnem sklenjenem obzidju, ki bi v celoti obdalo mesto z vseh strani. Obzidje je v celoti preživelo potres leta 1667.

Arheološke raziskave v dubrovniški regiji pričajo o nepretrgani naseljenosti tega prostora od prazgodovine dalje. Dubrovniški okoliš je stopil v zgodovino z ustanovitvijo grške kolonije Epidavrum na mestu današnjega Cavtata, ki je pod Rimljani postalo polnopravno mesto – civitas. O pomenu tega mesta v poznejših stoletjih govori tudi obstoj škofije, omenjene leta 530. Epidavrum je pri nastanku Dubrovnika odigral odločilno vlogo. Zaradi že ne povsem osvetljenih okoliščin je namreč že v pozni antiki propadel, njegov položaj v regiji pa je domnevno že v dobi bizantinskega cesarja Justinijana (6. stol.) prevzel prvotni Dubrovnik. O tem, da je mesto nastalo kot naslednik Epidavruma, govori staro izročilo. Že anonimni ravenski geograf iz 7. stol. navaja »Epidaurum id est Ragusium« (Epidavrum, se pravi Dubrovnik). Še določnejše je poročilo iz spisa O narodih bizantinskega cesarja Konstantina Porfirogeneta iz 10. stol. Mogoče pa ga je razlagati, da so Dubrovnik ustanovili prebivalci Epidavruma, potem ko so se v začetku 7. stol. pred uničujočim navalom Slovanov razbežali in se umaknili na manj dostopne strmine. Zatekli so se na morsko čer Ragusium in na dva utrjena kraja v Župi, Spilan in Gradac. Te utrjene točke so imele strateški pomen in so branile Epidavrum pred vpadi barbarov. Romanski toponimi v okolici Ragusiuma

pričajo, da so romanski prebivalci ostali na svojih posestvih tudi po slovanskem prodoru na Jadran. Od sredine 7. stol. se je razvijalo mesto Ragusium, ki se je razširilo po prihodu beguncev iz razrušene Salone (Solina).

Nova zgodovinska dognanja kažejo, da je treba nastanek Dubrovnika postaviti še v pred slovanski čas. Glede na toponim Ragusium (morska čer), ki ni romanskega, marveč ilirskega porekla, priča, da je šlo za ilirsko naselbino, ki najbrž ni nikoli povsem propadla. Začetek samega mesta bo bržkone treba povezati z domnevno obmorsko postojanko v dobi cesarja Justinijana v 6. stol. V zadnjem času odkriti temelji velike starokrščanske bazilike na lokaciji današnje katedrale vsekakor govore o obstoju pravega mesta, ne glede na to, kdaj je bil Epidavrum v resnici razrušen in kdaj so škofijski sedež od tod prenesli v Ragusium. Domnevajo, da je bil najstarejši del Ragusiuma okoli trdnjave–kaštela Lave na zahodnem koncu južnega obrobja mesta nad morjem; naselbina se je od tod širila proti vzhodu in najkasneje v 10. stol. zajela tudi današnjo Pustijerno, kjer že Konstatin Porfirogenet omenja cerkev sv. Štefana.

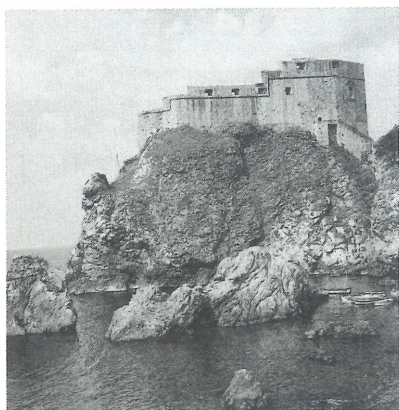
Današnji obseg je stari Dubrovnik dosegel nekako med 10. in 13. stol. Ob vznožju kaštela je začelo rasti predmestje, burgus, katerega prihodnost je zagotavljala živahna obrtna in trgovska dejavnost. Sledilo je postopno zasipavanje morskega rokava, ki je mesto ločil od kopnega, s tem pa so se odprle možnosti za razširitev naselbine proti severu. Če sodimo po tamkajšnji cerkvi sv. Nikolaja, ki še nosi značilnosti predromanike, segajo začetki današnjega Prijeka v 11. ali vsaj 12. stol. Svojo pravilno mrežo ulic pa dolguje Prijeko šele načrtni regulaciji po požaru mesta leta 1296. V 13. stol. je z zasipanjem Luže in ureditvijo novega pristanišča nastalo tudi novo upravno središče mesta, kastrum, sedež civilne oblasti, arzenal in carinarnica, ki je bilo prostorsko povezano s starim cerkvenim središčem okoli katedrale.

Tako se je postopno izoblikovalo naselje, ki je obsegalo približno današnjo površino Dubrovnika znotraj obzidja. Steber oblasti so postali ostanki staroselcev iz Epidavruma, njihovo ohranitev pa je omogočilo pomlajevanje z romanskimi in grškimi priseljenci iz okoliških krajev. Romanski toponimi v okolici Ragusiuma pričajo, da je romanski živelj ostal na svojih posestvih tudi po slovanskem prodoru na Jadran. Kljub temu je proces slavizacije kmalu zajel tudi Dubrovnik. Začel se je že v 11. stol., do konca 13. stol. pa so bili Slovani že večinsko prebivalstvo, tudi velik del plemstva je bil slovanski. Slovanska oblika imena Dubrovnik se je pojavila šele v 12. stol. Izhajalo naj bi iz staroslovanskega korena *dabr'*–*dubr'* (hrast) ali pa iz besede (epi)daurinov (to je novi Epidaver).

Dubrovnik je imel prednost pred drugimi dalmatinskimi mesti, ker se na obalnem področju od Splita do Kotora ni obnovilo nobeno večje naselje. Južnoslovanske države v njegovem zaledju se do 12. stol. niso toliko razvile, da bi se jim posrečilo

Ostanki bizantinske (7.-8. stol.) in prvotne romanske katedrale s predromanskimi freskami (zač. 11. stol.) pod podom današnje dubrovniške stolpnice. V zadnjem času (po potresu leta 1979) odkriti temelji velike starokrščanske bazilike na lokaciji današnje katedrale vsekakor dokazujejo, da je obstajalo pravo mesto mnogo prej, kot so domnevali doslej.

Trdnjava Lovrijenac. Samostojno stoječa trdnjava je branila zahodni del Dubrovnika in mesta pred Benečani. Gradnja je trajala do konca 16. stol. Kako so Dubrovčani cenili svobodo, pove napis, ki so ga vklesali nad vhom v trdnjavo: "Svoboda ni naprodaj za vse zlato na svetu."

vključiti mesto v svoj okvir. Bizanc je tudi po naselitvi Slovanov ob Jadranskem morju ohranil tolikšno moč, da je lahko obnovil svoje gospostvo nad skoraj celotnim pasom vzhodne jadranske obale. V drugi polovici 9. stol. je Bizanc povezal dalmatinska mesta in otoke v upravno enoto – temo Dalmacijo. Kmalu je južni del te bizantinske teme postal posebna upravna enota s sedežem v Dubrovniku, kar je pripomoglo, da je mesto postopoma dobilo vodilno gospodarsko in politično vlogo. Razen krajših prekinitev, ko je leta 1000 prišlo pod Benečane, v letih 1081–1085 in 1186–1190 pa pod Normane, je bizantinska oblast trajala do začetka 13. stol.

Kako je v podrobnostih potekal razvoj Dubrovnika od 7. do 12. stol., ni mogoče rekonstruirati zaradi nepopolnih virov. Prve vesti so šele iz 9. stol., in sicer ga omenjajo v zvezi z arabskimi obleganji 866 in 867. Kot močno zgrajeno oporišče je imel svoje ladjevje; z njim je prevažal Hrvate, ki so sodelovali pri obleganju Barija. Ugodna lega ob Jadranu, povezanost s Sredozemljem in gospodarski napredek južnoslovanskih dežel v zaledju so mu nudili izredne možnosti razvoja. Odločilna je postala posredniška vloga v trgovini med zaledjem in sredozemskim tržiščem. Na tej osnovi se je razvijala uprava dubrovniške srednjeveške komune. Leta 1181 se Dubrovnik prvič omenja kot »*communitas Ragusina*« (dubrovniška občina). Tedaj so bile že določene meje njenega ozemlja. Raztezala se je od Župe na vzhodu do vasi Zaton na zahodu, torej približno 10 km na vsako stran mesta. To ozemlje se je imenovalo *Astarea* (kopno). Na morju pa so komuni pripadali tako imenovani Elafitski ali Jelenji otoki (Koločep, Lopud, Šipan in Lokrum).

Dubrovnik je bil že tedaj živahno križišče kopenskih in pomorskih poti, kar je dosegel s široko mrežo pogodb o trgovini in plovbi. Leta 1186 je mesto sklenilo trgovsko pogodbo s srbskim velikim županom Štefanom Nemanjo. Pogodba z bosenskim banom Kulinom leta 1189, ki je prva ohranjena listina, pisana v srbskem jeziku in cirilici, je bila hkrati obrazec trgovske pogodbe, kakršno so hoteli Dubrovčani vsiliti vsem deželam v zaledju. Zagotoviti so si namreč hoteli čim popolnejši monopol za uvoz soli v te dežele. Glede pomorske trgovine in plovbe pa je bil Dubrovnik v sporu z Benetkami, ki so si vse bolj uspešno prizadevale doseči prevlado v jadranski trgovini. Zato so se Dubrovčani začeli povezovati z dalmatinskimi in italijanskimi mesti. Skleпали so trgovske pogodbe o prijateljstvu in sodelovanju. Razvitost njihove pomorske trgovine potrjuje izjava arabskega potopisca Idrisija, ki je leta 1153 zapisal, da »prebivalci Dubrovnika, delavni in bojeviti Dalmatinci, imajo brodovje in daleč plovejo«.

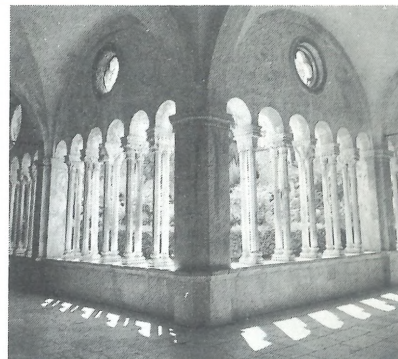
Pri tako uspešnem pomorstvu se je v Dubrovniku zelo zgodaj razvilo ladjedelništvo in tudi druge obrti v zvezi s predelavo lesa. Tesarska obrt je bila razvita tudi zato, ker so bile zgradbe v Dubrovniku večinoma lesene. Razširjena pa je bila tudi kovaška obrt. V 11. stol. so v Dubrovniku izdelovali emajle. V obdobju bizantinske in normanske nadoblasti se je razvila določena stopnja samouprave. Narodna skupščina – predstav-

nica »celotnega naroda« – je kot politični in državni dejavnik potrjevala pomembne sklepe (na primer meddržavne pogodbe). Toda gospodarski razvoj je že ustvaril podlago za družbeno razslojevanje med dubrovniškim prebivalstvom. Nobiles–plemstvo se prvič omenja že v 11. stol., od sredine 12. stol. pa so bili patriciji svetovalci predstavnikov bizantinske oziroma normanske oblasti, sodniki in sploh člani mestne uprave.

Benetke so stopile v 13. stol. kot nesporno prva in najbogatejša sredozemska pomorsko–trgovska sila. Benečani so izkoristili četrto križarsko odpravo za svoja osvajanja ter so v tem vojnem pohodu 1204/05 zagospodarili nad vsemi mesti od Kvarnerja do Črne gore. Beneška nadvlada je za Dubrovnik pomenila prekinitev ugodnega razvoja gospodarske in politične neodvisnosti v zadnjih desetletjih 12. stol. Benetkam je uspelo z nasilnim oviranjem in omejevanjem pomorsko–trgovskega razvoja Dubrovnika pridobiti izključno pravico do jadranske trgovine. Nasprotno pa se je dubrovniška kopenska trgovina tudi poslej razvijala neovirano, izven dosega Benetk. Benečani so jo do neke mere celo podpirali, saj je krepila njihovo pomorsko trgovino na Jadranu. Dubrovčani so ohranili in celo širili trgovske in politične zveze s južnoslovanskimi državami v zaledju, predvsem s Srbijo in Bosno. Ti dve državi sta se takrat gospodarsko zelo okrepili, predvsem na račun intenzivne rudarske proizvodnje. Odpirali so bogate rudnike srebra, zlata in svinca. Delež Dubrovčanov pri izkoriščanju rudnega bogastva je bil izredno velik. Glavno izvozno blago iz zaledja je bilo: živina in živinorejski proizvodi, krzno, vosek, lesni proizvodi, rudarski proizvodi in sužnji. Uvozno blago pa so sestavljali: tekstil, vino, olje, dišave in začimbe, nakit, usnjeni izdelki, orožje in predvsem sol. Struktura trgovske menjave je ostala nespremenjena tudi v naslednjih stoletjih. V boju za obstanek so morali Dubrovčani premagati številne težave in ovire. Viri za življenje so bili na kamnitem ozemlju zelo omejeni in nezadostni. Dubrovniški odposlanci so nekoč izjavili ogrskemu kralju: »Ne moremo živeti, če ne trgujemo.« Posredniška trgovina med gospodarsko zaostalim Balkanom in razvitimi italijanskimi mestnimi komunami je pomagala Dubrovčanom, da so obogateli.

Dubrovnik se je večkrat uprl Benetkam, kar dokazuje pogosto sklepanje pogodb. Pakt iz leta 1232 jasno razkriva sistem in obseg gospostva, ki so ga hotele Benetke vsiliti Dubrovčanom: kumuna je morala sprejeti za kneza Benečana, ki ga je določil dož; periodično zvestobo so mu morali priseči vsi Dubrovčani, starejši od 13 let; sodelovati so morali v beneški mornarici in poslati vsako leto v Benetke 12 talcev iz plemiških rodbin.

Zaradi upiranja dubrovniškega plemstva je Benečanom uspelo le delno uveljaviti omenjeno nadoblast. Kljub temu je bil sistem mestne uprave urejen po beneškem vzoru. Vodilno vlogo je imel knez–Benečan, katerega mandat je trajal dve leti. Vsi organi oblasti so bili pri volitvah skoraj v celoti odvisni od kneza. Uzakonitev statuta iz leta 1272 je sicer utrdila suverene pravice kneza in sistem mestne uprave, hkrati pa je odražala

Križni hodnik in atrij v frančiškanskem samostanu v Dubrovniku. Nov zagon v umetnostnem ustvarjanju so v Dubrovnik prinesli novi beraški redovi, frančiškani in dominikanci, v 13. stol. Frančiškanski samostan je bil ustanovljen v prvi pol. 13. stol. na Pilah zunaj obzidja, vendar so ga dali Benečani pred izbruhom vojne s Srbi leta 1317 porušiti in prenesti v mesto, kjer še danes straži zahodni del Place. Samostan in cerkev malih bratov je najbolje ohranjeni arhitektonski kompleks iz 14. in 15. stol. v Dubrovniku. Cerkev je zgrajena po načelih enostavnih gotskih frančiškanskih enoladijskih cerkva, na njeni enolični fasadi pa izstopa bogato okrašen poznogotski portal, ki sta ga izdelala brata Leonard in Petar Petrović. Posebnost samostanskega kompleksa je križni hodnik, zgrajen v zapoznelem prehodnem romansko-gotskem slogu. Kamnito okrasje heksafore je v drugi četrtini 14. stol. izdelal klesar Mihoje Brajkov iz Bara. Na kapitelih pozor nost zbujajo groteskni izrazi človeških in živalskih glav ter različnost rastlinskih motivov.

Palača Sponza je bila glavno trgovsko in finančno središče srednjeveškega Dubrovnika. Zgrajena je bila v letih 1516 do 1521 po modelu domačega gradbenega mojstra Paskoja Miličevića. Palačo so po Miličevićevi smrti postavili domači stavbeniki iz družin Petrovičev in Andrijičev v značilnem, optično učinkovitem sožitju renesanse (preddverje in drugo nadstropje) in gotike (prvo nadstropje z velikim tridelnim oknom v sredini). Ime Sponza do danes ni pojašnjeno. Nekateri domnevajo, da je v zvezi z vodnjakom, ki je bil na tem mestu izkopen že leta 1311. Naziv Divona (od italijanske besede dogana) se je uporabljal od 17. stol. dalje. V Sponzi so bili nameščeni: carinarnica, urad za tehtanje in ocenjevanje trgovskega blaga, skladišča, kovnica denarja in državna blagajna. Nekaj časa je bila v njej višja šola, pa tudi sedež učenih akademij. Danes je v njej nameščen arhiv Dubrovnške republike, eden najbogatejših in najbolj urejenih arhivov.

krepitev politično–pravnega položaja plemstva. Vrhunec tega razvoja je bilo tako imenovano zapiranje Velikega sveta: popis vseh članov, ki so že bili v okviru tega organa oblasti, kot tudi onih, ki so jih takrat še sprejeli. Krog plemstva je bil zaprt in točno določen. Preostalo mestno prebivalstvo, pučani, nikakor ni bilo enotna družbena skupina. Večino so sestavljali obrtniki, trgovci, mornarji, težaki. Toda kmalu so se izločili posamezniki, ki so obogateli s trgovino in obrtjo. Organizirali so se v bratovščine. V 14. stol. je nastala bratovščina Antuninov, trgovcev, ki so trgovali na območju Balkanskega polotoka, v 16. stol. pa bratovščina Lazarinov, trgovcev, ki so trgovali v Levanti. Čeprav so v vsem spominjali na bogato buržoazijo zahodnoevropskih dežel, niso imeli nikakršnega vpliva na vodstvo mestne uprave. Dvojnost v vrstah mestnega prebivalstva in posebnost plemstva, ki je bilo po gospodarski dejavnosti enako pravi buržoaziji, sta ovirali nastanke enotnega meščanskega razreda. To je eden glavnih vzrokov, da je dubrovniško plemstvo brez večjih težav in sporov obdržalo svojo oblast do propada Dubrovnške republike.

Položaj kmečkega prebivalstva je bil zelo raznolik. Na prvotnem dubrovniškem ozemlju in otokih so prevladovali kmetje svobodnjaki, vendar so se uveljavili kolonatski odnosi. Na območjih, ki so jih Dubrovčani pridobili z nakupi (Pelješac, Konavli), pa so se ohranili podložniški odnosi. Vse do začetka 15. stol. so v Dubrovniku trgovali s sužnji, mnoge med njimi so zaposlovali v gospodinjstvih.

V statutu iz leta 1272 in tudi v dodatkih najdemo številne odredbe o izgradnji mesta. To so racionalne in praktične odredbe v zvezi z urbanistično zasnovo, ki kažejo izreden smisel za delovanje mestne celote. Po požaru, ki je leta 1292 opustošil velik del mesta, so začeli graditi nove kamnite hiše, o čemer pričajo podatki o številnih graditeljih in kamnosekih v drugi polovici 14. stol. Gradnja lesenih hiš je bila leta 1370 prepovedana. Med javnimi zgradbami je treba omeniti obnovo in dograditev dubrovniškega obzidja in utrd, tlakovanje nekaterih ulic, gradnjo nove katedrale ter frančiškanskega in dominikanskega samostana.

Pri urejanju zdravstvenih, sanitarno–higienskih in socialnih problemov, značilnih za srednjeveško urbano okolje, je bila dubrovniška komuna že sredi 14. stol. pred mnogimi evropskimi mesti. Dubrovčani so začeli že zelo zgodaj skrbeti za zdravstveno varstvo, zlasti za obrambo pred epidemijami. Zdravstvena služba se je razvijala hkrati z urejanjem higienskih razmer. Prvi podatek o zdravniku v Dubrovniku je iz leta 1280. Sredi 14. stol. je obstajala že nekakšna bolnica. Med prvimi v Evropi so uvedli karanteno za popotnike in tuje trgovce in zgradili velik lazaret. Trgovino z zdravili omenja že dubrovniški statut leta 1272. Posebna znamenitost je lekarna, ki deluje v okviru frančiškanskega samostana od 1317 in je po neprekinjenem delu ena najstarejših lekarn v Evropi.

Dubrovnik je širil ozemlje z nakupovanjem. Nekako sredi 13. stol. je dobil otok Lastovo, ki je prostovoljno prešel pod njegovo

oblast. Leta 1333 je izkoristil krizne razmere v srbski državi in z listino srbskega kralja Dušana pridobil proti plačilu letnega davka mesto Ston in polotok Pelješac/Rat. V to prodajo je privolil tudi bosenski ban Stjepan II. Kotromanić. Dubrovčani so takoj pričeli organizirati oblast in z obsežnimi utrdбами zaščitili pristop do Stona, solin in Pelješca s kopnega. Car Uroš I. je leta 1357 odstopil Dubrovčanom dolg pas ozemlja ob srbsko–dubrovniški meji, tako da je odtlej potekala meja po vrhovih gora. V drugi polovici 14. stol. je Dubrovnik dokončno utrdil svojo oblast nad otokom Mljetom, ki je bil dotlej v posesti tamkajšnjega benediktinskega samostana, a pod vrhovno oblastjo Srbije. Leta 1399 je bosenski kralj Ostoja prodal Dubrovčanom primorje od Orašca do Stona, s čemer se je stara dubrovniška posest povezala z ozemljem na Pelješcu.

Ko je ogrsko–hrvaški kralj Ludvik I. Anžuvinec osvojil Dalmacijo in z zadrskim mirom leta 1358 prisilil Benečane, da so se ji odrekli, je v novem političnem položaju Dubrovnik dobil priložnost, da uresniči svojo zamisel o samostojnosti. Z višegrajsko pogodbo so Dubrovčani priznali ogrskega kralja za svojega pokrovitelja, njihove obveznosti pa so bile le simbolične. Politična zamisel dubrovniškega plemstva je bila: če bi moral Dubrovnik priznati kako vrhovno oblast, naj bi ta bila čimbolj oddaljena, odnos z njo čimbolj formalen, nuditi pa bi morala čimbolj učinkovito zaščito. V zvezi s tem se je razvijala dubrovniška diplomacija, ki je bila znana po svoji iznajdljivosti in spretnosti. Pravico, da nudijo azil preganjanim, so imeli za enega glavnih temeljev svoje države in dokaz svoje svobode. Ljudski rek, zapisan že leta 1440, pravi: »Tudi preganjan zajec se zateče v Dubrovnik.«

Zaradi novih političnih razmer na Jadranu in trdne gospodarske povezave z državami v balkanskem zaledju je dubrovniško pristanišče postalo glavna izvozna in uvozna postojanka balkanske kopenske trgovine. Dubrovnik je dobil vzdevek vrata

Kip sv. Vlaha (Blaža), srebrn in pozlačen, je edini predmet, ki se je ohranil iz stare cerkve po požaru leta 1706. Kip je delo domačih zlatarjev in je bil izdelan sredi 15. stol. Svetnik, zavetnik mesta Dubrovnika, drži v rokah model mesta, kakršno je bilo pred katastrofalnim potresom leta 1667.

Prepis dubrovniškega statuta (1272). Original se ni ohranil, vendar je znan po prepisu v dveh kasnejših redakcijah. V Dubrovniškem arhivu hranijo prepis iz leta 1430 in je bogato iluminiran. Miniatura sv. Vlaha je delo dubrovniškega slikarja Ivana Ugrinovića.

Balkana. Pod zaščito Ogrske je vedno bolj naraščala pomorska trgovina, saj je cerkveni koncil v Baslu leta 1433 dovolil Dubrovčanom trgovati z »neverniki«. V pomembnejših rudarskih ali trgovskih središčih in ob karavanskih postajah na Balkanu so Dubrovčani kmalu ustanovili kolonije, ki so jim načelovali konzuli. Iz praktičnih razlogov so posvečali veliko pozornost konzularni službi. Konzuli so pri vladarjih in predstavnikih mest branili interese dubrovniških trgovcev. Sedež generalnega konzula za Srbijo je bil od leta 1382 v Prizrenu. Znan je podatek, da je bilo leta 1434 v kolonijah 484 Dubrovčanov. Nekateri dubrovniški trgovci so bili vrsto let zdoma in so trgovali po balkanskem zaledju.

Pod Ogrsko je postal Dubrovnik suverena država. Oblike upravne ureditve so ostale nespremenjene, spremenila pa sta se vsebina in pomen organov oblasti. Veliki svet je obdržal zakonodajno oblast in volil druge organe oblasti. Okrepila se je vloga senata ali sveta naprošenih (članstvo je bilo dosmrtno), ki je postal nekakšna vlada Republike. Mali svet, ki je štel 11 članov, pa je bil izvršilni organ. Od leta 1358 je veliki svet volil kneza iz vrst senatorjev in omejil njegov mandat na mesec dni; plemstvo se je balo, da bi se človek s tako funkcijo, ki bi trajala dlje kot mesec dni, lahko vsilil državi in se polastil oblasti. Čeprav je bil knez obdan z velikim sijajem, je bil v resnici jetnik države, saj ni smel zapustiti dvora brez spremstva. Sprejemal je tuje poslanike, čuval mestne ključe in državne pečate ter opravljal sodno oblast v nepomembnih zadevah. Od začetka 15. stol. je imel Dubrovnik status aristokratske republike.

Dubrovčani so sicer dajali prednost trgovini in pomorstvu ter so bili predvsem praktični ljudje, a so veliko skrb posvečali šoli in izobrazbi. Zavedali so se, da nepismen človek kaj slabo gospodari in trguje. Že v 14. stol. je bila v Dubrovniku nekakšna osnovna šola s stalno zaposlenim učiteljem. V začetku 15. stol. je hotelo plemstvo omogočiti svojim otrokom širšo in solidnejšo izobrazbo ter jih usposobiti ne le za praktične trgovske posle, ampak tudi za znanost in kulturno delo nasploh. Zato je leta 1435 veliki svet sprejel sklep o reformi šole in njeni razdelitvi na nižji in višji oddelek. V višjem oddelku so se učenci učili klasične jezike, logiko, matematiko in druge predmete višje izobrazbe. Sposobne mladeniče so pošiljali na šolanje v Italijo.

Politične razmere v Dalmaciji so se v začetku 15. stol. poslabšale zaradi ponovne podreditve dalmatinskih mest Benečanom, poslabšal pa se je tudi položaj južnoslovanskih držav na Balkanu zaradi pritiska turških osvajalcev. Dubrovnik pa je, nasprotno, prav tedaj dosegel svoj največji gospodarski, politični, teritorialni in kulturni razcvet. Politika do sosedov je bila aktivna, njen cilj pa je bil razširitev ozemlja. Leta 1419 je Dubrovnik kupil od bosenskega fevdalca Sandalja Hranića vzhodni del župe Konavli, leta 1426 pa od bosenskega fevdalca Radosava Pavlovića njen zahodni del s Cavtatom. Vsekakor je bil Dubrovnik edino dalmatinsko mesto, ki je v zaostrenih razmerah 15. stol. ohranilo in celo povečalo obseg. Računajo,

da je v mestu konec 15. stol. živel od 5000 do 6000 prebivalcev, na celotnem ozemlju Dubrovniške republike pa 20 000 do 25 000 prebivalcev.

Že od prvih desetletij 15. stol. je dubrovniška trgovina izgubila pretežno posredniško naravo. Pomemben predmet lastne proizvodnje je postalo tudi dubrovniško sukno. Vlada je na razne načine podpirala razvoj manufakture sukna. V začetku 15. stol. so Dubrovčani poklicali iz Italije dva mojstra, Pavla Cornela in njegovega polbrata Petra Pantello, ki sta z vlado sklenila desetletno pogodbo in organizirala proizvodnjo kvalitetnega sukna. Leta 1416 je začela v Dubrovniku delovati prva sodobna manufakturna proizvodnja sukna na Balkanu. Iz beležke nekega sodobnika zvedemo, da je bila letna proizvodnja v štiridesetih letih 15. stol. okrog 4000 bal sukna (1 bala je znašala od 25 do 50 metrov). Proti koncu 15. stol. je zaradi konkurence tujega sukna in pomanjkanja surovin začela proizvodnja domačega sukna propadati. Za izvoz so bili poleg suknarstva pomembni tudi zlatarstvo, steklarstvo in ladjedelništvo.

Ob koncu 15. in v 16. stol. je dubrovniška vlada poskrbela za boljšo tehnično ureditev solin v Stonu in za večji zaslužek zaposlenih. Prodajo soli so v 15. stol. prenesli v bližino Malega Stona, kjer so že leta 1581 zgradili veliko skladišče soli.

Dubrovnik je bil pomembno denarno središče. K napredku gospodarstva je prispeval tudi dubrovniški denar, ki je bil kot plačilno sredstvo na zelo dobrem glasu. Od konca 13. stol. so v Dubrovniku kovali srebrni in bakreni denar. Glede na vrednost in velikost so imeli dubrovniški novci različne nazive: minca, folar, perpera, dukat. V Republiki so se zelo zgodaj začele uvajati najrazličnejše kapitalistične oblike gospodarstva. Imeli so kreditno poslovanje (proizvodno-trgovski in potrošniški krediti), uvajali so dvojno knjigovodstvo, poslovali so z menicami, menjavali tuj denar ter se zelo zgodaj ukvarjali z zavarovanjem ladij in blaga. Ustanavljali so trgovske družbe, katerih cilj je bil razširitev poslovanja z združevanjem kapitala, a še pogosteje investiranje denarja ali trgovskega blaga pri neenakem vlaganju. Prave banke v Dubrovniku sicer ni bilo, vendar je to nalogo do neke mere prevzela državna blagajna. Vladarji in plemiči iz Srbije in Bosne so svoj denar in dragocenosti pogosto hranili v dubrovniški državni blagajni. Vloženi denar je dubrovniška vlada izjemoma obrestovala s 5-odstotnimi obrestmi. Zato ni presenetljivo, da je prav iz vrst dubrovniških trgovcev izšel človek, ki je veliko prispeval h gospodarski teoriji. To je bil Benko Kotruljević, eden glavnih gospodarskih strokovnjakov neapeljskega kralja. Svoje poglede na trgovino je objavil v znamenitem delu O trgovini in popolnem trgovcu.

Ko so se na Balkanskem polotoku pojavili Turki kot zavojevalci srbskih in bosenskih dežel, so imeli Dubrovčani z njimi zelo solidne zveze. Dobili so privilegij za svobodno trgovanje, že od leta 1442 pa so se obvezali, da bodo Turkom dajali letno darilo v višini 1000 dukatov v srebrni posodi. Pozneje so plačevali kolektivni harač, ki se je leta 1481 ustavil na višini 12 500 dukatov.

BOSNA POD DINASTIJO KOTROMANIČEV

POLITIČNI RAZVOJ V 12. STOLETJU

Položaj Bosne se je spremenil, ko se je hrvaška država v začetku 12. stol. spojila z Ogrsko. Bosna je dobila za soseda močno državo, katere vladarji in fevdalci so neprestano težili, da bi si jo čimbolj podredili. Sredi 12. stol. se je kot bosenski ban pojavil slavonski plemič Borić (ok. 1154–1163). Ko je bizantinski cesar Manuel Komnen, zadnji cesar, ki mu je uspelo za kratek čas spremeniti politično podobo Balkana, napadel Ogrsko, je na strani Ogrske kot zaveznik sodeloval tudi ban Borić. Po letu 1163, ko je prišlo do sklenitve miru med Ogrsko in Bizancem, se je ban Borić umaknil na Ogrsko. Ogrski kralj Stjepan III. je kmalu nato poslal v Bosno viteza Gottfrieda iz Meissena z vojsko proti bosenskemu hercegu (po imenu neznan vladar), ki je uspešno opravil svoj posel. Začetki ogrskega prisvajanja pravic na bosenski banat so vezani na to uspešno vojno. Toda zaradi zmage Bizanca nad Ogrsko leta 1167 je tudi Bosna za krajši čas prišla pod bizantinsko nadoblast. Ta sprememba v bistvu ni vplivala na notranje razmere in na nadaljnji razvoj bosenske države. Bizantinska premoč je bila samo začasna in je prenehala z Manuelovo smrtjo.

V času, ko je bila Bosna pod okriljem bizantinske države, se je pojavil ban **Kulin** (1180–1203), po vsej verjetnosti bizantinski vazal. Iz teksta ohranjenega pisma papeškega legata Teobalda, kjer Kulina naslavljajo »magnus banus« (veliki ban), lahko sklepamo, da se je otreseš vazalstva. Od časa vladavine bana Kulina postane bosenska zgodovina jasnejša. Izredno pomemben vir za poznavanje notranjega življenja je Kulinova listina, ki je bila 28. avgusta 1189 namenjena Dubrovniku. S to listino, ki je najstarejša ohranjena cirilska listina, so bili urejeni odnosi med Dubrovnikom in Bosno. Iz sicer kratkega teksta je razvidno, da je obstajala urejena država z vladarjevo pisarno, z vladarjevimi uradniki (čestniki), verjetno predstavniki banove oblasti v župah. Ti so bili verjetno odgovorni za red in varnost na svojem območju. Meddržavna trgovska pogodba z Dubrovnikom kaže tudi na to, da je proizvodnja v Bosni napredovala do stopnje, na kateri se je lahko odvijal obsežnejši blagovni promet. Da bi pritegnili v deželo dubrovniške trgovce, jih je ban oprostil vseh dajatev (mitnin, cestnin), sprejel pa bi darilo, ki bi mu ga trgovci poklonili. Iz tega časa je ohranjen tudi prvi umetnostni spomenik. Ohranjena je plošča z neke cerkve, ki jo je po letu 1183 zgradil ban Kulin. Na njej je vklesan lik Kulina in njegove žene Vojislave ter napis. Plošča je okrašena z enostavnimi reliefnimi ornamentami, vklesana so tudi imena domačih kamnosekov.

Napis s cerkve bana Kulina iz Muhašinci pod Visokim. To je prvi iz tega časa znani spomenik karakterističnih umetniških poskusov v Bosni. Iz napisa lahko sklepamo, da je ban sezidal to cerkev iz sredstev vojnega plena, ko je kot ogrski vazal sodeloval v ogrsko-bizantinski vojni 1182-1183 v severovzhodni Srbiji okrog rudarskega mesta Kučeva. Zvemo tudi, da je na njej postavil svoj "obraz" (podobo) nad pragom. Plošča z napisom je okrašena z enostavnimi reliefnimi ornamentami, ki so delo domačih kamnosekov.

Iz leta 1199 je ohranjena prva vest o širjenju heretičnega gibanja v Bosni. Gibanje je imelo takšen obseg, da je bogomilstvo sprejel sam ban z družino in veliko ljudstva. Bogomilstvo se je kmalu organiziralo v t.i. bosenski cerkvi, ki je postala vladajoča vera. Od prvih pojavov bogomilstva pa vse do propada bosenske države so rimski papeži imeli Bosno za heretično deželo. Zato je bilo bogomilstvo povod za organiziranje križarskih pohodov, ki so ogrožali samostojnost dežele in ovirali normalen razvoj. Že leta 1200 je papež pozval ogrskega kralja Emerika, naj izvrši pritisk na bosenskega bana. Ban bi moral preprečiti širjenje herezije s tem, da ne bi nudil zaščite heretikom, pregnanim iz bizantinske Dalmacije. Zadrška meščanska brata Matej in Aristodij, po rodu Grka, sta našla zatočišče pri banu Kulinu. Emerik je dobil nalogo, da ob morebitnem vojaškem uspehu izžene bana in heretike iz dežele in zapleni njihovo imovino. Ban Kulin se je izognil križarski vojni tako, da se je na Bilinem polju (blizu Zenice) 8. aprila 1203 skupaj z rodbino in starešinami bosenske cerkve pred papeškim legatom odrekel bogomilstva in sprejel obveznosti, ki jih je zahteval papež.

BOSENSKA CERKEV – BOGOMILSTVO

O širjenju in utrjevanju krščanstva v Bosni ni neposrednih podatkov. Zaradi neugodnega geografskega položaja je bil proces pokristjanjevanja počasnejši. Podatki o organizaciji katoliške cerkve izvirajo šele iz druge polovice 11. stol. V času, ko je bila Bosna podrejena Bodinovi Duklji, se prvič omenja bosenska škofija, ki je spadala pod oblast barske nadškofije. Kasneje je nekaj časa spadala pod splitsko nadškofijo, v drugi polovici 12. stol. pa je bila sestavni del dubrovniške nadškofije.

Katoliška cerkev se je v Bosni razlikovala od škofij na zahodu. Pri bogoslužju se je uporabljal slovanski jezik, škofija ni bila organizirana kot katedralna cerkev (ni imela kapitlja), od vernikov niso pobirali desetine, meniški redovi še niso delovali (šele v 13. stol. prvi dominikanci). Škofje so bili domačini, ki so obdržali domača imena (Radogost, Dragonja, Vladimir).

Vsiljevanje vere iz tujine, ki bi pomenilo tudi ogrsko nadoblast, je privedlo do odpora proti latinski katoliški cerkvi. Bosna ni bila ugoden teren za utrditev cerkvene organizacije. Odpor proti katoliški cerkvi je dobil naravo boja proti osvajalcem. Posledica tega je bila ustanovitev posebne bosenske cerkve. Ta je bila edina v tedanji Evropi, ki ni prevzela niti katolicizma niti pravoslavja in se je kot vladajoča ohranila do propada bosenske države. O njenem učenju in organizaciji obstajajo razne teorije, vendar je prevladala v zgodovino pisju teza hrvaškega zgodovinarja Franja Račkega, da je šlo za heretično cerkev, katere nauk je imel svoj izvor v bogomilstvu. Vera bosenske cerkve je bila dualistična. Naziv bogomili se za

Nekropola stečkov v Radimlji pri Stolcu. Stečke so kot nagrobne spomenike uporabljali pripadniki vseh veroizpovedi v Bosni, ne samo bogomili. Stečki, nastali iz raznih elementov, čestokrat celo izposojenih, so kot celota originalna tvornost. Veliko stečkov ima figuralni ali ornamentalni reliefni okras v stilu zelo grobe gotike. Ti nagrobni spomeniki iz kamnitih blokov so različnih oblik: plošča, križ, obelisk, sarkofag ali celo mala hiša. Figuralni motivi prikazujejo plemiške zabave, lov na jelene, ples, turnir. Te motive spremljajo razni simboli: rozeta, zvezda, polmesec, spiralni zavoj, lok s puščico, križ. Včasih so upodobljeni tudi ljudje. V 15. in 16. stol., ko je bil ta stil na višku, se je odlikoval kot zadnji monumentalni geometrični stil v evropski srednjeveški umetnosti.

Napisi v bosančici so zelo redki. Nekropola v Radimlji blizu Stolca v Hercegovini šteje okrog 133 spomenikov.

pripadnike bosenske cerkve v Bosni ni uporabljal. Označevali so jih manihejci, patareni, bošnjaki, babuni.

Patarenstvo je v Bosni vidno odstopalo od prvotnega učenja. V Makedoniji in Bolgariji se je pojavilo kot odpor proti fevdalnemu redu, v Bosni pa so opustili odkrit boj proti že utrjenemu fevdalizmu. To stališče je omogočalo tesnejše sodelovanje med bosensko cerkvijo in plemstvom. Pomembno je to, da se je bosenska cerkev odrekla zemljiški posesti (nauk ni dovoljeval graditi cerkva in samostanov). Medsebojno podpiranje bosenske cerkve in plemstva je bilo usmerjeno tudi proti centralni oblasti. Podrejeno prebivalstvo v Bosni je rado sprejelo patarenstvo, ker cerkvi ni bilo treba dajati desetine in drugih dajatev. Odnosi bosenskih vladarjev do cerkve niso bili preveč iskreni in tesni. Nekateri pa so le bili njeni pristaši. Dejstvo pa je, da so bosenski vladarji dobili v bosenski cerkvi močno oporo v boju proti zunanjemu sovražniku – Ogrski.

Organizacija bosenske cerkve je bila zelo trdna. Na čelu cerkve je bil ded/škof; nižje v cerkveni hierarhiji so bili gosti in še nižje starci. Oboji so se imenovali strojnici. Vsi so izhajali iz vrst krstjanov (popolni). Ti so živeli v skupnostih po t.i. hišah, nekakšnih samostanih, ki so bili tudi zatočišče za preganjane. Krstjani in krstjanice so se morali strogo držati vseh predpisov. Imeli so jih za nekakšne redovnike oziroma redovnice, nosili so posebna kratka oblačila različnih barv, živeli so asketsko, uživali so le rastlinsko hrano. Niso prisegali, ampak so se zavezovali z obljubo. Odnos navadnih vernikov do tega nauka in organizacije ni dovolj znan. Kmete in plemstvo so imenovali mrsni ljudi. Od njih cerkev ni zahtevala, da bi se strogo držali verskih naukov. Glavno je bilo, da niso pripadali kakšni drugi cerkveni organizaciji in da so pomagali svoji. Zato ni čudno, da se je med podložniki ohranilo toliko oblik poganskega verovanja.

Bosenska cerkev je imela v zgodovini srednjeveške Bosne izredno pomembno vlogo. Bosenskemu fevdalizmu je dala značilno posebnost, po kateri se je ločil od fevdalizma v katoliških in pravoslavnih deželah. Bila je tudi odločujoč dejavnik v razvoju odnosov med plemstvom in vladarjem. Povezanost s fevdalci je cerkvi omogočala delovanje. Pozitivna je bila njena vloga pri obrambi državne samostojnosti, negativno pa je vplivala na splošen kulturni razvoj Bosne. Sčasoma se je bosenska cerkev v nekaterih elementih nauka približala uradnemu krščanstvu.

POLITIČNI RAZVOJ OD ZAČETKA 13. DO SREDINE 15. STOLETJA

Nejasno je obdobje bosenske zgodovine od smrti bana Kulina do začetka nastopa bana Ninoslava. Po imenu je iz tistega časa znan le ban **Stjepan**, verjetno Kulinov sin. Za tridesetletno obdobje od Kulina do Ninoslava je značilna krepitev in širjenje

bogomilstva in okrepljen položaj fevdalcev v odnosu do centralne oblasti. Nevarnost, ki je pretila od katoliške cerkve zaradi verskih in ekonomskih pretenzij, je tesno povezala fevdalce s heretično bosensko cerkvijo. Iz leta 1223 je tudi prvi podatek o vplivu heretične bosenske cerkve na heretična gibanja v zahodni Evropi (katari, patareni, albižani – Francija, Italija). Od 1221 je rimska kurija organizirala razne akcije, da bi uničila bosenske heretike. Toda vse te akcije niso dale želenih rezultatov.

Ban **Matej Ninoslav** (1232 – ok. 1249) je vnesel v razvoj srednjeveške Bosne nekatere značilnosti: okrepile so se živahne trgovske zveze z Dubrovnikom, povečal se je pritisk rimske kurije prek Ogrske, da bi uničili bosensko cerkev.

Matej Ninoslav je z dubrovniško komuno sklenil več trgovskih pogodb, s katerimi je bila dubrovniška trgovina postavljena na solidno bazo. V pogodbah so bile odpravljene možnosti represalij nad dubrovniškimi trgovci zaradi kaznivih dejanj in točno je bil določen sodni postopek za reševanje prekrškov.

V bojih med Ogrsko in Ninoslavom je plemstvo dobivalo vedno večjo moč in veljavo v državi. Ninoslav jim je podeljeval fevde in jih tako vezal nase, slabil pa ekonomsko podlago centralne oblasti. Okrepljena moč fevdalcev je prišla do izraza tudi pri izdajanju listin. Ninoslav ni podpisoval listin sam, ampak vedno skupaj s pričami (visokimi dvornimi fevdalci).

Cerkveno vprašanje v Bosni je rimska kurija skušala rešiti tako, da je bosensko škofijo podelila kaloškemu nadškofu na Ogrskem, kajti dubrovniški nadškof, katerega sufragani so bili bosenski škof, ni pokazal dovolj aktivnosti pri zatiranju herezije. Sedež bosenske škofije je bil prenesen v Đakovo v Slavoniji.

Zaradi rastočega bogomilstva je imel papež hude skrbi z Bosno. Spreobračanje z orožjem je bilo onemogočeno, ker Ogrska zaradi neurejenih notranjih razmer ni bila zmožna vojaške akcije. Šele proti koncu vlade je kralj Andrej II. postal bolj aktiven in je leta 1235 podelil Bosno v upravo svojemu sinu Kolomanu. Ogrski vojaški pohodi v Bosno so imeli le začasen uspeh. Zdi se, da Ninoslav zaradi teh vpadov ni bil uničen, ker je leta 1240 sklenil zelo pomembno mednarodno trgovsko pogodbo z Dubrovnikom.

Vpad Mongolov leta 1241 na Ogrsko je vplival tudi na notranje razmere v Bosni. Kralj Bela IV. se je umaknil v Dalmacijo, kar je povzročilo spor med Splitom in Trogirom. V ta spor se je vmešal tudi ban Ninoslav, ki je podpiral Split. Oba sta doživela poraz. Položaj katoliške cerkve se v Bosni ni spremenil niti tedaj, ko se je Ninoslav pred grožnjo nove vojne (1244) podvrgel ogrskemu kralju. Priznal je katoliški cerkvi vse pravice na podeljeno zemljiško posest. Do uresničitve tega sklepa pa ni prišlo zaradi odpora ljudstva. Leta 1246 je padel zadnji Babenberžan Friderik, zato je bil Bela IV. angažiran v boju za babenberško dediščino. Po letu 1247 pa je imel proste roke. Ninoslav je vedel, kaj se pripravlja, zato se je uklonil rimskemu papežu in priznal, da je bil vedno katoličan (dvojna

morala – značilnost bosenskih vladarjev). Papež je določil senjskega škofa za legata, ki naj bi zadevo raziskal. Bela IV. se je zadovoljil z izjavo bana Ninoslava. Iz listine Dubrovniku leta 1249 je lepo razviden Ninoslavov položaj. Listino je podpisal skupaj s svojo »bratijo«. Zaradi zunanjega pritiska je prišlo do delitve oblasti.

Konec leta 1253, torej že po Ninoslavovi smrti, je Beli IV. v odločilni vojni proti Bosni uspelo obvladati odpor v vsej deželi. Državni teritorij je bil razbit. Pod neposredno kontrolo ogrskega kralja je zavladal ban **Prijezda I.** (1254–1287), ki ga imajo za začetnika vladarske rodbine Kotromaničev. Izvor rodbine ni ugotovljen (morda so vlaškega porekla?). Pod Prijezdo sta odpadli pokrajini Usora in Sol in se združili v Mačvansko banovino. Ti predeli so 1284 pripadli srbskemu ekskralju Dragutinu. S poroko Dragutinove hčerke Elizabete s Prijezdovim sinom Stjepanom so se Kotromanići sorodstveno povezali z Nemanjići.

V času ogrske nadvlade, ki je trajala do konca 13. stol., je Bosna vsestransko nazadovala. Državni teritorij je bil razbit na več oblasti, banova oblast je bila zelo oslABLJENA, preganjali so heretike, zaradi negotovosti je slabela trgovina. Od Ninoslavove smrti pa vse do 20. let 14. stol. ni ohranjena nobena trgovska pogodba z Dubrovnikom. Znano pa je, da so v tem obdobju Dubrovčani na veliko trgovali z bosenskimi sužnji, ki so dobili oznako heretikov.

Zaradi dinastičnih bojev je ogrsko državo ob koncu 13. stol. zajela enaka kriza. Zato so se močno okrepili veliki fevdalci v Dalmaciji in na Hrvaškem, predvsem bribirski knezi Šubići. Pavle Bribirski je razširil svojo oblast tudi nad Bosno in se je imenoval »ban Hrvaške ter gospodar Bosne«. Bribirci so ostali v Bosni skoraj dve desetletji (1299 – ok. 1320). Upravo nad Bosno je dobil Pavlov brat Mladen I., kot bosenski ban je dal junija 1302 Splitčanom pravico do trgovanja po Bosni. Tedaj je spet oživila akcija rimske kurije proti paterenom, ki je sprožila ogorčene boje. V bojih je Mladen I. padel in ga je nasledil Pavlov sin Mladen II. Na čelu odpora proti Bribircem je bil spočetka Prijezdov sin Stjepan. Njegova usoda ni znana. Njegovi sinovi so nekaj časa živeli kot begunci v Dubrovniku, nato pa se vrnil v Bosno.

Zlom Mladena II. v vojni proti hrvaškemu plemstvu je prejšnji bosenski dinastiji (Kotromaničem) zagotovil oblast v Bosni. Pod zaščito Ogrske je ban **Stjepan II.** Kotromanić (1322–1353) uredil notranje razmere v Bosni. Nagrajeval je tiste fevdalce, ki so ga podpirali pri osvoboditvi Bosne. Okrepili so se Hrvatinići na račun neposlušnega plemstva. Stjepan II. si je utrdil oblast, vendar je moral sodelovati s plemstvom. Takrat se je tudi povečal vpliv bosenske cerkve.

V času vladavine Stjepana II. je dobil fevdalizem v Bosni dokončno obliko. Stjepan je položil temelje, na katerih je gradil njegov naslednik Tvrtko. Uspelo mu je, da je začel širiti območje Bosne. S prestopom Hrvatiničev na njegovo stran se je Bosni priključil del hrvaškega teritorija, to so bili Donji kraji

v porečju Vrbasa in Une. Na severu so Bosanci ponovno zasedli Usoro in Sol. Še pomembnejše je bilo širjenje Bosne proti jugu, proti Jadranskemu morju. Bosanci so izkoristili boj med hrvaškimi fevdalci in zasedli Završje (župe Duvno, Livno in Glamoč), poleg tega pa še primorje med Cetino in Neretvo. Slabitev osrednje oblasti po smrti kralja Milutina (1321) je Bosancem omogočilo, da so zavlادali nad Zahumljem (območjem med Neretvo in Dubrovnikom – to je del današnje Hercegovine). Zaradi izgube Zahumlja je Dušan Silni leta 1333 prodal Dubrovčanom polotok Pelješac s Stonom za 8000 perperjev in 500 perperjev letnega tributa. Prodajo je potrdil tudi bosenski ban Stjepan II. Kotromanić. Tudi njemu so se Dubrovčani obvezali, da bodo plačevali 500 perperjev letnega tributa.

S krepitvijo Bosne in razširitvijo meja do Jadranskega morja ter do dubrovniškega ozemlja je oživela tudi trgovina. V začetku je bilo nekaj težav, ker je Stjepan zahteval od Dubrovčanov plačilo desetega dela vrednosti uvoznega blaga kot carino. Zaradi koristi obeh strank so se končno le sporazumeli; popustil je Stjepan. Ohranjen je podatek o obsegu dubrovniške trgovine v Bosni: avgusta leta 1331 so Dubrovčani trdili, da znaša vrednost njihovega blaga, ki je bilo takrat v Bosni, okoli 25 000 perperjev (za ta denar se je lahko kupilo 1923 litrov srebra, tj. 640 kg). Bosna je vzpostavila tudi trgovske stike z drugimi primorskimi mesti in z Benetkami.

H gospodarskemu razvoju Bosne je pripomogel zlasti razvoj rudarstva. Kakor v Srbiji so tudi v Bosni Sasi kot rudarski strokovnjaki odpirali rudnike v večjem obsegu in organizirali proizvodnjo. Delovati so začeli v času Stjepana II. Najpomembnejša rudarska središča, kjer so kopali predvsem srebrno rudo, so bila: Ostružnica, Fojnica, Deževica, Kreševo. Od druge polovice 14. stol. pa je zaslovel rudnik svinca v Olovu. Vsa omenjena rudarska središča je presegla Srebrenica v Podrinju (kot rudnik srebra se omenja že v času Rimljanov), katere gospodarski pomen je neprestano rasel. To potrjuje rast kolonije dubrovniških trgovcev in pa višina zakupne mitnine. Vladarjevi dohodki (regal) od Srebrenice so bili leta 1458 ocenjeni na 30 000 zlatih dukatov. Velik del uvoza in izvoza je šel po dolini reke Neretve, kjer so se razvili nekateri večji trgi: Posrednica (na ustju Neretve), Ploče, Brštanik, Drijeva (skladišče in tržišče soli ter sužnje). Bosenski ban je dajal sredi 14. stol. drijevsko mitnino v zakup za 6000 perperjev letno. V notranjosti Bosne so se razvili stalni trgi ob rudniških prometnih centrih: Visoko, Borač, Zvornik, Olovo, Srebrenica. Nekatera bosenska mesta so se razvila pod okriljem trdnjav kot podgradja (npr. Podborač, Podzvornik).

Razvoj rudarstva in trgovine ter nastajanje novih gospodarskih središč so povzročili spremembe v družbeni strukturi. Poleg Sasov in Dubrovčanov so se pojavili zametki domačega trgovskega sloja, ki bi v ugodnih razmerah prerasel v meščanski razred, vendar se zaradi turškega vdora v Bosno to ni zgodilo. Blago, s katerim so trgovali v Bosni, je bilo zelo raznovrstno. Uvažali so razne tkanine, vino, olje, nasoljene ribe, sladkor, južno sadje, razne dišave in začimbe, orožje, usnjene predme-

te, sol. Iz Bosne pa so izvažali živino, kože, krzno, živinorejske proizvode (loj, sir, med, vosek). Od sredine 14. stol. pa so bili to v glavnem rudarski proizvodi: srebro, svinec, baker, cinober. Zaradi razvoja notranjega trga v Bosni in vedno živahnije zunanje trgovine se je krepilo blagovno–denarno gospodarstvo. V 14. stol. je krožil v glavnem beneški, verjetno tudi ogrski in srbski denar. Nato je prevladal dubrovniški. Izključno bosenskega je koval šele ban Stjepan II. Njegova kovnica je bila zelo delavna. Ohranilo se je okoli 20 emisij srebrnih novcev. Z zamenjavo denarja je vladar večal svoj dohodek (spreminjal je težo in leguro). Novci, kovani v času Stjepana II., so bili narejeni po beneškem, dubrovniškem in srbskem vzoru. To se je dogajalo zato, da se je bosenski denar lažje uveljavil in razširil v sosednjih deželah. Kovanje bosenskega denarja se je nadaljevalo tudi v času Stjepanovih naslednikov.

Pod Stjepanovim naslednikom banom **Tvrtkom I.** (1353–1391) je Bosna dosegla največji obseg, postala je vodilna država na Balkanu. Tvrtko je bil nečak Stjepana II. in je postal ban, ko mu je bilo 15 let. Zato je do polnoletnosti vodila državne posle njegova mati Jelena. Ko je Tvrtko prevzel oblast, je utrdil centralno oblast. Zlomil je odpor fevdalcev, ki so se okrepili na začetku njegove vlade.

Krepitev Bosne ni bila v skladu s politiko ogrskega dvora. Kralj Ludvik I. Anžuvinec si je, ko je zlomil oblast visokega plemstva v Hrvaški, skušal podrediti tudi Bosno. To se je pokazalo v njegovih odnosih do Tvrtka I. že takoj, ko je le–ta prevzel oblast. Najprej je prisilil Tvrtka, da mu je odstopil zahodno polovico Zahumlja, Neretljansko krajino in pokrajino Završje kot doto ženi Jelisaveti, hčerki Stjepana II. Kotromanića in Tvrtkovi sestrični. Podpiral je nekatere plemiče v zahodni Bosni proti Tvrtku. Zahteval je nadaljnje preganjanje bogomilov. Dubrovnik bi moral t.i. »stonski dohodak« plačevati njemu. Ludvik I. je v Bosni tudi vojaško interveniral. Leta 1363 sta bili v Bosno poslani dve vojaški odpravi, a sta bili obe odbiti; eno je vodil sam kralj Ludvik. Po vojaški zmagi je Tvrtko skušal plemstvo podvreči svoji oblasti, kar pa je izzvalo odpor dela plemstva. Prisilili so ga, da je zbežal na Ogrsko, za bana pa je bil postavljen njegov brat Vuk. Tvrtko se je pomiril z ogrskim kraljem in dobil od njega pomoč, ki naj bi ga pripeljala v večjo odvisnost od Ogrske. Zvestemu plemstvu je po vrnitvi na prestol podeljeval nova posestva in si ga tako kot njegov predhodnik Stjepan II. pridobival z novimi privilegiji. Centralna oblast v Bosni se je v drugem obdobju Tvrtkove vlade zelo okrepila, vendar pa tudi na svojem višku ni dosegla tiste moči, kot jo je na primer imela v Srbiji za časa Dušana. Cerkev v Srbiji je namreč bila na vladarjevi strani, v Bosni pa povezana s plemstvom. Prav tako Tvrtko I. ni mogel uvesti najemniške vojske, glavne opore močne vladarjeve oblasti. Ni mogel uvesti niti sistema pronij, ki bi mu omogočal, da bi fevdalce močneje navezal nase. Bosenska vojska je še naprej ostala sestavljena iz vojaških odredov fevdalcev.

Čeprav je Ogrska pomagala Tvrtku, da je obvladal uporno plemstvo, ji ga ni uspelo povsem podrediti. Kralj Ludvik I. je

bil angažiran drugje v Evropi, tako da je Tvrtko usmerjal svojo aktivnost na tista območja, kjer ni izzival Ogrske. Razmere v sosednjih državah so bile ugodne za takšno politiko. Urejeni odnosi v Bosni so Tvrtku omogočili, da je izkoristil razsulo centralne oblasti v Srbiji po Dušanovi smrti. Skupaj s knezom Lazarjem je napadel kneza Nikolaja Altomanovića. Po zmagi sta si razdelila njegovo ozemlje. Tvrtku je pripadlo ozemlje zahodno od Drine in ob Limu s samostanom Mileševa (1373). Kmalu nato je osvojil še Trebinje, Konavle in Dračevico, ki so bili v posesti Balšičev. Zasedba dela srbskega državnega teritorija in sorodstvo z dinastijo Nemanjićev, ki je izumrla s carjem Urošem I. (+1375), so dajali Tvrtku pravico, da se je imel tudi za dediča srbskih vladarjev. Leta 1377 se je okronal z dvojno krono (»dvojnim vencem«) za kralja Srbov in Bosne. Obred kronanja je bil opravljen v samostanu Mileševa nad grobom sv. Save. Tvrtko je prevzel nekatere službe s srbskega dvora, okrepil aparat centralne uprave in v listinah uporabljal cirilsko diplomatsko minuskulo. Srbski fevdalci niso nasprotovali temu Tvrtkovemu dejanju.

S smrtjo ogrskega kralja Ludvika I. (1382) se je Bosna osvobodila ogrskega pritiska. Na ogrskem je izbruhnila globoka kriza (na prestol je prišla mladoletna Ludvikova hčerka Marija, namestnica je bila mati Jelisaveta Kotromanićka, v Slavoniji je izbruhnil upor plemstva). Dinastični zapleti so olajšali uresničevanje Tvrtkovih načrtov ob Jadranskem morju. Vdril je v Zahumlje in ga osvobodil skupaj s trgom Drijevo, pomembnim centrom za bosensko trgovino. V Bršaniku je začel graditi lastno mornarico. Iz Benetk je dobil tri galeje. Ogrska kraljica Jelisaveta je skušala dobiti Tvrtka na svojo stran in ga ločiti od hrvaških upornikov, zato mu je izročila Kotor (1385). Kmalu je nastala izredno ugodna situacija, da se je povezal z upornimi hrvaškimi velikaši in z njihovo pomočjo zasedel del stare hrvaške države. Dalmatinska mesta so bila prepuščena sama sebi, ker jim kralj Sigismund ni mogel pomagati. Leta 1390 so se Tvrtku po daljšem odporu predala dalmatinska mesta Split, Šibenik, Trogir ter otoka Brač in Hvar. Tvrtko si je z vso upravičenostjo nadel naziv kralj Raške, Bosne, Dalmacije, Hrvaške in Primorja. Pod njegovo oblastjo so bili združeni znatni deli srbskega in hrvaškega etničnega ozemlja.

V času Tvrtkove vlade so pričeli v Bosno vpadati Turki. Turško vojsko, ki je prodrla do Bileće, je razbil leta 1388 Tvrtkov vojvoda Vlatko Vuković. Ta je leto pozneje vodil oddelek bosenske vojske v pomoč knezu Lazarju v bitki na Kosovem polju. Od kosovskega poraza naprej so bili Turki v Bosni permanentni dejavnik slabitve bosenske države.

Gospodarska moč Bosne se je v času vlade Tvrtka I. zelo povečala. Zaradi zatiranja samovolje plemstva se je povečala varnost trgovanja, razširilo se je izkoriščanje rudnikov, priključitev primorskih mest je odprla nova tržišča. V prvih letih je Tvrtko pospeševal dubrovniško trgovino. Dubrovniške trgovce je oprostil celo plačevanja uvozne in izvozne carine. Kmalu pa jih je z različnimi ukrepi začel ovirati, s čimer je nameraval

zmanjšati dubrovniško posredniško trgovino. V ta namen je zgradil mesto Novi pri vходу v Boko Kotorsko. Tu je nameraval zgraditi soline, mesto pa naj bi postalo novo tržišče za prodajo soli. Dubrovčani so na to ostro reagirali. Leta 1382 so proti Bosni uvedli ekonomske in diplomatske ukrepe in s pomorsko blokado zaprli dostop do mesta Novi. S tem so prisilili Tvrtka, da je popustil.

V vojnah za teritorialno razširitev bosenske države se je Tvrtko I. moral opirati izključno na fevdalno vojsko, zato se je plemstvo okrepilo. V osvojenih predelih je plemičem podeljeval nova posestva. Fevdalci so Tvrtka podpirali, ker jim je takšna politika ustrezala. Toda s tem so bile ustvarjene možnosti za nadaljnjo krepitev fevdalcev, slabitev centralne oblasti in državno neenotnost po Tvrtkovi smrti. Plemstvo ni hotelo Tvrtkovega sina za vladarja, ampak so razglasili za kralja starega člana dinastije **Stjepana Dabišo** (1391–1395), ki je bil nesposoben vladar. V Bosni, ki je bila nekakšna stanovska monarhija, je bil uveden princip volilnosti (boj dveh principov: primogeniture in seniorata). Sabor plemstva je omejeval vladarjevo oblast, saj se je sestajal tudi brez njegove vednosti. Uveden je bil običaj, da vladar ni mogel brez plemstva odločati o državnih poslih. Kralju je bil dodeljen vladarjev svet, sestavljen iz 12 do 14 članov, ki je odločal o pomembnejših zunanjih in notranjih zadevah.

Notranja slabost Bosne se je hitro pokazala v odnosih z Ogrsko. Kralj Sigismund je Bosno brez boja spet podvrget ogrski oblasti. S kratkotrajno vlado Dabiševе naslednice kraljice Jelene – Grube pa se je začelo obdobje, ko je vladarjeva oblast

skoraj povsem izginila. V četrto stoletje se je nato zamenjalo kar 5 vladarjev, od katerih sta dva prišla dvakrat na oblast (**Stjepan Ostoja** 1395–1404 in 1409–1418; **Tvrtko II.** 1404–1409 in 1421–1443, **Stjepan Ostojić** 1418–1421). Edino, na kar so fevdalci pazili, je bilo, da so kralje volili iz članov dinastije Kotromanićev.

Med plemstvom so se vedno bolj odlikovali mogočni posamezniki – velmožje, ki so vsiljevali svojo voljo vsej državi, kolikor so neurejene razmere sploh dopuščale. Usoda Bosne je bila odvisna v glavnem od treh rodbin: Hrvatinićev, Kosać in Pavlovićev.

Hrvatinići so bili stara hrvaška plemiška rodbina, ki je imela največ posesti v severozahodni Bosni, v Donjih krajih in ob Vrbasu. Središče njihove posesti je bilo Jajce. Najvidnejši predstavnik rodbine je bil Hrvoje Vukčić, veliki vojvoda bosenske države. Po Tvrtkovi smrti je njegov vpliv izredno rasel tudi izven Bosne. Izkoristil je boje med Sigismundom in Ladislavom Neapeljskim ter razširil oblast tudi na del Hrvatske in Dalmacije. Leta 1402 je nosil naslov splitskega hercega. Od njega je bilo dolga leta odvisno, kako se bodo razvijali odnosi v Bosni in kakšna bo zunanja politika.

Kosaće so izhajali iz vrst tistih plemiških rodbin, ki so se dvignile v prve vrste med širjenjem Bosne pod Tvrtkom I. Znani vojskovodja Vlatko Vuković (sodeloval je v bitki na Kosovem polju), ki mu je Tvrtko daroval obsežno posestvo v novoosvojenih predelih (Zahumlju), je položil temelje moči te rodbine. Vlatkov nečak in naslednik Sandalj Hranić Kosaća (1392–1435)

Podoba kralja Ostoje na pečatu (1419). Pečati so bili umetniško oblikovani. Kralj sedi na prestolu, ki je oblikovan v gotskem stilu.

je razširil in zaokrožil posest. Obsegala je ozemlje od Prijepolja, Plevlja in Nikšića do Cetine. Po smrti Hrvoja Vukčića (1416) je ostal najmočnejša osebnost med bosenskim fevdalci. To področje je podedoval nečak Stjepan Vukčić Kosača (1435–1466), ki je še razširil posest in si nadel naslov herceg. Pod njim se je proces izločanja južnih pokrajin bosenske države še pospešil.

Pavlovići so imeli svojo posest v vzhodni Bosni. Rodbina se je začela dvigati v času kneza Pavla Radenovića ob koncu vlade Tvrtka I. Njegova posest je obsegala kraje okoli rek Krivaje in Prače. V okviru njegove posesti je bil tudi rudnik svinca Olovo in pomembno trgovsko središče Borač na Prači. Konec 14. stol. je Pavle razširil svojo posest nad delom primorja vzhodno od Dubrovnika (del župe Konavli).

Posamezni fevdalci so vodili lastno gospodarsko politiko. Dubrovčani so kmalu spoznali, da ne zadostujejo več samo trgovske pogodbe z bosenskim vladarjem, ampak da je za varnost trgovcev pomembnejše, če si zagotovijo trgovski privilegij od bosenskih velmož. Kako velik razkroj je zajel bosensko fevdalno državo, je razvidno iz njenih bojov proti Dubrovniku. Kralj Ostoja se je bojeval (1403/4) proti Dubrovniku v imenu »vse Bosne«, toda posamezni fevdalci, kot na primer Hrvoje Vukčić, v tej vojni niso sodelovali in niso pretrgali prijateljskih vezi z Dubrovnikom.

POSEBNOSTI BOSENSKEGA FEVDALIZMA

Fevdalna posest v srednjeveški Bosni je imela naravo baštine ne glede na to, kako je bila pridobljena. Večinoma je bila to dedna zemlja, lahko pa jo je podelil vladar z darovnico. Takšna fevdalna posest se je redno imenovala plemenita baština ali plemenito. Izraz je bil verjetno prevzet iz davnine, ko je bila zemlja kolektivna lastnina plemena in druge lastnine ni bilo. Ko je zemlja prešla v individualno svojino družine, se je izraz plemenito obdržal kot oznaka za polno in neomejeno pravico do lastnine. Dati zemljo v plemenito je pomenilo, dati jo kot pravo lastnino s pravicami, z njo svobodno razpolagati in jo dedovati. Dohodki s teh plemenitih baštin so, kot kaže, v celoti pripadali plemstvu. To je bila posebnost bosenskega fevdalizma. V darilnih listinah (darovnicah) bosenskih vladarjev se izrecno omenjata ekonomska in sodna imuniteta (ne ve se sicer, do katere stopnje) podarjenih baštin. Fevdalci so imeli pravico pobirati na baštini državne dajatve v svojo korist. Edina plemičeva dolžnost je bila, da pošlje na vladarjev poziv potreben kontingent vojakov. Vojaška pomoč je bila edina dolžnost, obenem pa tudi izključna pravica plemstva. Plemstvo je na svojem teritoriju imelo svoje privatne sodne, vojaške in druge organe.

V bosenskih listinah ni nikjer natančno določena vazalna služba. Z darovnico pridobljena posest se je spojila z dedno plemiško baštino. Posest darovane zemlje je bila pogojena z zvestobo, toda v praksi so bili zelo redki primeri, da je vladar dejansko odvzel posest fevdalcu zaradi nezvestobe. Sankcije proti nezvestemu plemiču so lahko izvajali le, če je takšnega plemiča spoznalo za krivega t.i. sodišče dobrih ljudi, ali plemiški sabor, ali bosenska cerkev.

Fevdalni razred je bil diferenciran, kar se je odražalo v vazalnem odnosu med nižjim in višjim plemstvom. Že od sredine 14. stol. se omenja odvisnost nižjih fevdalcev od velmož. Plemenite baštine velikih plemiških rodov so se od konca 14. stol. dalje spreminjale v skoraj samostojne domene, na katerih so veliki fevdalci, velmožje, gospoda bosenska, kot starešine in predstavniki svojih rodov postajali vedno bolj neodvisni od državne oblasti. To plemstvo je v glavnem izviralo iz vrst rodovno–plemenskih starešin. Svoje dvore so urejali po vzoru kraljevskega, izdajali listine po formularju kraljeve pisarne, gradili mogočne gradove s številnimi posadkami, imeli svoje župane, vojvode, carinike in druge uradnike. Z Dubrovnikom in Beneško republiko so samostojno sklepali pogodbe ter izdajali listine o svobodni trgovini. Za Dubrovčane je bil privilegij takšnega fevdalca pomembnejši kot kraljev. Veliki fevdalci so plemiškemu saboru vsiljevali svojo voljo pri sklepanju o raznih državnih odlokih ter o spremembah na vladarskem prestolu.

V najnižjo vrsto fevdalnega razreda so spadali vlasteličiči, nižje plemstvo, ki je nastalo iz siromašnih vej plemiškega rodu ali iz ljudi nižjih, celo nesvobodnih slojev. V službi pri močnejšem fevdalnem gospodu so prišli posamezniki do posesti plemenite baštine in plemiškega naslova. Tudi trgovci so bili zato, ker so bili pismeni in so opravljali finančne posle na dvoru velmoža, sprejeti v plemiške vrste. Velmožje so to nižje plemstvo mnogo močnejše vezali nase, kot so bili oni vezani na kralja. S tem pa so to množico nižjega plemstva ločevali od kralja.

Niti katoliška niti pravoslavna cerkev se nista mogli obdržati in uveljaviti kot fevdalni dejavnik v heretični Bosni. Heretična bosenska cerkev nikdar ni postala fevdalni zemljiški posestnik, a svoj moralni vpliv je bolj uveljavljala v korist plemstva kot v korist vladarja.

Druga stran fevdalne družbe je bilo nesvobodno ljudstvo, odvisni kmetje, naseljeni na svojih podrejenih baštinah in na plemiški zemlji. Razvoj fevdalnih odnosov je komaj puščal mesto za svobodne kmete, ki so izginevali pod pritiskom ekonomske bede, nasilja, splošne negotovosti ali pa državnih kazenskih ukrepov. O položaju kmetov v bosenski fevdalni državi je znanega mnogo manj kakor o srbskih. Niso se ohranili zakonski predpisi, ki bi ustrezali predpisom Dušanovega zakonika ali predpisom v samostanskih darovnicah. Ohranjeni so le fragmentarni podatki. Če je kmet sprejel fevdalčevo zemljo v obdelovanje, je dajal na račun rente polovico žetve. To se

lepo vidi iz nekega dokumenta hercega Stjepana, ki je dal zemljo dvema bratoma »napoli«. Na območju, ki je prvotno pripadalo Bosni, pozneje pa prešlo v posest Dubrovnika, so Dubrovčani to kategorijo odvisnih kmetov imenovali polovnici. Napoličarji so morali dajati osnovno rento, obenem pa so bili dolžni meliorirati fevdalčevo zemljo. Največji del odvisnih kmetov pa je živel na svojih podrejenih baštinah. Ni direktnih podatkov o višini delovne ali naturalne rente, ki so jo morali dajati fevdalcem. Dubrovčani so na območju, ki je prej pripadalo bosenski državi (Bosensko primorje, Konavli), določili verjetno z ozirom na prejšnje stanje in prakso, da so kmetje svojim novim fevdalcem dolžni 90 dni tlake letno. Naturalna renta je po neki oceni dosegla na podrejenih kmečkih baštinah višino 1/3 pridelka – odvisno od kraja in razmer. Kmetje so poleg tega plačevali še en dukat od hiše na račun državnega davka, ki pa ga je vladar lahko odstopil fevdalcem. Druge fevdalne dajatve, kot »poklon«, razne služnosti, so verjetno obstajale, čeprav nam iz virov niso poznane. Odvisni kmetje so proizvajali v okviru svojih velikih družin v glavnem vse, kar je fevdalec potreboval za svoje potrebe, pa tudi za trg. Od sredine 14. stol. se je zelo poslabšal položaj odvisnih kmetov. Z razvojem blagovno–denarnega prometa so fevdalci vedno bolj pritiskali na kmeta, da bi dobili čim večji delež presežka proizvodov za potrebe tržišča. Vlaha, živinorejci, so bili tudi odvisni od fevdalnega gospoda. Njihove dajatve so bile živina ali različne službe, od katerih je bila za fevdalce najpomembnejša služba tovornika. Vlaha, ki so bili dobro organizirani v katunih pod vodstvom svojih starešin, so uživali več svobode kot kmetje poljedelci.

Od vseh balkanskih srednjeveških držav se je največ sužnjevo izvozilo iz Bosne. Ta trgovina je potekala prek trga Drijeva na Neretvi, prek Dubrovnika in prek Benetk. Moški in ženske so padali v sužnost z nakupom, nasiljem, zaradi zadolžitve itd. Sužnje so uporabljali največ kot hišno služinčad v plemiških družinah, manj v poljedelstvu. Sužnji in njihovi direktni potomci so bili lastnina svojih gospodarjev in so se dedovali kot drugo premoženje. Ker je katoliška cerkev prepovedala trgovanje s kristjani, so Dubrovčani sužnje redno označevali za heretike.

Kakor v Srbiji se je meščanstvo tudi v Bosni počasi razvijalo in do konca njene samostojnosti ni doseglo takšne moči, da bi imelo kakršnokoli vlogo v političnem življenju. Tujci, predvsem Dubrovčani, so bili ves čas pomemben dejavnik v notranji in zunanji trgovini srednjeveške Bosne.

V. PROPAD SREDNJEVEŠKIH BALKANSKIH DRŽAV

Rudarski zakonik Novega Brda. Nastal je leta 1412. Prepis z miniaturo, ki prikazuje člana mestnega sveta, je iz 16. stol.

Od sredine 14. stol. se je osmanska oblast nezadržno širila po Balkanskem polotoku. Pri ekspanziji v jugovzhodni in vzhodni Evropi so osmanski Turki trčili ob države, ki so že prekoračile politični vrhunec. Z razvojem fevdalnega družbenega sistema je hromela in se omejevala moč posameznih vladarjev. Dinstični spori, rivalstvo med fevdalnimi gospodi, verski konflikti (npr. upor proti rimskim težnjam po verski enotnosti, herezije–bogomilsko gibanje), socialne napetosti itd. so slabili in drobili že tako načeto stabilnost držav, ki so bile pod močnim pritiskom osmanske ekspanzije. Prodor osmanske vojske so lahko le kdaj pa kdaj zadržale, niso pa ga mogle učinkovito zaustaviti.

Do sredine 15. stol. se je v spopadu med krščanskimi in osmanskimi silami še nekako vzdrževalo ravnotežje. Od sredine 15. stol. pa do prvih desetletij 16. stol. je večina balkanskih dežel prišla pod turško nadoblast. Ko so se na Ogrskem začeli notranji spori poglobljati, v osmanskem cesarstvu pa je po krizi, ki jo je izzval poraz z Mongoli pri Angori leta 1402, prišlo do notranje konsolidacije, je postal izhod velikega obračuna jasen. Osmanska država je prerasla v velesilo, njen vpliv se je čutil daleč prek državnih meja.

Turki so že trkali na vrata srednje Evrope, zato se je v zahodnih državah zelo zgodaj pojavila zamisel o organiziranju križarske vojne proti Turkom. Posamezni vladarji so sicer pristajali, da se vključijo v protiturško zvezo, vendar samo, če bi s tem rešili kak spor ali problem v lastni državi. Papeška kurija je dajala nekaj sredstev za protiturške akcije, toda le zato, ker je upala, da bo prek cerkvene unije, ki je bila svečano razglašena v Firencah leta 1439, okrepila svoj vpliv v vzhodni in jugovzhodni Evropi. Benečani so s Turki raje trgovali, kot se z njimi bojevali. V odkrite spopade s Turki so se spustili le tedaj, če so bile ogrožene njihove trgovske postojanke v Levanti. Neapeljski Aragonci so podobno kot njihovi predhodniki Anžuvinci še verjeli v možnost, da se bodo utrdili na Balkanskem polotoku in vzhodnem Sredozemlju. Za milanske vojvode pa so osmanska območja pomenila daljni svet. Niso niti dojeli, kaj se na vzhodu dogaja, zato so za posamezne protiturške akcije namenili neznatna sredstva in majhne vojaške sile. Vojaško breme je padlo v glavnem na Ogrsko. Ogrski vladarji pa so pogosto nerealno ocenjevali turško nevarnost in precenjevali lastne sile.

HRVAŠKA V ČASU TURŠKEGA PRODIRANJA

Na politično dogajanje v Podonavju in odpor proti turški ekspanziji je močno vplival ogrsko–hrvaški kralj **Matija Korvin** (1458–1490), sin Ivana Hunjadija. Namesto rodbinskega imena Hunjadi si je vzdel priimek Korvin (lat. *corvus*: vran, krokar; to ptico je imel upodobljeno v grbu). V mnogočem je bila njegova vladavina podobna vladanju Anžuvincev. Tudi za Korvinovo vlado je bil značilen začasen vzpon kraljevske oblasti skoraj do absolutne moči. Uspelo mu je oblikovati prvo centralistično državo v srednji Evropi. Imel je sicer obilne vire materialne in vojaške moči, klub temu pa ni mogel bistveno spremeniti odnosov med družbenimi razredi. 80 odstotkov vseh vladarjevih dohodkov je bilo od rudnikov zlata in soli ter izrednega davka (*dica*). Materialne podlage kraljeve oblasti pa ni več predstavljala zemljiška posest. V boju proti velikim fevdalcem se je Matija opiral na nižje plemstvo in meščanstvo. Vsi njegovi ukrepi pa niso mogli odstraniti fevdalne anarhije in preprečiti medsebojnega boja fevdalcev, ker je pustil gospodarsko podlago fevdalcev nedotaknjeno. Fevdalna anarhija je imela za hrvaške dežele toliko hujše posledice, ker so bile po propadu bosenske države leta 1463 izpostavljene neposrednim napadom turških roparskih čet. Življenjski cilj Matije Korvina je bil pregnati Turke iz Evrope. Obdobje velikih in pogostih turških vpadov na Hrvaško in Slavonijo se je začelo leta 1468. Vprašanje obrambe je postalo tedaj za Hrvaško življenjsko vprašanje. Obrambni sistem, ki ga je začel oblikovati že kralj Sigismund, je Matija Korvin še okrepil. Turkom, ki so leta 1463 zasedli Bosno, je iztrgal severne predele in organiziral banovini s središčema v Jajcu in Srebrniku kot zasnovo Vojne krajine. Med desetletno vojno (1479–1489) s Habsburžanom Friderikom III. je zasedel velik del slovenskega ozemlja. Ogrske čete so slovenske dežele sicer močno pustošile, so pa preprečile turške vpade.

S smrtjo kralja Matije je bilo konec tudi teženj za sklenitev premirja s Turki. Njegov naslednik, češki kralj **Vladislav II.** (1490–1516) iz poljske dinastije Jageloncev, je dopustil, da so se razmere na Ogrskem spet poslabšale, obnovili so se notranji spori, kar je oslabilo odpor proti Turkom. Obenem z njegovimi davčnimi reformami je izginila stalna vojska, vojaško obveznost plemstva pa so omejili. Z odstopanjem donosnejših kraljevskih pravic velikašem je materialna podlaga kraljevske oblasti hitro kopnela. Predvsem sta usahnili dva glavna vira, rudniki zlata in izredne dajatve/*dica*.

Tak razvoj razmer na Ogrskem je Turkom ustrezal, posebej pa so izkoristili državljansko vojno, ki je po Matijevi smrti izbruhnila v hrvaških deželah. V Slavoniji so se pristaši kralja Vladislava spopadli s stranko nemškega kralja Maksimilijana Habsburškega, ki je na podlagi Matijeve pogodbe z njegovim očetom cesarjem Friderikom III. iz leta 1463 zahteval ogrsko–

hrvaško krono. Spopad se je končal leta 1491 z novo dedno pogodbo, s katero je Maksimilijan zagotovil ogrsko krono svoji rodbini, če Jagelonci izumro. Državljanška vojna pa je na Hrvaškem trajala še naprej.

Turki v začetku pri svojih napadih niso imeli uspeha. Ko so se jeseni leta 1491 vračali s Kranjske, jih je hrvaška vojska najprej premagala nekje ob zgornji Kolpi, nato pa docela uničila blizu Udbine. Bosenski paša Jakub je leta 1493 zbral večjo vojsko ter vdrl prek Une v Slavonijo in na Štajersko. Med potjo nazaj se je pri Udbini spopadel s hrvaško vojsko, ki jo je vodil ban Emerik Derenčin. V bitki na Krbavskem polju so Turki popolnoma razbili hrvaško vojsko. »Hrvaški poraz«, kakor so bitko na Krbavskem polju imenovali v dogovoru o premirju s Turki leta 1495, še ni imel za posledico izgube ozemlja, toda v tej bitki je padel cvet hrvaškega plemstva. Vse do leta 1513 Turki niso vpadali v hrvaške dežele z odločno namero, da bi jih osvojili, marveč da bi nabrali plen in sužnje.

V takšnih razmerah je hrvaško plemstvo iskalo izhod na razne načine. Prav hrvaško plemstvo je v nasprotju s slavonskim vzpostavljalo vedno tesnejše osebne in materialne odnose s Habsburžani. Sicer pa so bile tudi v Slavoniji razmere po letu 1493 tako razkrojene, da se je lastna obramba le s težavo organizirala. Slavonci so trdovratno branili svojo pravico, da se ne bojujejo izven meja in predelov slavonskega kraljestva. Boji na hrvaški meji po letu 1511 niso več prenehali. Med 1513 in 1524 so Turki dokončno zavladali nad vsem območjem od Cetine do Zrmanje z izjemo Klisa in Obrovca.

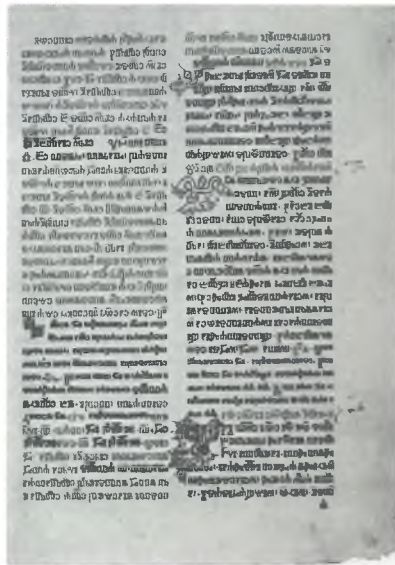
Grad Veliki Tabor je eden najlepših obrambnih objektov civilne Hrvaške. Leži na visoki planoti zahodno od Desiniča v Hrvaškem Zagorju. Bil je v posesti Ivaniša Korvina, leta 1502 pa je postala lastnica plemiška družina Rattkay, in sicer do leta 1793. Grad, ki je bil v dobi renesanse pregrajen v двореc, je v celoti ohranjen. Jedro je peterokotna trinadstropna zgradba z mnogimi gotskimi in renesančnimi arhitektonskimi detajli. To prvotno grajsko poslopje obdajajo obzidje, dodane zgradbe in štirje polkrožni stolpi neenake velikosti. Vsi ti objekti zapirajo arkadno dvorišče nepravilnih oblik.

Prodiranje Turkov v hrvaške dežele ni imelo samo globokih gospodarskih in družbenih posledic, ampak je določilo tudi smer političnega razvoja. Katastrofalne za Hrvaško so bile posledice bitke med ogrsko in turško vojsko na Mohaškem polju 29. VIII. 1526, v kateri je bila ogrska vojska razbita. Kralj

Ludvik II., ki je na begu utonil, ni imel potomcev. Po pogodbi bi ga moral naslediti Habsburžan Ferdinand, ki pa ni mogel preprečiti, da ne bi ogrsko srednje in nižje plemstvo na podlagi saborskega sklepa iz leta 1505 izvolilo in kronalo domačega velikaša Ivana Zapolje. Manjši del plemstva, v glavnem velikaši, pa so sredi decembra izvolili Ferdinanda. Takšen razvoj političnih razmer na Ogrskem je razdelil tudi hrvaško plemstvo. Plemstvo južno od Kolpe se je opredelilo za Ferdinanda, v Slavoniji pa so bili na strani Ivana Zapolje. Ferdinand se je trudil, da bi ga hrvaško in slavonsko plemstvo na podlagi dedne pravice priznalo za kralja. Po pogajanjih, ki so trajala polne tri mesece in na katerih je plemstvo postavilo splošne politične in stvarne obrambne pogoje za priznanje, se je končno 31. decembra 1526 zbral sabor hrvaškega plemstva v gradu Cetinu na reki Korani in 1. januarja 1527 izvolil v imenu »vsega ljudstva plemenitih županij, mest in okrajev kraljevine Hrvaške« nadvojvodo Ferdinanda Habsburškega za kralja Hrvaške. Ob tej priložnosti so Hrvatje jasno pokazali, kako gledajo na skupnost z Ogrsko, v celoti pa so to izrazili kmalu po cetinskem saboru, namreč, da se je Hrvaška po izumrtju domače dinastije podredila ogrskemu vladarju, ne pa državi. To stališče je tedaj postalo nekakšen program hrvaškega plemstva. Razdvojenost med hrvaškim in slavonskim plemstvom glede izvolitve vladarja se je sprevrgla v dolgotrajno državljansko vojno.

Vpliv Habsburžanov na Hrvaškem se je postopoma krepil in šele sčasoma se je v celoti pokazal pomen cetinske opredelitve hrvaškega plemstva. Hrvaška se je za več stoletij tesno povezala s slovenskimi in drugimi notranjeavstrijskimi deželami, prek njih pa tudi z dogajanjem v srednji Evropi.

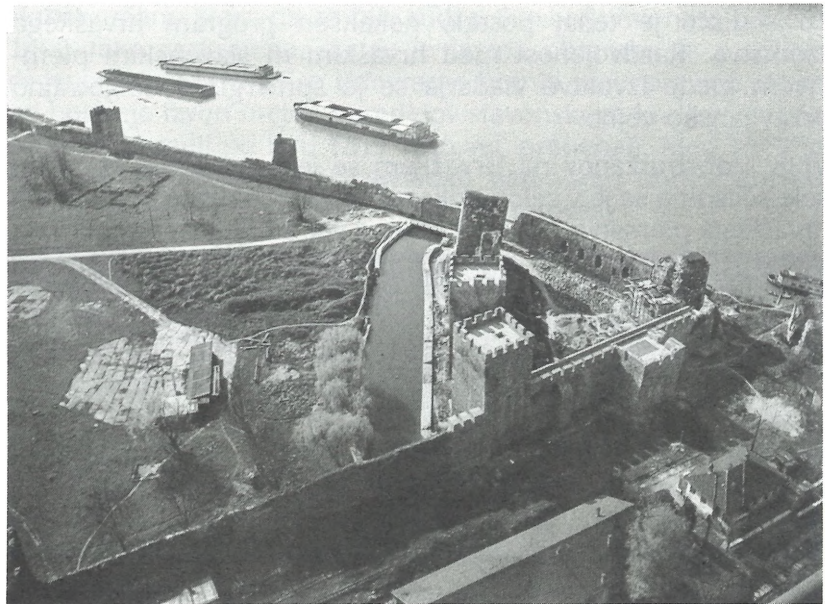

Stran iz prvega natisa glagolskega misala iz leta 1483. V glagolski tiskarni v Kosinju v Liki so natisnili prvo knjigo pri južnih Slovanih. Ustanovil jo je verjetno hrvaški fevdalec Janž Frankopan. Misal je tiskal diakon Kolunić Broz. Od druge knjige, ki je bila tiskana leta 1491, se je žal ohranilo le nekaj posameznih listov. V začetku 16. stol. sta v Primorju delovali še dve glagolski tiskarni, v Senju in na Reki.

RAZMERE V DESPOTOVINI PO SMRTI ŠTEFANA LAZAREVIĆA

Ker je bil Štefan Lazarević bolan in ni imel potomcev, je za naslednika imenoval nečaka **Đurđa Brankovića** (1427–1456). Despot Đurađ je moral po dogovoru v Tati (kraj zahodno od Budimpešte) sprejeti vazalni odnos z Ogrsko in izročiti Madžarom Beograd z okolico. Pomembno trdnjavo ob Donavi Golubac pa je njen poveljnik izročil Turkom. Srbija se je tako znašla med dvema stoloma, med Ogrsko in Turčijo. Pred Turki so Srbi s pomočjo Dubrovniške republike obranili le Novo Brdo, Niš in Kragujevac pa sta padla v turške roke. Ko je Đurađ spomladi leta 1428 sklenil s Turki mir, je moral obljubiti vojaško pomoč, in sicer sodelovanje z 2000 konjeniki na vojaških pohodih, ter se zavezal, da bo plačeval letni tribut v višini 50 000 dukatov.

Smederevska trdnjava na Donavi, prestolnica despota Đurđa Brankovića. Trdnjava-mesto je bizantinskega tipa in je bila zgrajena v obliki trikotnika v letih 1430 do 1433. Ena stran njegovega trikotnega tlorisa je dolga ok. 550 m. Z močnimi do 4,5 m debelimi obrambnimi zidovi ter mogočnimi stolpi, visokimi do 25 m, je zbujala vtis nezavzetnega mesta. Na območju južnega obzidja stoji visoka despotova kula, na kateri so vzdane opeke, ki sestavljajo napis o zidanju gradu. Znotraj trdnjave je Mali grad, ki ima prav tako obliko trikotnika s šestimi stolpi in dvema vhodoma. To je bil dvor Đurđa Brankovića. Na donavski strani so vidni ostanki monumentalno oblikovane dvorane s štirimi ohranjenimi romansko-gotskimi okni. Ta dvorana, ki je bila dolga ok. 26 m, je verjetno služila za sprejeme. Poleg dvorane je londžon - glavni stolp mesta.

Namesto izgubljenih mest in trdnjav (Beograda, Golubca, Niša) se je despot odločil, da bo zgradil novo prestolnico. Ob izlivu rečice Jezave v Donavo je zgradil Smederevo, največje srednjeveško mesto na Donavi. Načrte za to utrjeno mesto naredili bizantinski inženirji, zgrajeno pa je bilo v pičlih treh letih. Tloris mesta je imel obliko trikotnika. Visoko obzidje je imelo 24 stolpov. Zaradi skromne srednjeveške gradbene tehnike je zidanje tako velikega utrjenega mesta (vsaka stranica je merila okrog 500 metrov) zahtevalo veliko in brezobzirno izkoriščanje podložniške delovne sile (tlaka/gradozidanje). Ker je bila žena despota Đurđa Grkinja, je ljudstvo svoje nezadovoljstvo, izraženo v ljudski pesmi, namenilo njej. Imenovalo jo je prokleta Jerina.

Zaradi težkih zunanjepolitičnih razmer despot Đurađ ni mogel nadaljevati centralistične politike predhodnika ter krepiti domačega meščanstva. Popuščal je tujcem in zlasti dubrovniškim trgovcem dovolil brezobzirno izkoriščanje domačih ljudi (oderuški krediti v trgovini). Đurađ je hotel utrditi politični položaj Srbije po diplomatski poti. Hčerko Katarino je poročil z Ulrikom II. Celjskim, hčerko Maro pa je leta 1435 poslal z veliko doto v harem sultana Murata II. Za vso družino je sprejel beneško državljanstvo. Toda njegova politika ni bila dosledna. Namesto da bi mobiliziral vse sile za obrambo pred turškim osvajalcem, je drobil sile v boju z Bosno. Šlo je za prisvojitve rudnika Srebrenice. Srbsko zemljo so z juga pustošili Turki, s severa pa Madžari.

V obdobju despotovine je prišlo do spremembe *družbenih odnosov*. Položaj kmetov je bil vedno težji, ker so se povečale dajatve in tlaka. Poljedelstvo je zaradi vojnih pustošenj propadlo. Zahteve fevdalnih gospodarjev so rasle z razvojem denarno–blagovnega gospodarstva. Zaradi popravila porušenih mest in gradnje novih trdnjav je tudi oblast povečala tlako (gradozidanje) do skrajnosti. Tem obveznostim se je pridružil tudi davek, ki so ga Turkom plačevali v obliki tributa Lazarevići in Brankovići. Za vzdrževanje stalne vojske so plačevali posebno dajatev, vojštanik ali vojnico. Zaradi teh izrednih in številnih rednih obveznosti in dajatev so kmetje pogosto bežali od svojih zemljiških gospodov. Zato je število podložnikov zelo upadlo. Pogoste vojne in turški vpadi so neugodno vplivali na razvoj poljedelstva. Živinorejcev/vlahov ta pustošenja niso tako prizadela, ker so bili kot pastirji zelo gibljivi. To je eden od vzrokov, da so poljedelci prestopali med vlahe.

Nasprotno pa je rudarstvo v Srbiji prav konec 14. in v zač. 15. stol. doseglo izjemen razmah. Rudnike srebra in svinca so intenzivno izkoriščali. Despot je potreboval veliko denarja za vzdrževanje vojske, predvsem najemniške, in za krepitev centralne oblasti. Tuji trgovci, posebno iz Dubrovnika in Kotora, so bili zelo zainteresirani za izvoz balkanskih rud. Turški kronist Dursun–beg je poročal, da je Srbija »en sam rudnik zlata in srebra«.

Največje rudarsko središče je postalo Novo Brdo blizu Prištine. Francoski potopisec Bertrandon de la Broquière je šest let po smrti despota Štefana, leta 1433, zapisal, da prinašajo novobrdski rudniki despotu letno 200 000 dukatov, rudnik Srebrenica pa 30 000 dukatov. Pomembni so bili tudi rudarski centri okoli Rudnika in na Kopaoniku. Trgovina je cvetela hkrati z razvojem rudarstva, zato so se gradili novi trgi in mesta. Najbolj so bila razvita tista mesta, ki so bila hkrati tudi središča rudarskih predelov.

Podložniki, ki so zapuščali vasi, so se pričeli ukvarjati z obrtjo ali pa s trgovskimi posli. Tako je prav v tem času začel nastajati precej številen sloj srbskih trgovcev. Sprožil se je torej proces nastajanja domačega meščanstva, ki pa se zaradi zunanjepolitičnih razmer ni povsem dokončal, čeprav so bile za to dane zelo svojevrstne možnosti. Razvoj denarno–blagovnih odnosov

Razvaline novobrdske trdnjave (15. stol.) leže na Veliki planini severno od Gnjilan na Kosovu na višini 1124 m. V okolici je bil eden največjih in najbogatejših rudnikov srebra, iz katerega so pridobivali srebro, ki je vsebovalo do 25 procentov zlata (*argentum de glama*). Prvič se omenja leta 1326. Na vrhuncu razvoja je bil v času despotovine. Življenjepisec Štefana Lazarevića Konstantin Filozof je opisal bogastvo tega rudnika in ga imenoval "kraj srebrni in zares še zlati". Trdnjava je dominirala nad manjšim gornjim gradom, ki ga je obdajalo z zahodne, jugozahodne in južne strani obsežno obzidje spodnjega gradu. Po nekaterih podatkih je imelo Novo Brdo ok. 4000 prebivalcev.

je v Srbiji zelo okrepil domače srbsko meščanstvo, posebno v mirnem obdobju, ko je vladal despot Štefan. Napačno je mišljenje, da je bila v Srbiji vsa trgovina v rokah tujcev. Srbska mesta so se namreč razvijala v specifičnih razmerah. Mesta se niso razvijala kot obrtna središča in ni prišlo do oblikovanja mestne samouprave, razvijala so se kot središča trgovine. Najprej je bil razvoj odvisen od napredka poljedelstva, pozneje pa je nanj vplivalo rudarstvo. Razvito gospodarstvo v Dubrovniku in drugih primorskih mestih je tudi vplivalo na razvoj srbskih trgov. V srbskih trgih in mestih so se oblikovale kolonije dubrovniških trgovcev, ki so uživale velike pravice, zato se niso zavzemale za samoupravni razvoj mesta kot celote. Prisotnost tujih trgovcev je ovirala razvoj domačega meščanskega razreda, razvoj mestne obrti in zbiranje domačega meščanskega elementa v trdno silo, ki bi se upirala fevdalnim interesom in postala politični dejavnik v državi. Prav tako so Dubrovčani mnogim bogatim srbskim trgovcem podeljevali status dubrovniškega meščana in tako izpodkopavali proces nastajanja politično osveščene domačega meščanstva v Srbiji. Seveda pa vloge srbskih trgovcev na domačih in tujih trgih ne smemo podcenjevati. Niso namreč bili samo prodajalci svojega blaga in kupci tujih proizvodov, ampak tudi posredovalci na domačih in tujih trgih. Mnogi so se pogosto pojavljali na dubrovniškem trgu in uživali polno poslovno zaupanje. Vključevali so se v zahtevne trgovske in kreditne posle.

Samostan Kalenić (1407-1413), zadušnica protovijarja Bogdana, njegove žene Milice ter brata Petra, je prvi, tehnično najpopolnejši in najlepši arhitektonski spomenik moravske šole. Razvijal se je v tragičnih časih bojev s Turki od mariške bitke do propada despotovine.

Moravski stil je najoriginalnejši in najbolj jasno opredeljen stil stare srbske umetnosti. Spomeniki moravske šole kažejo zelo izenačen stil, čeprav se je umik umetnikov z ogroženih dežel kmalu občutil v srbskem likovnem ustvarjanju.

Kot večina drugih cerkvenih zgradb moravske šole ima Kalenić tloris v obliki strnjene trokuta. Preddverje je konstrukcijsko povezano s cerkvijo. Zunanja površina je horizontalno razdeljena s profiliranimi venci na tri skoraj enake dele. Fasada je izdelana v kombinaciji iz blokov peščenjaka in opeke. Vertikalna razdelitev je izvedena z lizenami, kar daje stavbi vitek videz. Kule stojijo običajno na kockastih podstavkih. Dekorativne in z bogato plastiko okrašene cerkve te šole so zelo slikovite. Rozete in šiljasta okna ter drugi okraski so izklesani iz kamnitih plošč. Ornamenti z motivi geometrijske pletenice so podobni dekorativnim motivom v Gruziji in Armeniji (vpliv mojs-trov beguncev).

Iz časov vladavine despota Štefana Lazareviča se je ohranil pomemben pravni spomenik. Rokopis, ki je nastal proti koncu 16. stol., je prepis *zakonika Novega Brda* iz leta 1412. Sestavljen je iz 52 členov rudarskega zakonika in 23 členov zakona o Novem Brdu. Besedilo je sestavilo 24 rudarjev. Največ predpisov je namenjenih zaščiti rudarjev. Prevladujejo določila o zračanju jaškov in rednem izplačevanju mezd rudarjem. Ker so rudarji dobro zaslužili, so obrtniki navijali cene. Zato je zakon določil najvišje dovoljene cene za čevljarske, krojaške in druge obrtne storitve. Pri izkoriščanju rudnega bogastva v Novem Brdu so imeli velik delež Sasi, zato je bila mestna uprava urejena po vzoru nemških mest. V zakoniku Novega Brda je določeno, da upravno in sodno oblast izvršuje svet (veča), sestavljen iz 12 »purgarjev« s knezom na čelu.

Ko je prišel na čelo turške države izredno sposoben sultan Murat II. (1421–1451), so se nad despotovino zgrnili težki oblaki. Po smrti ogrskega kralja Sigismunda (1437) je Murat II. menil, da je nastopila ugodna priložnost za ofenzivo proti Ogrski. Prva žrtev njegovih napadov je postala despotovina. Po trimesečnem obleganju je avgusta 1439 padlo Smederevo. Ta dogodek označujemo kot *prvi padec despotovine*. Pri napadih na Smederevo je sodeloval tudi bosenski plemič Stjepan Vukčić, ki je pustošil predele zahodne Srbije. Srbija je bila v tej vojni opustošena, mesta so bila porušena, mnogo ljudi pa odpeljanih v sužnost. Do leta 1441 se je upiralo Novo Brdo. V suženjstvo so odpeljali tudi dva despotova sinova Grgurja in Štefana ter ju oslepili. Despot Đurađ se je s tretjim sinom Lazarjem zatekel na Ogrsko, kjer so tedaj divjali dinastični boji. Albreht, Sigismundov naslednik, je kmalu umrl. V boj za prestol se je vmešal tudi Đurađ, ki je kandidiral svojega sina Lazarja, vendar mu ni uspelo. Izvoljen je bil Vladislav III. Jagelonec. Đurađ pa je še naprej podpiral strujo, ki je skušala pripeljati na ogrski prestol Ladislava Posmrtnega.

Zaradi spremenjenih političnih razmer na Ogrskem je moral Đurađ Ogrsko zapustiti (odvzeli so mu vsa posestva) in se umakniti v Zeto, tam pa so mu bivanje preprečili Crnojevići, zato je poiskal zatočišče v Dubrovniku. Pozneje, ko so se razmere uredile, se je vrnil na Ogrsko. Ves ta čas so se Turki neuspešno zaletavali v Beograd, ki pa se je pod vodstvom Ivana Talovca uspešno branil. V bojih s Turki se je odlikoval tudi erdeljski plemič Ivan Hunjadi (Sibinjan Janko v narodni pesmi). Njegovi vojaški uspehi so vplivali na razpoloženje udeležencev državnega zbora v Budimu. Zbor je sprejel predlog papeževega legata Cesarinija in despota Đurđa Brankovića o velikem vojnem pohodu proti Turkom. Vojska, v kateri so bili tudi Srbi pod vodstvom despota, je uspešno prodrla vse do Sofije.

Ker je imel Murat II. težave na vzhodu, v Grčiji in Albaniji, kjer se je pripravljala večji upor, je pristal na premirje desetih let. Despot Đurađ je sklenil separaten mir s sultanom in leta 1444 obnovil despotovino. Ogrri so čez nekaj dni odpovedali pogodbo in kralj Vladislav je s 16 000 konjeniki krenil proti Bolgariji. To je bil zadnji poskus izriniti Turke iz Evrope, ki pa se je izjalovil,

Sveti vojščaki - Aretas, Nestor in Nikita (freska, samostanska cerkev v Resavi). Kot najboljši predstavniki moravskega stila se odlikujejo slikarji Kalenića in Resave. Obdelava motiva kaže izredno spretnost izkušenih umetnikov. Risba je mehka, modelacija efektna z nervoznimi refleksi, polna naglih osvetlitev, kolorit je pester. Značilni so nežni lirski prizori in pastelne barve (npr. Svatba v Kani Galilejski v Kaleniću). V času turškega pritiska se je spremenila ikonografija. V spodnjem delu cerkvenega prostora so zamenjali puščavnike z vojščaki, s čimer so poudarjali bojevitost. Atletsko razviti, mrki vojščaki so opremljeni s sodobnim orožjem.

ker se pomorske sile Benetk in Genove niso pridružile vojaški akciji, da bi preprečile premestitev sultanovih sil iz Azije v Evropo. Murat II. je razbil križarsko vojsko pri Varni leta 1444, kjer sta v bitki padla kralj Vladislav in papeški legat Cesarini. Temu pohodu je despot Đurađ odločno nasprotoval.

Kljub naporom se despotu Đurđu ni posrečilo, da bi obnovil despotovino v okviru starih meja. Južni del je ostal v rokah Turkov. Z Benečani se je bojeval za Zeto. Ni se udeležil vojnega pohoda Ivana Hunjadija leta 1448, ker je bil prepričan, da akcija ni dobro pripravljena. Hunjadijeva vojska je bila na Kosovem polju premagana. Hunjadija so despotovi ljudje na begu ujeli. Despot mu je vrnil prostost proti visoki odškodnini 100 000 dukatov, s katero naj bi povrnil škodo, ki jo je njegova vojska povzročila pri pohodu skozi Srbijo.

S prihodom sultana Mehmeda II. (1451–1481), imenovanega Osvajalec/El' Fatih, ki je bil eden največjih turških sultanov, so se začele priprave za osvojitve ostankov balkanskih držav. Prva žrtev Mehmedove osvajalne politike je bil Carigrad, zadnji ostanek bizantinskega cesarstva. 6. aprila 1453 so ga Turki začeli oblegati. Za obrambo obzidja je bilo na grški strani na voljo 8 500 mož, Turki pa so napadli mesto s 50 000 možmi. Turki so obstreljevali najbolj utrjeno mesto v srednjem veku z dotlej največjimi topovi. Prav to moderno orožje je bilo odločilno. V sultanovi vojski je sodeloval tudi srbski odred s 1500 borci in minerji iz rudnika Novo Brdo. 29. maja 1453 so skozi močno načeto obzidje Turki prodrli v mesto in ga zavzeli. Carigrad, dotlej Konstantinopel, poslej Istanbul, je postal turška prestolnica.

Notranje močno urejeno osmansko cesarstvo je z zavzetjem Carigrada dobilo nove osvajalne spodbude. Kmalu si je podredilo ostanke grških, latinskih in slovanskih držav na Balkanu. Leta 1456 so padle Atene, leta 1460 Moreja na Peloponezu, ob Črnem morju pa je leto kasneje doživelo konec še majhno in osamljeno grško Trapezuntsko cesarstvo.

Mehmed II. se ni držal obljub, ki jih je dal despotu, da v času njegovega življenja ne bo napadel despotovine. Že leto po padcu Carigrada je odpovedal mir in šel z veliko vojsko nad Srbijo. Na tem pohodu je osvojil velik del despotovine, opustošil državo in v suženjstvo odpeljal okrog 50 000 ljudi. Odpor Smedereva pa je bil tako močan, da se je moral sultan umakniti. Turki so z vso silovitostjo napadli rudarsko mesto Novo Brdo, ki se je kljub ogorčenemu odporu po 40–dnevnem obstreljevanju moralo leta 1454 predati. Ker despot Đurađ ni dobil pomoči na Ogrskem in v Avstriji, je sklenil s sultanom mir. Obdržal je le ozemlje severno od Zahodne Morave. Ne glede na sklenjeni mir je sultan leta 1456 ponovno napadel Smederevo. Ker je imel velike izgube, je preusmeril vojsko proti Beogradu. V obrambo Beograda je poslal tudi despot srbske čete, ki so se v bojih zelo odlikovale. Mestu so prišli v pomoč najprej slabo oboroženi nemški, madžarski in poljski križarji pod vodstvom frančiškana Ivana Kapistrana, gorečega pridigarja za križarsko vojsko proti Turkom. Uspešno je sodeloval še Ivan Hunjadi, ki je s svojo mornarico razbil turško na

Donavi. Med bojem za Beograd sta se odkrito sprla Ulrik II. Celjski in Ivan Hunjadi. V spopadu je bil zadnji Celjan Ulrik II. ubit. V težkem boju je bila turška vojska odbita. Sijajna krščanska zmaga, prva po padcu Carigrada, je sicer vzradostila krščanski svet, toda prave moči za protiturški udarec ni bilo. Konec leta 1456 je umrl despot Đurađ Branković, zadnji pomembnejši srbski srednjeveški vladar.

Despotovina se zaradi neurejenih notranjih razmer ni bila več sposobna učinkovito braniti Turkov. Med srbskim plemstvom je prišlo do razhajanj in nasprotujočih interesov. Despotovi nasledniki so se razdelili na dva tabora, eni so bili za Madžare, drugi pa so pričakovali rešitev od Turkov. Vodja turkofilske stranke je bil Mihajlo Anđelović, po rodu Grk, ki je imel pod despotom Đurđem visoko funkcijo na dvoru. Njegov brat Mehmed je imel v turški službi visok položaj. Bil je rumelijski beglerbeg. Z njunim posredovanjem je Đurđev naslednik sin **Lazar** (1456–1458) sklenil s sultanom mir in dobil v upravo celo despotovino razen Novega Brda. Ker je obstajala nevarnost, da bodo Madžari osvojili Smederevo, je član regentstva Mihajlo Anđelović spustil v mesto Turke, vendar je protiturška stranka zmagala in Turke pobila. Za despota so razglasili slepega **Štefana** (1458–1459), ki je postal igračka v rokah ogrskega kralja Matije Korvina. Zadnji poskus, da bi rešili Srbijo in Bosno pred propadom, je bila poroka med bosenskim prestolonaslednikom Štefanom Tomaševićem in Jelačo, hčerko despota Lazarja. Tako naj bi se združili Srbija in Bosna v enotno državno tvorbo, kar pa se ni zgodilo. V Smederevo so prišle tudi ogrske čete. Toda kot nov pretendent je prišel v Srbijo slepi **Grgur** s turškimi četami. Junija 1459 je odprla turkofilska stranka vrata Smedereva in turška vojska je skoraj brez boja osvojila mesto. To je bil konec despotovine in dokončni propad samostojne srbske srednjeveške države.

Propad despotovine je povzročil tudi začetek migracij, ki so zelo spremenile etnično sliko balkanskih dežel. Že konec 14. stol. so množice bežale v Dubrovnik in prek Dubrovnika v Apulijo v Italiji. Izseljevali so se tudi v južno Ogrsko. V času kralja Matije Korvina je na Ogrsko zbežalo okrog 200 000 Srbov.

USODA SRBOV V JUŽNI OGRSKI

Južna Ogrska je hitro spremenila etnično podobo. Priseljeni Srbi so bili večinoma kmetje, ki so jih ogrski zemljiški gospodje potrebovali kot vojake in kot podložnike. Dobili so nekaj privilegijev, osvobojeni so bili plačevanja desetine katoliški cerkvi. Izselilo pa se je malo plemiških rodbin oziroma njihovih predstavnikov. Ti so se odlikovali kot vojaški poveljniki v boju proti Turkom.

Da bi Srbe pritegnil v boj proti Turkom in jim ustvaril vizijo za osvoboditev zasužnjene domovine, je ogrski kralj Matija

Korvin podelil naslov srbskega despota nezakonskemu sinu slepega Grgurja **Vuku**, ki je leta 1465 zapustil turško službo in prestopil na stran Ogrske. Odtlej je branil ogrsko mejo pred turškimi vpadi. Opevajoč njegove boje s Turki, ga je ljudstvo v narodni pesmi imenovalo Zmaj Ognjeni Vuk. Despotski naziv je prešel nato (1502) na hrvaškega velikaša **Ivaniša Berislavića** (oženil se je z vdovo poslednjega Brankovića in podedoval njegova posestva na Ogrskem). Nato je sledilo nekaj despotov iz raznih plemiških družin. Zadnji srbski despot na Ogrskem pa je bil **Pavle Bakić**, starešina/knez vlahov iz Šumadije, ki je proti koncu leta 1525 zapustil posest pod Turki in z rodbino, petimi brati in 50 konjeniki prestopil v službo Ogrske. Okrog sebe je zbral znatne srbske sile iz vrst beguncev in se vrsto let boril proti Turkom ter vpadal na turško ozemlje. V boju s Turki je padel leta 1537.

Življenje srbskih kmetov v južni Ogrski je postajalo vse slabše, pestile so jih enake težave kot ogrske podložnike. Zato so se pridružili velikemu gibanju ogrskih kmetov proti fevdalnemu izkoriščanju. Priložnost za upor se je pokazala, ko je bil leta 1514 objavljen poziv na križarsko vojno proti Turkom. Ker so zemljiški gospodje prepovedali kmetom stopati v križarske vrste, da ne bi izgubili delovne sile, so se pod vodstvom obubožanega plemiča **Jurija Doža** dvignili križarji proti zemljiškim gospodom. Upor se je odvijal predvsem na območjih, naseljenih s Srbi. Upor je v krvi zadušil erdeljski vojvoda Ivan Zapolja.

V času splošnega razsula na Ogrskem (po padcu Beograda 1521 in bitki na Mohaškem polju 1526) in v času bojev med Ferdinandovimi in Zapoljevimi pristaši se je oktobra 1526 pojavil med Srbi človek neznanega porekla, ki je imel izredne vojaške in organizacijske sposobnosti. To je bil »**car Ivan Nenada**«. Pridružil se mu je veliko Srbov pa tudi Madžarov. Kmalu je zbral okrog sebe 15 000 vojakov. Ferdinand in Zapolja sta se potegovala za njegovo zaveznitvo, ker nista bila sposobna premagati tako številčne vojske. Sedež Ivana Nenade je bil v Subotici. Čeprav je nastopal z verskimi gesli v boju proti islamu, je njegov boj kmalu dobil socialne poteze. Podložnikom je odpiral perspektivo svobodnega življenja na posestvih, odzvetim ogrskim velikašem. Njegova vojska se je zato neizprosno borila proti izkoriščevalskemu plemstvu. Ferdinandu je uspelo, da ga je pridobil zase, saj mu je obljubljal denar, orožje in nekdanja despotska posestva Brankovićeve. Plemič Valentin Török, ki je bil sicer Ferdinandov pristaš, vendar ga je Ivan izgnal iz Subotice zaradi nesoglasij, in plemstvo, zbrano okrog Zapolje, so dvignili proti Ivanu Nenadi križarsko vojsko. Ta je bila junija 1572 popolnoma uničena, saj je padlo več plemstva kot na Mohaškem polju. Končno je Ivan Zapolja mobiliziral ogrsko in erdeljsko plemstvo in v dveh pohodih popolnoma razbil Nenadovo vojsko, ki je s tem izgubila nekdanjo moč, zato je odtlej lahko Ferdinandu pomagal v boju proti Zapolji le s 1500 možmi. V nekem boju je bil Ivan ranjen, zatekel se je v neko vas in bil tam izdan. Plemič Valentin Török mu je dal v juniju 1527 odsekati glavo.

ZETA POD BALŠIČI IN CRNOJEVIČI

Zeta je bila od Štefana Nemanje (ok. 1190) v okviru srbske države, vendar je ohranila poseben položaj. Ko se je po Dušanovi smrti srbska država razkrojila, so se v Zeti pojavili trije predstavniki dotlej neznane fevdalne rodbine **Balšiči**, Stracimir, Jurij in Balša II. Njihov glavni cilj je bil razširitev ozemlja. Da bi to dosegli, so se borili na vseh straneh. Vključevali so se v različne politične zveze ter niso izbirali načinov pri zbiranju materialnih sredstev. Podporo so iskali v Dubrovniku, Benetkah, med albanskim plemstvom in drugod. Od leta 1366 tudi formalno niso več priznali srbske carske oblasti. Najprej so si podredili Skadar. Boj za Kotor je bil neuspešen, kajti Kotor je leta 1371 priznal vrhovno nadoblast Ogrske. Sodelovali so tudi v boju proti županu Nikoli Altomanoviću. Po bitki pri Marici so se polastili Prizrena, za krajši čas zasedli tudi župe Dračevico, Konavle in Trebinje (1373). Tedaj se je njihova oblast razprostirala od Dubrovnika do Prizrena, vendar je bila kratkotrajna. Trebinje, Konavli in Dračevico jim je odvzel kralj Tvrtko, Prizren pa Vuk Branković. Tudi preostale posesti ni mogel v tedanjem okviru obdržati najmlajši od bratov **Balša II.** (1378–1385), ki je prevzel vodstvo rodbine.

Da bi nadomestil ozemeljske izgube, se je Balša II. boril v Albaniji. Leta 1385 je zavladal nad zelo pomembnim mestom v Albaniji, nad Dračem. Vendar ga je imel v posesti zelo kratek čas, ker so prav tedaj začeli Turki vdirati globoko na Balkanski polotok v več smereh. V nekem spopadu s Turki je Balša II. padel pri Berat. V Draču je zavladal Karel Topija. Balševa vdova je obdržala Valono, Berat in Himaro. V Zeti je zavladal njen nečak **Đurađ II. Stracimirović** (1385–1403).

Za uspešne vojaške akcije so imeli Balšiči ugodno materialno podlago. Okolica Skadrskega jezera, porečja rek Zete in Morače ter primorski pas so bili gospodarsko aktivni. Gojili so žito, proso, oljke, razvito je bilo vinogradništvo, čebelarstvo, svilarstvo (murve). V goratih predelih je prevladovala živinoreja. Veliki so bili njihovi dohodki od ribolova, mitnin in solin. Tudi primorska mesta so jim morala plačevati dajatve. Posest Dračevice, Konavljev in Trebinja je prinašala še 2000 perperjev »svetodmitarskega dohodka«, ki so ga Dubrovčani plačevali vsakokratnim gospodarjem tega območja. Balšiči so imeli velike materialne koristi od mitnice in trga za sol na ustju reke Bojane pri samostanu sv. Srđa in Bagha. Postavili pa so še novo mitnico v Danju, kjer so oproščali carine Dubrovčane in Benečane, da bi povečali in oživili trgovski promet.

Zaradi turške nevarnosti, ki je neprestano grozila novemu gospodarju Zete Đurđu II., se je začela dvigati nova rodbina Crnojevići. Ta je obvladala predvsem gorate predele. Takšnih neodvisnih gospodarjev je bilo v Zeti še več. Benečani so si prav tedaj močno prizadevali utrditi oblast v Zetskem primorju

in v Albaniji, zato so podpirali nezadovoljne plemiče v zgornji Zeti. Med njimi so bili najuglednejši Crnojevići. V takšni politični situaciji je Đurađ iskal zaveznike. Z rodbinskimi vezmi se je povezal s knezom Lazarjem, prijateljske odnose je imel z Dubrovnikom, stike je iskal tudi z Benetkami. Del Zete, ki je bil pod Đurđem II., je bil zelo majhen. Obsegal je le skadrski predel in ozek pas med Skadrim jezerom in morjem. Kljub temu se je Đurađ II. obdal z vsem vladarskim sijajem, čeprav je bil ta le navidezen. Imenoval se je gospodar »vse Zete in Primorja«, imel je razkošen dvor z mnogimi uradniki in dvorjani (logotet/šef dvorne pisarne, protovestiar/finančni minister), koval je lasten denar.

Đurađ II. je potem, ko se ni mogel obraniti niti pred Turki niti pred Crnojevići, po dolgotrajnih pogajanjih leta 1396 prepustil Benečanom Skadar in Drivast z njuno okolico in s pristaniščem sv. Srđa. Đurađ je dobil beneško plemstvo, letno plačo v višini 1000 dukatov ter obljubljeno pomoč ob turškem napadu. Benečani so postali gospodarji nekaterih ključnih položajev v Zeti. Začelo se je obdobje aktivnega poseganja Benečanov v razmere v Zeti in utrjevanje beneške oblasti.

Đurađ II. je kmalu občutil ne le vso težo ozemeljske izgube, ampak tudi prave cilje beneške sinjorije, ki si je prizadevala tudi druge dele Zete podrediti gospodarsko in politično. Prodaja soli naj bi postala izključen monopol Benečanov. S tem bi si podredili zetsko prebivalstvo. Prav zaradi soli in solin so se porajali spori, ki so se pogosto spremenili v hude boje.

Đurđev naslednik sin **Balša III.** (1403–1421) je stremel za tem, da bi obnovil posest svoje rodbine, zato ni izbiral sredstev. Zeta je morala tedaj priznati vazalno odvisnost od Turkov in začela plačevati tribut. Balša III. se je neprestano bojeval z Benečani. S prekinitvami je ta boj trajal do konca njegove vlade. Izčrpan in bolan se je Balša III. zatekel k despotu Štefanu in mu zapustil v nasledstvo Zeto.

Despot **Štefan Lazarević** na diplomatski način ni dosegel, da bi mu Benečani priznali Balševo posest, zato je z vojsko vdrl v Zeto, osvojil Drivast in Bar ter obkolil Skadar in Ulcinj. Vojna se je nadaljevala do leta 1423, ko je bil sklenjen mir. Benečani so obdržali skadrski okraj z mestom Skadrom, Ulcinj, Paštroviće in Kotor z župo Grbalj. Benečani so okrepili oblast nad dotedanjo posestjo, ki so jo zelo povečali.

Središče despotove Zete je postal Bar. Toda močna centralna oblast se tu ni mogla uveljaviti. Štefanov naslednik despot **Đurađ Branković** zaradi neurejenih razmer v despotovini ni mogel posvečati dovolj pozornosti Zeti. Moral je računati z beneško oblastjo v Zetskem primorju kot z dejstvom, ki ni več sporno. Ko so Turki leta 1439 osvojili despotovino, je Zeta ostala svobodna. Gospodar Zahumlja Stjepan Vukčić, sklicujoč se na rodbinske zveze z Balšići, je začel zasedati gorate predele Zete. Benečani so zasedli mesti Bar in Budvo. Crnojevići so se tedaj postopoma osamosvojili. Z njihovo pomočjo so Benečani z izgovorom, da branijo despotovo zemljo, izrinili Stjepana

Vukčića iz delov Zete. Ko je despot Đurađ obnovil despotovino, mu Benečani niso hoteli vrniti njegove zetske posesti. Edino Stjepan Vukčić, s katerim se je pomiril, mu je vrnil posestva v zgornji Zeti in pomembno trdnjavo Medun. Despot Đurađ je leta 1448 poslal v Zeto čete za osvojitve primorskih mest. V tej akciji so se mu pridružili tudi Crnojeviči. Benečani so se znašli v zelo težkem položaju. Kmetje v Zetskem primorju so navdušeno in prijateljsko pričakali despotove čete, beneške oblasti ni nihče branil.

Tedaj je izbruhnili znani *Grbaljski upor*. Grbaljska župa je bila plodni predel med Prevlako in Budvo. Upor se je iz Grblja razširil tudi na vasi v Luštici, Krtolih in v velikem delu Paštrovičev. Župa Grbalj je pripadala Kotoru od kralja Milutina dalje. Tu so imeli prebivalci Kotora svoje posesti. Kotorani so uveljavili oblast v Grblju z vučitransko pogodbo leta 1426, vendar so se prebivalci Grblja temu močno upirali. Šlo je namreč za spremembo lastninskih odnosov.

Ko so Benečani po prvem padcu despotovine osvojili zetska mesta, so nastali ostri spori med kmeti in meščani. Ti kmetom niso dovolili saditi vinogradov, da bi obdržali proizvodnjo in prodajo vina kot monopol. V teh sporih so Benečani podpirali mestno prebivalstvo. Leta 1446 so dovolili kotorskemu plemičem sekati grbaljske vinograde. Od kmetov so zahtevali, da so sodelovali pri gradnji solin in proizvodnji soli. Svoj delež soli so morali prodajati Benečanom po vnaprej določeni ceni. Zemljiški gospodje so hoteli povečati naturalne dajatve. Zato so do skrajnosti nezadovoljni grbaljski kmetje izkoristili vdor despotove vojske ter se uprli kotorskemu plemstvu in beneški oblasti. Žal je bil takrat despot v težavnih političnih razmerah in ni izkoristil upora za doseg svojih ciljev. Glavno skrb je posvečal Srbiji, v Zeti se je držal s poslednjimi močmi.

Beneškim oblastem se je posrečilo ločiti Štefana Crnojevića od upornikov. Ta se je povezal s tisto stranjo, od katere je pričakoval več koristi. Prav Štefan je odločil usodo upora. Šel je z vojsko nad uporne kmete in že v prvih mesecih leta 1452 s prevaro ujel 80 voditeljev in začetnikov upora. Trideset so jih v Kotoru obesili, druge pa izgnali. Grbalj je bil opustošen in požgan, vinogradi pa posekani. Številni begunci so se zatekli v Apulijo. Štefan Crnojević je izkoristil upor ter se osvobodil centralne oblasti s pomočjo Benečanov.

V času vladavine **Crnojevičev** je prišla v ospredje Zgornja Zeta, zetska primorska mesta pa so prišla pod nadoblast Benečanov. Gospodarski pomen Zgornje Zete je rasel, ker se je zaradi pritiska Turkov prebivalstvo sosednjih dežel umikalo v črnogorske gore. Ti predeli Benečanov niso neposredno zanimali. Štefan Crnojević je bil v sporu z despotom Đurđem, kar je privedlo do oboroženih spopadov. Čeprav je imel despot nekaj uspeha, so njegove akcije ustavile ofenzive sultana Mehmeda II. in končno odrezale despotovino od posesti v Zeti.

Deli Zete zahodno od Morače, ki so bili pod oblastjo Štefana, so leta 1455 tudi formalno priznali beneško oblast. V Vranji ob Skadarskem jezeru se je zbralo na skupščini 51 predstavnikov

»skupnosti ali bratstev« (v imenih teh bratstev so vidna nekatera od poznejših črnogorskih plemen, ki so se ohranila do 20. stol.: Mataguži, Kuči, Bjelopavlovići). Plemstvo je priznalo beneško oblast pod pogojem, da se obdržijo odnosi, kakršni so bili pod Balšići.

Kmalu so Crnojevićevo posest pričeli ogrožati Turki. Ti so se namreč ugnezdili v Albaniji, gospodar Zahumlja herceg Stjepan pa je bil s Turki v pristrčnih odnosih. Vendar so se politične razmere spremenile. V Albaniji je prišlo do nevarnega odpora proti turški oblasti. Začetnik upora je bil albanski plemič Gjergj Skenderbeg, sin Ivana Kastriota. Kot otrok je bil odpeljan na turški dvor ter kot janičar vzgojen v islamu. Dobil je ime Skender. Ko je pobegnil iz turške vojske, je leta 1443 dvignil v Albaniji upor proti Turkom. Vojaške akcije je usklajal z beneškimi, povezan je bil tudi z Ogrsko in Neapeljsko kraljevino. S herojskim bojem je navdušil zahodni svet. V času upora Gjergja Kastriota v Albaniji so prenehali turški vpadi v slovenske dežele, saj so albanski uporniki zadrževali večino turške vojske. Po smrti Gjergja Kastriota leta 1468 je v Albaniji prenehal odpor proti turški oblasti. Turki so si Albanijo dokončno podredili in uvedli osmanski fevdalni sistem.

Štefanov naslednik sin **Ivan** (1465–1490), imenovan tudi Ivanbeg, je mislil, da bo s prekinitvijo očetove politike naslanjanja na Benetke lahko okreplil svoj položaj. Ker ni imel dovolj sil za vojno proti Benečanom in ker je bila turška nevarnost vedno večja, je sprejel posredovanja hercega Stjepana in prosil Benečane za mir. Od tedaj je upravljal Črno goro kot beneški vojvoda s plačo 1200 dukatov letno. Za prestolnico je izbral Žabljak.

Po smrti Gjergja Kastriota je lahko Benečanom v dolgi vojni, ki so jo začeli proti Turkom, pomagal le Ivan. V teh bojih so zasedli Turki del njegove države, zato jim je moral plačevati tribut v višini 700 dukatov. Kljub uspešni podpori Crnojevičev Benečani niso imeli vojaških uspehov, pritisk Turkov je bil premočan. Končno je beneška obrambna črta popustila. Benečani so morali sprejeti turške pogoje in leta 1479 skleniti mir. Benečani so poleg drugih posesti v Zeti prepustili Turkom tudi Skadar. Ivan Crnojevič v miru ni bil upoštevan. Ker se ni mogel upirati turškemu pritisku, je zbežal v Italijo. Turki so zasedli Zgornjo Zeto in jo podredili skadrskemu sandžakbegu Sinanu.

V osmanskem cesarstvu so bile po smrti sultana Mehmeda II. (1481) razmere neurejene, kar je izkoristil Ivan in se vrnil v Zeto. Benečani mu niso pomagali, da ne bi pokvarili mirnih odnosov s Turki. Pod pritiskom sile je moral Ivan priznati turško nadoblast. Obdržal je zmanjšano ozemlje poznejše ožje Črne gore s prestolnico na Cetinju. Najmlajšega sina Sinišo je poslal na Porto, kjer je sprejel islam in dobil ime Skender. V črnogorske gore se je umaknila tudi stara zetska (pravoslavna) škofija. Z Benečani je bil Ivan neprestano v sporu zaradi solin.

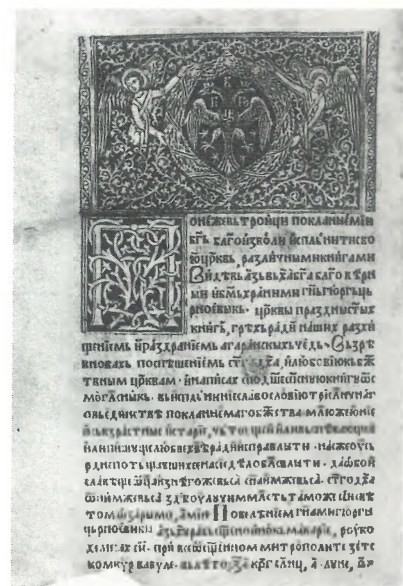
Po Ivanovi smrti sta zavladala njegova sinova **Jurij** in **Štefan**. Zeta je pod Crnojevići, čeprav odvisna od Turkov, obdržala

ostanke stare državne in družbene ureditve, ki se je oblikovala v srbski državi. Središče države so premaknili v Cetinje sredi črnogorskih gora. Ti kraji, kjer so prej živeli pastirji v katunih, so v 15. stol. oživel. Postali so pribežališče ljudi, ki so se pred Turki umaknili iz srbskih, hercegovskih in južnih zetskih predelov. Zemlja je bila po večini last samih Crnojevićev. V zadnjih desetletjih oblasti Crnojevićev so bili na baštinah in pronijah, ki so bile plemičem podeljene celo s pravico dednosti, tudi kmetje. Dolžnosti kmetov do fevdalnih gospodov so bile natanko določene, vendar so se razlikovale glede na kakovost zemljišča. Gospodarska podlaga Crnojevićev so bila zemljišča, ki so bila v njihovi neposredni lasti, vinogradi, ki so jih sami zasadili, dohodki od mlinov, carine od soli in ribolova. Od pronijarjev so prejeli dukat za uživanje posesti. Ti dohodki so zadostovali za kritje vojaških potreb, gradnjo trdnjav in cerkva ter kritje kulturnih potreb.

Kljub vojnim razmeram so Crnojevići pospeševali kulturni razvoj. Jurij Crnojević, prijatelj knjige, je leta 1493 ustanovil na Cetinju/Obodu prvo cirilsko tiskarno na Balkanu. Prva cirilska inkunabula Oktoih (osmeroglasnik, liturgična knjiga, ki vsebuje cerkvene pesmi) je prišla iz tiskarne 4. januarja 1494 (48 let po izidu prve inkunabule na svetu – Guttenbergove biblije, 24 let po prvi italijanski knjigi v Benetkah in 12 let po prvi glagolski knjigi v Senju). Izdelana je bila v tiskarni, ki jo je Jurij kupil v Benetkah in jo pritovoril v Črno goro. Prva cirilska knjiga Oktoih se je ohranila v več primerih in jo kot veliko dragocenost hranijo razne knjižnice. V celoti se je ohranil še Oktoih 5–8 glasov, ki je bil tudi ilustriran. Poleg teh dveh knjig so bile tiskane še tri. Od vsake se je ohranilo le po nekaj listov, od zadnje pa nič. Vse knjige je tiskal menih Makarij iz Črne gore. Crnojevićeva tiskarna je delala samo do leta 1496, ko je moral Jurij pobegniti v Benetke. Nadaljnja usoda tiskarne ni znana. Edino, kar lahko zanesljivo trdimo, je, da je njen glavni tiskar, menih Makarij, po propadu Crnojevićeve države odšel v Trgovište v Vlaško, kjer naj bi med 1507–1512 natiskal še tri cirilske knjige.

Jurij je čakal na ugodno priložnost, da bi tudi Črno goro vključil v kakšno širšo akcijo proti Turkom. Ta možnost se je ponudila, ko je francoski kralj Karel VIII. osvojil južno Italijo. Karel je pripravil načrt, da bi dvignil upor proti Turkom v Albaniji. Za to se je navdušil tudi Jurij. Nadaljnji razvoj odpora so preprečili dogodki v družini Crnojević, kjer je prišlo do razcepa. Štefan je bil ljubosumen na brata Jurija in ga obtožil na Porti. S turškega dvora je prišel poziv, da se mora Jurij javiti na turškem dvoru ali pa v treh dneh zapustiti Črno goro. Jurij je izbral drugo možnost in se zatekel v Benetke.

Oblast v Črni gori je prevzel brat Štefan, ki pa je vladal le navidezno. Dejanski gospodarji so postali Turki. Ker je Štefan kmalu padel v nemilost, so ga Turki zaprli, Črno goro pa so leta 1498 priključili Skadrskemu sandžaku.

Stran cetinjskega oktoiha (osmeroglasnik - cerkvena pesmarica). Osem ljudi pod vodstvom meniha Makarija je v tiskarni na Cetinju, ki jo je ustanovil Jurij Crnojević, v letu dni natisnilo prvo srbsko cirilsko knjigo. To znamenito kulturno delo so končali 4. januarja 1494. V tej tiskarni so natisnili šest knjig, delovala pa je le tri leta.

PROPAD BOSENSKE DRŽAVE

Ogrska po porazu pri Nikopolju leta 1396 nekaj časa ni mogla aktivno vplivati na bosenske razmere. Vendar Bosna ni mogla ostati izven velikega spora na Ogrskem in Hrvaškem, ki je izbruhnil med pristaši Sigismunda in Ladislava Neapeljskega. Bosenski magnat Hrvoje Vukčić je podpiral prizadevanja Ladislava Neapeljskega, da bi se polastil ogrsko-hrvaškega prestola. Stranka Sigismundovih nasprotnikov je v Bosni prevladovala. Do preobrata je prišlo, ko je Sigismund leta 1408 premagal nasprotnike v Doboru v Bosni. Po ogrskih uspehih so se razmere v Bosni spremenile, Hrvoje se je pomiril s Sigismundom. Kljub temu Ogrska ni mogla za stalno utrditi oblasti nad Bosno. Hrvoje je bil nekaj let na strani Sigismunda, toda ni mogel vplivati na druge bosenske fevdalce. Večina je še naprej nasprotovala Sigismundu. Večletno neprekinjeno bojevanje in medsebojno obračunavanje plemstva sta povzročila v Bosni pravo anarhijo.

Sporazum med Ogrsko in Bosno leta 1411 je bil posledica popuščanja obeh strank zaradi turške nevarnosti. Ko je bilo rešeno bosensko vprašanje in ko neapeljska dinastija ni bila več nevarna, je Sigismund skušal zlomiti preveč mogočnega splitskega hercega Hrvojo. Pri tem mu je bil dobrodošel Hrvojev spor z bosenskimi velikaši. Čeprav Hrvoje morda prej ni bil povezan s Turki, česar so ga dolžili, pa je tedaj našel v njih naravnega zaveznika. Oborožen spopad z Ogrsko je bil neizbežen. Turška zmaga nad ogrsko vojsko poleti 1415 nekje v Bosni je popolnoma spremenila položaj Bosne. Ogrski vpliv je na mah prenehal. Začelo se je krvavo obračunavanje med najvplivnejšimi bosenskimi velikaši. Na nekem izletu, ki ga je priredil kralj Ostoja in ki se ga je udeležil tudi Sandalj Hranić, je Sandalj po dogovoru s kraljem v Sutjeski napadel in ubil kneza Pavla Radenovića. Plemiče iz rodbine Pavlovićev so začeli preganjati.

Turški vpliv se je v Bosni izredno povečal. Turki so pripravljali teren za dokončno uničenje Bosne. Bosenski velikaši niso klicali turških čet samo kot pomoč pri medsebojnem obračunavanju, ampak so prevzeli tudi dejanske obveznosti in so postajali sultanovi vazali. Tudi vojvoda Sandalj Hranić je priznaval turško nado blast. Turki so pomagali posameznim kandidatom iz rodbine Kotromanićev na bosenski prestol. Bosna je tako formalno začela priznavati turško nadoblast in se obvezala, da bo plačevala letni davek. Ogrska več let ni mogla aktivno posegati v bosenske politične razmere, podprla je le sporazum med bosenskim kraljem Tvrtkom II. in celjskim grofom Hermanom II. glede nasledstva. Če bi Tvrtko II. umrl brez potomcev, bi bosenski prestol zasedli Celjani. Vendar iz te pogodbe ni bilo nič, ker takšnega sporazuma ni potrdil bosenski sabor.

Fevdalna anarhija se je najbolj čutila v južnih pokrajinah, ki so se sorazmerno pozno vključile v bosensko državo. Zahumlje in sosednje pokrajine so bile tudi najbolj izpostavljene turškim vpadom. **Sandalj Hranić** (1392–1435) je v času dolgotrajne vladavine zelo razširil in zaokrožil posest. Ta je segala od Mileševa in Prijepolja do reke Cetine. To obsežno območje je podedoval njegov nečak **Stjepan Vukčić Kosača** (1435–1466). Pod njim se je proces izločevanja južnih pokrajin bosenske države še pospešil. Bile so posebna, od Turkov odvisna, politična enota. Proti Bosni so se Kosači obnašali kot sovražniki. Da bi čimbolj podčrtal neodvisnost od Bosne, se je Stjepan oktobra 1448 na grobu sv. Save v samostanu Mileševa razglasil za hercega sv. Save.

Herceg Stjepan je bil zelo neprijeten sosed Dubrovčanov. Ker se je nameraval gospodarsko okrepiti, je skušal zmanjšati posredniško vlogo dubrovniških trgovcev. Zgradil je nove soline v Sutorini, povečal je število krajev, kjer so za uvoženo trgovsko blago pobirali carino. Ob vhodu v Boko Kotorsko je začel razvijati mesto Novi kot novo središče trgovine s soljo. Zgradil je tudi manufakturo sukna. Herceg Stjepan se je tudi sam ukvarjal s trgovino, predvsem s takrat zelo donosno surovino crvcem/chremixi, ki so jo uporabljali za barvanje tkanin. Pritisk Stjepana na Dubrovnik je bil vedno večji. Ko je zahteval, da Dubrovčani vrnejo vzhodno polovico župe Konavli, ki jo je leta 1419 prodal Dubrovčanom njegov predhodnik Sandalj Hranić, so se začele sovražnosti. V tej vojni, ki je trajala od leta 1451 do 1454 in je povzročila Dubrovniku veliko škode in pustošenje ozemlja, se je na strani Dubrovnika znašel bosenski vladar, Benečani pa so podpirali hercega Stjepana. Med sprtima stranema je posređoval tudi celjski grof Ulrik II. Dubrovčani so računali, da bodo Stjepana zlomili hitreje z intrigo kot pa s tujo pomočjo. Uspelo jim je povzročiti spor v njegovi rodbini, tako da se je očetu uprl sin Vladislav. Vojna med majhno, toda gospodarsko močno Dubrovniško republiko in hercegom Stjepanom se je za zadnjega končala neugodno.

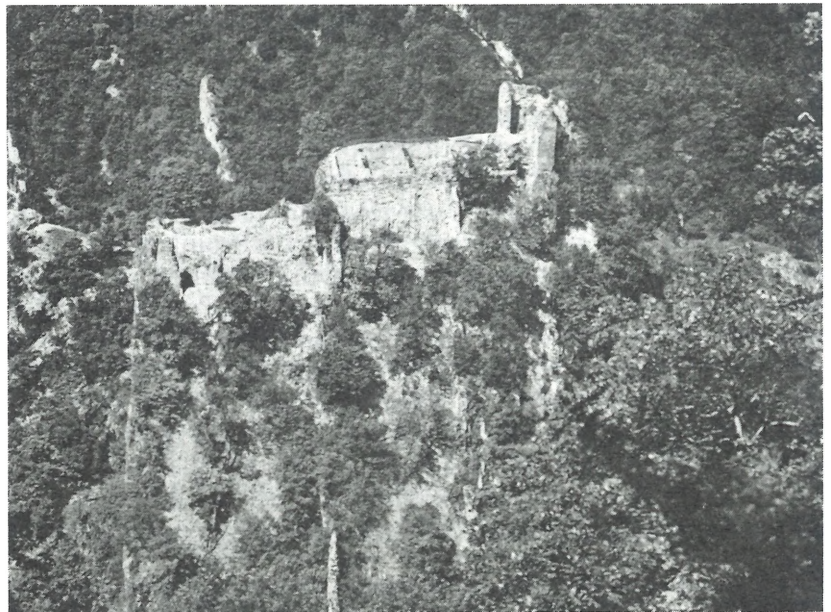
Zadnja bosenska vladarja sta skušala odvrniti turško nevarnost z naslonitvijo na tuje sile. Osrednja oblast je bila namreč preslaba, da bi se Turkom učinkovito uprla. Sodelovanje med Bosno in Benetkami je bilo obojestransko koristno. Benetke so Bosni pošiljale orožje, kupovale bosensko srebro in ji ob potrebi nudile zaščito – azil za kralja in plemstvo. V času turške nevarnosti in malodušja so zadnji bosenski vladarji Benečanom večkrat ponudili svoje kraljestvo. Zadnji bosenski vladarji so iskali pomoč tudi na Ogrskem in pri papežu. V zadnjem obdobju je postala dejavnejša tudi katoliška cerkev. Predvsem so bili aktivni frančiškani, ki so ustanovili več samostanov.

Po smrti Tvrtka II. je bosenski prestol zasedel kralj **Štefan Tomaš** (1443–1461). Bil je pataren in je podpiral bosensko cerkev, vendar se je spreobrnil in postal katoličan ter se povezal z Ogrsko. Kakor druge fevdalne države na Balkanu so Turki tudi Bosno več desetletij sistematično slabili. Že leta 1448 so zasedli župo Vrhbosno in jo organizirali kot Bosensko

krajino. Leta 1451 so zasedli tudi strateško pomembno trdnjavo Hodidjed.

Zadnji bosenski kralj **Štefan Tomašević** (1461–1463) je skušal državo pripraviti za končni obračun s Turki. Ker je računal na pomoč krščanske zveze, ki jo je nameraval organizirati papež Pij II., je odpovedal davek sultanu. Pomiril se je tudi s fevdalci. Ker pa tuje pomoči ni bilo od nikoder, je poslal na turški dvor odposlance, ki naj bi se dogovorili za 15-letno premirje. Bosenski odposlanci so se sicer vračali z obljubo, da je premirje sprejeto, vendar je za njimi krenila turška vojska, ki jo je vodil sam sultan Mehmed II. Kraljevo prestolnico grad Bobovac je poveljnik brez boja izročil Turkom. Kralj Štefan se je zatekel v grad Ključ na Sani. Kljub zagotovilom, da bo lahko neovirano zapustil državo, je bil po predaji usmrčen. Od začetka maja 1463, ko je sultan Mehmed II. vdrl z vojsko v Bosno, so potrebovali Turki le nekaj več kot mesec dni, da so uničili bosensko fevdalno državo.

Bobovac, srednjeveško mesto, je bilo eden glavnih sedežev bosenskih banov in kraljev. V pisnih virih se prvič omenja leta 1349/50. Ruševine Bobovca so na visokem planinskem grebenu na pol poti med Varešem in Kaknjem. Od sredine 14. stol. je veljal za najbolj utrjeno bosensko mesto, zato so v njem hranili kraljevsko krono. Znotraj mestnih zidov so že v prvi polovici 14. stol. začeli graditi kraljevski dvor. Kompleks dvora je v zadnji fazi obsegal dve palači, dva obrambna stolpa, tri preddverja z dvema cisternama, tri obrtne delavnice in nekaj pomožnih stavb. V eno od palač so pozneje vgradili manjšo kapelico. Vsa bobovska umetnost ima značilnosti gotike. Bobovac je doživel žalosten konec. Sultan Mehmed II. se je leta 1463 z vojsko približal Bobovcu. Kralj Stjepan Tomašević je pobegnil v trdnjavo Ključ, v Bobovcu pa je ostal poveljnik knez Radak s posadko. Ta je grad predal sultanu, ki pa ga je dal kot izdajalca vreči prek obzidja. Mesto in grad so Turki porušili.

Ogrski kralj Matija Korvin je lahko posegel v bosenske razmere šele jeseni 1463 in po dolgem obleganju z vojsko zasedel mesto Jajce. Rezultat tega bojevanja je bil, da je Matija Korvin iztrgal severno Bosno iz turških rok in tu ustanovil dve banovini: s središčem v Jajcu in Srebrniku. Tako so nastali prvi zametki Vojne krajine, ki naj bi preprečevali turške vpade na Ogrsko.

Turki se v Bosni niso čutili dovolj varne, čeprav je zadnji bosenski vladar poročal papežu, da hočejo Turki dobiti na svojo stran kmete s tem, da jim obljublajo svobodo. Pri Bosancih so skušali Turki ustvariti iluzijo, da nameravajo obnoviti bosensko kraljevino. Zato so se zatekli k naslednjemu ukrepu. Za kralja so postavili Matijo, sina pretendenta za bosenski prestol Radivoja (tega so Turki skupaj s kraljem usmrtili), sicer člana dinastije Kotromaničev. Toda Bosna je

kmalu dobila še enega kralja. To je bil velikaš Nikola Iločki, ki ga je za kralja postavila Ogrska. Oba sta bila brez dejanske oblasti.

Herceg Stjepan, ki se je od prihoda na oblast v glavnem povezoval s Turki, se je pomiril z zadnjim bosenskim kraljem. Kljub temu je prišlo v rodbini do novega razdora. Najstarejši sin Vladislav je že leta 1462 pobegnil k sultanu in herceg mu je moral odstopiti del ozemlja, vendar so ga Turki že leta 1465 zasedli. Stjepan je obdržal le ozek pas ozemlja v primorju z mestom Novi. Razmere so izkoriščali Benečani in Ogrska in se polastili delov hercegovoga ozemlja. Zmanjšano ozemlje je herceg Stjepan zapustil srednjemu sinu **Vlatku** (1468–1482). Brez velikega napora so Turki konec leta 1481 osvojili Novi in tako napravili konec zadnjega ostanka bosenske srednjeveške države. Banovini s središčem v Jajcu in Srebrniku sta se obdržali še nekaj desetletij (Jajce 1528, Srebrnik 1512).

OBLIKOVANJE VAZALNIH KNEŽEVIN NA OBMOČJU DANAŠNJE ROMUNIJE

Na prelomu prvega tisočletja so na območju današnje Romunije nastale prve majhne fevdalne kneževine, ki jim je kljub stalnemu pritisku sosednjih držav vsaj nekaj časa uspelo ohraniti samostojnost in domače kneze. Pomembno vlogo so igrale tri kneževine: Transilvanija (Erdelj), Moldavija in Vlaška.

Transilvanija (madž. Erdélj, nem. Siebenbürgen, slov. Sedmograška) je prišla že v 11. stol. pod Madžare. V 12. stol. je bila podvržena močni nemški kolonizaciji. V deželo so prišli nemški rudarji Sasi, ki so izkoriščali bogate rudnike srebra (od tam so se v 13. stol. umaknili v Srbijo). V okviru Ogrske je imela Transilvanija avtonomijo pod vojvodi, ki jih je imenoval ogrski kralj. Po Mohaški bitki (1526) so transilvanski vojvode dosegli skoraj neodvisen položaj v odnosu do centralne oblasti. Vojvoda Ivan Zapolja je bil celo izvoljen za ogrsko–hrvaškega kralja kot protikandidat Habsburžana Ferdinanda. Da bi se obdržal na oblasti, je moral iskati turško zaščito.

V času vladavine **Ivana Sigismunda** (bil je sin Ivana Zapolje) je postala Transilvanija velika kneževina pod zaščito Habsburžanov. Oblast v deželi je bila v rokah sekejskih (Szekelyi so bili ostanki transilvanskih staroselcev), madžarskih in saških stanov, ki so volili vojvode iz vrst domačih fevdalnih družin (Bátkory, Bocskay, Bethlen, Rákóczi). Ker so skušali Habsburžani v tej izrazito protestantski deželi z vsemi silami izvajati protireformacijo, je prišlo v 17. stol. do dveh velikih uporov plemstva (1604–1606 pod S. Bocskayem in 1619 pod G. Bethlenom).

Za časa vojvode **Mihajla I. Apaffyja** (1661–1690) je prišel Erdelj pod turški vpliv. Po umiku osmanske države iz Madžarske je Appafy leta 1691 zaprosil za zaščito avstrijskega vladarja Leopolda I. Erdelj je postal habsburška kronovina.

V **Vlaški** so se kljub močnemu slovanskemu vplivu ohranili potomci antičnih naseljencev. V 11. stol. so jo zavzeli azijski Pečenegi. Te so potem v vojnah 1074–1088 pregnali Bizantinci s pomočjo prav tako azijskih Kumanov. Ti so postali novi gospodarji Vlaške. Od leta 1277 so jo skupaj s tevtonskimi vitezi osvajali ogrski kralji, kljub temu so domači fevdalci ohranili precejšnjo samostojnost. Vojvoda **Basarab Veliki** (1317–1352) se je najprej uspešno bojeval proti Bizancu na zahodu, potem pa se je obrnil proti Mongolom (Tatarom) na vzhodu in jim v letih 1325–1328 iztrgal Besarabijo. Leta 1330 je v bitki pri Posadi zavrnil prodirajočo ogrsko vojsko in tako utrdil avtonomni položaj Vlaške. Versko je bila bolj ali manj pravoslavna in pod vplivom Srbije in Bizanca, vendar so imeli ogrski trgovci, zlasti tisti iz Transilvanije, nekakšen monopol nad vlaško trgovino.

Samostanska cerkev Nebeške gospe v Voronetu (1488–1547) je eden najlepših spomenikov moldavskega slikarstva in arhitekture. Zunanja poslikava je odlično ohranjena in povsem obvladuje arhitekturo. Velika fasadna ploskev zahodne strani je bila ustvarjena posebej za poslikavo. Samostan je bil ustanovljen v času, ko je vladal Štefan Veliki (1457–1504). Ustanovitev samostana je imela vzrok v Štefanovi zmagi nad Turki.

Vojvoda **Mircea Stari** (1386–1418) je vladal v času, ko so Vlaško začeli ogrožati Turki. Vojvoda Mircea je prvi zmagal nad Osmani leta 1394 pri Rovinah, kjer je na turški strani padel kralj Marko. Leta 1400 si je podredil Moldavijo, med leti 1404 in 1406 pa je Vlaški priključil Dobrudžo.

Vlad II. Drakula (1456–1462) je zasedel vlaški prestol v težkih časih, saj je sosednja Moldavija leta 1454 priznala vrhovno osmansko oblast. Leta 1459 je odklonil plačevanje tributa Turkom in 1461 napadel njihove trdnjave ob Donavi vse do njenega izliva v Črno morje. Velika turška vojska je nato vdrla v Vlaško in osvojila njeno prestolnico Trgovište, vendar jo je Vlad z gverilskim načinom bojevanja prisilil k umiku. Zloglasnega vojvodo Drakula so nato lastni veljaki izgnali in Vlaško podredili osmanskemu imperiju (1462).

Vse do začetka 18. stol. so v Vlaški in Moldaviji vladali domači knezi, ki so jih volili fevdalci, potrjeval pa jih je turški sultan. Od takrat dalje pa so sultani v obeh kneževinah postavljali vladarje po svoji volji. Izbirali so jih iz vrst grških fanariotov. V 19. stol. se je na tem območju zelo povečal ruski vpliv.

Moldavija je igrala podrejeno vlogo. Ogrri so v vojaškem pohodu leta 1352/53 Moldavijo iztrgali Mongolom in jo organizirali kot obmejno deželo/marko, a že leta 1359 so se domači fevdalci na čelu z vojvodo **Bogdanom** znebili ogrske oblasti. **Aleksander Dobri** (1400–1432) je imel prisrčne sosedske odnose s Poljsko in Vlaško, da bi se z njuno pomočjo obranil pred Osmani. Tudi **Štefanu Velikemu** (1457–1504) je še uspelo ohraniti moldavsko neodvisnost, po njegovi smrti pa je tudi ta dežela postopoma prišla v okvir osmanske države.

BOLGARSKA DRŽAVA PRVA POD TURŠKO OBLASTJO

Srbsko–bolgarski odnosi so se skalili po smrti srbskega kralja Milutina. V bojih za prestol med sinovi kralja Dragutina in Milutina je vidinski knez **Šišman**, potem ko je bil izvoljen za bolgarskega carja v Trnovu, prekinil zveze s Srbijo. Kot zaveznik bizantinskega cesarja Andronika III. je poskusil vdreti v Srbijo, toda v bitki pri Velbuždu leta 1330 je bil poražen. Ta bitka med Srbi in Bolgari je bila tudi zadnja v njihovem medsebojnem boju za prevlado nad makedonskim ozemljem. Srbsko–bolgarski odnosi so se ponovno normalizirali v času vladavine carja Dušana Silnega.

Po Dušanovi smrti je začela moč srbskega cesarstva naglo upadati, kar se je odražalo tudi v Bolgariji. Boj za prestol po smrti carja **Jovana Aleksandra** (1331–1371) je zaradi vmešavanja Madžarov in Turkov oslabil Bolgarijo. Njen vzhodni del je leta 1393 prišel pod turško oblast. Zaradi očitne turške nevarnosti je zadnji trnovski car **Ivan Šišman** sklenil zvezo s knezom Lazarjem in kraljem Tvrtkom. Zaradi turških groženj je to zvezo kmalu opustil. Po propadu vidinskega carstva leta 1396 je celotna bolgarska država prišla pod turško oblast. **Konstantin**, sin zadnjega vidinskega vladarja Sracimirja, je nekaj časa bival na Ogrskem, nato pa se je zatekel na dvor Štefana Lazarevića, ki je po bitki pri Angori 1402 okrepil svojo oblast. Med neredi v turški državi in boji Bajazidovih sinov za prestol je precej emigrantov iz Bolgarije, zlasti menihov, dobilo zatočišče v srbski despotovini.

VI.
VZPON
OSMANSKEGA
IMPERIJA,
OBLIKOVANJE
OSMANSKE DRŽAVNE
ORGANIZACIJE
IN NJENEGA
FEVDALNEGA SISTEMA

*Spahija, portret iz Herbesteinove zbirke
na Ptujskem gradu (17. stol.)*

Od 16. do 18. stoletja so bile dežele jugovzhodne Evrope pod oblastjo ali vplivom treh velikih sil: osmanskega imperija, habsburške monarhije in Beneške republike. Izven tega okvira so bili le Dubrovniška republika, kneževini Vlaška in Transilvanija, ki pa so imeli do Turkov tributarne obveznosti. Čeprav so vse tri velike sile vsaka po svoje vplivale na življenje dežel jugovzhodne Evrope, niso hkrati enako močno vplivale na notranje razmere.

Vpliv Beneške republike je bil omejen na ozek pas ozemlja ob Jadranskem morju in le deloma na prebivalstvo v sosednjih deželah. Spremembe v osmanskem imperiju in habsburški monarhiji ter razmerje med njima so na balkanske narode vplivale mnogo bolj. V 16. stol. je bila osmanska država močnejša. V 17. stol. pa sta se po vojaški moči pričeli izenačevati. Od konca tega stoletja je habsburška monarhija po porazih Turčije prenesla bojišče na južno stran Save in Donave, na Balkan. Napredovanje ali nazadovanje teh velesil od 16. do 18. stol. je odločalo o usodi balkanskih narodov, zlasti Srbov in Hrvatov. Pomanjkanje lastne državnosti v večini balkanskih dežel, močno zavrta in od Habsburžanov zožena državnost Hrvaške kakor tudi omejenost Dubrovniške republike na majhno ozemlje so ovirali razvoj balkanskih narodov v času, ko se je v Evropi razvijal kapitalizem in ustvarjala buržoazna družba. Od padca pod turško oblast do konca 17. stol. je bila večina balkanskih narodov ločena od evropskega razvoja.

Tudi dežele, ki so bile pod oblastjo habsburškega dvora ali Beneške republike, se do konca 17. stol. niso mogle neovirano razvijati. Hrvaška je bila zmanjšana na »ostanke ostankov«. Srednjeveška Hrvaška južno od Gvozda je izginila, njeno središče se je premaknilo v Slavonijo, od katere je ostal svoboden le njen zahodni del. Okviri takšne Hrvaške, v kateri je bilo domače plemstvo sicer v premoči, so bili preozki za samostojnejši gospodarski in družbeni razvoj. Zaradi obrambe pred turško nevarnostjo se je na ozemlju stare hrvaške države oblikovala Vojna krajina kot posebna enota, ki ni samo še bolj omejila fevdalne državnosti Hrvaške, ampak je družbeno in tudi gospodarsko razdelila Hrvaško na dve različni območji. Beneška republika je v Dalmaciji z upravnimi sredstvi zavirala razvoj mest oziroma razvoj njihove trgovine in pomorstva. Zmanjšanje števila prebivalstva in demografske spremembe, ki so jih povzročile migracije, epidemije, upori in vojaški spopadi, so bili glavni vzroki gospodarskega nazadovanja Dalmacije.

Velik del balkanskih dežel je bil daljši ali krajši čas pod oblastjo osmanske države. Nekateri (Srbija, Bosna, Črna gora) so bile pod njeno oblastjo prek 400 let, Makedonija in Bolgarija celo prek 500 let. Pokrajine severno od Save in Donave ter v Dalmaciji so priznavale turško oblast več kot stoletje in pol. Turški vpadi od 15. do 17. stol. pa so zajeli tudi preostalo Hrvaško in slovenske dežele, tako da so se vplivi osmanskega cesarstva razširili do skrajnih zahodnih etničnih meja slovenskega naroda.

Dolgotrajna turška vladavina je močno vplivala na življenje narodov v balkanskih predelih. V Bosni in Hercegovini, Makedoniji, na Kosovu in Metohiji ter v Bolgariji se vidi vpliv, ki ga je zapustila turška vladavina, še danes. Ta se odraža v zunanjem videzu mest (urbanizacija), islamskih kulturnih spomenikov, v uporabi orientalskih izrazov (turcizmi) in v običajih prebivalstva. Najvidnejša posledica stoletne turške vladavine je številno muslimansko prebivalstvo v vzhodnih in osrednjih balkanskih predelih, posebno v Bosni in Hercegovini, kjer je prav gotovo ena tretjina prebivalstva muslimanov, katerih materni jezik je srbohrvaški.

NASTANEK IN RAZVOJ OSMANSKE DRŽAVE

Od bitke na Marici leta 1371 do osvojitve Banata 1552 je osmanska država zavzela skoraj vse balkanske pokrajine, nad katerimi je nato vladala. Ko je osvajala Makedonijo, je osmanska država šele nastajala, ko je osvajala Srbijo, Bosno in Zeto, so se utrjevali temelji njene državne ureditve, za časa osvajanja Beograda, Vojvodine in Slavonije pa je bila država na višku moči, prava svetovna sila, s posebno družbeno, vojaško in politično ureditvijo.

Osmanski Turki so del Turkov Oguzov iz zahodnega Turkeстана, ki so sredi 11. stol. pod vodstvom dinastije Seldžukov osvojili najprej Iran in Irak, nato pa razširili svojo oblast nad skoraj vso Malo Azijo in nad Sirijo.

Osmanska država se je razvila iz bejluka/emirata, ki je nastal skupaj z drugimi bejluki po propadu seldžuške države in po prodiranju Turkov čez bizantinsko mejo v zahodno Malo Azijo konec 13. stol. kot vazalni bejluk pod vrhovno oblastjo zahodnomongolske države Ilhanovičev. Osmanska dinastija je izvirala iz plemena Kai, enega izmed plemen Turkov Oguzov. Del tega plemena se je pod vodstvom **Ertugrula** naselil južno od srednjega toka reke Sakarije. Za časa vlade Ertugrulovega sina emirja **Osmana** (po njem ime osmanski Turki), ustanovitelja dinastije, se je bejluk utrdil v bivši bizantinski pokrajini Bitiniji in znatno razširil meje. Osmanov krajiški bejluk je postal politični in vojaški inštrument turške etnične ekspanzije. Temu procesu so dajale osnovno silo številne nomadske in polnomadske turkmenske skupine, ki so celo 13. stol. vpadale v Anatolijo. Te mase, ki so si pod videzom vojne, politične, socialne im verske aktivnosti skušale zagotoviti boljše življenjske razmere, je izkoristil osmanov krajiški bejluk. Ta je edini obdržal iniciativo osvajalne vojne. Neprestano bojevanje je tem silam zagotovilo timarski fevd, vojni plen in pod videzom svete vojne/gaze tudi njihovo potrjevanje kot vojakov/gazijev.

Osmanov naslednik **Orhan** (1322–1362) se je oprl na male fevdalce, vojake in člane bojevitih verskih organizacij, na nomadske in polnomadske skupine, elemente, ki so imeli korist od napadov na bizantinsko ozemlje. Nadaljeval je z osvajanjem bizantinskih maloazijskih posesti. Leta 1326 je osvojil Bruso, ki je postala osmanska prestolnica. V času državljanskih vojn v Bizancu so se udeležili bojev na balkanskih tleh poleg Seldžukov iz drugih emiratov kot najemniški oddelki Jovana Kantakuzena tudi osmanski Turki. Kmalu so z osvojitvijo trdnjave Cimpe (1352) in mesta Galipolija ob Črnem morju (1354) prešli na Balkanski polotok in si začeli ustvarjati oporišča za nadaljnja osvajanja v Evropi. Takrat so nastali prvi temelji osmanske države, ki je postala sredi 14. stol. povsem neodvisna.

Za časa emirja **Murata** (1362–1389) se je utrdila osmanska oblast v dolini reke Marice, osvojena je bila Makedonija in ob

koncu njegove vlade zavzet Solun (prvič 1391, končno 1430). Takrat se je osmanska država tako razširila in utrdila, da si je mogel Murat nadeti naslov sultan. Murat je bil umorjen v kosovski bitki.

Ko je vladal Muratov sin **Bajazit** (1389–1402), je osmanska država postala velesila. Sultan Bajazit, imenovan Blisk/Jildirim, je razširil meje osmanske države skoraj po vsej Mali Aziji, priključil ji je srednjo in severno Makedonijo ter osvojil Bolgarijo, Tesalijo in vzhodno polovico Grčije vse do Aten in Peloponeza. Srbske dežele, ostanki bizantinskega cesarstva, preostale kneževine v Grčiji in začasno tudi vlaški vojvoda so morali kot vazali plačevati Turkom davek in jim dajati pomožne čete. Ko je razbil bejluke v Mali Aziji in utrdil oblast v evropskem delu Turčije, je sultan Bajazit začel z odločilnimi ukrepi (izgon emirjev), da bi ustvaril močno vojaško in centralizirano državo. Toda njegova politika je izzvala hudo nasprotovanje. Proti njemu so nastopili izgnani emirji, ki so nazadnje našli zatočišče pri mongolskem vladarju Timurlenku. Spopad med Timurlenkovo in Bajazitovo vojsko pri Angori (dan. Ankari) leta 1402 se je končal z Bajazitovim porazom. Bajazit je bil ujet in je v ujetništvu kmalu umrl. Dinastična kriza, ki je v osmanski državi sledila angorskemu porazu, je bila razrešena šele leta 1413. S pomočjo balkanskih vazalov je **Mehmed I.** (1413–1421), Bajazitov sin, pri Čamurliji premagal brata Muso. Tako je bila dosežena enotnost azijskih in evropskih osmanskih posesti.

Osmanska država se je tedaj utrdila v Mali Aziji, vzdržala je pomorsko vojno z Benečani in razširila svojo oblast na obalo srednje Albanije. Vendar še ni bilo konca notranjih težav. Takrat je izbruhnil kmečki upor pod vodstvom šejka Bedredina, bivšega Musovega kazaskerja, in njegovih učencev. Nevarnost pred heterodoksnimi gibanji podrejenih in obubožanih množic je strnila večino turških fevdalcev okoli sultana **Murata II.** (1421–1451), s čimer je utrdil svojo oblast. Tridesetletna Muratova vlada je bila po končanih dinastičnih bojih izpolnjena z bitkami, brezuspešnim obleganjem Beograda in Kroje, z boji v Albaniji, vpadi v Morejo in Transilvanijo, z zavzetjem Soluna in Janine in razširjanjem ozemlja v Mali Aziji.

Izjemne vojaške uspehe je dosegel Muratov naslednik **Mehmed II. Osvajalec** (1451–1481). Leta 1453 je osvojil Carigrad in ga spremenil v prestolnico osmanske države. Razširil je osmansko oblast skoraj po vsem Balkanskem polotoku in vsej Mali Aziji, vlaškega vojvodo in krimskega kana je napravil za vazala. Kot v času prejšnjih osmanskih vladarjev se je turška uprava tudi za časa Mehmeda odlikovala po strpnosti do kristjanov.

Vlada **Bajazita II.** (1481–1512) se je začela z uporom njegovega brata Džema in končala z zmago sina Selima. Čeprav se njegova dejavnost ne more meriti z očetovo osvajalno politiko, je le prinesla razširjenje ozemlja v Moreji in v balkanskih pokrajinah ter spravila v vazalno odvisnost Moldavijo. Za časa Bajazita II. je v Anatoliji izbruhnil upor šiitskih dervišev, ki ga je podpiral perzijski šah Izmail. Upor je bil hitro zadušeno.

Portret sultana Mehmeda II. Osvajalca (Topkapi Serail, Carigrad). On je dal osmanski državi evropski videz, ko je leta 1453 zavzel Konstantinopol in iz njega napravil središče učenosti in verske strpnosti. Bil je sicer samodržec, vendar sposoben vladar. Bil je pokrovitelj italijanskih umetnikov in občudovalec renesanse.

Selim I. Surovi (1512–1520) je začel vlado z načrtnim preganjanjem šiitov, kar je izzvalo vojno s Perzijci. Z odločnimi ukrepi je izkoreninil elemente, ki so vodili šiitsko gibanje. Osmanska oblast se je pod njegovo vlado razširila do Bitlisa in Mosula na vzhodu, po zmagi nad Mameluki pa še nad Sirijo in Egiptom. Za časa Selimovega sina **Sulejmana II. Zakonodajca** (1520–1566) se je osmanski imperij po številnih vojnih pohodih – trinajstih se je udeležil sam sultan – razširil na Azerbajdžan in Mezopotamijo na vzhodu, Hedžas in Jemen v Arabiji, Tripolitanijo in Alžirijo v severni Afriki, na večji del Ogrske in vazalno kneževino Transilvanijo v Evropi. Osmanski imperij je obsegal 8 milijonov kvadratnih kilometrov površine in imel več kot 20 milijonov prebivalcev. V dobi sultana Sulejmana je dobila končne oblike družbena in državna ureditev, ki je bila značilna za osmanski imperij. Zelo se je razvila zakonodaja, zlasti izdajanje agrarnopravnih zakonov za posamezne sandžake. Z okrepitevijo centralne oblasti v osmanskem imperiju niso bili samo onemogočeni turški velikaši in ustvarjen fevdalizem, čigar temelj je bilo malo vojaško plemstvo, ampak je bil zatrt tudi protifevdalni in protidinastični odpor anatolskih množic, ki se je kazal v verskih šiitskih in krivoverskih gibanjih. Osmanska dinastija se je v boju proti temu opirala na ortodoksni sunitizem. Osmanski imperij je končno postal vodilna država v muslimanskem svetu. (Suniti so muslimanska sekta, ki ji pripada 90 odstotkov muslimanov. Poleg korana priznavajo tudi suno, po ustnem izročilu ohranjene Mohamedove izreke. Šiiti prevladujejo predvsem v Perziji.)

DRŽAVNA IN UPRAVNA UREDITEV

V drugi polovici 15. in v prvi polovici 16. stol. se je osmanska država razvila v imperij in postala velesila. Za časa Mehmeda II. Osvajalca so bili izdani zakoni in drugi predpisi, ki so ustvarjali despotsko državo po zgledu starejših islamskih držav, deloma pa tudi bizantinske. Despotska sultanova oblast je imela nekatere primesi teokratske vladavine. Sultan je bil namreč tudi najvišji verski starešina. Posebna vojaška organizacija in posebni fevdalni odnosi so se razvili v Mali Aziji in evropskem delu Turčije, v priključenih arabskih državah (Egiptu, Siriji) pa so se ohranili prejšnji agrarnopravni odnosi.

Organizacija izvršilnih organov sultanove oblasti je bila natanko določena. Visoka porta je bil diplomatski naziv za turško vlado. (Najprej se je tako imenovala sultanova palača po visoki železni ograji, kasneje pa zgradba, v kateri so bili nameščeni najvišji osmanski državni uradi). Z razvojem države in njenih potreb so dobile stare ustanove nov pomen in novo funkcijo. Sprva je imel beglerbeg poveljstvo nad celotno osmansko vojsko in je bil najvišji vladarjev namestnik. Od začetka osmanskega bejluka je obstajala služba vezirja kot upravna služba, a v 60. letih 14. stol. je bila uvedena služba kazaskerja, vrhovnega vojnega sodnika in načelnika sodstva, ki mu je bilo izročeno tudi vodstvo verskih zadev. Ko je nekaj let po bitki pri Marici prišel za vezirja dotedanji kazasker Kara Halila Hajredin Čandarli, je vezir prevzel poleg upravne službe tudi poveljstvo nad celotno vojsko. S tem je vezirjeva služba prišla na prvo mesto. Beglerbeg Timurtaš paša je takrat postal sultanov namestnik v evropskih provincah in s tem je bila uvedena služba beglerbega Rumelije (od naziva bizantinske države/romejska dežela). Okoli leta 1386 je bila ustanovljena služba prvega vezirja/velikega vezirja. V Muratovi dobi je bila organizirana tudi osrednja finančna služba.

Splošne politične, upravne in vojne posle je opravljal *veliki vezir z vezirji*. V prvi polovici 16. stol. so bili vezirji štirje. Pravne posle so vodili *kazaskerji*, finančne pa *defterdarji* (po dva: eden za Rumelijo, drugi za Anatolijo). Vrhovni šef administracije in razlagalec zakonov je bil *nišandžija*, ki je v sultanovem imenu dajal na akte in listine sultanov monogram/tugro. Šef pisarniške službe/*reis-ül-küttab* je bil pod njegovim nadzorstvom. Kasneje je bil ta funkcionar šef zunanjepolitične službe. Obstajal je *cesarski svet/divan*, centralni organ turške državne uprave, ki je sprejemal vse važnejše odloke ter proučeval pritožbe na centralno oblast. Centralni izvršilni organi so imeli pisarne z zelo razvejenim administrativnim aparatom. Pisarne so vodile različne poslovne knjige/defterje.

Do zavzetja Egipta (v začetku 16. stol., za časa Selima I.) je bila osmanska država razdeljena na dve veliki upravni in vojni območji, eno v azijskih posestvih v Anatoliji, drugo v evropskem

delu Turčije v Rumeliji. Na čelu vsake pokrajine je bil beglerbeg, zato so se te enote imenovala *beglerbegluki* ali *ejaleti* (kasneje tudi *pašaluki*). Konec 17. stol. je bilo celotno osmansko cesarstvo razdeljeno na 40 ejaletov, v evropskem delu jih je bilo 26. Balkanske dežele pod turško oblastjo so do zavzetja Budima (1541) spadale pod rumelijski ejalet. Po zavzetju Budima je bil ustanovljen v Evropi nov, budimski, ejalet, ki je poleg Ogrske zajemal tudi dele Srbije, Vojvodino in Slavonijo. Leta 1580 je bil ustanovljen bosenski ejalet in kasneje še temišvarski. V 17. stol. sta bila v delu Ogrske ustanovljena še dva ejaleta: eden s središčem v Egru in drugi v Kaniži.

Beglerbegluki ali *ejaleti* so bili najvišje upravne in vojaške enote. Beglerbegi so bili v teh enotah sultanovi namestniki, bili so upravniki in najvišji vojaški poveljniki. Postavljeni so bili s sultanovim dekretom/beratom in za službo so dobivali v uživanje zemljiška posestva/hase, ki so prinašala dohodek od 600 000 do 1,100 000 akč (turška denarna enota, srebrni kovanec). Beglerbegi so sprva imeli naslov paše z dvema konjskima repoma/tugoma na svojem vojnem znaku. V dobi sultana Sulejmana pa so nekateri beglerbegi imeli naslov vezirja (budimski je imel posebna pooblastila) oziroma paše s tremi tugji. Kasneje so imeli beglerbegi praviloma naslov vezirja (npr. bosenski vezir). Beglerbeg je imel svoj dvor z dostojanstveniki in pisarno, ki jo je vodil čehaja. Kot posvetovalni organ je tudi na beglerbegovem dvoru obstajal divan. Finančno upravo je vodil ejaletski defterdar.

Ejaleti so se delili na *sandžake* (tur.)/*live* (arab.). Oba izraza pomenita zastavo. Te prve turške upravno-teritorialne enote izhajajo od vojne organizacije. V osmanskem imperiju so bili sandžaki osnovne vojne in upravne enote. Na čelu sandžaka je bil sandžakbeg ali miri liva, ki je bil vrhovni vojaški in upravni starešina v sandžaku. Sandžakbegi so imeli sprva naslov bega in vojaški znak z enim tugom, kasneje pa naslov paše. Uživali so zemljiška posestva/hase, ki so prinašali nad 100 000 akč dohodka.

V Mali Aziji so se ohranili sandžaki, ki so jih upravljali principi, in so bili izvzeti izpod beglerbegove oblasti; obstajali pa so tudi avtonomni sandžaki pod upravo plemenskih begov. Na mejah z Evropo so bili do ustanovitve budimskega ejaleta razporejeni krajiški ali akindžijski sandžaki. Sandžakbegi teh sandžakov so se imenovali krajišniki ali krajiški vojvode. V vojaških akcijah so bili neodvisni od beglerbegov. Po zavzetju v 15. stol. so se sandžaki v balkanskih deželah pod turško upravo delili na vilajete/subašiluke (začasna uprava). Ko pa se je osmanska oblast ustalila, so se sandžaki delili na *nahije* kot upravno-fevdalne teritorialne enote in *kadiluke* kot sodno-teritorialne enote.

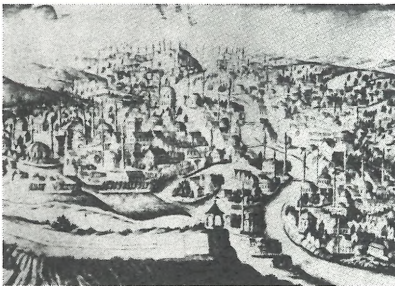
Oblast osmanske države je bila v posameznih podrejenih deželah organizirana različno (vazalne dežele so uživale večjo ali manjšo avtonomijo). Kjer pa je bil dosledno uveden osmanski fevdalni sistem, se je turška uprava končala v nahiji. Zemljiški gospodje/ spahije v upravi niso sodelovali. Po vaseh

so imeli le pravico pobirati dajatve in opravljati druge s tem zvezane pravice. Zato se je morala na vasi pojaviti *vaška samouprava*, ki se je glede na spodnjo mejo turške upravne oblasti povečini organizirala tudi kot nahijska (lahko je zajemala le del nahije), in ne le kot vaška samouprava.

Kadiluki so bili sicer sodne enote, vendar so šerijatska sodišča kmalu postala univerzalni uradi v državi. V nekaterih deželah so se kadiluki ujemali s teritorialno razdelitvijo nahij, v tistih deželah, kjer je prevladovalo muslimansko prebivalstvo, pa so bile nahije razdeljene na več kadilukov. Spahije niso imeli nad rajo sodnih pravic. Sodniki/kadije so morali imeti bogoslovno in pravno izobrazbo. Kadijske službe so bile za časa sultana Sulejmana razdeljene na pet kategorij: mole (ta naziv sta imeli prvi dve kategoriji), mufetiši, kadije in naibi. Temelj pravne ureditve osmanske države je bil šeriat, pravo, osnovano na naukih islama, ki je nastalo v prvih stoletjih arabske teokratske države. Zaradi skromnih zakonskih predpisov šeriata so bili tako kot v drugih islamskih državah tudi v osmanskem imperiju za pozitivno zakonodajo v državno-političnem, finančnem in ekonomskem življenju značilni zakoni/kanuni (kanun-name). Kadije so bili pooblaščen, da urejajo pravne zadeve muslimanov in da na zahtevo registrirajo sporne in nesporne zadeve iz civilnega prava. V nekaterih spornih primerih iz privatnega prava in kazenskih dejanjih so sami odločali, o važnejših pa poročali pristojni instanci, večinoma centralni oblasti. O privatnopravnih zadevah nemuslimanov so kadije odločali samo na zahtevo obeh strank.

Poznavalci šeriata so bili od prvih začetkov osmanske družbe visoko cenjeni, z uvedbo kazaskerja pa je bila ustanovljena služba vrhovnega starešine verskih zadev, pravosodja in šolstva. Po smrti Mehmeda II. je vedno bolj rasel ugled carigrajskega *muftije*, ki se je imenoval šejhulislam. Poleg razlaganja šeriata in izdajanja pravnih mnenj/fetev so mu bile zaupane verske zadeve in šolstvo, pravosodje pa je ostalo ločeno in v pristojnosti kazaskerja. Šejhulislami so v 16. stol. pospešili napredek islamskega prava in skrbeli za utrditev in obdelavo turške zakonodaje.

Turška administracija je delila naselja po pomenu in velikosti v vasi/karije, trge/bazarje, mesteca/kasabe in mesta/šehirje. Ker so bila mesta naseljena največ z muslimanskim prebivalstvom in je tudi mestno prebivalstvo imelo v turški fevdalni ureditvi drugačen položaj kot vaško, so bili v mestih organi mestne lokalne uprave. Mesta in mesteca so se delila na občine/džemate in stanovanjske četrti/mahale. Džemati so bili organizirani po veroizpovedih, deloma pa tudi po socialnem položaju (npr. džemat muslimanov, džemat ciganov). Če so bili v mestu v večjem številu naseljeni tuji državljani, so mogli tudi ti imeti svoj džemat (npr. kolonija dubrovniških trgovcev). Mahale so se ustanovile večinoma okrog molilnic in so po njih dobile ime (npr. mahala popa Jovana, mahala Mesdžid Mehmed bega, sina Minatbegova).

Sarajevo na stari risbi (1697). V balkanskih pokrajinah, kjer so bili muslimani v večini, so imela mesta pretežno vzhodnjaško podobo. Razvijala so se po orientalnih urbanističnih načelih, zato sta zanje značilna dva ločena dela: čaršija - središče obrti, trgovine, prometa, uprave in mahale - stanovanjske četrti. S čaršijo so povezani tudi vsi javni objekti, ki so bili pomembni za mesto ali celotno pokrajino. Islamska kultura se je kazala tudi v gradnji poslopij. Mestna območja so bila prostrana, s površinami niso racionalno razpolagali. Pri graditvi stanovanjskih predelov so si prizadevali zagotoviti čimveč svetlobe in zelenja, če le mogoče ob tekoči vodi in na terasah, da bi imeli prebivalci lep razgled.

VOJAŠKA UREDITEV

Vojaška sila osmanskega imperija se je delila na kopensko vojsko in mornarico. *Mornarica* v Sredozemlju je imela gusarski značaj, vendar se ni mogla kosati s pomorskimi silami Benetk ali Genove. Večjo vlogo je igralo turško ladjevje/šajke na nekaterih večjih rekah na Balkanu, zlasti na Donavi.

Poglavitna vojna moč osmanskega imperija je bila kopenska vojska. Delila se je na centralno vojsko sultanove garde in pokrajinsko/ejaletska vojsko, ki so jo sestavljali spahije z oklepniki/džebelijami.

V centralni najemniški vojski se je odlikoval zbor/odžak *janičarjev* (tur. nove čete). Bili so elitni sultanov pehotni korpus. Nastal je že v 14. stol. kot stalna enota, ki so jo sprva občasno dopolnjevali z ujetniki. Pod Muratom I. je bil sprejet zakon, da gre vsak peti ujetnik na vojaško šolanje. Toda od začetka 15. stol., za vlade sultanov Mehmeda I. in Murata II., je bila uvedena *devširma*, to je bil krvni davek sultanu, ki je uzakonil nabiranje zdravih, lepo grajenih, od 8 do 20 let starih fantov med podrejenim krščanskim prebivalstvom. Šli so skozi strogo šolanje in vsi so morali sprejeti islam. Najboljše med njimi, ki so morali biti tudi visoke rasti, so sprejeli na dvor, druge pa poslali v janičarske kasarne, kjer so bili pod strogo vojaško in versko disciplino. Velik pomen so pripisovali skupnemu življenju in skupni prehrani. Pravo kultno svetinjo je pomenil kotel, okoli katerega so se zbirali pri jedi in ob raznih posvetovanjih. Izguba kotla v vojni je pomenila največjo sramoto za janičarje. Stroga disciplina jim je prepovedovala poroke in stike s prejšnjo družino. Bili so pravzaprav ljudje brez preteklosti, slepo poslušni in najzvestejši sultanovi vojaki. Z izoblikovano notranjo organizacijo, izredno izurjenostjo in oboroženostjo ter slepo versko poslušnostjo so imeli osrednje mesto v turški vojski. Na bojišču so se vedno postavili v center bojne razporeditve in v boj vstopali pogumno, tako da so bili za večino uspešnih bitk zaslužni prav janičarji.

Vrhovni poveljnik janičarjev je bil aga. Janičarski zbor je za časa Murata II. dobil novo organizacijo. S tem da je sultan jemal na dvor z *devširmo* nabrane postavne in nadarjene mladeniče, je nastal kader poturčencev, ki je začel dobivati najvišje položaje v osmanski upravi. To je bil hud udarec za staro aristokracijo.

V miru so imeli janičarji različne službe pri vzdrževanju reda v mestih, zlasti pa so služili kot posadke v trdnjavah. V drugi polovici 15. stol. je bilo do 10 000 janičarjev, za časa sultana Sulejmana pa se je število povečalo na 12 000.

Toda v drugi polovici 16. stol. je prišlo do spremembe v notranji organizaciji. V času relativnega miru so začeli janičarji ustanavljati svoje družine in se začeli ukvarjati z obrtjo. Pomembno

vlogo so imeli v cehih. Prilaščati so si začeli kmečko zemljo. Zaradi janičarskih privilegijev so začeli prihajati v njihove vrste tudi pravi Turki. Zavedajoč se svoje sile, so janičarji zahtevali od vsakega novega sultana ogromen bakšiš (podkupnina). V dobi, ko je v Evropi redna pehota šele nastajala, so janičarji lahko odigrali odločilno vlogo v velikih bitkah. Kasneje pa niso le izgubili udarne sile, temveč so postali celo element nereda v Turčiji.

Sultanova konjeniška garda se je izpopolnjevala z zaslužnimi janičarji in sinovi gardnih konjenikov, en del pa je bil sestavljen iz tujih najemnikov.

Najpomembnejšo in najštevilnejšo vojsko so sestavljali spahije. To je bila *ejaletska vojska*. Spahije so dobivali od sultana fevd proti obvezi, da gredo sami na vojni pohod in da pripeljejo s seboj toliko džebelij, kolikor jih je po velikosti dohodka določal zakon. Če spahije niso prišli na vojni pohod ali na pregled, so izgubili fevd. Poveljniki spahij so bili čeribaše in subaše, alajbeg pa je bil neposredni poveljnik spahij enega sandžaka, sandžakbeg pa jim je poveljeval kot poveljnik vseh vojnih sil v sandžaku.

Obstajale pa so še druge regularne in neregularne vojaške enote. *Akindžije* so bili organizirani kot lahka konjenica v območjih na meji z Evropo. Čete akindžijev so sestavljali Turki in domače poturčeno poljedelsko prebivalstvo. Kot predhodnica glavnine so z velikimi in majhnimi plenilnimi vpadi, imenovanimi akin, slabili odporno moč prebivalstva na ozemlju, predvidenem za kasnejšo osvojitvev. Potem, ko je padla v turške roke Bosna, so postali vpadi akindžijev strah in trepet slovenskih dežel.

V posadkah trdnjav in palank so bili nameščeni konjeniki, ki so kot varuhi trdnjav/*mustahfizi* uživali timarske dohodke namesto plač. V teh posadkah so bili tudi topničarji. Poleg janičarjev, ki so se izmenjavali, so bile v trdnjavskih posadkah tudi druge plačane čete. Pod imenom *azapov* so bile v trdnjavskih posadkah lahke pehotne enote. V trdnjavah so bili tudi obrtniki, potrebni za vzdrževanje in oborožitev, tako zidarji, kovači, klesarji kamnitih krogel, puškarji itd. Večina tovrstne vojske v posadkah je imela svoje starešine/age (aga topdžijev, aga azapov itd.). Poveljniki trdnjav in palank so bili dizdarji.

V turški vojaški sistem sta bili že zelo zgodaj prevzeti dve vrsti krščanskih vojakov, vojnuki in martolozji. *Vojnuki* so nastali iz vlahov-vojakov, ki so v srednjeveških južnoslovanskih državah na Balkanu opravljali konjuško in karavansko službo. Bili sta dve vrsti vojnukov konjušnikov: cesarski in navadni. V balkanskih deželah so spadali vojnuki v vojaško predhodnico in so se ponekod imenovali džebelije, v nekaterih obmejnih pokrajinah pa so varovali meje. Ponekod je bila vojnuška organizacija še povezana z vlaško dolžnostjo, drugod pa je bila povsem ločena.

Martolozi so prav tako pripadali predhodnici turške vojske. Večinoma so spadali v najemniško vojsko. Služili so kot posadke v trdnjavah, kot obmejna vojska ter kot šajkaši (posadka na ladjah) na Donavi in njenih pritokih. Razen v jugovzhodnih krajih Srbije in ponekod v Bosni in Makedoniji se naziva vojnik in martoloz pomensko nista razlikovala. Martološka organizacija je bizantinskega izvora. Naziv izhaja od grške besede *armatolos*, kar pomeni oborožen človek, čuvar, policist. Turki so naleteli na to organizacijo v obdobju nastajanja osmanske države v času ekspanzije na bizantinski prostor. Dokončno so jo prevzeli in vključili v svoj sistem šele v prvi polovici 15. stol. Ta organizacija je obstajala v evropskem delu osmanskega imperija od 15. do 18. stol. Martolozi so bili v začetku razporejeni le v obmejnih predelih, kasneje pa so delovali tudi v notranjosti. Tu so opravljali predvsem policijsko službo v administrativno–teritorialnih in sodnih enotah. V martološko službo so sprejemali osebe iz vrst privilegiranih slojev (vlahov, vojnikov ipd.) krščanskega prebivalstva z območja, kjer je bila ta služba uvedena. Šele v času krize osmanske države so začeli v organizacijo martolozov vstopati muslimani. Zato je dobila ta služba sčasoma islamski značaj.

Kot centralistična država in tudi zaradi neoviranega gibanja vojnih sil znotraj države je morala turška oblast zelo skrbeti za vzdrževanje prometnih zvez. Tudi te službe je večinoma prevzelo krščansko prebivalstvo. Na prehodih čez reke so imeli krščanski prebivalci nekaterih krajev dolžnost, da kot *čupridžije* vzdržujejo in popravljajo mostove ter da kot brodniki in mostarji služijo na brodih. Na težko prehodnih gorskih poteh in v soteskah so *derbendžije* skrbeli za varnost poti in za prehod potnikov in vojske. Po navadi so bile derbendžijske cele vasi. Vsi kristjani, ki so imeli vojaške ali polvojaške obveznosti, so uživali ugodnosti, imeli so olajšave pri plačilu davkov in pri fevdalnih dajatvah, za svojo službo so bili oproščeni drugih dajatev in tlake.

OSMANSKI FEVDALNI RED (TIMARSKI SISTEM)

S postopnim prehajanjem večine balkanskih dežel v turške roke se je spremenila prejšnja fevdalna ureditev v njih, razvil se je osmanski vojaško-fevdalni sistem. Osmanske državne institucije, tudi agrarnopravne, so izhajale iz ureditve seldžuške države. Verjetno so na osmanski fevdalni sistem nekoliko vplivale tudi bizantinske fevdalne institucije (npr. pronija).

V evropskem in azijskem delu osmanske države je bil uveden timarski sistem. Zemlja je bila državna oz. sultanova last (mirijska zemlja/erazi mirija). Sultan jo je deloma zadržal kot svojo lastnino/sultanov has, večji del pa je podelil v fevd spahijam, uradnikom, upravnikom provinc, velikašem, vezirjem. Izjemoma so nekateri predeli ostali v celoti podrejeni sultanu kot sultanov has. Takšen položaj so imela nekatera živinorejska in plemenska območja z večjo ali manjšo avtonomijo, a so morala izpolnjevati določene vojaške obveznosti (Črna gora, Mala Vlaška).

Sultanovemu hasu so poleg zemlje pripadali še nekateri drugi dohodki. Sem so spadali predvsem dohodki od rudnikov, ki so bili v 15. pa tudi še v 16. stol. znatni (Novo Brdo, Srebrenica, Kratovo). Veliki so bili dohodki od prometa na rekah (panonski predeli), dohodki od solin v primorju, pa tudi dohodki od gospodarstva nekaterih mest in davek živinorejcev/filurija. V sultanov has so spadale tudi vasi. Zemlja na hasih je bila izročena kmetom v obdelavo v obliki napoličarstva ali pa so jo obdelovali s pomočjo sužnjev. Pozneje je bila zemlja dana v zakup/mukata.

Mirijsko zemljo (erazi miriye, erazi memleket) je sultan podeljeval z dekretom/beratom fevdalcem/spahijam, pripadnikom birokracije in vojske. Fevdalnega posestnika je osmanska zakonodaja imenovala gospodar zemlje. S fevdalnim posestvom je dobil odvisne kmete/rajo, ki so morali po zakonu dajati določene dajatve in opravljati določene služnosti. Spahija nad rajo ni imel niti sodne niti upravne oblasti. Turška administracija je od 15. do 17. stol. za vse sandžake vodila uradne knjige/katastrske defterje, v katere so popisovali fevdalne dajatve in dohodke ter prebivalstvo, ki je imelo fevdalne obveznosti.

Fevdalna posest na mirijski zemlji se je delila z ozirom na dohodke na timarje (do 20 000 akč dohodka), zeamete (do 100 000 akč) in hase (prek 100 000 akč). Kot vojaški fevd so dobili spahije samo timarje in zeamete osebno, dosmrtno ter dedno omejeno (sin je lahko dobil le del fevdalne posesti). Dolžnost spahije je bila, da je šel osebno na vojaški pohod in odvisno od dohodkov fevdalne posesti pripeljal še določeno število oklepnikov/džebelij. Sultan je lahko spahijo po potrebi

premeščal ali mu začasno odvzel timar. Has, zeamet in timar so bili vezani na službo. Has je pripadal položaju (vezirju, beglerbegu, sandžakbegu itd.), zeamet in timar pa osebi.

Poleg mirijske zemlje je obstajala še ena kategorija zemljiške lastnine. To je bil *mulk*, ki je prevladoval v prvem obdobju širjenja osmanske države. Posamezni velikaši, posebno iz vrst starih aristokratskih rodbin, in pomembnejši vojskovodje so dobivali vasi ali zemljo na vasi v privatno last, s katero so lahko svobodno razpolagali. Z razvojem osmanske države in centralne oblasti je mulkovna posest izven mest in kasab postala izjema. V mestih in kasabah pa se je privatna lastnina ohranila. Mulk so sestavljali: zemljišče za hišo, hiša, obrtna delavnica, prodajalne, vinogradi, vrtovi in vse nepremičnine. Mulkovno posest in imetje v mestu in na vasi so lastniki običajno spreminjali v verske zadužbine/vakufe.

Vakuf ni bil nikakršna samostojna ekonomska kategorija, ne posebna oblika fevdalne lastnine. Bil je specifična oblika mulka, ki je kot takšen dobil posebno pravno formulacijo. Postopek uvakufljenja je potekal pred kadijo, ki je sestavil posebno zadužbinsko listino/vakufnamo. Pri vakufu je prišlo do izraza določeno popuščanje islamski veri in njenim ustanovam kot pomembni opori fevdalnega razreda osmanske države. V osmanski državi je bila do neke mere izvršena delitev pristojnosti med državo in cerkvijo. Država je skrbela za vzdrževanje vojske, uprave in sodstva, cerkev pa za vzdrževanje verskih, prosvetnih in socialnih ustanov. Za pridobivanje sredstev so služili vakufi. Pridobljena sredstva so bila uporabljena za vzdrževanje verskih (molilnic/džamij, mesdžidov), prosvetnih (mehtebov, medres), dobrodelnih (kuhinj/imaretov, zavetišč za potujoče trgovce ob poteh/karavan sarajev), splošno koristnih (vodovodov, točilnic/ sebilijev, kopališč/hamamov) in gospodarskih (tržnic/bezistanov, mostov, zavetišč za popotnike in trgovce v mestih/hanov) ustanov. Nekateri vakufi so bili namenjeni izključno za potrebe muslimanov, nekateri pa za potrebe vseh prebivalcev, ne oziraje se na versko ali etnično pripadnost. Pravni položaj v vakuf spremenjenih posestev in imetja se ni mogel več spreminjati.

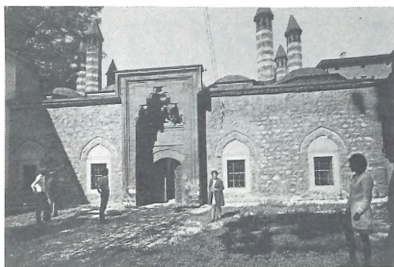
Podložniki osmanskega imperija so se na podlagi osnovne družbene delitve delili na vojaški razred/*asker* in delavski razred/*rajo*. Delitev na *asker* in *rajo* se ni popolnoma ujemala z versko delitvijo. V deželah z muslimanskim prebivalstvom so bili raja muslimanski kmetje, v deželah s pretežno krščanskim prebivalstvom pa so bili raja krščanski kmetje. Toda v balkanskih deželah so bili uvrščeni med *asker* krščanski spahije, vojaki kristjani (martolozi, člani trdnjavskih posadk itd.).

Podložno prebivalstvo se je razlikovalo po pravicah in dolžnostih, pa tudi po veri. *Raja* se je delila na krščansko in muslimansko. Posest krščanske raje se je imenovala baština, muslimanske pa čifluk. Razlika je bila v tem, da je spahija podelil baštino brez listine, čifluk pa je bil muslimanom zagotovljen z listino. Med *rajo* ni bilo gruntarjev. Velikost

Kodža Mustafa paševa džamija v Skopju (1492). Najlepše džamije so bile grajene v čaršiji vsakega mesta. Najpogostejša arhitekturna izvedba je enotna osnova v obliki kvadratnega prostora, ki ga prek tromp ali pendentivov na poligonalnem tamburju (osmerokotnem ali dvanajstkotnem) prekriva kupola.

S severozahodne smeri je preddverje te džamije pokrito s tremi kupolicami, ki slonijo na štirih stebrih, povezanih s prelomljenimi šiljastimi loki. Vitek minaret je na desni vhodni strani s spodnjim delom povezan s kubom džamije. Ta džamija sodi med najstarejše, premer njene kupole je ok. 16 m. Običajno so džamije sezidane iz kamna in ometane, v Makedoniji pa so v duhu srednjeveške tradicije obdali fasado v izmeničnih plasteh kamna (*sige*) in opeke.

Gazi Husrev begova medresa v Sarajevu. Nasproti begove džamije je mojster Adžem Esir Ali leta 1537 zgradil zgradbo za srednjo šolo - medreso. Medrese so bile srednje verske šole internatskega tipa. Tloris je kvadraten. Osrednji prostor je atrij z vodometom, ki ga obkroža arkadni hodnik. Delovne in študijske prostore pokriva 14 kupol. Dinamičnost ustvarjajo visoki kamniti dimniki s koničastimi strehnicami.

Kuršumli han v Skopju (16. stol.). Hani so bili prenočišča orientalske vrste za popotnike in karavane. Večinoma so bili vakuške ustanove. Velike hane v tržnih središčih so pogosto gradili ob vhodih v mesto. Odprt osrednji prostor z vodnjakom ali vodometom v sredini je bil obdan z globokim stebriščem, kjer so raztovarjali blago ali ga prodajali na debelo. Za arkadnim hodnikom so bila skladišča za blago. V nadstropju so bile spalne sobe za trgovce in kavarna. Ob hanu so bili tudi hlevi za konje. Kuršumli han se imenuje zato, ker je imel svinčeno streho (svinec tur. kuršum). Podobnemu namenu so služili karavanski saraji ob trgovskih poteh.

kmečke posesti je znašala 70 do 80 dunumov (tur.), kar znaša ok. 7 hektarjev. V balkanskih deželah je bila muslimanska raja številna samo v Bosni in Makedoniji. Raja je razpolagala s posestvijsko baštino ali čiftluka s pravico stalnosti, dedovanja in svobodnega upravljanja svojega gospodarstva z obvezo, da obdeluje zemljo in oddaja predpisane dajatve. Raja je lahko z dovoljenjem spahije prodala baštino ali čiftluk, toda kupec je moral dati po zakonu predpisane dajatve. Sin je lahko po očetovi smrti dedoval zemljo brez dedne takse/tapijske pristojbine, drugi sorodniki so pri dedovanju takso plačali. Če je rajinska zemlja ostala brez naslednika, je spahija lahko dal kmetijo komurkoli proti plačilu tapije. Raja je bila osebno odvisna, spahija je imel pravico, da pobeglega podložnika v roku 10 let s silo privede nazaj.

Kot denarno dajatev za zemljo je muslimanska raja plačala fevdalcu zemljarino/resmi čift v višini 22 akč, za polovični čiftluk pa sorazmerno manj. Krščanski kmetje pa so plačali spahiji zemljarino/ispendžo v višini 25 akč od vsake haračke glave. V bivših hrvaških in ogrskih deželah je raja namesto ispendže dajala davek na vrata/resmi kapu.

Osnovna dajatev je bila desetina/ušur, ki se je plačevala v naravi od pridelkov. S salarijo, dajatvijo v naravi od žit in nekaterih drugih osnovnih proizvodov je znašala sedmino oz. osmino, od drugih proizvodov pa samo desetino. Od vinogradov je spahija jemal desetino od vina, a od muslimanov pristojbino na dunum (tur. ploščinska mera 40 korakov v kvadratu) v denarju. Gospodar zemlje je imel pravico za dva meseca uvesti monopol na prodajo vina. Odvisna raja je dajala spahiji še celo vrsto dajatev v denarju (od mlina, panjev, svinj, vrta). Če so poljedelci gojili ovce, so plačevali poseben davek. Obstajala je tudi delovna obveznost, tlaka. Prevažati so morali za spahijo drva, seno, voziti žitarice na trg ali se za te obveznosti odkupiti z denarjem. Delati so morali tudi nekaj dni na spahijskih hasa-njivah in hasa-vinogradih, ki jih je spahija obdeloval v lastni režiji. Z razvojem timarskega sistema so se hasa zemljišča zmanjševala. S tem v zvezi se je zmanjševala tudi delovna obveza raje. Podjarmljena nemuslimanska

ljudstva so kot podložniki muslimanske države plačevali davek sultanu *harač* od glave ali glavarino/ *džizijo*. Kristjani in pripadniki drugih ver so bili oproščeni vojaške službe in so bili varovanci/zimije turške države. V balkanskih deželah so odrasli za delo sposobni nemuslimani plačevali harač, ki je znašal en dukat ali 40 akč od glave, bogatejši pa so dajali 2 dukata. Te obveznosti do sultana so bili oproščeni tisti kristjani, ki so opravljali vojaške ali polvojaške službe (krščanski spahije, knezi, vlaški starešine, derbendžije, martolozi itd.). Vlahi so namesto harača in za rajinsko zemljo namesto ispendže plačevali vlaški davek/*filurijo* (pride od besede florin: dukat). Toda filurija ni bila fevdalna dajatev, ampak neke vrste trajni zakup za pašnike. Vlahi so ohranili status svobodnih ljudi.

ZNAČILNOSTI TURŠKEGA FEVDALIZMA

Timarsko–spahijski sistem je imel povsem nerazvito fevdalno lastnino. Fevdalno posestvo samo po sebi ni bilo proizvodjalna celota, ampak skoraj le gola oblast nad neposrednimi proizvajalci. Proizvodjalna vloga spahij na timarjih in zeametih ter upravnikov in pobiralcev davkov na hasih je bila neznatna. Skoraj povsem zaključena proizvodjalna enota je bilo kmečko gospodarstvo, ki pa je bilo zelo majhno. Kmetje so obdelovali zemljo s primitivnim orodjem. Turški fevdalec ni imel velikih pravic nad zemljo. Bila je v rokah kmeta kot njegova dedna baština in jo je obdeloval s svojo družino. Izkoriščanje kmeta in višina dajatev kot tudi neposredna oblast fevdalca nad kmetom so bili mnogo manjši kot drugje v Evropi. Zato je v starejšem zgodovinskem prevladovalo mnenje, da je bil turški fevdalni sistem naprednejši od tistega v srednjeveških balkanskih državah. Po zakonu je bil spahija skoraj samo uživalec presežkov pridelka z zemlje. Zato je lahko šel na vojsko.

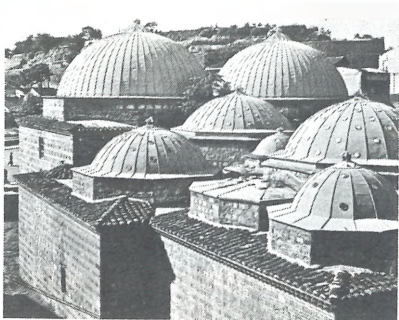
Osmanski Turki so pri prodiranju na balkanski prostor prinašali s seboj nerazvito fevdalno ureditev s posebnimi lastnostmi, ki so bile značilne za razvoj v prednjeazijskih državah. Ta ureditev je prešla v timarski sistem na območjih, ki so jih vojske opustošile in kjer je moralo priti do krepitve naravnega gospodarstva in enostavnejših odnosov na vasi. Lastnina na vasi se je oblikovala na drugačnih osnovah kot v mestu. V primerjavi z obdobjem pred turškim osvajanjem je timarski sistem v balkanskih deželah zmanjšal in za določen čas povsem izključil vpliv denarno–blagovnega gospodarstva na fevdalne odnose na vasi. Prav to je predstavljalo ekonomsko osnovo, ki je bila ugodna za krepitev patriarhalnih oblik življenja na podeželju. Uveljavljanje patriarhalnih oblik je bilo posledica krepitve živinorejskega gospodarstva in naseljevanja ter kolonizacije poljedelskih krajev z vlahi.

Značilnost razvitega osmanskega fevdalizma je bila naravna renta. V zvezi z naravno rento, ki je bila vzrok primitivnosti osmanskega družbenega sistema, je treba upoštevati še en faktor. K obstoju ekstenzivnega gospodarstva je prispevala svoj delež masovna uporaba sužnjev v poljedelstvu. Eden od namenov turških vpadov v sosednje dežele je bilo odvajanje kmečkega prebivalstva v sužnost, s čimer so Turki uničevali nasprotnikove ekonomske potenciale.

Vzrok za primitivnost osmanskega fevdalnega sistema leži tudi v mnogo manjši vlogi mest kot na Zahodu. Mesta so v blagovno–denarnem gospodarstvu ostala brez močnejšega vpliva na vas. Mesta na Balkanu so pod turško oblastjo ohranila lokalno vlogo posredniških centrov v odnosu do tujih trgovcev. Obrti, ki so bile cehovsko organizirane (esnafi), so zadovoljevale predvsem vojaške potrebe in potrebe lokalnega prebivalstva. Na vasi je vladala avtarkija, zato kmetje niso posegali v trgovinsko menjavo. Ta dejstva nam pojasnjujejo, zakaj so

Brusa bezistan v Sarajevu (1551). V večjih mestih so v čaršijah gradili posebne bazarje - bezistane. To so bile mogočne stavbe bazikalnega ali polkupolastega tipa, kjer so lahko ljudje kupovali raznovrstno trgovsko blago. Brusa bezistan je dal zgraditi kot svojo zadužbino veliki vezir Rusten paša, porodu iz Sarajeva. Četverokotno masivno kamnito zgradbo pokriva šest kupol. V njej in okrog nje so trgovnice. Brusa bezistan se imenuje zato, ker so v njem prodajali tekstil, predvsem svilo, ki je prihajala iz Bruse v Mali Aziji. V ozadju je najlepša in najbolj skladna kulturna islamska zgradba v Bosni Gazi Husrev begova džamija, ki je bila zgrajena leta 1531. Načrte zanjo je napravil Adžem Esir Ali, ki je bil dolgo časa glavni arhitekt v Carigradu.

Dauta Hamam paše v Skopju (1484). Islamska vera je od svojih vernikov zahtevala poleg petkratnega dnevnega umivanja (zato je pred vsako džamijo postavljen vodomet/šadrvan), tudi kopanje enkrat tedensko. Temu so služila javna kopališča/hamami. Hamam Dauta paše v Skopju je eden najmonumentalnejših spomenikov islamske posvetne arhitekture na Balkanu. Zgraditi ga je dal kot svojo zadužbino vakuf vezir Rumelije Daut paša v drugi polovici 15. stol. Pravokotno masivno zgradbo pokriva več različnih, vendar skladno razvrščenih kupol. Stavba je razdeljena v dve simetrični ločeni krili. En del je bil namenjen moškim obiskovalcem, drugi pa ženskim.

Most na Drini v Višegradu (1571-1577). Turki so se zavedali, da je uspešna trgovina odvisna od dobrih prometnih zvez, zato so skrbeli za varnost prometa. V gradnji mostov čez reke so bili za tiste čase nenadkriljivi mojstri. Mostovi, grajeni iz enega samega loka velikih razsežnosti, ali mostovi, sestavljeni iz več lokov, so prave mojstrovine gradbeništva. Glavna značilnost turških mostov je, da so proti sredini dvignjeni. Most na Drini je zadužbina velikega vezirja Mehmeda paše Sokolovića, ki je bil srbskega rodu. Grajen je bil po načrtu arhitekta Kodže Sinana. Dolg je 179,5 m in ga sestavlja 11 šilastih lokov. Na sredini je niša z napisom.

imela mesta v osmanskem cesarstvu tako majhno politično vlogo.

Z osvajanjem Balkana so osmanski Turki pretrgali razvoj visoko razvitega fevdalizma v srednjeveških balkanskih državah in ta razvoj vrgli daleč nazaj na primitivne patriarhalne osnove. To je eden glavnih vzrokov za nazadovanje razvoja balkanskih narodov pod turško oblastjo.

VII.
POSEBNOSTI
UVAJANJA
TURŠKEGA
FEVDALNEGA
SISTEMA
V NEKATERIH
BALKANSKIH
DEŽELAH

Sprejem delegacije avstrijskega nadvojvode Ferdinanda pri Gazi Husrev begu na Katarcu nad Sarajevom 19. septembra 1530. (Ilustracija iz potopisa Slovenca Benedikta Kuripečiča)

MAKEDONIJA

Od vseh balkanskih narodov je prišel makedonski med prvimi pod turško nadoblast. Turška oblast se je na makedonskem ozemlju zelo hitro utrdila zaradi njegove osrednje geografske lege. Makedonija je bila konec 14. in v 15. stol. turška vojna krajina/serhat. Od tam so hodili Turki ogledovat, plenit in osvajat sosednje pokrajine. Od tam so pričeli od začetka 15. stol. vpadati tudi v slovenske dežele.

Osrednji in severni deli Makedonije so ostali pod starimi dinasti, turškimi vazali (kralj Marko, bratje Dejanovići), iz južne Makedonije pa so Turki napravili mejno krajino, ki jo je upravljal Evrenos beg, verjetno iz emirske rodbine Karasi. Po padcu Skopja (1392) so prenesli središče turške mejne krajine v Skopje in jo poimenovali Skopsko krajišče (ozek pas je segal do Višegrada). Eden prvih krajiških vojvod je bil Ishak beg (1414–1444), pozneje sultanov upravnik v Bosni, od katerega izhaja ena najmogočnejših makedonskih fevdalnih družin v turški dobi. Po dokončni osvojitvi in utrditvi so izvedli Turki svojo upravno razdelitev in uredili na ozemlju Makedonije štiri sandžake: skopskega, čustendilskega, solunskega in ohridskega.

Da bi opustošena mesta in vasi naselili z novim prebivalstvom, posebno pa, da bi zavarovali vojaška pota in trdnjave v Makedoniji kot osrednji balkanski pokrajini, so začeli Turki že konec 14. stol. naseljevati Makedonijo s svojimi ljudmi. Navadno so šle skupaj s turško vojsko večje turkmenske skupine iz Saruhana in drugih bejlukov, da so naseljevale opustošena mesta in vasi. Posebno številni je bil priliv turških živinorejcev, t.i. Jurukov in Konjarjev, ki so dobili izvrstne pašnike za svoje črede v primorskih predelih Makedonije in v Solunski nižini. Njihov pritisk je izzval v teh predelih delno premikanje domačih živinorejcev proti severozahodu. Naseljevanje Makedonije s turškim mestnim in juruškim prebivalstvom se je nadaljevalo tudi v naslednjih stoletjih. To je tudi edina izjema, da so Turki na južnoslovanskem ozemlju na podeželju naselili neslovanske živinorejce. Posledica te in takšne kolonizacije Makedonije s turškim mestnim in živinorejskim prebivalstvom je bila, da se je začel spreminjati narodnostni sestav prebivalstva, pa tudi zunanja podoba makedonskih mest. Vendar v Makedoniji turški živelj ni nikdar številčno presegel makedonskega slovanskega prebivalstva, ki je večinoma živelo po vaseh.

Obenem s kolonizacijo turškega elementa v makedonska mesta in vasi se je začelo tudi nasilno izseljevanje in preseljevanje domačega prebivalstva. Tako je bilo leta 1467 preseljenih iz Ohrida v Malo Azijo precej odličnih meščanskih družin, istočasno pa 15 družin iz Skopja v novo zgrajeno mesto Konjuh v Albaniji. Te preselitve so bile povezane z neuspešnim bojem sultana Mehmeda II. proti odporu Gjergja Skenderbega v

Albaniji ter maščevanjem nad ohridskim krščanskim prebivalstvom, ki je podpiralo osvobodilni boj albanskega naroda. Približno istočasno so se pričeli priseljevati v Makedonijo Judje, ki so bili konec 15. stol. izgnani iz Španije. Ustanavljali so naselbine samo v mestih, največ v Solunu, Beru, Bitoli, Skopju in Strumici. Turška vlada jih je rada sprejemala, puščala jim je versko svobodo, dovoljevala organiziranje občin in ustanavljanje lastnih šol. Kot odlični strokovnjaki za izdelavo orožja in smodnika in zlasti kot izvrstni trgovci s širokimi zvezami na Zahodu so postali Judje zelo koristen in cenjen element v gospodarstvu turških mest in so precej pripomogli k njegovemu oživiljanju in napredovanju.

Kolonizacija Makedonije je imela dvojne posledice. Omogočila je porast mestnega prebivalstva in mestnega gospodarstva ter uvajanje novih poljedelskih kultur (riža, bombaža), ki so jih prinašali novi naseljenci, obenem pa je razbila etnično enotnost makedonskega prebivalstva.

V tesni zvezi s turško osvojitvijo Makedonije je tudi islamizacija dela makedonskega prebivalstva. Ta je zajela ne le preostale male plemiče, ampak tudi del kmetov. Velik del krščanskih spahijev in vojnukov je prestopil v islam, da bi obdržal timarje in baštine. Poleg teh posameznih primerov so sprejele islam tudi nekatere vasi med Ohridskim jezerom in Prizrenom ter v porečjih Drima in Radike, v manjšem številu pa tudi drugod po Makedoniji. Vsi ti islamizirani prebivalci so še naprej in vse do danes obdržali svoj jezik in svoje šege ter jih ljudstvo za razliko od pravih Turkov imenuje Torbeši.

Vprašanje, kdaj se je zgodilo to prestopanje v islam in kateri so bili pravi vzroki zanj, je še vedno nepojasnjeno. Verjetno in sprejemljivo se zdi mnenje, da je velik del vasi od Ohridskega jezera vzdolž Crnega Drima in Radike do Prizrena na severu skušal s tem rešiti svoje domove in golo življenje pred stalnim pritiskom islamiziranih Albancev, ki so do konca 16. in zlasti v 17. ter 18. stol. plenili po teh krajih. Prehajanje v islam je bilo dolgotrajen proces, ki se je s prihodom Turkov v Makedonijo začel in z njihovim odhodom končal.

Ko je Makedonija padla pod turško oblast, ohridska nadškofija ni bila ukinjena, ampak je kot edina od srednjeveških fevdalnih organizacij v Makedoniji obdržala svojo organizacijo. To je bila obenem prva in najzgodnejša cerkvena ustanova, ki je v celoti prišla v sestav turške države in je celo začela širiti svojo cerkveno oblast in vpliv tudi izven nekdanjega ozemlja. Širila se je na račun drugih pravoslavnih cerkva in od 30. let 16. stol. do leta 1557 ji je bila vsaj formalno podrejena tudi patriarhija v Peči. Sicer pa se je ozemlje ohridske nadškofije spreminjalo, kot so se spreminjali odnosi turških oblasti do nje.

Glede upravljanja in volitev cerkvenih predstojnikov je imela ohridska nadškofija položaj avtonomne cerkve v turški državi. Poleg sinode, ki je volila nadškofa, so za pomembnejše zadeve sklicevali tudi arhierejski zbor, v katerem so bili poleg duhovnikov tudi svetne osebe ter prvaki Ohrida. Ohridska cerkev se

je po materialnem položaju v precejšnji meri ločila od gospodarsko podrejenih ljudskih množic. To so ji omogočili privilegiji in nekatere pravice v sodstvu. Nadškofija, škofije in samostani so obdržali tudi zemljiško posest ter pobirali cerkvene takse od vernikov. Konec 16. stol. so začeli zasedati vodilna mesta v nadškofiji in v škofijah duhovniki grške narodnosti, nižja duhovščina pa je bila še naprej slovanska in je ostala povezana z ljudstvom.

SRBIJA

V skladu z državno ureditvijo so Turki iz posameznih osvojenih delov despotovine napravili sandžake, ki so jih pridružili rumelijskemu beglerbegluku. Ozemlje stare srbske srednjeveške države ni ostalo povezano v enotni turški upravni enoti.

Iz ozemlja Brankovičev, ki je obsegalo predvsem Kosovo polje in so ga Turki najprej zasedli, so napravili sandžak, ki se je v začetku imenoval Vukov vilajet, kasneje pa vučitrnski ali prištinski sandžak. Tudi iz ozemlja okoli Prizrena so Turki napravili poseben sandžak.

Iz drugih delov despotovine, ki so jih Turki zavzeli 1454/55, je nastal sandžak s središčem v Kruševcu (tur. Aladža Hisar). Iz ozemelj, osvojenih 1458/59, so po padcu Smedereva Turki napravili smederevski sandžak. V dobi turške oblasti je smederevski sandžak doživel velike teritorialne spremembe. V prvem desetletju turške vlade je braničevski subašiluk pripadal vidinskemu sandžaku, kasneje pa je bil vrnjen smederevskemu. Do ustanovitve zborniškega sandžaka (1483) so pripadale nekatere pokrajine onstran Drine smederevskemu sandžaku. Po zavzetju Beograda (1521) je bila njegova okolica priključena smederevskemu sandžaku, Beograd pa je postal njegovo središče. Leta 1541 je bil smederevski sandžak vključen v budimski ejalet. Vzhodni mejni predeli današnje Srbije so pripadali vidinskemu in sofijskemu sandžaku, skrajni jugovzhodni del pa čustendilskemu sandžaku. Ozemlje Novega Pazarja je bilo v okviru bosenskega sandžaka.

Sandžakbegi vidinskega, smederevskega in zborniškega sandžaka so imeli kot krajiški/akindžijski poveljniki izjemen položaj, dokler so bili ti sandžaki na meji. V drugi polovici 15. in v prvi polovici 16. stol. je imel smederevski sandžak poseben pomen kot mejna krajina/serhat na najpomembnejši poti turškega prodiranja v Srednjo Evropo. Dokler je bil smederevski sandžak mejni sandžak, je imelo izjemen položaj tudi njegovo prebivalstvo. V teh krajih je imelo srbsko ljudstvo pod turško oblastjo več pravic in ostanki domačega fevdalizma so se tu dolgo obdržali, dlje kot v drugih pokrajinah. Po zavzetju Ogrske je smederevski sandžak izgubil izjemno vlogo in v skladu s tem se je tudi položaj njegovega prebivalstva povsem spremenil. Podobno je bilo tudi v zborniškem sandžaku.

Kot v vseh deželah pod turško oblastjo so bila tudi v Srbiji posestva in dohodki, ki so pripadali sultanovemu hasu. To so bili predvsem rudniki, največja sta bila Novo Brdo in Srebrenica, pomembni pa še Trepča, Rudnik, Janjevo. Leta 1525 je znašal dohodek od rudnika Novo Brdo 319 460 akč, kar je bilo precej manj kot v obdobju despotovine. V dobi močne centralne oblasti in oživljanja rudarske dejavnosti so bili dohodki od rudnikov velika postavka med sultanovimi dohodki. Sultan pa

je imel dohodke tudi od trgov, carin, pristanišč na rekah, uvoza soli in vina, ujetnikov.

Starejše zgodovinopisje je poudarjalo, da je turška oblast v Srbiji napredovala zato, ker so jo podpirali kmetje. Takšnih dokazov ni. Proturško stranko so sestavljali nižji fevdalci/baštini. Timarsko–spahijski sistem se je v 15. stol., ko se je oblikoval, naslanjal prav na majhnega fevdalca. Fevdalni razred so bili v Srbiji kot tudi v drugih deželah pod Turki spahiji: zaimi in timarlje. Muslimanski fevdalci v sandžakih na ozemlju Srbije so izvirali iz različnih pokrajin turške države, največ pa iz Makedonije, Albanije, Bosne in Bolgarije. Nekaj muslimanskih spahijev je bilo tudi iz same Srbije, deloma islamiziranih starih fevdalcev, deloma novih spahijev.

V mnogih balkanskih deželah pod turško oblastjo so bili v 15. stol. in še kasneje ne le islamizirani domači fevdalci, ampak tudi *krščanski fevdalci* – turški spahije. Značilno je, da so se v srbskih sandžakih ostanki domačega fevdalizma obdržali celo bolje kot v drugih sandžakih. Na odločilna mesta v vojski in upravi so Turki postavili muslimane, vendar so v smederevskem, kruševskem in nekaterih drugih sandžakih na ozemlju Srbije igrali krščanski spahije pomembno vlogo. Niti po velikosti timarjev niti po pomenu niso zaostajali za muslimanskimi, čeprav so množico krščanskih spahijev sestavljali majhni fevdalci.

V skopski krajini, ki je segala tudi v srbski prostor, je bilo 50 timarjev od skupno 189 v posesti krščanskih spahijev. V Vukovem vilajetu je bilo leta 1455 27 timarjev od 170 v posesti krščanskih spahijev. Množica krščanskih spahijev v Srbiji je bila posledica odnosa nekaterih, zlasti malih fevdalcev, do Turkov. Sestavljali so namreč proturško stranko, poleg tega pa so jih Turki potrebovali za obrambo meje. Leta 1467/68 je bilo v braničevskem subašiluku 33 timarjev v posesti muslimanskih spahijev, 64 pa v rokah krščanskih. V tej dobi je imel npr. Vukosav, Radanov sin, timar, ki je obsegal 5 vasi, z dohodkom nad 11 000 akč. Očitno je bil pripadnik stare fevdalne rodbine, ki je obdržala svoj položaj tudi po turški osvojitvi dežele. V smederevskem sandžaku je bilo leta 1476 še vedno več krščanskih spahijev kot muslimanskih. Teh je bilo takrat 64, krščanskih pa 85. Poleg vrhovnega vlaškega kneza Maloge je imel v tem času večji timar (dohodek 8583 akč) znani despotov vojvoda Miloš Belmuzević, ki pa je kmalu odšel na Ogrsko. Poleg večjih bivših fevdalcev iz despotovine sta tudi samostana Ravanica in Resava deloma obdržala svoja stara posestva in bila vpisana v defter kot spahiji s timarjem.

Ugotovljeno je, da je bilo znatno več krščanskih spahijev s timarji, ki so prinašali majhne dohodke, mnogi le po kakih 100 akč. Večinoma so bili to nekdanji mali baštini. Značilno je tudi, da so mnogi timarji sestavljali zedinjene baštine s 5 do 10 krščanskimi spahiji. Nekaj takih timarjev so uživali spahiji po starem pravu in s starimi fevdalnimi odnosi. Skupni dohodek krščanskih spahijev je bil znatno manjši kot skupni dohodek muslimanskih, tudi tedaj, ko so bili krščanski spahiji

številčno v večini. Okoli leta 1476 je bilo to razmerje v smederevskem sandžaku takole: 11 zeametov v muslimanski lasti je prinašalo okroglo vsoto 332 000 akč, 64 timarjev v muslimanski posesti nad 518 000 akč, a 84 timarjev v krščanski posesti skupno nekaj nad 186 000 akč.

Krščanski spahiji so uživali enake dohodke kot muslimanski, krščanska in muslimanska raja pa je imela na obojih timarjih enake vojne obveznosti kot muslimani. Razlog za tako izjemno ohranitev domačega fevdalizma v smederevskem in kruševskem sandžaku, kjer so se deloma ohranile celo v timarski sistem vključene stare baštine in odnosi na njih, je bila obmejna lega teh sandžakov proti Ogrski.

Za časa osvajanja despotovine in po osvojitvi so Turki mnoge vojaške dolžnosti za obrambo meje naložili domačemu prebivalstvu. Po zavzetju despotovine je imela cela vrsta večjih in manjših krajev ob Donavi različne olajšave zaradi obmejne službe. Ko so se po osvojitvi despotovine začeli v drugi polovici 15. stol. vpadi ogrske vojske, je bil ta obrambni pas koristen, vendar ni mogel dežele povsem uspešno braniti. Tedaj so Turki začeli ne le z močnejšo organizacijo trdnjav, ampak so si prizadevali, da uporabijo obrambni prostor za aktivno obrambo in izhodišče novih osvajanj. Tedaj so se ob Donavi mnogo bolj kot prej oprli na plačane martoloze. Sredi druge polovice 15. stol. so jim zaupali vso šajkaško službo na Donavi. V trdnjavah in njih okolici je bilo v 15. in 16. stol. mnogo kristjanov z vojaškimi ali na pol vojaškimi službami, ki so imeli plače v denarju ali timarske dohodke ali pa so uživali olajšave pri davkih. Konec 15. in v začetku 16. stol. je bila meja že trdno organizirana in okoli leta 1516 so bili nekateri kraji ob Donavi urejeni kot trdnjave s stalno posadko. Ko je prišel Banat dokončno pod turško oblast (1552), je smederevski sandžak prenehal biti obmejna pokrajina, kar je neugodno vplivalo tudi na položaj prebivalstva.

Konec 15. in v začetku 16. stol. je razvoj turškega fevdalizma ogrozil položaj teh krščanskih spahijev. Nekateri so se umaknili na Ogrsko, velik del pa se je islamiziral. V prvi polovici 16. stol. se je število krščanskih spahijev v smederevskem sandžaku izredno zmanjšalo. V tem splošnem upadanju domačega fevdalizma se je pojavil nov sloj krščanskih spahij, ki so izviral večinoma od knezov naseljenih vlahov. V drugi polovici 16. stol. so samo vlaški knezi imeli naziv spahije, drugi krščanski spahiji so bili le izjema.

Že pri osvajanju despotovine je prišlo v Srbiji do večjih pustošenj. Po padcu Smedereva pa so zlasti za časa kralja Matije Korvina napravili veliko škode vpadi ogrske vojske. Obstajajo podatki, ki govore o množičnem izseljevanju prebivalstva iz Srbije na Ogrsko. V južnih predelih Srbije je na začetku turške vladavine prišlo do naseljevanja vlahov v rodovitne predele, vendar tam ta proces ni imel tako pomembnih zgodovinskih posledic kot v severni Srbiji. Množična *kolonizacija vlahov* je tudi eden od specifičnih pojavov v Srbiji pod turško oblastjo.

V prvem desetletju turške vladavine so naseljevali vlahi le tu in tam v severni Srbiji. Naseljevali so jih sandžakbegi in drugi turški velikaši v opustele kraje na svojih hasih in zeametih. Razredčenje prejšnjega poljedelskega prebivalstva se je pokazalo kot izredno ugoden povod za selitev živinorejcev in njihovo stalno naselitev. V drugem desetletju turške vladavine je val vlahov preplaval ves smederevski sandžak ter velik del kruševskega in vidinskega sandžaka. V smederevskem sandžaku je bilo npr. leta 1476 približno 7600 vlaških hiš, okoli leta 1516 pa prek 12 000. Vlahi so se naseljevali v poljedelske kraje severne Srbije in v Pomoravje z ozemlja Starega Vlaha in Drine, dober del pa se je preselil tudi iz Hercegovine in črnogorskih Brd.

Ta drugi, močnejši, val naseljevanja živinorejcev v severno Srbijo je prinašal knežinsko organizacijo. Pri teh živinorejcih so bili knezi višji, primičuri pa nižji starešine. Čeprav je ta val prinašal patriarhalne življenjske oblike, so se vendar v organizaciji živinorejcev že v dobi naseljevanja kazali prvi znaki razredne razčlenitve. V tem pogledu se ta drugi val vlahov razlikuje od prvega po tem, da je pri njem katun kot formacija izginjal, kar se vidi tudi po tem, ker so plačevali bivše naturalne dajatve od celega katuna, porazdeljene na hiše, v denarju. S filurijo, katunskimi in drugimi dajatvami so vlahi v smederevskem sandžaku v tem času plačevali 83 akč od vsake hiše. To so plačevali sultanovi blagajni, ker so bili vlahi v smederevskem in kruševskem sandžaku razglašeni za »cesarske vlahi«. V času naseljevanja v severno Srbijo so imeli vlahi velike pravice, toda tudi obveznosti. Vlahi so morali v vojne pohode na konjih, a vsaka hiša je morala dati enega vojaka.

Notranja organizacija teh živinorejcev ni ostala nespremenjena, čeprav je izvirala iz patriarhalnih in vojnodemokratskih življenjskih oblik. Na razvoj njihove organizacije je vplivalo fevdalno okolje. Sredi druge polovice 15. stol. je hotela turška uprava napraviti iz naseljenih vlahov enotno organizacijo z vrhovnim knezom kot skupnim starešino. To je bil knez Maloga, sin Nikole. Za svojo službo je užival timar (dohodek 10 246 akč). Kasneje so Turki opustili namero, da bi vse vlahi podredili enemu samemu samoupravnemu organu. Toda v smederevskem sandžaku je bilo v tej dobi 21 vlaških knezov, ki so vsi imeli svobodne baštine in bili oproščeni davkov in dajatev. Enako velja tudi za primičure. Nekateri knezi so imeli knežine. Najpomembnejši je bil knez Radovan Bakić, čigar knežina je bila v kadiluku Brvenik. Zanimivi so podatki o rodbini Bakićev. Glavnina posesti je bila na ozemlju med Užicem in Višegradom, v 16. stol. pa se je del vlahov preselil v Šumadijo. Iz te rodbine je bil tudi Pavle Bakić, ki je prešel na stran Ogrske in bil zadnji srbski despot na Ogrskem. Posamezni knezi iz rodbine Bakićev (Todor, Herak, Vukan) so postali spahije in dobili timar. Spahije pa niso postali samo Bakići, ampak tudi drugi knezi. Ta novi sloj krščanskih spahijev, bivših knezov, je izpolnil razredčeni sloj starih fevdalcev, krščanskih spahijev.

Z naseljevanjem v poljedelske kraje so vlahi postopno postajali poljedelci. Niso dajali harača od glave, ampak filurijo od hiše.

Imeli so tudi nekaj drugih olajšav ter bili oproščeni nekaterih bremen, zlasti pa niso imeli delovnih obveznosti. Ker se je obmejna krajina okrepila in se oprla na trdnjavske posadke s plačano vojsko in plačanimi martolozi, so postajali vlahi pomembnejši kot naseljenci, ki so pomagali poljedelstvu z delovno silo. Pojavljati so se začele knežine. Pod knežino je bilo zelo različno število vasi, od treh, kolikor jih je imela najmanjša knežina, do nad sto, kolikor jih je imela največja. Te knežine v Srbiji se v tretjem desetletju 16. stol. še niso povsem teritorializirale, ker so obsegale samo vlahe, ki še niso postali prava raja, čeprav so bile že ustvarjene razmere za prehod vlahov v pravo rajo in knežin v teritorialne organizacije vaške samouprave.

Prehajanje vlahov k poljedelstvu je sicer splošen pojav, toda naselitev živinorejcev nikjer ni tako močno vplivala na poljedelstvo kot v severni Srbiji. Položaj kmetov, zlasti naseljenih vlahov, se je spremenil, ko so Turki zasedli dotedanje južnoogrške pokrajine, oziroma ko so se povsem utrdili v Sremu in Slavoniji. Pomikanje meje proti severozahodu je izzvalo tudi selitev vlahov, ki so se naseljevali v na novo osvojenih krajih. Zato so ostali v severni Srbiji le tisti vlahi, ki so povsem prešli k poljedelstvu in se zaradi tega niso mogli seliti. Takrat se je začel položaj v Srbiji naseljenih vlahov slabšati in izgubili so prejšnje pravice. S tem so bili vlahi v severni Srbiji izenačeni z rajo in so prenehali biti svobodni kmetje. Odprava izjemnega položaja vlahov v smederevskem sandžaku je bila izvedena leta 1536.

Popoln prehod naseljenih vlahov k poljedelstvu je bil pogoj za ureditev knežin kot teritorialnih organizacij. Ker se je turška upravna oblast končala z nahijo, je morala nastopiti ljudska samouprava in njena organizacija je morala imeti spodaj naravo vaške samouprave, zgoraj pa fevdalne organizacije. Izenačenje vlahov z drugo rajo je omogočilo teritorializacijo knežin in knežinske organizacije. Knezi in primičurji so imeli nalogo, da skrbijo za polno naseljenost vasi in nahij, s tem pa so bili oproščeni davkov in dajatev.

V tem obdobju sta se spremenila *položaj in vloga srbske cerkve pod Turki*. Po letu 1459, po padcu Srbije pod turško nadoblast, se je znašlo središče srbske cerkve v Peči pod jurisdikcijo ohridske arhiepiskopije. Središče srbske cerkve je bilo poslej v enem od pravoslavnih samostanov v severni Srbiji. Zato govorimo o samostojni srbski cerkvi in ne več o peški patriarhiji. Pod jurisdikcijo samostojne srbske cerkve so bile v tej dobi samo severna Srbija, Bosna, Hercegovina ter Črna gora. Turške oblasti so bile do leta 1525 do srbske cerkve, zlasti v severni Srbiji, tolerantne. Cerkevne ustanove, predvsem samostani, so ohranili zemljiško posest kot timarje.

Upor smederevskega škofa Pavla, ki se je začel leta 1528, je izbruhnil zato, ker je bila kako leto prej ukinjena srbska cerkev in podrejena ohridski nadškofiji. To je verjetno povzročilo odpor srbske duhovščine. Lahko bi mislili, da je podreditev srbske cerkve dosegel Ibrahim paša, po rodu Grk in od leta

1523 veliki vezir. Morda je na ta ukrep vplivalo tudi vedenje nekaterih srbskih fevdalcev pred bitko na Mohaču, zlasti beg Pavla Bakića in njegovih bratov na Ogrsko.

Toda srbska duhovščina se je temu ukrepu krepko upirala. Ko je ohridski nadškof Prohor sklical sabor, da bi zlomil odpor, se mu škofje bivše samostojne srbske cerkve niso odzvali in so izvolili smederevskega škofa Pavla za nadškofa. Med uporom se je Pavlu posrečilo, da je spravil ohridskega nadškofa za nekaj časa v ječo. Polastil se je celo Peći in se razglasil za patriarha. To gibanje je imelo vso podporo fevdalnih in polfevdalnih predstavnikov srbskega naroda in premožnejšega meščanskega sloja. S podporo carigrajskega patriarha in na podlagi sultanovega ukaza je mogel Prohor leta 1532 v Ohridu sklicati nov sabor, na katerem so bile zastopane vse škofije, tudi iz severne Srbije, Bosne, Hercegovine in Črne gore. Dober del srbskih škofov je bil odstranjen. Sabora se je udeležil tudi Pavle, ki je na saboru priznal krivdo, a je kljub temu doživel popoln poraz. Izobčila sta ga sabor in carigrajski vesoljni patriarh.

Čeprav je gibanje srbske cerkve doživelo poraz, ker je bivša samostojna srbska cerkev ostala pod ohridsko nadškofijo, se vendar odloki ohridskega sabora niso mogli izvesti. Nekateri odstavljeni škofje so ostali še naprej na svojih mestih. Srbska duhovščina je še naprej volila nadškofa, čeprav ni bil uradno priznan.

Ker je imel srbski narod pri turških osvajanjih v južni Ogrski veliko vlogo, je bil to eden od glavnih razlogov, da je prišlo do obnove patriarhije v Peći. Ta vloga je postala zlasti očitna pri osvajanju Banata 1551/52. Da bi zadovoljil srbski narod, je sultan 1557 potrdil obnove patriarhije, kar je verjetno podpiral tudi smederevski sandžakbeg. Osebni vpliv vezirja Mehmeda paše Sokolovića, srbskega poturčenca iz Višegrada, pri obnovitvi patriarhije je viden tudi v tem, da je bil za patriarha obnovljene srbske cerkve postavljen njegov brat Makarij Sokolović.

Teritorialni obseg jurisdikcije peške patriarhije je bil večji kot kdajkoli prej. Peški patriarhi so imeli pod svojo oblastjo severno Makedonijo, vzhodni del Bolgarije, Srbijo, Črno goro, Vojvodino, Bosno, Hercegovino, ravno tako pa tudi naselbine Srbov v Hrvaški, Dalmaciji in na Ogrskem. Srbska cerkev pod Turki je imela državnopravni in s tem tudi fevdalni značaj. Med kristjani je bila največji zemljiški posestnik. Pri zbiranju cerkvenih dohodkov so pomagale turške oblasti.

Srbska cerkev je bila pod Turki v svojem vrhu fevdalna organizacija. Fevdalna organizacija je bila tudi po svojem državnopravnem položaju. Priznana ji je bila samouprava ter pravica, da sabor voli patriarha in škofe, ki jih je nato potrjeval sultan. Cerkev je imela tudi pravico do sodstva, ne le v cerkvenih, ampak tudi svetnih zadevah. Svetnim osebam so škofje lahko sodili v zakonskih in dednih zadevah, kot tudi v nekaterih drugih civilnih pravnih zadevah. Zlasti so cerkveni starešine urejali pravne zadeve pri krščanskem mestnem prebivalstvu.

V osmanskem cesarstvu je bila cerkvena enota hkrati pravna enota (odraz teokratske ureditve države). Zato so v mestnih mahalah bili središča cerkveni objekti (džamija, cerkev). V osmanski državi je igrala cerkev – to pomeni zgradba – s pravnega stališča pomembno vlogo. Na tej osnovi je pravoslavna cerkev pod turško oblastjo imela takšne privilegije.

Obnovljena srbska cerkev ni bila samo verska, ampak tudi politična organizacija srbskega naroda. Samoupravne enote srbskega ljudstva pod Turki, knežine in plemenske skupnosti s svojimi organi niso mogle imeti vloge zedinitelja srbskega ljudstva. Oviral jih je krajevno omejen značaj. Nasprotno pa je srbska cerkev s svojo organizacijo obsegala vse srbsko ljudstvo pod turško oblastjo in zajela celo del makedonskega in majhen del bolgarskega etničnega elementa. Ker so se v osmanski državi delila ljudstva po veri (milet), kar je bilo za fevdalno in teokratsko državo naravno, je cerkev postala pravi politični predstavnik srbskega ljudstva. Ravno to, da je bila srbska cerkev pri svojem vrhu fevdalna organizacija, po svoji nižji duhovščini pa povezana z ljudstvom, je omogočilo, da je imela pomembno vlogo pri zbiranju srbskega ljudstva pod turško oblastjo, kljub temu da je bil srbski narod razdeljen v različne upravne enote/sandžake. Dobra organizacija srbske cerkve je preprečevala tudi islamizacijo srbskega ljudstva. Srbska cerkev je oživljala nemanjško tradicijo, jo negovala in jo vnašala v življenje srbskega ljudstva, zasnovano na združni in plemenski strukturi. V miselnost srbskega človeka je vnašala fevdalne politične ideje.

Srbska cerkev se do konca 16. stol. ni bojevala z osmansko oblastjo, nasprotno, okoriščala se je s privilegiji, ki jih je dobila od osmanske države. Toda sprememba v družbenem položaju srbskega naroda pod turško oblastjo oziroma spremembe v položaju fevdalnih in polfevdalnih elementov, ki so nastopile konec 16. in v začetku 17. stol., so prisilile srbsko cerkev, da je stopila na stran srbskega ljudstva in se pridružila odporu proti turški oblasti.

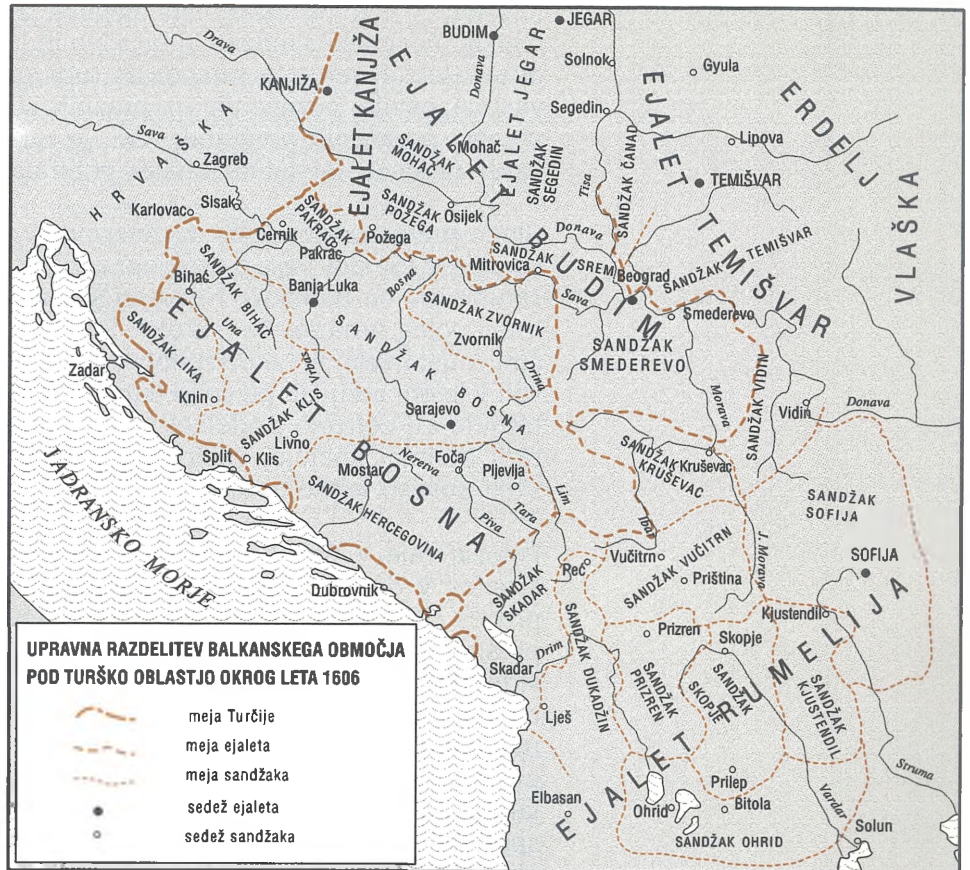
BOSNA IN HERCEGOVINA

Turki so bili prisotni v Bosni že prej, preden so jo dokončno osvojili. Že leta 1448 so osvojili osrednji del Bosne, župo Vrhbosno, in to enklavo organizirali kot Bosensko krajino. Leta 1451 so zasedli pomembno strateško točko trdnjavo Hodidjed. Znano je tudi, da so nekateri bosenski fevdalci sodelovali s Turki in dovoljevali prehod turških čet prek svojega ozemlja. Po padcu Bosne pod turško oblast leta 1463 je bil ustanovljen bosenski sandžak s središčem v Sarajevu (tur. Saray—ovasi: dvorec sredi polja). Prvi sandžakbeg Isa beg je z ustanovitvijo vakufa postavil prve javne objekte v novem mestu.

Prvi hercegovski sandžakbeg se omenja šele leta 1470, njegovo središče pa je bilo v 15. stol. v Foči, kar dokazuje, da je tedaj že obstajal tudi hercegovski sandžak. Jugovzhodni del Hercegovine zemlje z mestom Novim je bil končno zavzet l. 1481 hkrati z nekaterimi oporišči ob spodnji Neretvi in vključen v hercegovski sandžak, kateremu so Turki, kasneje, v 16. stol. pripojili tudi Makarsko primorje. Ok. 1483 pa je bil ustanovljen zvrniški sandžak. Vsi trije sandžaki so spadali v rumelijski ejalet.

V prvi polovici 16. stol. se je turška oblast v Bosni hitro širila. To je bilo v času uprave sultanovega namestnika v bosenskem sandžaku sandžakbega Gazi Husrev bega. Takrat je prišlo do ustanavljanja novih sandžakov. Iz večjega dela na novo osvojenega ozemlja, ki je prej pripadalo beneški Dalmaciji, je bil po padcu Klisa leta 1573 osnovan kliški sandžak, ki je na zahodu obsegal velik del dalmatinskega zaledja s porečji Cetine, Krke in Zrmanje ter pokrajini Liko in Krbavo. Širil se je tudi zvrniški sandžak. Vloga bosenskega sandžaka v ofenzivnih akcijah proti Hrvaški je bila poudarjena leta 1553 s premestitvijo središča iz Sarajeva v Banjaluko. Nadaljnja osvajanja so bila vzrok za ustanavljanje novih sandžakov. Po letu 1557 so bili ustanovljeni sandžak Začazma ter krški ali liški sandžak. Po osvojitvi Bihaća leta 1592 je bil ustanovljen še bihaški sandžak. Takrat je bilo zaustavljeno širjenje osmanske oblasti proti zahodu. Zaradi bliskovitega širjenja osmanskega ozemlja proti zahodu so bile ustvarjene možnosti za organiziranje novega ejaleta na balkanskih tleh. Leta 1580 je bil ustanovljen bosenski ejalet, pogosteje imenovan *bosenski pašaluk*. Do leta 1639 je bil sedež ejaleta v Banjaluki, nato pa v Sarajevu.

V 16. stol. je nastala na bosenskih tleh posebna organizacija za obrambo dežele. Kapetanstvo, ki je prej pomenilo izključno vojne operacije na vodi, je v 16. stol. začelo označevati obmejne teritorialne enote pod upravo poveljnikov, imenovanih kapetani. *Kapetanije* so bili utrjeni vojaškoobrambni prostori, katerih glavno oporišče je bila kaka pomembnejša trdnjava, okrepljena s sistemom večjih ali manjših utrd. Kapetanom so bili podrejeni poveljniki trdnjav ali posameznih utrd. V gradovih

in utrdbah je bila nameščena njihova vojska. To je bila nekakšna vojna krajina na turškem teritoriju. Prvi podatek o gradiški kapetaniji izvira iz leta 1528, nato so nastale še bihaška, krupska in nekatere kapetanije ob beneški meji. Iz čisto obmejne ustanove je v kasnejšem obdobju postala kapetanija trdnjavsko–teritorialna ustanova v notranjosti bosenskega ejaleta.

Vse oblike fevdalne organizacije so Turki pričeli uvajati šele, ko so zrušili bosensko kraljestvo. Iz skopske mejne krajine so privedli v Bosno precej svojih fevdalcev in jim dodelili timare. Izmed domačih fevdalcev so sprejemali samo tiste, katerim so zaupali. Od predstavnikov bivših velikaških rodbin so sprejeli med fevdalce večinoma mlajše ljudi. Veliko teh fevdalcev je prej ali slej prestopilo v islam. V Hercegovini pa so bili sprejeti v timarski sistem predvsem vlaški starešine. Velike živinorejske skupine, ki so se začele ukvarjati s poljedelstvom, so v hercegovskem sandžaku sestavljale znaten del prebivalstva. Vlahi so igrali pomembno vlogo pri poselitvi izpraznjenih predelov, pri varstvu sotesk, cest in nekaterih trdnjav.

Precej drugačen položaj je bil v bosenskem sandžaku prva leta po osvojitvi. Pretežen del zemljiške posesti je pripadal sultanovim in sandžakbegovim hasom ter timarjem številnih članov trdnjavijskih posadk. Število domačih krščanskih spahijev je bilo tu manjše kot v hercegovskem sandžaku, kajti večina spahijev je prišla od drugod. Vzrok takšnemu stanju so bile notranje

razmere v tem sandžaku in njegova izpostavljena lega proti Ogrski. Bosenski sandžak je bil v prvih letih po osvojitvi precej opustošen. K temu je prispevala tudi epidemija kuge. Mnogo vasi je ostalo porušenih in praznih. Da bi olajšala gmotni položaj ogroženih obmejnih vasi, je turška oblast v nekaterih vaseh namesto fevdalnih dajatev pobirala vlaški davek filurijo.

Glede pravic do timarjev in obveznosti do države se bosenski spahije v 15. stol. niso v ničemer razlikovali od spahijev drugih sandžakov na Balkanu. Nekateri spahije v Bosni so v 15. stol. imeli poleg timarjev še čiftluke. Posestniki teh čiftlukov (povečini muslimani, ki so podpirali novo oblast) so zemljo obdelovali v lastni režiji ali pa so jo dajali v zakup raji, ki jim je dajala tretjino ali četrtno pridelkov. Med posestniki čiftlukov so bili tudi domači spahije, večinoma že islamizirani, ki so tako v svoji posesti lahko obdržali stare baštine.

Položaj raje v Bosni v 15. stol. se ni razlikoval od položaja kmetov v drugih turških pokrajinah. Zgodaj pa se je pojavil proces *čiftlučanja*. Organizacija čiftlukov v Bosni v 16. stol. je prešla dve fazi. Prva se je končala po mohaški bitki in ni pustila vidnejših sledi. V drugi fazi pa so imeli čiftluki veliko vlogo v razvoju fevdalnega reda. Do čiftluka (rajinske zemlje) je bilo mogoče priti na različne načine, vsak novi lastnik pa je moral plačati takso/tapijo. Rajinska zemlja je bila namreč odtujljiva, lahko se je dedovala ali zamenjala lastnika s privolitvijo spahije. Do čiftluka so prišli z nakupom, z zadolžitvijo kmeta ali s prilastitvijo od kmeta zapuščene zemlje. Novi lastnik čiftluka (fevdalec, meščan, janičar) se je postavil med lastnika fevda in kmeta. Nase je prevzel plačilo rente, ki jo je dolgoval kmet fevdalcu, sam pa je od kmeta jemal mnogo večjo rento. Vse te pravice je izvajal lastnik čiftluka z vednostjo in privoljenjem gospodarja fevda, na katerem je bil čiftluk. Kmeta je lahko gospodar čiftluka/čiftluk sahibija odstranil in privedel drugega, od katerega je imel večje koristi. Pogosto je lastnik čiftluka obdeloval zemljo s sužnji.

Ustanavljanje čiftlukov je bila ena izmed oblik spreminjanja zemlje v korist muslimanskega prebivalstva. Proces čiftlučanja se je v drugi polovici 16. stol. vedno bolj širil, posebno v 17. stol. pa je poglobil nasprotje med muslimansko in krščansko rajo. Lastniki čiftlukov so se začeli vedno bolj usmerjati k mestnemu gospodarstvu, k obstoječemu trgovskemu in oderušskemu kapitalu. Kmetova zemlja je s kupovanjem postala gospodarsko mobilnejša, kot je bila v prejšnji dobi. Tako je prišlo do ustvarjanja in pridobivanja novih obdelovalnih površin, kar je bilo ugodno za fevdalce. To je bil tudi najpomembnejši razlog za pospešeno ustanavljanje čiftlukov, od katerih so si obetali znatnejši napredek gospodarstva. Prizadevanje turških oblasti, da bi preprečile nastanek prevelikih čiftluških posestev, pa je hromilo iniciativo lastnikov čiftlukov, da bi z vlaganjem večjih materialnih sredstev ustvarili velika naprednejša poljedelska gospodarstva. Zato je začel osmanski fevdalni sistem razpadati.

Osvajanja proti severozahodu in zahodu so povzročila spremeni-
njanje etnične strukture prebivalstva. Nekatera območja ob
Uni in Vrbasu so izgubila večino prebivalstva. Zato so Turki
osvojeno področje na novo kolonizirali z vlaškim prebivalstvom.
Tako so porečja reke Vrbasa in Sane ter delno Une z Uncem
postala pretežno srbska. Začela so se velika *migracijska* giba-
nja. Ko pa so bili vlahi izenačeni z rajo, so se začeli sprva v
majhnem številu, kasneje pa bolj množično pomikati proti
zahodnim krajem in prehajati na hrvaška in beneška tla.
Vključevali so se v Vojno krajino.

Najgloblje korenine je *islamizacija* pustila v Bosni in Hercego-
vini, kjer muslimani še danes sestavljajo več kot eno tretjino
prebivalstva. Islamizacija v Bosni in Hercegovini se je po tempu
in obsegu razlikovala od islamizacije v drugih balkanskih
deželah. Sicer je ne moremo obravnavati ločeno od vprašanja
bogomilstva, kajti moralni nauk bosenske cerkve je zbliževal
bogomilstvo z naukom islama. Vendar to ni bil glavni vzrok
islamizacije v Bosni, kajti formalna likvidacija bosenske cerkve
je bila izvršena že desetletje pred prihodom osmanskih Turkov.
Tako je prebivalstvo pričakalo nove gospodarje brez opore v
močni cerkveni organizaciji, ki bi ščitila njegove interese in ga
– tako kot srbska cerkev v Srbiji – tudi notranje povezovala.

Islamizacija je najprej zajela tisti del bosenskega plemstva
(mlajše ljudi in pripadnike nižjega plemstva), ki je prestopil
na turško stran. Šele v 80. letih 15. stol. je prišlo do množične
islamizacije bosenskega kmeta. Vzrokov je bilo več: utrditev
osmanske fevdalne organizacije (spahije so prišle od drugod);
poudarjena vloga Bosne kot vojne krajine, ki je bila izhodišče
za vojaške akcije in vpade proti zahodu; oživitev agrarne
proizvodnje; okrepitev organizacije mestnega gospodarstva po
orientalskih vzorih; gosta mreža utrjenih mest in trdnjav z
muslimanskimi posadkami; verske ustanove s številnimi ver-
skimi uslužbenci; pomembno vlogo pri širjenju islamizacije
so igrali derviški redovi; prodiranje vzhodne urbane kulture in
islamske kulture.

Prav v Bosni se je prvič v zgodovini osmanske vladavine
islamizacija na široko odprla plebejskim množicam, tudi kme-
tom. Turki so namreč udarno silo za nadaljnja prodiranja proti
zahodni Evropi našli v novih muslimanih. Vlaško prebivalstvo
v Hercegovini je v začetku imelo privilegije in se je uspešno
upiralo islamizaciji. Ko pa je v prvih desetletjih 16. stol. te
privilegije izgubilo in naj bi se po obveznostih izenačilo z rajo,
so vlahi množično prestopili v islam, da bi si zagotovili boljši
položaj in obdržali zemljo.

Pri širjenju islamizacije v Bosni moramo upoštevati še dru-
žbeno– ekonomske okoliščine. Prestop v islam je vsekakor
prinesel ugodnejši položaj. Kmet musliman je imel manjše
fevdalne obveznosti, posest nad zemljo mu je bila zagotovljena
z listino/tapijo. Fevdalcu muslimanu se je lahko občutno
povečala zemljiška posest. Vsem, ki so sprejeli islam, so se
odpirala vrata do najvišjih položajev v osmanski hierarhiji, ne
glede na njihov prejšnji družbeni položaj in etnično pripadnost.

Na zelo kompliciran etnični sestav muslimanskega prebivalstva v Bosni in Hercegovini opozarja antagonizem med pravimi Turki in poturčenci. Domače slovansko prebivalstvo, ki je prestopilo v islam, so Turki vedno imeli za tuje in manj vredno. Etnične razlike so se izražale tudi v razredni strukturi. Turki so pokazali velik prezir do kmetov, ki so prešli v islam. Tako je naziv »potur« ali »balija« označeval predvsem kmeta, prostaka, nevedneža. Na drugi strani pa so domači muslimani v Bosni in Hercegovini prave Turke nazivali z žaljivim izrazom Turkuša.

Nepretrgani boji ob bosenski meji v prvi četrtini 16. stol. in vloga, ki jo je imela bosenska vojska pri vpadih na hrvaško in slovensko ozemlje, so močno vplivali na razvoj *spahijskega razreda* v bosenskem sandžaku, saj so imeli spahije v teh bojih pomemben delež. Osmanske oblasti so si prizadevale pripeljati v Bosno spahije iz drugih balkanskih predelov in s tem izpodriniti domače, zato se je število krščanskih spahij v tej dobi zelo zmanjšalo. Specifičnost razvoja spahijskega razreda v Bosni pa je v tem, da se je konsolidiral. Njegovo ogrodje so bili domači islamizirani spahije in veliki fevdalni funkcionarji, po rodu iz Bosne.

Timarski sistem v Bosni je že proti koncu vlade sultana Sulejmana II. povsem dozorel. Bogatejše spahijske rodbine iz Bosne so zmogle vojne stroške, manjši spahije pa ne več. Zato so vse pogosteje izostajali od vojnih pohodov in drugih služb. Posledice tega so bile hude spremembe v lastništvu timarjev in vedno večji vpliv birokracije pri podeljevanju timarjev. Mnogi spahiji, med katerimi je bilo tudi dosti takih, ki so svoje fevde dobili s protekcijo, podkupnino in celo prevaro, so se pogosto izmikali vojnim pohodom in drugim službam. Odlične spahijske rodbine so se obdržale le zaradi bojevitosti in zaslug na domačih in tujih bojiščih.

V prvi polovici 16. stol. se je med bosenskimi namestniki odlikoval **Gazi Husrev beg**, ki je v pičlega četrta stoletja s presledki trikrat upravljal bosenski sandžak (1521–1525, 1526–1533, 1536–1541). Za časa njegovega upravljanja je bila osvojena banovina Jajce, turške posesti v Bosni pa so bile razširjene proti severozahodu in zahodu na račun hrvaškega ozemlja in beneških posesti v Dalmaciji. Poleg tega se je izkazal tudi v bojih proti Madžarom v Panoniji. V drugi polovici 16. stol. se je povzpelo med vrhove vojaško-politične hierarhije v Bosni znatno število mož, rojenih v tej deželi. Med njimi so zlasti vidni Malkoč Karaosmanović, Ferhat Desisalić, Ferhat Sokolović in Hasan Predojević.

Dvig rodbine **Karaosmanović** v drugi polovici 16. stol. je posledica **Malkočevih** zaslug. On je začel in vodil vojne akcije proti Hrvaški. Poročajo, da je postal strah in trepet območij ob hrvaški in beneški meji. Posrečilo se mu je, da se je zmožgal razviti iz majhnega spahije v mogočno vojaško in politično osebnost.

Ferhat Desisalić je bil potomec stare fevdalne rodbine. Leta 1557 je bil postavljen za prvega sandžakbega novo ustanovlje-

nega sandžaka Začazme. Pozneje je bil dvakrat upravnik bosenskega sandžaka.

Ferhat paša Sokolović je pripadal slavni rodbini Sokolovičev in je bil bližnji sorodnik velikega vezirja Mehmeda paše Sokolovića. V šestem desetletju 16. stol. ga viri omenjajo kot upravnika kliškega sandžaka. Na tem mestu je ostal razmerno dolgo. Nato je postal upravnik bosenskega sandžaka. Ko je bil ustanovljen bosenski ejalet, je leta 1580 postal njegov prvi beglerbeg. Njegovo vojskovanje na Hrvaškem je povezano tudi s slovensko zgodovino. V bojih s Turki si je pridobil posebno slavo grof Herbert VIII. Turjaški. Padel je pri Budačkem leta 1575, ko je z majhnim spremstvom skušal razbiti turške čete. Iz odkupnine za njegovo glavo in ujetega sina Engelberta je Ferhad paša Sokolović zgradil džamijo v Banjaluki, ki je bila eden najlepših arhitektonskih spomenikov islamske kulture v Bosni.

O **Hasanu paši Predojeviću**, bojevitem bosenskem beglerbegu, ni veliko znanega. Nekateri mislijo, da je bil doma iz Hercegovine, drugi pa, da iz Bosenske krajine. Poleg Malkoča je bil on brez dvoma eden najbolj napadalnih poveljnikov v Bosni. Z vojnimi akcijami je konec 16. stol. resno ogrožal Hrvaško. Pri svojih vojnih pohodih pa je doživel zlom v sloviti bitki pri Sisku leta 1593, kjer je bil znaten del njegove vojske popolnoma uničen. Poraz pri Sisku je prizadejal spahijskemu razredu bosenskega ejaleta težak udarec.

Poseben položaj v Bosni so si pridobili *frančiškani*. Turki so bili sicer od vseh ver tolerantni. Načelno so gledali na vse vere enako, v praksi pa je bilo drugače. To velja zlasti za katoliško cerkev v 16. stol. Cerkveno središče (Rim) je bilo izven turške države, zato so duhovnike, ki so prihajali iz Ogrske ali beneškega ozemlja na vizitacije, imeli za ogleduhe. Na nekdanjem ogrskem ozemlju so Turki kot protiutež katoliški cerkvi podpirali protestantsko in kalvinsko gibanje. V Bosni, v delu Dalmacije in Slavonije pa je prišlo do izjemne katoliške cerkvene organizacije. Bosenski frančiškani so takoj po padcu Bosne dobili od sultana Mehmeda II. posebno listino/ahdnamo, na podlagi katere jim je bilo dovoljeno cerkveno delovanje, sprejemali so lahko celo obiske tujcev.

Bosenski frančiškani so bili od leta 1517 združeni v posebni frančiškanski provinci Srebreniški Bosni/Bosna Argentina. Področje Srebreniške Bosne se je iz Bosne razširilo na vsa dalmatinska in ogrska območja, ki so jih v 16. stol. zasedli Turki. V to provinco so spadali tudi kristjani v Srbiji in nekaj časa celo v Bolgariji. Od katoliških vernikov so pobirali dajatve v žitu, siru in živini. Pogosto so prihajali v spor s pravoslavno cerkvijo v zvezi s pobiranjem dajatev. Ker so bili frančiškani turški podložniki, so uživali pri Turkih mnogo več zaupanja kot drugi katoliški duhovniki. Pridobili so tudi pravico, da namesto redovne nosijo posvetno obleko.

Ker so frančiškani prevzeli vso cerkveno organizacijo, se Bosna v 16. in 17. stol. ni delila na župnije, temveč na območja

posameznih frančiškanskih samostanov (še danes so v BiH problemi v zvezi s to ureditvijo). Število frančiškanskih samostanov se je postopoma zmanjševalo (od konca 16. stol. do leta 1675 s 14 na 8; takrat so imeli okrog 300 redovnikov). Takšen položaj je bosenskim frančiškanom omogočil, da so imeli izjemen vpliv v Rimu, kadar se je tam odločalo o vprašanju bosenske škofije. Za administratorja bosenske škofije je Rim nastavljal takšne kandidate, ki so jih predlagali frančiškani, oziroma nekoga iz njihovih vrst. Ti naslovni škofje (ponavadi so nosili naslov skradinskega škofa) niso imeli svojega stalnega sedeža, niti stolnice niti stalnih dohodkov. Živeli so v enem od samostanov in bili za tisti samostan veliko breme. Frančiškani so morali podkupovati turške oblastnike, da se je škof lahko prosto gibal po Bosni in opravljal svoje dolžnosti. Bosenska škofija ni imela svojega semenišča, zato so frančiškani sami, po samostanih, na star način vzgajali naraščaj. Le nekateri so pozneje odhajali študirat v Rim. Zaradi takšnih razmer so frančiškani v Bosni le počasi uvajali sklepe tridentinskega cerkvenega zbora. Gregorijanski koledar so npr. vpeljali šele na začetku 17. stol. Imeli pa so veliko vlogo na kulturnem področju. Nekateri so pisali knjige za bosenske katoličane.

Pomen katoličanov v Bosni pa se je kljub prizadevanju frančiškanov neprestano zmanjševal. Vzrokov je več, najpomembnejši pa so bili izseljevanje v sosednje pokrajine, islamizacija in prestopanje katoličanov v pravoslavno vero. Po poročilih je bilo leta 1600 v Bosni 80 000 katoličanov, leta 1675 pa 70 000. Beneške in habsburške vojne proti turški državi v 17. stol. so še poslabšale položaj bosenskih katoličanov. Hujše preganjanje se je začelo med veliko dunajsko vojno konec 17. stol. Podatek iz leta 1723 govori, da je v Bosni samo še okrog 25 000 katoličanov. Katoličani so postali manjšina med bosenskim prebivalstvom.

ČRNA GORA

Po pobegu Jurija Crnojevića (1496) je Črna gora prenehala biti vazalna kneževina. Po odstranitvi Štefana je Črna gora postala vilajet, v katerem je bilo nekakšno dvovladje. Čeprav je bila posebno ozemlje, je imel turško oblast nad njo skadrski sandžakbeg Firuz. Posedstva Crnojevićev je postavil pod svoje nadzorstvo, vendar so še vedno veljala za imetje Crnojevićev (hasa/zemljišče). Tudi po priključitvi k skadrskemu sandžaku je ostala Črna gora posebno ozemlje s turškim upravnikom, ki se je imenoval vojvoda in je imel sedež v Žabljaku.

Prejšnji deli Črne gore so bili razglašeni za nahije (župa Grbalj je imela poseben položaj). Nahije so se delile na knežine. Od starih fevdalcev in knezov sta bila dva priznana za spahije. Eden od njih je bil, kot se zdi, knez Aleksa Božidarević, vojvoda Njegušev. Poleg timarjev dveh krščanskih spahijev je bil samo še timar za kadijo. Poleg tega je bilo 53 knezov/muselimov, ki so bili oproščeni davka in dajatev od svojih posestev in hiš, zato pa so bili dolžni pomagati pri zbiranju cesarskih davkov (za sultana) in voditi črnogorsko rajo na delo v soline v Grbalj. Samostanom v Črni gori so v glavnem ostala posestva, ki so jim jih podelili srbski vladarji in velikaši.

Kmetje v Črni gori so morali sultanu dajati harač, plačevati ušur in druge rajinske dajatve. Obveznosti so imeli tudi do samostanov. Ta bremena so bila glede na nerodovitnost dežele težka, zato so se kmalu začeli upori.

Da bi pomiril ljudstvo, je sultan Črno goro izločil kot poseben sandžak in za sandžakbega postavil **Skender bega** (1513–1529), Sinišo, poturčenega najmlajšega sina Ivana Crnojevića. Sklicujoč se na to, da je Črna gora neprehodna in kamnita dežela, so bili harač in druge rajinske dajatve odpravljene, uvedena pa filurija »po vlaški navadi«. Iz kanun–name iz leta 1523 je razvidno, da je filurija znašala za vsako hišo po 55 akč. V Črni gori je bilo leta 1523 3151 hiš in baštin, ki so plačevale filurijo. Dohodek od črnogorske filurije je pripadal sultanovemu hasu, toda 20 akč je dobil sandžakbeg, ki je nastopal kot zakupnik sultanovega dohodka od filurije. Skender beg je imel poleg dohodkov od zakupa filurije še dohodke od posestev Crnojevićev in drugih lastnih zemljišč/hasa, od ribolova, mlinov itd. Užival je še dohodke od dajatev, ki so jih dajali samostani. Skender beg ni nastopal samo kot turški sandžakbeg, ampak se je imel za dediča očetovih posestev. V marsičem se je obnašal kot stari srbski velikaš. Ko je prišel Skender beg v Črno goro in vzel v zakup na novo uvedeno črnogorsko filurijo, so bili timarji ukinjeni. Uvedba filurije je pomenila, da so Črnogorci postali svobodni kmetje/filuridžije. Prevzeti so morali določene vojaške obveznosti. Branili so mejo pred vpadi Benečanov. Črna gora je postala sultanov has.

Po smrti Skender bega Crnojevića (1529) je bila Črna gora znova priključena skadrskemu sandžaku, nato nekaj časa dukadinskemu oziroma hercegovskemu. Črnogorski sandžak je bil ukinjen. Te pogoste spremembe teritorialne pripadnosti so najbrž v zvezi z dejstvom, da je bil sandžakbeg, kateremu je pripadala Črna gora, nekakšen zakupnik sultanovega dohodka–filurije. Do leta 1570 se temeljne turške odredbe v Črni gori niso spreminjale, ostale so take kot za časa Skender bega Crnojevića.

Krepitev turškega fevdalizma v nižinskih predelih in začetki čiflučenja v obrobnih črnogorskih in brdskih (Brda, področje zahodno od Zete in Morače) ozemljih, kot tudi poskusi hujšega pritiska in večje podreditve turški oblasti, so izzvali odpor brdskih plemen in svobodnih črnogorskih kmetov oziroma živinorejcev. Nevaren je postal tudi proces islamizacije. Poskusi prodiranja turškega fevdalizma v Črno goro in povečanje pritiska na brdska plemena so pomenili ne le nevarnost za položaj prebivalstva, ampak tudi za dotedanji položaj vojvod in knezov. Poglavitna sila, ki je lahko povezovala nesložna bratstva in knežine, je bila cerkev – cetinska metropolija.

V težko dostopnih goratih predelih Črne gore so se že v 16. stol. začeli katuni živinorejcev povezovati v večje teritorialne enote. Ti katuni so bili osnovani na načelu sosedstva (ne sorodstva). V 17. stol. pa so se pojavila bratstva kot novo ime za te skupne teritorialne enote. To je osnova, na kateri so se bratstva povezala v plemena.

Črnogorci so vedno izkoristili ugodne razmere, da bi se izognili plačevanju davka. Turško oblast so ogrožali hajduki, ki jih je bilo zlasti veliko med Črnogorci in Brđani. Hajduštvo je postalo neke vrste gospodarska panoga. Čeprav so se črnogorska bratstva zgodaj začela bojevati za samostojnost, jim je njihova razdvojenost onemogočala, da bi izkoristili vojaške uspehe. Turki so ščuvali eno bratstvo proti drugemu.

Ker Turki v Črni gori niso mogli uveljaviti trdnejše oblasti, so se počasi sprijaznili z dejansko *avtonomijo*, ki se je začela tam uveljavljati. Zaradi pomena Črne gore, ki je bila soseda beneški posesti, so morale turške oblasti tudi uradno priznati privilegije črnogorskemu prebivalstvu. Takih privilegijev prebivalstvo sosednjih pokrajin ni imelo v takšni meri. Dotedanji položaj Črne gore kot sultanovega hasa s filuridžijami, ki je bil že sam po sebi neke vrste avtonomija, je bil podlaga, na kateri so Turki lahko sprejeli razširitev avtonomnih pravic. V zvezi s tem je sultan imenoval domačega starešino, plemiča **Vujo Rajčeva**, za »glavo vse Črne gore«. Kot posrednik med turško oblastjo in črnogorskim ljudstvom je imel naslov spahije ter fevdalne dohodke. Domači spahija se omenja prvič leta 1609, čeprav je bil prvi imenovan bržkone že nekaj prej. Dostojanstvo spahije se omenja skozi vse 17. stol.

Nekatere predprave črnogorskega prebivalstva so bile zapisane v listini, ki jo je izdal sultan. Zdi se, da so konec 16. ali v začetku 17. stol. spremenili dotedanji davek filurijo v harač, ki so ga Črnogorci plačevali v obliki pavšala. Ta davek je po

privilegiju smel pobirati samo od sultana imenovan uradnik. Sosednji upravniki in drugi turški uradniki niso smeli stopiti na črnogorska tla brez izrecnega sultanovega ukaza.

Črnogorci so imeli do turške države vojaške obveznosti. Privilegij je obstajal v tem, da jim ni bilo treba hoditi na vojaški pohod izven svoje dežele, če bi jih poklical sandžakbeg. Njihova vojaška služba je bila predvsem obramba meje. Če pa je Črnogorce poklical na vojsko izven njihove domovine poveljnik, ki ga je določil sultan, so se morali temu pozivu pokoriti. Dejstvo je, da so se takšnim pozivom upirali.

Avtonomija Črne gore se ni omejevala samo na posebne pravice, ki so bile našteje v listini, pač pa so bili zanjo značilni tudi samoupravni organi, katerih pomembnost je sčasoma rasla ter so jih Turki in Benečani priznali kot uradne predstavnike ljudstva Črne gore. Tak organ je bil *splošni črnogorski zbor*, na katerem so odločali škof, spahija, knezi in poglavarji. Dalje je obstajalo ljudsko sodišče, ki je izhajalo iz zbora kot najvišjega organa javne oblasti. Sestavljali so ga porotniki (24 ali 12). Vzdrževanje reda in varnosti so turške oblasti prepuščale ljudstvu samemu, oziroma domačim organom. Nikjer drugod v južnoslovanskih deželah pod turško oblastjo se ni niti približno tako jasno odražala avtonomija kot v Črni gori.

Čeprav je turška država priznala Črni gori posebne pravice, so lokalne turške oblasti in turški fevdalci v sosedstvu pomenili stalno nevarnost za položaj črnogorskega ljudstva. Čiftlučenje je ogrožalo položaj svobodnih živinorejcev, islamizacija pa avtonomen položaj.

Ker je bila zemlja siromašna in zaradi enostranskega, pretežno živinorejskega gospodarstva ter od tod izvirajoče potrebe po žitu in soli, so morali Črnogorci iskati tržišče v primorju, ki je bilo pod beneško oblastjo (Kotor, Budva). Turška proizvodnja soli ni mogla zadostiti potreb v Črni gori. Prek Kotorja je začel prodirati v Črno goro beneški vpliv.

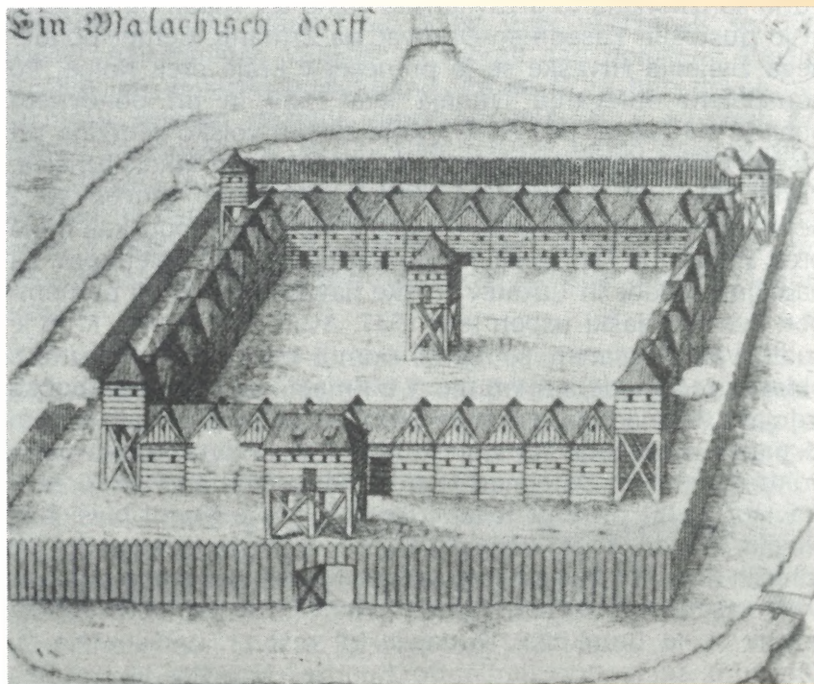
V prvih letih kretske vojne (1645–1669) so stopili julija 1664 Maini (nižinski predeli Črne gore) na beneško stran, Grbalj je priznal beneško nadoblast maja 1647, Pobori pa nekaj pozneje. Prebivalci teh območij so zahtevali take privilegije, kot so jih imeli Paštrovići. V začetku 1648 je črnogorski zbor z vladiko Visarionom Kulinovičem in spahijo Martinom zahteval, naj mu Benetke priznajo takšne pravice, kot so jih imeli Črnogorci pod turško oblastjo. Za prestop na beneško stran so zahtevali tudi pravico, da jim ne bo treba plačevati davkov. Poleg tega je splošni zbor zahteval, naj se uvede dostojanstvo guvernadura, ter predlagali za prvega guvernadura sodnika Černico. Dalje so zahtevali, da se uvede najemniška vojska. Toda po teh razgovorih se Črnogorci niso kaj prida udeleževali vojne na strani Benečanov. Uspehe zblíževanja Črnogorcev z Benečani je pokvaril poraz beneške vojske na Morači 28. avgusta in njen umik. Po tem dogodku so Benečani v Črni gori za nekaj časa izgubili vojaški in politični ugled.

Turki med kretsko vojno niso hoteli drezati v črnogorsko avtonomijo. Po končani vojni pa so se spet polastili nižinskih

predelov (Grblja, Mainov in Poborov). Na ozemlju Črne gore se je začel vedno bolj razlikovati nižinski del, kjer se je turškemu fevdalizmu posrečilo utrditi, od notranjih skalnih predelov, kjer je svobodnim kmetom – živinorejcem uspelo ohraniti avtonomen položaj. V teh krajih so se začele knežine v drugi polovici 17. stol. razvijati v plemena, kot jih poznamo iz 18. stol.

Po kretski vojni so se obnovili spopadi med Črnogorci in osmansko oblastjo. Stanje v osmanski državi je bilo takšno, da se je odnos centralne oblasti do Črne gore izenačil z odnosom lokalnih oblasti sosednjih pokrajin. Zato je spor med Črnogorci in sosednjimi turškimi fevdalci in upravniki prerasel v spor s turško državo. Med morejsko vojno (1684–1699) so Benečani pridobili na svojo stran Črnogorce in vladiko Ruvino Boljevića. Do še tesnejšega sodelovanja je prišlo, ko je po njegovi smrti zasedel metropolitanski prestol vladika Visarion Borilović. Leta 1688 je črnogorski zbor z vladiko Visarionom na čelu zavrnil sultanovo oblast nad Črno goro ter priznal beneško oblast. Do prave osamosvojitve pa je bila še dolga pot.

VIII.
HRVAŠKE
DEŽELE
POD
TURŠKIM
PRITISKOM

Krajiška lesena utrdba – palanka (po Valvasorju)

OSTANKI HRVAŠKE POD OBLASTJO HABSBUURŽANOV

Srednjeveška Hrvaška južno od Velebita je izginjala, njeno središče pa se je pomikalo na območje Slavonije. Hrvaška je bila sicer vključena v ogrsko državo, vendar je ohranila domače plemstvo. Čeprav je le-to reševalo notranje zadeve na saboru in volilo bana, je bilo njegovo delovanje prešibko za samostojnejši gospodarski in družbeni razvoj.

Hkrati s širjenjem svoje dinastije na slovensko ozemlje so skušali Habsburžani razširiti oblast tudi na Ogrsko in Hrvaško. Na te težnje so opozarjali z dednimi pogodbami o medsebojnem nasledstvu, ki so jih posamezni Habsburžani sklepali z ogrskimi vladarji. Naraščajoča turška nevarnost je tem težnjam samo koristila. Poraz na Mohaškem polju leta 1526 je Habsburžanom sicer omogočil, da so dedne pravice uveljavili na Hrvaškem, s tem ko je hrvaški sabor leta 1527 izvolil nadvojvodo Ferdinanda za hrvaškega kralja. Ferdinand se je obvezal, da bo prevzel obrambo Hrvaške pred Turki. Njegov tekmeč za ogrski prestol, transilvanski vojvoda Ivan Zapolja, se je ob podpori ogrskega in slavonskega plemstva in zaradi pohoda sultana Sulejmana II. na Dunaj (1529) utrdil na prestolu. Ferdinand se je obvezal, da bo spoštoval dotedanjo ureditev, stare zakone in stanovske pravice plemstva, vendar so Habsburžani te pravice postopno omejevali. Dvanajstletna vojna med Ferdinandom in Zapoljo je pustila hude posledice na Hrvaškem.

Turki so izkoristili to državljansko vojno ter vpadli na Hrvaško in jo pustošili. Zasedli so Obrovac na Zrmanji. Center političnega življenja Hrvaške se je prenesel v kraje prek Kolpe. Po neuspelem obleganju Dunaja leta 1529 in pri ponovnem pohodu na Dunaj leta 1532, ko je turško vojsko zadržala pri Kisegu (Köszeke) majhna posadka pod vodstvom Nikole Jurišića, Turki niso več organizirali velikih pohodov, temveč so z nenadnimi vdori zavzemali mesto za mestom in potiskali mejo proti Hrvaški in Dalmaciji vse do Karlobaga pod Velebitom. Za nadaljnji prodor in utrditev turške navzočnosti je bil pomemben dvojni vojaški uspeh leta 1537. Avstrijsko vojsko, ki jo je vodil Ivan Kacijaner, so Turki zlomili pri Gorjanu in utrdili oblast v večjem delu Slavonije. V Dalmaciji pa so zavzeli močno trdnjavo Klis nad Splitom in se utrdili ob jadranski obali. Budim je padel 1541. leta. Na vrsti je bil Sisak, odprta je bila pot v Pokuplje. Sultan Sulejman je pripravil pohod na Dunaj. Zaustavljen je bil pri Sigetu leta 1566, ki ga je branil bivši ban Nikola Zrinski, tedaj kapetan Sigeta. Siget je sicer padel po junaški smrti branilcev in kapetana Nikole Zrinskega, toda že pred zasedbo je v taboru umrl sultan Sulejman II. in turška vojska se je umaknila. Dunaj je bil rešen. Turška meja na Ogrskem se je pomaknila do Kanjiže. Hrvaška je izgubila

ozemlje med Uno, Korano in Glino, Turki pa so prodrli do spodnje Kolpe.

Obrambna črta od Senja ob morju do Bihaća na Uni je v glavnem vzdržala turške napade v tej smeri, meja v nižinski Slavoniji pa se je pomikala proti zahodu. Sredi 16. stol. je potekala v obliki velikega pasu od Drave zahodno od Virovitice prek Čazme do Save južno od Siska, ki je varoval dostop do Zagreba. Ozemlje Hrvaške se je v četrto stoletje več kot prepolovilo: od 50 000 km², kolikor je približno obsegala leta 1526, se je zmanjšalo na nekaj več kot 20 000 km². Od tega ozemlja je ostalo na koncu stoletja samo še 16 800 km². Za tako zmanjšano Hrvaško v dokumentih uporabljajo naziv »ostanki ostankov nekoč slavnega hrvaškega kraljestva« (reliquiae reliquiarum). Med napredovanjem Turkov je bil ukinjen dualizem, ki je hrvaško ozemlje delil na dve kraljevini: Slavonijo in Hrvaško z Dalmacijo. Leta 1558 sta se združila dotlej posebna sabora v enega in upravna delitev Hrvaške na dva dela je bila končana.

Zaradi obrambe pred Turki se je Hrvaška gospodarsko in vojaško vedno bolj opirala na sosednje notranjeavstrijske dežele, a povezanost z Ogrsko je vedno bolj slabela. Ko je bil Ferdinand I. izbran za hrvaškega kralja, se je obvezal, da bo v Hrvaški vzdrževal 1200 vojakov in oskrboval utrdbe. Kraljeve utrdbe so bile razdeljene na senjsko in bihaško kapetanijo. Zaradi pomanjkanja sredstev pri hrvaških fevdalcih je vladar postopoma prevzel tudi druge utrdbe. Nastajale so nove kapetanije.

Hrvaški ban je s plačo, ki jo je dobival iz kraljeve blagajne, vzdrževal bansko četo (500 do 1500 vojakov), ki je bila nameščena v spodnjem Pokuplju. Ta predel se je začel imenovati *Banska krajina* (segala je od okolice Karlovca do Ivaniča). Notranjeavstrijski stanoviti so poleg tega vzdrževali še 300 pešcev najemnikov. Velikaši so morali dati določeno število vojakov ali denarno odškodnino. Če še to ni bilo dovolj, so razpisali splošen deželni »upor«/insurekcijo, v katerem so morali sodelovati vsi moški, tudi kmetje. Vojno dajatev diko je plačevala le Slavonija, a plačevali so jo plemiči od svojih kmetov na osnovi »dimov« kot davčnih enot. Težko breme v zvezi z obrambo pred turškimi vpadi je bila tlaka. V tej obrambni organizaciji lahko zasledimo zametke poznejše Vojne krajine.

Plemstvo je bilo zaradi turških osvajanj, zmanjšanja ali izgube posesti in vojnih pustošenj v težkem položaju ter je propadalo. Samo nekateri velikaši so povečevali svoje domene in proizvajali za tržišče. Od starih najodličnejših rodbin so se obdržali Zrinski, Frankopani, Blagajski, Kegleviči, od novih pa Erdödi, Draškovići, Rattkayji idr. Zaradi vojne proti Turkom, težkih obveznosti in nasilja so v 17. stol. propadale plemiške občine, predvsem v Slavoniji. Posebno so bili prizadeti plemiči enoselci (ki niso imeli podložnikov). Velikaši so jim najprej kot tlako dodelili obvezo, da sami gradijo svoj grad, nato pa pomagajo pri gradnji krajiških utrdb in končno, da delajo tlako kot drugi

kmetje. Njihov odpor je bil večinoma zlomljen. V hudih bojih je uspelo nekdanji občini zagrebških mestnih podložnikov v Turopolju na desnem bregu Save ohraniti plemiško svobodo. Kralj jo je izrecno priznal leta 1524 in ji določil samo obvezno vojaško službo. Čeprav so nekateri magnati (tudi Zrinski) izsiljevali od Turopoljcev tlako in dajatve v denarju, je njihov odpor, ki so ga podpirali zagrebški meščani, obrodil sadove. Leta 1560 so spet obnovili svoje bratstvo. Zavezali so se za medsebojno pomoč proti nasilnikom in sprejeli statut. Medtem ko je staro nižje plemstvo propadalo, se je pojavljalo novo, t.i. armalno plemstvo. Bogati meščani in tujci so začeli od vladarja kupovati plemiške nazive.

Velike spremembe v strukturi fevdalnih posestnikov so nastale v zadnjih desetletjih 16. stol. Tedaj so začela velika plemiška gospostva razpadati v kurije. Plemiška posest se je na Hrvaškem in v Slavoniji delila na kmečko–podložniško zemljo in plemiško–dominikalno zemljo, ki je obstajala iz orne zemlje, vinogradov, livad in gozda. Plemič jo je obdeloval s pomočjo kmetove delovne sile (tlaka). Plemstvo je težilo za tem, da razširi svojo dominikalno zemljo bodisi s priključitvijo opustelih zemljišč ali celo z izgonom kmetov z njihove zemlje. Plemiška zemlja se je tako povečevala na račun kmečke zemlje, zato se je morala povečati tudi tlaka. Na Hrvaškem je prišlo do t.i. refevdalizacije plemiške zemljiške posesti, kar je bilo značilno za vzhodno Evropo (Gutsherschaft).

Velike spremembe v strukturi fevdalnih posestnikov, ki so nastopile v zadnjih desetletjih 16. stol., so povzročile poglobljeno premoženjsko diferenciacijo dotlej enotnega podložniškega razreda. Do tega je prišlo zaradi procesa drobljenja kmetij in poseganja kmetov v neagrarne dejavnosti. Poleg kmetov celakov je bilo vedno več medialistov, kvartalistov in različnih vrst kmečkega polproletariata in proletariata (želirov, inkvilinov). Poleg davka državi in desetine cerkvi je bil kmet dolžan dajati plemiču razne denarne in naturalne dajatve in izpolnjevati delovne obveznosti. Poleg plemiške tlake, ki se je povečevala, je obstajala tudi državna tlaka (gradnja trdnjav). Zato so se kmetje najbolj upirali prav tlaki. Prišlo je do več uporov, v katerih so kmetje zahtevali svojo »staro pravdo«, to se pravi vrnitev stare minimalne tlake, kakršna je bila v 15. stol. Ob povečanem blagovno–denarnem gospodarstvu in prometu so kmečke pravice za »staro pravdo« pomenile tudi zahtevo po vključevanju na svobodno tržišče. Zahteve upornih kmetov po svobodnem trgovanju so se najbolj zgovorno pokazale v hrvaško–slovenskem kmečkem uporu leta 1573 (npr. uničenje mitnice v Zagorju ob Savi). Te zahteve so se nanašale na odpravo obvezne poti in sprostitev kmečke trgovine. Torej cilj kmečkih uporov ni bil le boj za »staro pravdo«, temveč tudi zahteva po priznanju širše in enakopravnejše vključitve kmeta v celotno gospodarsko življenje.

Programsko in organizacijsko je bil od vseh kmečkih uporov najbolj pripravljen *hrvaško–slovenski kmečki upor leta 1573*. Bil je edini, ki se ni oziral na pokrajinske in celo državne meje. Upor je zajel Hrvaško Zagorje ter sosednje kraje na Štajerskem.

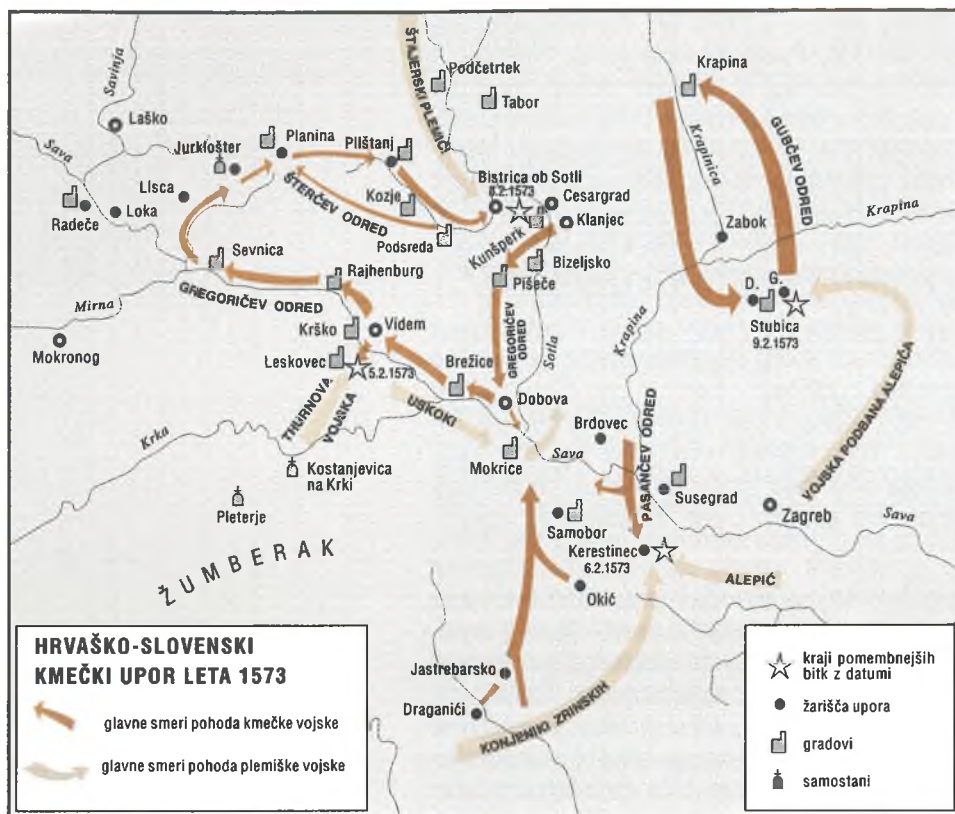
Odmevi upora so se čutili tudi v krajih po Međimurju, na Gorenjskem, segli so do Gorice, Pazina in na Kras. Ker se je tedaj zaostрила razredna borba, so v uporuh poleg kmetov sodelovali tudi člani bivših hrvaških plemiških občin in plemiči enoselci, ki so padli med kmete. V slovenskih predelih so se upornikom pridružili tudi prebivalci nekaterih manjših trgov in mest (Krškega, Radeč, Podsrede). Uprli so se kmetje s 50 do 60 zemljiških gospostev. Glavni motiv povezovanja slovenskih in hrvaških kmetov je bila njihova stanovska pripadnost.

Enega od vzrokov za upor lahko iščemo v političnem okviru in razmerah na susjedsko–stubiškem gospostvu. Za posest so se bojevale razne plemiške rodbine, med njimi tudi ogrski plemič Franjo Tahy. V te medsebojne boje fevdalcev je bil vključen tudi del kmetov. Toda glavni vzrok za upor je bilo poslabšanje gospodarskega položaja kmetov. Povod je menda dal Tahy kot nosilec posebno grobih oblik fevdalnega izkoriščanja.

Že pred uporom so nastajale tajne kmečke zveze, imenovane bratstva. Vanje so vstopali številni kmetje z zemljiških gospostev tudi na slovenskem ozemlju. Obenem s širjenjem teh zvez so začeli uporniki oblikovati vojaško organizacijo. Upor leta 1573 so vodili vojaško izurjeni ljudje, ki so si pridobili izkušnje v bojih s Turki. Vrhovni vojaški poveljnik je bil Ilija Gregorić, vojak na Tahyjevi posesti. Že vnaprej je bila izdelana mreža uporniških odredov, zato je bilo gibanje uporniške vojske v začetnih operacijah usklajeno in uspešno. Vodja upora Matija (Ambrož) Gubec je postal legendarna osebnost ljudskega izročila.

Uporniške zahteve so v najzrelejši obliki leta 1573 pomenile, čeprav utopično, tudi politični program, ki bi lahko ustvaril temelje za nadaljnji družbeni razvoj. Uporniško vodstvo ni več vztrajalo pri zahtevah po odpravi različnih bremen ter prenosu pravic deželnih stanov na »kmečko zvezo«, njihov namen je bil pobiti gospodo in v Zagrebu ustanoviti cesarsko namestništvo. Sami bi pobirali dajatve, davke in skrbeli za Vojno krajino. V načrtu so imeli, da bi odstranili župnike, ukinili tridesetino, izbrisali pokrajinske meje in odprli ceste. Kmečka vlada je priznala dajatve in cesarjevo oblast, toda brez posredovanja fevdalcev. Naivna vera v cesarja je ostala kot posledica politike, ki so jo Habsburžani vodili do plemstva. Cesar je pri uvajanju centralistične politike izkoriščal kmečko nezadovoljstvo ter tako skušal oslabiti odpor plemstva.

Čeprav so bili kmetje dobro oboroženi in so obvladali vojaško taktiko, niso bili kos plemiški vojski, ki so jo sestavljali predvsem konjeniki in dobro izurjeni najemniki–pešci. Upor, v katerem je sodelovalo 12 000 kmetov, je bil v 12 dneh zadušen. Kmetje so zaman pričakovali, da se jim bodo pridružili tudi žumberški in metliški uskoki. Uskoki kmetov niso imeli za sebi enake in ko so jim kranjski deželni stanovi izplačali prejemke, so bili pripravljeni udariti na kmete. Zato so upornike v odločilnem trenutku presenetili uskoki iz Vojne krajine.

Že 5. februarja so uskoki pod vodstvom cesarskega poveljnika grofa Thurna razbili upornike pri Krškem, naslednji dan pa jih je premagal podban Alapi pri Kerestincu; 8. februarja je bil razbit tudi Gregoričev odred. Gregorič je bil ujet na begu pred turško mejo. Dne 9. februarja je prišlo pri Stubiških Toplicah do ogorčenega, štiri ure trajajočega boja, v katerem so končno konjenica in krajišniki–uskoki prinesli zmago fevdalni vojski. V bitki, v kateri je bila premagana glavna kmečka vojska pod Gubčevim vodstvom, in po njej, je padlo okrog 3000 upornih kmetov.

Najhujša kazen za upor je bil že pohod plemiške vojske, ki je krvavo gospodarila. Veliko kmetov je bilo pobitih, obešenih, nataknenih na kol ali pa pretepenih s šibami. Nekateri so bili ujeti ali pa so zbežali na tuje. Mnogim so požgali hiše. Od preostalih kmetov, ki so ostali na svojih posestvih, je moral vsakdo plačati od kmetije po en goldinar (»puntarski novčič«). Kot primer plemiškega divjanja je že v najstarejšem opisu hrvaško–slovenskega upora omenjena divja hruška pri Stubici, na kateri je viselo 16 trupel obešenih upornih kmetov. Svoj strašni epilog je ta upor dobil v Zagrebu, kjer so Ambroža Gubca kronali z razbeljeno železno krono in ga nato razčetrili.

Zaradi turških napadov in vojnih pustošenj niso več mogli uporabljati stare unske poti, ki je iz Zagreba vodila proti Dalmaciji. Zato se je trgovina preusmerila skozi severne kraje. Poti so iz Slavonije potekale proti Reki in Senju ali skozi Štajersko in Kranjsko. Zaradi tega so se obdržala le *slavonska*

mesta, posebno Varaždin in Gradec/Zagreb. Mesta niso mogla napredovati. Vzrok niso bili samo turški napadi, temveč tudi konkurenca plemičev in kmetov v trgovini. Fevdalci so bili v boljšem položaju, ker niso plačevali tridesetine in mitnine. Gradec/Zagreb, Varaždin, Križevci, Koprivnica in Senj so imeli še naprej privilegije svobodnih kraljevskih mest. Nekaterim drugim svobodnim mestom v 16. stol. ni uspelo obdržati takšnega položaja in privilegijev, ampak so padla pod oblast zemljiških gospodov; s tem pa so meščani morali prevzeti določene kmečke obveznosti in tlako.

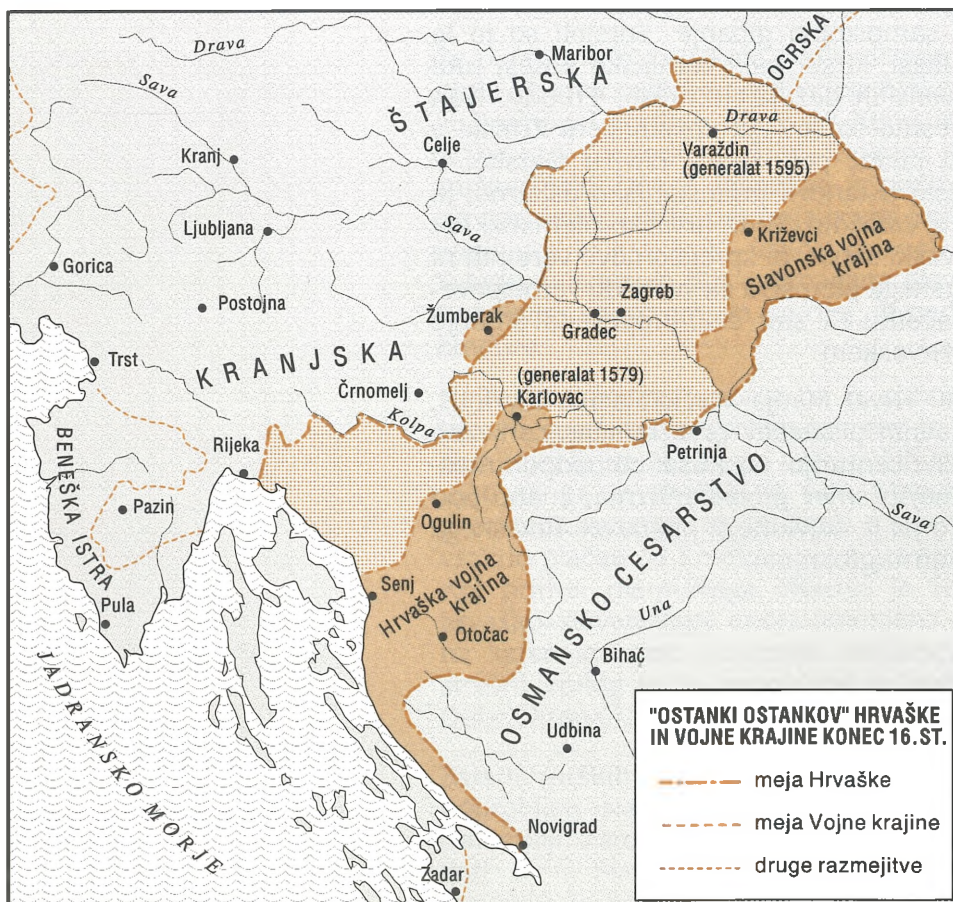
Meščanstvo je bilo na Hrvaškem slabo razvito in je zaostajalo za drugimi družbenimi razredi, čeprav se je oblikovalo kot del fevdalnega sistema. Na zemljiških gospostvih je v tem obdobju nastalo precej novih mest in trgov (oppida). Mesta in trgi so doživeli v 16. stol. globoko krizo in zastoj v razvoju. Meščanstvu se ni uspelo vključiti v trgovino s poljedelskimi proizvodi, ki so jo monopolizirali plemiči. Edino svobodno kraljevsko mesto, ki je obdržalo odličen položaj tudi v 16. stol., je bil Gradec/Zagreb. Šele v 18. stol. so se začele na Hrvaškem in v Slavoniji intenzivneje in načrtneje razvijati neagrarne dejavnosti: rudarstvo, fužinarstvo in manufakture. Napredek mest na Hrvaškem in v Slavoniji pa so še naprej ovirale neugodne politične razmere.

Reformacija se je v hrvaške dežele razširila iz sosednjih slovenskih dežel in Ogrske. Toda na ozemlju civilne Hrvaške se ni mogla razviti v samostojno gibanje. Sprejeli so jo le posamezni hrvaški velikaši, ki so imeli zemljiško posest tudi na Ogrskem ali v slovenskih deželah (Zrinski, Erdödy, Ivan Ungnad). Posebno zavestno so širili protestantizem Zrinski v Međimurju, ki je bilo takrat politično v okviru Ogrske. V Nedelišču je Juraj Zrinski ustanovil protestantsko tiskarno, ki se je kasneje preselila v Varaždin. Toda hrvaško plemstvo kot celota, bolje rečeno hrvaški sabor, ni sprejelo nove vere niti ni sodelovalo v uporih ogrskega plemstva za svobodo veroizpovedi. Hrvaški sabor je v začetku 17. stol. celo prepovedal širjenje protestantske vere na Hrvaškem.

Sredi 16. stol. je istrski Hrvat Matija Vlačić/Flacius Illyricus, organizator in eden glavnih pisateljev prve kritične cerkvene zgodovine Magdenburške centurije, poskušal ob podpori meščanstva izvesti radikalnejšo smer protestantizma, znano pod imenom flacijanstvo. To pa je najvidnejši prispevek hrvaškega naroda k reformacijskemu gibanju.

VOJNA KRAJINA – POSEBEN HRVAŠKI TERITORIJ

Postopoma se je ob meji z osmansko državo oblikovala Vojna krajina, ki je postajala poseben teritorij in se sčasoma povsem ločila od Hrvaške. Zаметki so nastali že v času kralja Matije Korvina, ki je v severni Bosni ustanovil banovini s središčema v Jajcu in Srebrniku. V drugi polovici 16. stol. se je Vojna krajina organizacijsko izoblikovala. Bila je razdeljena na *Hrvaško krajino* s posebno Primorsko krajino in na *Slavonsko krajino*. Samostojne poveljnike sta dobili leta 1568. Sedež generala Hrvaške krajine je bil Karlovac, general Slavonske krajine pa je stoloval v Varaždinu. Ker so notranjeavstrijski stanovci vzdrževali vse utrdbe od Jadranskega morja do Drave, je moral cesar Rudolf II. prepustiti upravo obeh krajin notranjeavstrijskemu vojvodi Karlu. V vojnih zadevah sta mu bila podrejena ban ter hrvaški sabor (1578). Ko je Karel močneje organiziral krajiško obrambo, jo je podredil Vojnemu svetu v Gradcu. Novo trdnjavo Karlovac je zgradil leta 1579 z namenom, da bi zaščitil Kranjsko.

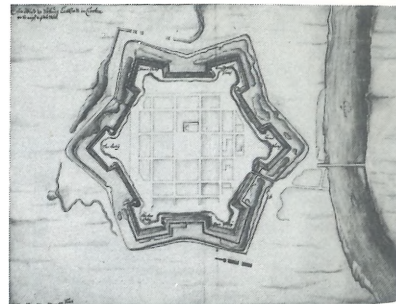

Na opustošenih predelih ob turško–hrvaški meji so vprašanje prebivalstva reševali tako, da so naseljevali borbene skupine beguncev s turškega ozemlja. Ti so bili navajeni na turški način vojskovanja in sposobni za nenehno maloobmejno vojno. Ti »prebežniki« so pripadali povečini raznim vrstam turških graničarjev, takrat še krščanskega porekla. Prvi val prebežnikov se je začel leta 1530, okrepil pa se je leta 1536, po ukinitvi privilegijev vlahom na turškem ozemlju. Prebežnike so imenovali uskoke, vlahe, Srbe (med njimi so bili tudi vlahi katoličani in ostanki starega romanskega živinorejskega prebivalstva). Po letu 1530 so prehajali prek meje v organiziranih skupinah. Kmalu so naselili Žumberak, ki je tedaj še pripadal Kranjski, pozneje pa je bil priključen Vojni krajini. Tu so bile uskokom dodeljene kmetije kot dedna vojaška posest, osvobojeni so bili dajatev in tlake, pripravljeni pa so morali biti na permanentno vojskovanje. Uskoki so bili poceni vojska, ki je znatno pripomogla k obrambi meje. Konec 16. stol. je bilo okoli 5000 do 7000 plačanih krajišnikov, ki jim je uspelo odvrniti napade turških krajišnikov, ki jih je bilo prav toliko.

Poleg žumberških so bili najbolj znani senjski uskoki. Po padcu Klisa leta 1537 so se branilci umaknili v Senj, kjer so okrepili že nastanjeno plačano posadko kralja Ferdinanda. Ko se je turška meja premaknila do senjske kapetanije, je Senj prevzel neposreden boj proti Turkom. Posadka je konec 16. stol. štela okoli 600 mož. Ti uskoki so branili Hrvaško primorje pred Turki na kopnem in na morju. Zaradi tega so jih ščitili tudi Benečani, čeprav so bili v 16. stol. v dobrih odnosih s Turki.

Ko pa so Habsburžani zahtevali od Benečanov dovoljenje za svobodno plovbo po Jadranskem morju in ko so Benečani to odbili ter še naprej izvajali kontrolo in pobirali pristojbine, so razmere dozorele za roparsko–gusarske napade uskokov tudi na beneški teritorij v Dalmaciji. Habsburžani so imeli od tega le koristi. Začeli so se beneško–uskoški spopadi, ki so pripeljali do t.i. *uskoške vojne* (1615–1617). S posredovanjem Španije je bil sklenjen mir med Habsburžani in Benečani. Rezultat te vojne je bil, da so bili senjski uskoki žrtvovani in preseljeni v Žumberak ter okolico Otočca, v Senj pa so namestili nemško posadko. Senjski uskoki niso bili več potrebni. Vprašanje svobodne plovbe po Jadranu pa so rešili šele čez 100 let.

Problem *financiranja Vojne krajine* je bil rešen s pomočjo, ki so jo dajali notranjeavstrijski stanovi. Izredni davki, ki so jih odobraval stanovi, so se nenehno zviševali. V 16. stol. so se početerili. S 180 000 goldinarjev so se povečali na 500 000. Četrtno so prispevala mesta in trgi, drugo pa plemiška gospodstva. Seveda so fevdalci vsa bremena prenesli na kmete. Odobravanje vojaških izdatkov je omogočilo stanovom velik vpliv v sodstvu in upravi. Zato ni čudno, da so imeli stanovi veliko uspeha pri širjenju reformacije. Vladar je skušal omajati to plemiško oziroma stanovsko premoč in zmanjšati finančno odvisnost od stanov. Okrepil je najemniško vojsko, ustanovil Dvorni svet na Dunaju in imenoval novo plemstvo. Vojaško obveznost je razširil tudi na kmete. Kljub temu do konca 16. stol. ni mogel zlomiti odpora stanov.

Tloris trdnjave Karlovac (1660). Karlovac je nastal na poplavnem območju med Kolpo in Korano. Za nastanek in razvoj civilnega naselja ni bilo naravnih danosti, zato je bilo mesto izbrano za vojaško utrjeno središče. Z bližnjimi močvirji je bilo najbolj zaščiten pred vpadi Turkov. Urbanistično jedro Karlovca je bilo zgrajeno naenkrat, kot močna trdnjava za obrambo slovenskih dežel in ostankov Hrvaške pred turškimi vpadi. Gradnja se je začela leta 1579 po nalogu štajerskega nadvojvode Karla (po njej tudi ime trdnjave). Trdnjava ima obliko šesterokrake zvezde, ki jo obdajajo okopi in obzidja. Z urbanističnega vidika je karlovška trdnjava eno redkih, delno ohranjenih idealnih renesančnih mest. V prvi polovici 17. stol. je imela posebna cesarska komisija nalogo, da pregleda stanje. Vojni arhitekt inž. Martin Stier je leta 1660 predložil vladarju predlog z načrti za modernizacijo trdnjave, čeprav je neposredna turška nevarnost minila.

Uskoška trdnjava Nehaj pri Senju (1558). Na griču blizu mesta je zgradil general Ivan Lenković to masivno trdnjavo, ki je dominirala nad celotno okolico in morjem. Postala je sedež uskoške komande. V prostranem notranjem dvorišču je cisterna, vogali trdnjave so okrepljeni z izbočenimi stražarskimi stolpi. Na mnogih mestih so vzdani glagolski napisi, preneseni iz porušene cerkve v mestu.

Vlaški statuti (*Statuta Valachorum*) (Regensburg, 5. 10. 1630). Ferdinand II. je v svojem imenu in imenu svojih naslednikov, zakonitih kraljev Ogrske, podelil zakonske in statutarne člene skupnosti vlahov, ki so bili nastanjeni v kraljevini Slavoniji med Savo in Dravo. Statut je napisan na 16 pergamentnih listih in vezan v platnice, preoblečene z rdečim žametom. Na četrtem listu je barvna slika, ki prikazuje, kako 12 predstavnikov vlahov prejema listino od Ferdinanda II.

Vojna krajina je bila do konca 16. stol. izpostavljena neprestanim turškimi napadom. Na začetku 17. stol. pa se je situacija spremenila. Od konca dolge vojne (1606) do začetka dunajske vojne (1683) ni bilo težkih vojn niti velikih turških napadov in pustošenj na ozemlje Hrvaške. Na meji je bilo vzpostavljeno ravnotežje. Seveda je bila to posledica notranjih razmer v osmanski državi. Notranjo slabitev je povzročilo tudi množično preseljevanje vojaško organiziranih vlaških skupin iz turškega teritorija v Slavonsko in Hrvaško krajino. Tem skupinam uskokov je nadvojvoda zagotovil privilegije, podobne onim, ki so jih že prej uživali v osmanski državi. Nadvojvoda jih je naselil na opustošenem obmejnem območju in jih osvobodil vseh dajatev in tlake. Edina njihova obveznost je bila vojaška služba pri obrambi meje. Hrvaško plemstvo v začetku ni nasprotovalo uskoški naselitvi na opustelih zemljiščih. Ko pa je ta naselitev postala stalna, je zahtevalo od teh naseljencev fevdalno zemljiško rento. Prvo takšno zahtevo je postavil v Slavonski krajini zagrebški škof. Prizadeval si je, da bi ga vlahi priznali za zemljiškega gospoda. Podobne zahteve so začeli postavljati tudi svetni fevdalci in sabor. V 17. stol. so sprejemali sklepe, da se morajo vlahi podrediti banu in saboru.

Čeprav je kralj potrjeval saborske sklepe, takšne saborske zahteve niso mogle biti uveljavljene zaradi odločnega odpora naseljenih vlahov. Oni so branili ekonomske privilegije in vlaško samoupravo, ki so jo prej uživali že pod Turki. Sebe so imeli za svobodne ljudi, vojake, ki so bili dolžni opravljati vojaško službo, niso pa bili podložniki. Vlahi so bili pripravljani na oborožen upor, če od cesarja ne bi dobili zadovoljivega odgovora. Oporo za svoje stališče so dobili v krajiških poveljnikih. Končno so dobili leta 1630 od Ferdinanda II. listino s potrditvijo privilegijev in samouprave pod imenom *Vlaški statuti/Statuta Valachorum*.

Vlaški statuti so bili razdeljeni vlahom Slavonske krajine med Dravo in Savo. Na podlagi statuta so zadržali patriarhalno demokrasko ureditev, kakršno so prinesli s seboj iz Turčije. Volili so svoje vlaške kneze in vsaka kapetanija (Križevska, Koprivniška, Ivaniška) velikega sodnika s tremi prisedniki. Civilne spore je sodil veliki sodnik, težke zločine pa vojno sodišče. Nekatere določbe so bile povezane z vojevanjem. Pomembno je bilo tudi to, da so z dovoljenjem lahko menjali prebivališče in svobodno trgovali z živežem. Spor v zvezi z lastništvom zemlje s Statuti pravno ni bil rešen, toda vladar je sporno posest postopoma vzel pod svojo neposredno oblast. Končno je bila v 18. stol. vsa krajiška zemlja razglašena za cesarjevo imetje. S tem je bila Vojna krajina tudi formalno izločena izpod oblasti bana in sabora kot poseben teritorij.

Spori med vlahi in krajiškimi poveljniki pa s tem niso prenehali, ampak so se celo zaostri. Vojaški poveljniki niso upoštevali vlaške samouprave, zahtevali so pretirano delo pri gradnji trdnjav, prodajali so življenjske potrebščine po pretiranih cenah, namesto plače so dajali vlahom hrano, odtegovali so jim vojni plen. Pravoslavni vlahi so bili podvrženi verskemu prega-

njanju. Zaradi zlorab so se pogosto upirali, vendar so bili upori zaдуšeni.

Čeprav so se vlaški statuti nanašali le na Slavonsko krajino, se je tudi Hrvaška krajina postopoma ločila od Hrvaške. Položaj vlahov v Hrvaški krajini je bil slabši. Vlaha so se namreč tja naseljevali v manjših skupinah ter niso nastopali povezano s senjskimi uskoki in starimi hrvaškimi krajišniki. Proti sebi so imeli tudi mogočno gospodo Zrinske in Frankopane, ki so se polastili pomembnih vojaških funkcij v Vojni krajini.

Vojna krajina se je od Hrvaške ločevala prav v času, ko je prenehala turška nevarnost. Habsburžanom je bila Vojna krajina potrebna kot rezervoar vojakov za spopade na drugih evropskih bojiščih. Ločena Vojna krajina v rokah nemških poveljnikov je vedno bolj postajala orožje habsburškega centralizma. Po karloškem miru (1699) večji del Vojne krajine sploh ni bil več mejno območje, kljub temu avstrijski dvor in notranjeavstrijski stanovi niso pustili, da bi se ti kraji vrnil pod oblast hrvaškega bana in sabora. Tudi novoosvojenе hrvaške kraje so Habsburžani podredili centralni oblasti. Osvobojeni Lika in Krbava sta bili podrejeni Karloškemu generalatu (1712). V Slavoniji in Sremu so se po umiku Turkov oblikovale nove krajine.

BENEŠKA DALMACIJA POD TURŠKIM PRITISKOM

Ko so Turki zavladali nad vsem Balkanskim polotokom, so Benečani obdržali na njegovih obalah le nekaj oporišč, ki so jih skoraj vse izgubili v 16. stol. Čeprav so skušali s Turki vzpostaviti dobre odnose, so bili vseeno primorani v dve vojni (1499–1503 in 1537–1540).

V prvi so jim Turki vzeli nekatere luke na Grškem in Drač, v Dalmaciji pa Makarsko primorje. Do konca 15. stol. so Turki prodrli na obalo srednjega Jadrana od Omiša do dubrovniškega teritorija. Tako je bil do konca 15. stol. beneški teritorij v Dalmaciji in Zetskem primorju ter Boki Kotorski omejen na nekoliko mest in kaštelov z neposredno okolico, široko nekaj milj. Obseg beneške Dalmacije se je omejil na mesta in probalni pas, z 2500 km² se je njeno območje zmanjšalo na nekaj več kot 700 km². Beneška oblast ob Jadranskem morju je bila presekana na tri dele. Ta ozki, siromašni kopni pas v Dalmaciji pa je imel kljub temu velik strateški, prometni in predvsem politični pomen.

V drugi vojni so Benečani izgubili vse otoke v Egejskem morju, poslednji dve oporišči na Peloponezu in še nekaj ozemlja v Dalmaciji. Po vseh teh izgubah so Benetkam v Levanti ostali samo še Ciper, Kreta in del Jonskih otokov. Leta 1512 so začeli Turki veliko ofenzivo proti hrvaškim deželam. V Dalmaciji sta ostali od hrvaško–ogrske posesti dve pomembni vojaški postojanki, Obrovac in Klis, ki sta branili tudi beneško posest. Kljub temu Habsburžani, ki so medtem prevzeli obrambo Hrvaške, niso mogli preprečiti njunega padca. S padcem Klisa nad Splitom (1537) je bilo ukinjeno poslednje habsburško oporišče v Dalmaciji. Branilci Klisa so bili premeščeni v Senj, kjer so poslej živeli pod imenom senjski uskoki. Pojav senjskih uskokov je bil na Jadranu dogodek evropskega pomena.

Beneška republika je skoraj povsem opustila osvajalno politiko in si je nenehno prizadevala, da bi se izognila obsežnim spopadom s Turki. Zato je vse do konca svojega obstoja začenjala večje vojne samo takrat, kadar so bile njene koristi močno prizadete. Prva takšna vojna je bila že omenjena vojna s Turki v letih 1537–1540. S še večjim neuspehom se je končala vojna v letih 1570–1573. Skupaj z Beneško republiko so se takrat proti osmanski državi borili tudi Španija in malteški vitezi. Njihovo združeno brodovje je **pri Lepantu** (7. X. 1571) v eni največjih pomorskih bitk v zgodovini skoraj popolnoma uničilo turško mornarico. Nesoglasja med zavezniki so bila kriva, da kristjani niso do kraja izkoristili te sijajne zmage. Benetke, ki so bile željne miru na morju, da ne bi bila preveč prizadeta njihova trgovina z Vzhodom, so zapustile zaveznike in sklenile s Turki neugoden mir (7. III. 1573). Izgubile so

Ciper, zelo pomembno gospodarsko in strateško oporišče v Levanti.

Turški odnos do Dalmacije se je pomembno spremenil po padcu Beograda leta 1521. Dalmacija za Turke ni bila zanimivo in vabljivo področje. Brezkrajna in bogata polja južne Ogrske, Srema in Slavonije so bila mnogo privlačnejša, zato so vojaške akcije usmerili predvsem proti srednji Evropi. Poslej je Beneška republika še odločneje varovala gospodujoči položaj na Jadranu. Tu je namreč v glavnem temeljila njena nadaljnja pomorska moč. Zato je še bolj odločno nastopala proti vsem, ki so skušali uporabljati Jadransko morje kot svobodno trgovsko pot. Ovirala je nastopanje kateregakoli vojnega brodogradništva v jadranskem bazenu, sama je prevzela skrb za red in varnost, vso trgovino po Jadranu je hotela spraviti pod svoje nadzorstvo in jo čimbolj speljati v same Benetke. To je izzvalo spore s papežem, z Neapeljsko kraljevino oziroma s Španijo, z Dubrovniško republiko in tudi s Habsburžani.

Beneške oblasti so v Dalmaciji izvajale takšno gospodarsko politiko, da bi z njo deželo čimbolj podredile koristim Benetk. Ekonomske zveze Dalmacije s samimi Benetkami so bile skromne. Za beneško politiko so bili značilni ukrepi, s katerimi so uveljavili pravico dovoza blaga v Benetke, nadzirali so najpomembnejšo proizvodnjo (sol, tekstil) in predvsem pomorstvo. Čeprav Benetke te monopolne gospodarske politike niso mogle dosledno izvajati, so z njo vendarle negativno vplivale na gospodarski razvoj Dalmacije, ki pod beneško oblastjo ni bila ekonomsko enotno področje. Vsaka komuna je obdržala svoje pravno–statutarne in gospodarske posebnosti. V 15. stol. je gospodarsko stagnacijo občutil predvsem ekonomsko najbolj razviti Zadar, druge komune z izrazito agrarno–živinorejsko podlago (Rab, Brač, Hvar) pa niso doživele skoraj nikakršnih ekonomskih motenj.

Od konca 15. stol. so na gospodarstvo Dalmacije močno vplivali turški napadi in osvajanja. Zelo težke negativne posledice turških vojn v 16. in 17. stol. so občutile predvsem komune na kopnem od Zadra do Splita, ker je z izgubo delov kopnega zaledja bila omejena njihova proizvodna podlaga. Za razvoj dalmatinskih mest je bilo več kot dve stoletji usodno prav turško vprašanje. Benetke kot pomorsko–trgovska sila na kopnem niso bile resna ovira za turško prodiranje. Tako je bila varnost dalmatinskih mest odvisna v glavnem od beneških pomorskih sil. Benetke so imele popolno nadvlado nad osmansko pomorsko silo predvsem na Jadranskem morju. To je bil pomemben dejavnik v vseh beneško–turških vojnah do konca 18. stol. Popolna premoč v konjenici je dajala Turkom vojaško in tehnično prednost. S hitrimi napadi in daleč močnejšo konjenico so Turki ostajali gospodarji bojišča v Dalmaciji. Njihova vojaška taktika dokazuje, da niso nameravali osvajati mest ob Jadranskem morju. Redno so napadali le s konjenico, zelo redko s pehoto. Spremembe političnih razmer v Levanti so vplivale na omejevanje svobodnega izvoza iz dalmatinskih mest. Vsekakor je beneška nadoblast nad dalmatinskimi mesti presekala normalen ekonomski razvoj dalmatinskih mest.

V zadnji četrtini 16. stol., v obdobju umiritve beneško–turških odnosov po ciprski vojni, so Benečani okrepili ekonomske dejavnosti v dalmatinskih mestih. V drugi polovici 16. stol. je prišlo do pomembnih ekonomskih in družbenih sprememb v večjem delu južnoslovanskih dežel pod Turki. Povečalo se je število prebivalstva, povečala so se mesta, razširile so se poljedelske površine v nekaterih pokrajinah, oživel sta obrt in trgovina. Tedaj se je pojavilo veliko domačih trgovcev, muslimanov, kristjanov in Judov. Oblikoval se je precej močan sloj domačih poslovnih ljudi, ki niso trgovali samo znotraj osmanske države, ampak so se trgovsko povezovali s tujino, zlasti z Italijo. Večina je trgovsko blago spremljala do dalmatinskih pristanišč, mnogi pa so šli tudi prek morja v italijanska mesta. Proti koncu 16. stol. je beneška vlada zgradila pristanišče/skelo v Splitu, prek katerega je šel vse do kretske vojne velik del turškega izvoza z Balkana, deloma tudi iz Male Azije. Za to novo zvezo z Vzhodom so kazali Benečani veliko zanimanje, ker so ravno takrat zapuščali veliko sredozemsko trgovino in se umikali v Jadransko morje. Velik interes za splitsko skelo so kazali tudi Turki, kajti turški oblastniki in fevdalci so videli v tej trgovini velik vir dohodkov za državno blagajno in osebno zase. Poslovni ljudje in trgovci z Balkana so se tako osvobodili posredništva dubrovniških trgovcev.

V 15. in 16. stol. je prišlo do sprememb v *komunalni in upravni ureditvi* dalmatinskih mest oziroma Dalmacije. Dalmatinske komune, ki so prišle pod beneško oblast, so v 15. in 16. stol. obsegale samo področje mesta z okolico, le Zadar, Šibenik in Split tudi sosednje otoke. Veliki otoki Kvarnerja in severne ter srednje Dalmacije so bili samostojne zasebne komune. Hvar in Vis sta sestavljala skupno hvarsko komuno. Na južnem Jadranu so v drugi polovici 16. stol. Benečani izločili Boko Kotorsko, Budvo in Paštroviće kot posebno pokrajino in jo uradno imenovali Beneško Albanijo. Komune so imele konec 16. stol. posebne uprave in bile neposredno podrejene beneški upravi, a skupno obrambo so vodili posebni beneški odposlanci. Od konca 16. stol. so bili na približno vsaki dve leti imenovani generalni providurji s sedežem v Zadru, ki so imeli vrhovno vojaško in civilno upravo nad vsemi komunami obeh pokrajin.

Stara avtonomija dalmatinskih občin je bila zelo okrnjena. Uveljavljeni so bili beneški zakoni. Mestni statuti sicer niso bili ukinjeni, toda njihove odredbe so veljale samo, če niso bile v nasprotju z beneškimi zakoni. Posamezno občino je upravljal knez/conté, ki ga je izvolil beneški senat izmed beneških plemičev navadno za dve leti in je bil odgovoren samo beneški vladi. Poleg kneza je obstajal tudi domači mestni svet kot posvetovalni organ. Ko so bile konec 16. stol. komune podrejene upravi generalnega providurja v Zadru, je bila mestna avtonomija skoraj povsem odpravljena, Dalmacija pa je postala politična celota.

Politična in gospodarska kriza Dalmacije, ki so jo izzvali vpadi Turkov ter negativen odnos beneške vlade do avtonomije

dalmatinskih mest, je povzročila razredne spopade med plemstvom in pučani. Dogodek, ki je nekaj let pretresal Hvar in odmeval v celotni Dalmaciji, je bil upor Matija Ivanića leta 1510.

Na Hvaru je boj pučanov za enakopravnost trajal skozi celo 16. stol. Hvar z Visom je bil najnaprednejši in najbogatejši del beneške Dalmacije. Proizvajali so vino, soljene ribe, olje, smokve in živinorejske pridelke. Mnogi pučani iz hvarskih mest (Hvara, Starega grada, Jelse, Vrboskega) so obogateli z vključevanjem v trgovino in pomorstvo. Stremeli so za tem, da bi delili s plemiči oblast in vpliv v komuni. Upor so začeli pripravljati v začetku leta 1510 na Hvaru, toda izbruhnil je v vaseh okoli Starega grada. Povod je bilo nasilje nekaterih mladih plemičev nad mladimi pučankami. Nekaj plemičev je bilo ubitih, drugi so zbežali z otoka. Na čelo upornikov je stopil član bogate pučanske rodbine Matij Ivanić, ki so ga kmetje po narodni pesmi imenovali vojvoda Janko. Z vojsko, sestavljeno iz pučanov in kmetov, je prodril v Stari grad in Hvar, kjer je napadel plemiče. Zahteval je enakopravnost pučanov s plemiči, predvsem kar zadeva obveznosti in vstop v mestni svet.

Benetke so bile takrat v težki vojni na italijanskem ozemlju in so želele imeti mir v Dalmaciji. Zato so poslale poveljnika mornarice z ladjami, naj pomiri upor. Ker ni bilo uspeha, so Benečani poslali naslednje leto novega poveljnika Sebastijana Giustiniana. Z najemniško vojsko je sicer napadel centre upora, toda upornikom pod vodstvom Matija Ivanića je uspelo obdržati kontrolo nad večjim delom otoka. Giustiniani se je brez uspeha konec 1512 vrnil v Benetke. Medtem so izbruhnili nemiri v Splitu, kjer so pučani pokazali simpatije za uporniško gibanje na Hvaru. Do nemirov je prišlo še v Šibeniku in Zadru. Skoraj ves otok Hvar pa je še naprej ostal v oblasti pučanov. Ko pa so se odnosi med pučani in plemiči ponovno zaostri, so se pučani zopet dvignili v upor prve dni avgusta 1514. Zasedli so mesto Hvar in pobili vse plemiče, ki so jih dobili v roke. Na vest o novih bojih na Hvaru je beneška vlada poslala močan oddelek mornarice.

Poveljnik Capelo je izrazito strogo nastopil zoper pučane. Ukazal je potopiti vse ladje pučanov in nato prodril z dvanajstimi galijami v Stari grad, od koder je izvajal vojaške akcije proti notranjosti otoka. Ko je prisilil otočane k pokorščini, se je 16. oktobra vrnil v Hvar in dal na jamboru svoje galeje obesiti 20 pučanov, desetim drugim pa odsekati roko in iztakniti eno oko. Vodja upora Matij Ivanić je pobegnil. Dasi je bil upor krvavo zadušen, se razmere na Hvaru še dolgo niso umirile. Zaostreni odnosi in mržnja med plemiči in pučani so ostali.

Velik neuspeh in težke izgube je doživela Beneška republika v dolgi vojni, ki jo je imela s Turčijo za svoje preostale posesti v Levanti in za ohranitev svojega vpliva v tem delu Sredozemlja. V *kretski/kandijski vojni* (1645–1669) je hudo izčrpala svoje materialne sile, odkrila svetu svojo vojaško slabost in na koncu izgubila velik otok Kreto/Kandijo.

To izgubo je skušala nadomestiti z osvajanjem turških ozemelj v *morejski vojni* (1684–1699). Na koncu je na podlagi sklepov karlovskega miru dobila Peloponez/Morejo in zaledne predele Dalmacije. Toda Turki so Beneško republiko vnovič napadli leta 1715 in v kratkem času zavzeli Peloponez. To je bila zadnja vojna med Beneško republiko in Turki. V 18. stol. je ostajala nevtralna, daleč od velikih spopadov, brez moči, da bi vodila samostojno zunanjo politiko.

DUBROVNIŠKA REPUBLIKA NA VIŠKU RAZVOJA IN NJEN PROPAD

Po bitki pri Mohaču leta 1526 se je končala ogrska nadoblast. Odtlej so Dubrovčani priznavali le sultanovo. Turki se niso vmešavali v njihove notranje zadeve, saj so v Dubrovčanih kot »zvestih haračarjih«¹ gledali stalen in soliden vir dohodkov. Toda Dubrovčani so izkoriščali podkupljivost in druge slabosti turških oblastnikov in opravljali za Zahod obveščevalno službo.

V začetku 16. stol. je Dubrovniška republika živela v zelo dobrih odnosih z dvema najmočnejšima državama ob Sredozemskem morju, z osmansko državo in Španijo, kar je močno vplivalo na gospodarsko in politično življenje Dubrovnika. To se je pokazalo v času vojn med osmanskim cesarstvom in zahodnimi državami, ko je Dubrovčanom, ki so se opirali na zaščito obeh vojskujočih se strani, vedno uspelo, da so kot nevtralna država trgovali z vsemi. Trgovina je takrat dosegla največji obseg. K temu je mnogo pripomogel konec vojn na Balkanskem polotoku in nastanek enotnega in prostranega tržišča z enotnim carinskim sistemom. Poleg Dubrovčanov so takrat na Balkanu trgovsko prevladovali le še Grki. Dubrovnik je osmanskemu cesarstvu pomenil okno v svet.

Na drugi strani so bile italijanske in druge zahodne države, ki so prav tedaj pospešeno razvijale svoje obrti in manufakture, prisiljene uvažati velike količine surovin ter iskati tržišče za svoje blago. Eno in drugo sta jim nudila osmansko cesarstvo in Bližnji vzhod, od koder so v 16. stol. prejemale znatne količine raznih začimb in drugega kolonialnega blaga. Posredniki v tej veliki trgovini med zahodnimi državami in osmanskim cesarstvom so bili v pretežni meri Dubrovčani. Vzrok njihove uspešnosti je bil v tem, da je bila trgovska mornarica Benetk precej oslABLJENA, angleški, francoski in nizozemski trgovci ter pomorci pa se še niso v večjem številu pojavili v Levanti. Dubrovčani so imeli prednost.

V 15. in zlasti 16. stol. sta dubrovniško pomorstvo in pomorska trgovina doživljala zlato dobo. Republika je imela v 16. stol. več ladij kot kdajkoli dotlej in tudi po nosilnosti trgovske mornarice je bila med prvimi v Sredozemlju. Tedaj je imel Dubrovnik redno 170 do 200 ladij različne nosilnosti, ki so lahko prepeljale 40 000 do 60 000 hl pšenice. Na dubrovniških ladjah je bila povečini domača posadka. Okrog 4000 Dubrovčanov se je redno ukvarjalo s pomorstvom. V pomorstvo in gradnjo ladij so Dubrovčani vlagali velike vsote denarja. Vloženi kapital je znašal prek 700 000 dukatov.

Ugodne gospodarske razmere so se začele slabšati na začetku 17. stol. Poleg splošnega upadanja v Sredozemlju so dubrovniško pomorsko trgovino hudo prizadeli represivni beneški ukrepi.

Srebrna posodica za kadilo, delo dubrovniškega zlatarja iz 16. stol. Pona-zarja dubrovniško ladjo tipa karaka, ki je bila znana po svetu zaradi odličnih navigacijskih sposobnosti.

Placa (platea communis), pozneje ime-novana Stradun, dolga 292 m, je nasut morski rokav. Na Placi se je v Dubrovniku odvijalo vse javno življenje. Po potresu 1667 se je obnova mesta izra-zila prav pri ponovni gradnji Place. Tedaj je glavna ulica dobila preprost videz, ki pa odseva harmonijo. Ob Placi so na obeh straneh zgradili vrsto tipskih hiš, preprostih dvo- in trinadstropnic z obrtno-trgovskim prostorom v pritličju. Projekte zanje je naredil takoj po potresu iz Rima poslani arhitekt Giulio Cerruti. Kljub skromnim ambicijam je to eden prvih racionalističnih urbani-stičnih posegov v zgodovini evropske arhitekture.

Renesansa, ki se je iz Italije širila po vsem tedanjem kulturnem svetu, je vplivala tudi na Dubrovnik. Pisali in peli so v latinskem, italijanskem in domačem »slovinskem« jeziku. Dubrovnik je igral izredno vlogo pri razvijanju slovanske kulturne tradicije. V tem okolju so se pojavili pesniki Šiško Menčetić, Đore Držić, Ivo Gundulić in komediograf Marin Držić, ki so postavili temelje hrvaške renesančne književnosti. Medtem ko so drugi balkanski narodi ječali v sužnosti pod tujim jarmom, je v svobodni Dubrovniški republiki cvetelo kulturno življenje. Zato Dubrovnik upravičeno imenujemo slovanske Atene.

Že proti koncu 16. stol. se je v republiki začela čutiti ekonom-ska kriza. Sredi 16. stol. so doživljali v Evropi t.i. revolucijo cen, ki je prišla v Dubrovnik z zakasnitvijo. Zaradi velikega dotoka ameriškega srebra je padla vrednost denarja in cena trgovskega blaga se je skokovito dvignila. Težišče pomorske trgovine se je s Sredozemlja preneslo na Atlantik, oslabela je tudi kopenska trgovina z osmanskim cesarstvom. To je vplivalo na miselnost dubrovniških trgovcev. Del kapitala so potegnili iz trgovinskega poslovanja in ga naložili v italijanskih bankah, največ v Rimu, Neaplju, Genovi in Benetkah. Vlada je sicer obdavčila čisti dohodek od takšnih naložb, vendar neugodnega vpliva na trgovino ni mogla preprečiti.

Na politični in gospodarski položaj Dubrovnika je usodno vplival katastrofalen potres leta 1667. V nekaj sekundah je spremenil mesto, bogato gotskih in renesančnih palač, v kup razvalin. Porušena je bila veličastna romanska katedrala, del samostanov in večina stanovanjskih zgradb in palač. Delno sta bila prizadeta knežji dvor in cerkev sv. Blaža, mestno obzidje pa ni bilo znatneje poškodovano. Potres in požar sta terjala 3000 do 4000 žrtev. Kmalu po potresu so začeli na podlagi sklepa velikega sveta hitro in intenzivno graditi nove zgradbe. Mesto je bilo kmalu povsem obnovljeno, nove zgradbe pa skromnejše in enostavnejše od prejšnjih. V okviru obnove in pospešene graditve je prevladala nova baročna zasnova. Plemstvo se je lotilo obnove Dubrovnika s požrtvovalnostjo, ki jasno kaže, da njegova politična vitalnost še ni bila zlomljena.

Republika je kljub gospodarskemu propadanju in zastoju trgovine imela v sebi toliko življenjske moči, da je še poldru-go stoletje kljubovala notranjim in zunanjim sovražnikom. Du-brovčani so premagali številne nevšečnosti in ohranili svojo neodvisnost. Leta po velikem potresu so brez dvoma obdobje največjega vzpona dubrovniške diplomacije. Dubrovnik je moral vzdržati pritisk svojega največjega tekmeca, Benetk. Tudi osmanskih Turkov niso mogli več krotiti samo s podku-povanjem, ker za to niso imeli dovolj sredstev. Veliko krizo, ki se je začela s prihodom Kara Mustafe na položaj velikega vezirja, so uspešno rešili z dobrim poznavanjem turške misel-nosti in izkušenj modrih politikov iz vrst dubrovniškega plem-stva.

Po turškem porazu pred Dunajem leta 1683 je morala Dubrov-niška republika, čeprav še vedno pod hudim bremenom

posledic potresa, spremeniti svojo zunanjo politiko. Zaradi beneškega pritiska so se Dubrovčani povezali s Habsburžani. Z Leopoldom I. so leta 1684 sklenili pogodbo, ki jim je za plačilo letnega davka 500 dukatov ponovno zagotovila zaščito ogrsko–hrvaške krone. S Turki niso prekinili državnopravnih odnosov. Kljub dvojni davčni in politični odvisnosti je Dubrovnik okrepil politično samostojnost in neodvisen državno–pravni položaj republike. Beneško obkroževanje Dubrovniške republike po turških porazih v dunajski vojni je močno zaposlilo dubrovniško diplomacijo. Pri sklepanju miru v Sremskih Karlovcih leta 1699 so Dubrovčani dosegli, da je bila vzpostavljena stara dubrovniško–turška meja in da je ostal dubrovniški teritorij ločen od beneškega, s tem da so Turčiji prepustili izhod na morje pri Neumu – Kleku in Sutorini.

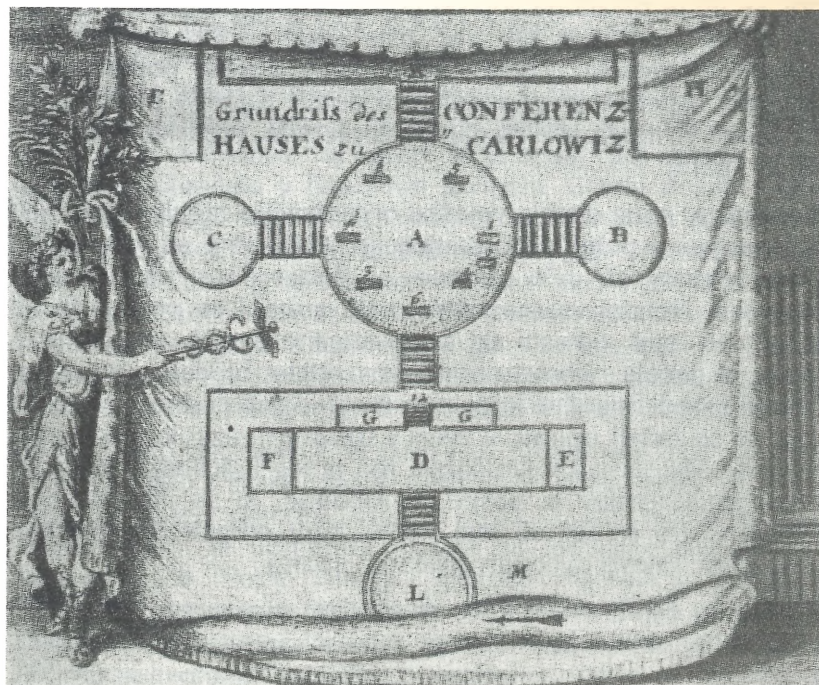
Vendar je sredi 18. stol. prav pomorstvo omogočilo izboljšati gospodarske razmere v Dubrovniku. Razmerje sil na Jadranu se je zaradi gospodarskega propadanja Beneške republike dokončno spremenilo v korist merkantilistične Avstrije. Avstrijski edikt o svobodni plovidbi po Jadranu (1717) ter o Trstu in Reki kot svobodnih lukah (1719) so Dubrovčani uspešno izkoristili in povečali svojo mornarico. O veliki poslovni dejavnosti Dubrovnika priča tudi kakih 70 konzularnih predstavništev v Sredozemlju. To obdobje ugodnega gospodarskega razvoja pa je bilo le kratkotrajno.

V spremenjenih mednarodnih razmerah po nastopu Napoleona in ukinitvi Beneške republike leta 1797 so se odnosi med velesilami zaostriili tudi na Jadranu. Velike kontribucije, ki sta jih Dubrovniški republiki naložili in izsilili Avstrija in Francija, so jo gmotno močno prizadele. V kritičnem trenutku po francoski okupaciji Dubrovnika leta 1806 in razglasitvi celinske zapore se je dubrovniško pomorstvo popolnoma zlomilo. Dve leti kasneje (1808) so Francozi ukinili Dubrovniško republiko in jo vključili v Ilirske province. Dunajski kongres (1814/15) je Dubrovnik z Dalmacijo vred izročil Avstriji.

Pročelje jezuitske cerkve sv. Ignacija (1703). Zgrajena je bila po načrtih italijanskega arhitekta Andrea Pozza (A. Pozza je naredil tudi načrt za ljubljansko stolnico). Predel ob jezuitski cerkvi in kolegiju, imenovanem Collegium rhagusinum, je najbolj baročna celota starega Dubrovnika. Plemstvo je po dolgem omahovanju leta 1658 sprejelo v mestu jezuite, ki so prevzeli dubrovniško gimnazijo. V njej so se šolali skoraj vsi znameniti Dubrovčani.

IX. ZAČETKI KRIZE OSMANSKE DRŽAVE IN NJENEGA FEVDALNEGA SISTEMA

Načrt zgradbe v katerem je bil sklenjen mir v Sremskih Karlovcih leta 1699 (A hiša, v kateri je bila konferenca, B šotor cesarskega poslanika, C šotor turškega poslanika, D dvorana za konference)

RAZPADANJE TIMARSKO_SPAHIJSKEGA SISTEMA IN SLABITEV OSMANSKEGA IMPERIJA

Od konca 16. do konca 18. stol. je osmanski imperij doživel vedno večjo krizo družbene in državne ureditve. Osnovni notranji vzrok pešanja osmanske države je bila kriza gospodarskih temeljev države, proces razslojevanja njene vojaško-fevdalne zgradbe, zlasti pa njenega timarskega sistema, na katerem je bila zgrajena moč in veličina države. Ker je ta sistem temeljil na naravnem gospodarstvu, na popolni omejitvi fevdalnega zemljiškega lastništva, s čimer je bila zemlja izključena iz prometa, je bilo seveda nujno, da je z razvojem denarnih odnosov prišel tudi timar pod njihov vpliv, moral se je vključiti v denarno gospodarstvo in začel je propadati. Zaradi tega razkroja se je država pogrezala v gospodarsko krizo, obenem pa v krizo vojaške moči.

Zastoj v ozemeljskem širjenju države je povzročil, da se je zemljiški fond omejil in je bilo zaradi tega vedno težje dobiti nove in povečati stare fevde. To je vplivalo na gospodarsko, moralno in vojaško moč spahij. Zaradi neprestanih izdatkov za vojno dohodki niso mogli kriti njihovih potreb, povrh tega pa so spahije umirali v mnogih vojnah. Njihovo število se je začelo zmanjševati. Od smrti Sulejmana II. do leta 1592 se je njihovo število prepolovilo. Preostali so vedno težje izpolnjevali dolžnosti ter so se vedno pogosteje izmikali vojaški službi na različne načine (odkupovanje, podkupovanje). V začetku 17. stol. se jih je zbrala na vojaški pohod komaj polovica. Ti, ki so se odzvali, pa niso bili več tista stara, dobro opremljena konjenica, prežeta z bojevitim duhom. Zaradi pomanjkanja vojaških uspehov je odpadel tudi dotok vojnega plena, ki je bil glavni vir bogatitve vladajočega razreda, predvsem janičarjev in spahij.

Janičarji so se iz docela vojaške organizacije začeli vedno bolj spreminjati v politično organizacijo. Odločilno so vplivali na izbor vezirjev ali celo sultanov, s čimer so si jih dejansko podrejali. Nekdaj vsemogočni turški sultani so postali že ob koncu 16. stol. odvisni od svoje telesne straže, janičarjev, s čimer je začela njihova neomejena oblast bledeti. Kadar jim sultani zaradi finančne krize niso mogli dajati podkupnine/bakšiša, so se začeli upirati. V zvezi s splošnim razsulom so začeli od leta 1582 jemati v janičarski red poleg krščanskih otrok in otrok muslimanov iz Bosne in Albanije, ki so jih nabrali z devširmo (to so ukinili leta 1638), tudi odrasle muslimane, predvsem sinove dvorskih plačanih spahij.

K pešanju osmanske države so mnogo prispevale tudi sile, ki so se tedaj oblikovale v Evropi. Razvoj kapitalističnih odnosov je prinesel pomembne izume in odkritja v znanosti in tehniki.

Številne vojne so pospešile napredek vojne tehnike. Turčija je bila izločena iz vsega tega, ker je uvedbo kapitalističnih oblik gospodarstva preprečila islamska fevdalna miselnost. Razen v Solunu ni bila nikjer v osmanski državi uvedena manufakturna oblika proizvodnje. Neprestane vojne Turčije s sosednjimi državami, napredek vojne tehnike in nov način vojskovanja je terjal povečanje vojske, s tem pa tudi sredstva za njeno vzdrževanje in za vojskovanje samo. Izredno se je povečalo število najemniške vojske.

Število plačanih vojakov in stroški zanje so se v kratkem času povečali za več kot dvakrat. Izdatki za vzdrževanje vojske, dvora, birokratskega aparata in cele vrste raznih neproduktivnih elementov so požirali vse državne dohodke ter jih občutno presejali. Na razpad državnih financ je vplivalo tudi to, da je vrednost denarja neprestano padala, cene pa rastle. Beneški dukat je bil npr. sredi 16. stol. vreden 60 akč, leta 1584 pa kar 120 akč. Poleg tega so sultani in fevdalci, posebno vojskovodje, ki so vodili vojne pohode, veliko izdajali za razkošje. Zaradi tega in pa zaradi neprestanega, vedno manj uspešnega, vojskovanja so dosegli državni izdatki ogromne zneske, ki jih državni dohodki niso zmogli kriti. Država se je zato pogrezala v vedno večje finančne težave. Letni proračunski deficit je neprestano rasel. Državni dohodki so npr. leta 1564 znašali 183 000 000 akč, izdatki pa 189 600 000 akč; leta 1596 so te številke zrastle na 300 000 000 akč dohodkov v primerjavi z 900 000 000 akč izdatkov. Tako nesorazmerje med državnimi dohodki in izdatki je privedlo do tega, da je bil državni primanjkljaj trikrat večji od dohodkov.

Ko se je hotela vlada rešiti iz finančne krize, se je vedno pogosteje zatekala k temu, da je dajala državna posestva in dohodke v dolgoročni zakup. To je vodilo v razkroj in razbijanje državnih posestev in sultanskih domen, ni pa moglo državi pomagati iz finančnih kriz. Takšni državni ukrepi so pospešili vdor trgovsko–oderuškega kapitala v turško gospodarstvo. Prej se je denar stekal v državno blagajno in bil znaten vzvod moči centralne oblasti, poslej pa se je vedno bolj zlival v roke trgovcev in oderuhov, na katere se je sedaj tudi država vedno pogosteje obračala v finančnih škripcih. Glavni nosilci trgovsko–oderuškega kapitala v Turčiji so bili fanarioti (Grki, ki so živeli v Fanaru, predelu Istanbula) in Judje. Posledica tega procesa je bila gospodarska slabitev turškega fevdalnega sistema in bujen razcvet korupcije v birokratskem aparatu od vrhov do zadnjega državnega organa. Korupcija je postala sistem državnega življenja. Zavladal je režim podkupnine/mita in raznih darov, brez tega se ni mogel opraviť noben posel.

Ko je turško cesarstvo zavladalo nad prostranim ozemljem, ki je bilo bogato z žitom, živino in drugimi surovinami, na drugi strani pa se je v zahodni Evropi v 16. in 17. stol. naglo razvijala manufaktura, je pomenila Turčija za evropske trgovce privlačno tržišče. Prej je Turčija v glavnem trgovala s Francijo, z italijanskimi mesti in Dubrovnikom. V 16. stol. pa so se njeni trgovinski stiki znatno razširili. Leta 1536 je sklenila prijateljsko in trgovinsko pogodbo s Francijo in dala privilegije/kapitulacije

francoski trgovini in trgovcem. Prav takšne privilegije so leta 1579 dobili angleški trgovci, ki so dotlej trgovali po Turčiji pod francosko zastavo. Potem je dobila »kapitulacije« še Nizozemska (1612). Francozi, Angleži in Nizozemci so izkoriščali osmansko državo kot surovinsko bazo.

Turško gospodarstvo je bilo prizadeto tudi zato, ker se je zaradi primitivnega načina izkoriščanja zelo zmanjšala proizvodnja srebra in zlata v sicer donosnih rudnikih (Novo Brdo, Srebrenica, Trepča itd.). Mnogi rudniki žlahtnih kovin so prenehali z delom. Hkrati je zaradi dotoka žlahtnih kovin iz Novega sveta padala vrednost zlata in srebra. Osmanska država je izgubljala svoje zlato in srebro, ker je morala zahodnoevropsko manufakturno blago plačevati v trdni valuti. Ko se je tako razvijala blagovna menjava, je s tem rastla vloga denarja, ki so ga vedno bolj združevali v svojih rokah trgovci in razni špekulanti. Ta denar je odigral znatno vlogo v mestnem gospodarstvu in je tudi izzval krizo timarskega sistema.

Zaradi denarne krize se je poslabšal položaj kmetov, spremenili so se agrarni odnosi. Raja, ki so ji na različne načine jemali zemljo (ki je bila sicer mobilna), se je spreminjala v čifčije/podložnike. Pri ustanavljanju čiftlukov je glavno vlogo igral razvoj denarnega gospodarstva in krepitev trgovskega in zeleniškega kapitala. Najlaže in največ so trgovali s posestvi, ki jih je bilo mogoče zamenjati, dedovati, darovati in prodajati. Takšna zemlja so bile rajinske baštine. Dokler so se te prodaje odvijale samo med pripadniki raje, ni to pomenilo nikakršne spremembe v razrednih odnosih. Že v drugi polovici 16. stol. pa so se s takimi transakcijami v baštinske odnose med rajo in fevdalce pričeli vrvati ljudje, ki niso bili raja in ki so kupljeno zemljo spreminjali v svoje čiftluke ter na njih uvajali isti režim, ki je vladal na fevdalnih čiftlukih. S tem je ostala raja brez svoje posesti, novemu posestniku je bilo omogočeno, da je namesto timarnika pobiral na račun kmeta rento v povečanem obsegu, tako da je dobival spahija svoj delež kakor prej, ostanek proizvodnega presežka pa je novi posestnik – čiftluk-sahibija baštine ali čiftluka (čiftlučenje je ponekod zajelo tudi muslimansko rajo) pridržal zase.

Osmanska država se je na različne načine trudila, da bi denarno krizo prebrodila tudi na račun raje. To je dosegla z brezobzirnim povečevanjem in pobiranjem starih davkov in dajatev, poleg tega pa uvajala še nove. Do leta 1582 je plačevala krščanska raja okrog 50–70 akč harača, okrog 40–60 akč izrednih naklad, eno akčo ovčarine na dve ovci. Tedaj so dvignili harač na 240 akč, izredne naklade na 300 akč in ovčarino na eno akčo na vsako ovco. Glavarina, ki so jo plačevali kristjani konec 16. stol., se je torej petkrat povečala. V 18. stol. so davki še naprej rasli in harač se je sredi stoletja povečal na 700–800 akč. Še teže kot zakonske obveznosti pa je prebivalstvo prenašalo sam način njihovega pobiranja, ki je postajal s splošnim razsulom brezobzirnejši.

V 17. stol. je z razpadanjem timarskega sistema proces čiftlučenja znatno napredoval, v 18. stol. pa je postal glavna

značilnost turškega fevdalnega sistema. Nasprotje med kristjani in muslimani se je vedno bolj zaostrovalo. Vsi kristjani v osmanskem imperiju so bili izenačeni in so se spreminjali v rajo. Ker so bili čifčije v glavnem raja, je v 18. stol. beseda raja začela pomeniti izključno krščansko prebivalstvo. Zaradi tega se je večal odpor podrejenega naroda proti turški oblasti.

Osmansko državo so ob vstopu v 17. stol. razjedali številni upori in vstaje, še posebno v vzhodnih pokrajinah imperija (1583 vstaja na Krimu, vstaja Druzov v Siriji, upori v Anatoliji, hajduška gibanja na Balkanu). Ti upori in vstaje so slabili moč države in tako tudi prispevali k temu, da tja do kretske vojne ni mogla začeti nikakršne nove osvajalne vojne, temveč se je morala boriti zoper notranje neredne in za ohranitev že pridobljenih postojank in prestiža.

TURŠKO-AVSTRIJSKE IN BENEŠKE VOJNE TER UMIK IZ SREDNJEGA PODONAVJA

Vojaški uspehi osmanske države so bili zaustavljeni konec 16. stol. s porazom turške mornarice pri Lepantu leta 1571 in s porazom bosenske vojske pri Sisku leta 1593. Habsburžani so dosegli vojaško ravnotežje. Upori balkanskih narodov, povezani z interesi velikih sil na Balkanu, so prožili t.i. vzhodno vprašanje, to je vprašanje o nadaljnjem obstoju osmanskega imperija na Balkanskem polotoku in v srednji Evropi ter osvoboditev balkanskih narodov izpod turške oblasti Veliki vezirji iz rodbine Čuprilovičev (Köprülü, od 1656) so skušali z drastičnimi ukrepi doseči red v državi in nameravali nadaljevati z ofenzivnimi vojnami. Zmagoslavno so končali kretska vojno (1645–1669) in še enkrat prodrli do Dunaja (1683), kjer pa so doživeli pravo katastrofo. Del evropske posesti so rešili s francosko intervencijo. Habsburžani so prodrli na obale Donave in Save ter kasneje tudi južno od njih. Tako so dosegli prevlado pri reševanju vzhodnega vprašanja. Avstrijski trgovci so tudi dosegli pravico svobodnega trgovanja na območju osmanske države.

V času ruskega carja Petra Velikega se je v reševanje vzhodnega vprašanja začela vmešavati tudi Rusija. Za osmansko državo je bila posebno nevarna ruska pravica zaščite pravoslavne cerkve na teritoriju Turčije. Po miru v Svištovu (1791) je Avstrija za dalj časa izgubila pomembno mesto pri reševanju vzhodnega vprašanja. Balkanski narodi so takrat računali edino na pomoč Rusije.

DOLGA VOJNA (1593–1606)

Ko je bil zgrajen Karlovac (1579), se je kmalu pokazalo, da nova trdnjava ni zmožna ubraniti Turopolja, ki je bilo odprto turškim plenitvam. S tem je bil potrjen strah hrvaških stanov.

Po desetih letih sorazmerno mirnega stanja je ponovno oživel turško napredovanje, ko je bil za bosenskega namestnika postavljen Hasan paša Predojević. Zgradil je trdnjavo Petrinjo na izlivu Petrinjsčice v Kolpo in zavzel še zadnje utrdbe hrastoviške kapetanije južno od Kolpe, v bihaški kapetaniji pa pomembno vojaško postojanko Bihač (1592). Pri pripravah za obrambo trdnjave v Sisku pa so se čutile v hrvaškem taboru posledice nesoglasij med vrhovnimi krajiškimi generali in banom. Prvi napad Hasana Predojevića na Sisak ni uspel, ker mu je manjkalo težko topništvo.

Hasan se je pripravljaj na boj vso zimo 1592/93, dovažal je težke topove in znova zgradil most prek Kolpe. Junija je prodril z vojsko do Siska in se utaboril na desnem bregu Kolpe. Istočasno se je zbirala krščanska vojska pri Želinu in Turopolju, kjer se je zbralo 5000–6000 mož banskih in krajiških čet. Ker ni verjel v pogum krščanske vojske, je Hasan pustil del čet na drugi strani Kolpe ter odšel iz tabora samo z 10 000 možmi. Po slabi uri boja, v katerem so imele precejšnje zasluge za uspeh čete Andreja Turjaškega in Adama Ravbarja, so našle bežeče Hasanove čete smrt v deroči Kolpi in Odri. To se je zgodilo na dan sv. Ahaca 22. junija. Obenem s Hasanom so utonili še štirje sandžakbegi.

V odgovor na poraz pri Sisku je izbruhnila vojna, v kateri je po neuspelem poskusu krščanske vojske, da bi osvojila Petrinjo, celo Sisak vendarle padel Turkom v roke. Glavno bojišče pa je bilo na Ogrskem. Boj v Pokolpju se je nadaljeval in končno je bila leta 1595 z osvojitvijo Petrinje in ustanovitvijo hrastoviške oziroma petrinjske kapetanije ustvarjena podlaga za ofenzivo proti Turkom.

Konec 16. stol. je v zvezi z neuspešno vojno osmanske države proti Avstriji prišlo do večjih narodnih gibanj in uporov. Na začetku 1594 so se banatski Srbi dvignili v upor. Ustanovili so več odredov in požgali Vršac. Tudi v drugih predelih Balkana so se vrstile številne akcije hajdukov in uskokov. Hajduške čete iz Srbije so prodrle do Sofije, slavonski hajduki so požgali Požego. Senjski uskoki so prodrli prek beneškega in dubrovniškega teritorija v Hercegovino in leta 1596 zavzeli Klis. Odtlej so se zaostrovala nasprotja med Benečani in uskoki. Upirati so se začela tudi Brdska plemena.

Ker zahodne sile niso imele moči za ofenzivne akcije proti Turkom na balkanskih tleh, je prišlo leta 1606 ob reki Žitvi do sklenitve miru. Po končani dolgi vojni se je moral sultan Ahmed I. odpovedati nadaljnjemu prodiranju v Evropo in z mirom ob Žitvi priznati nespremenjeno ozemeljsko razporeditev (status quo). Sultan je moral Avstriji oprostiti tributarne obveznosti, prvič pa je moral priznati krščansko državo za enakopravnega partnerja.

KRETSKA VOJNA (1645–1669)

Vojna se je začela s turškim napadom na Kreto, zadnjim pomembnim beneškim oporiščem v Levanti. Oslabljena turška država z neurejeno vojsko in slabo artilerijo v 17. stol. ni mogla več voditi ofenzivnih vojn v Evropi. Kljub temu je vojaška stranka izkoristila angažiranje evropskih krščanskih držav v tridesetletni vojni in začela vojno proti Benečanom. Benečani pri zahodnih silah niso dobili pomoči. Edino črnogorska in albanska plemena so jim pomagala.

Kmalu so Turki vdrli tudi v Dalmacijo. S tem se je začela dolga kretska vojna v vsem dalmatinskem in črnogorskem primorju. Glavno breme vojskovanja na kopnem je padlo na tamkajšnje prebivalstvo. Čim dlje je vojna trajala in čim bolj se je razmahnila v Dalmaciji, tem večji je bil delež njenega prebivalstva. V prvih treh letih vojne je imela beneška vojska 8000 do 9000 mož, ki so bili po večini Dalmatinci. Kasneje je štela le še okrog 4500 mož. Poleg teh oddelkov so bili v sestavi beneške vojske še močni oddelki uskokov ali prebegov iz Turčije, ki so jih Benečani imenovali morlaki. Med vojno je Dalmacija v vsakem pogledu veliko trpela, ne samo na kopnem, kjer so bili boji, ampak tudi na otokih. Poljedelstvo je bilo skoraj do kraja uničeno, primanjkovalo je delovne sile, ustavila se je vsa trgovina s Turčijo.

Boji so se začeli januarja 1647 z beneškimi napadi iz Zadra in okolice Šibenika, največji uspeh pa so dosegli Benečani, ko so zavzeli Zemunik, glavno turško oporišče na meji; takoj nato so osvojili še Novi Grad. Pokrajina Poljica blizu Splita je takoj v začetku pristopila k Benetkam ter pretrgala zveze z osmansko državo, temu zgledu je kmalu sledilo še primorje med Cetino in Neretvo, tako imenovana Krajina. Od leta 1654 je v Boki Kotorski nastajalo tretje vojno območje ob jadranski obali. Tam so bili zbrani begunci iz Hercegovine in drugih predelov Bosne ter od tam pod beneškim nadzorstvom in z njihovo pomočjo kot posebne hajduške čete napadali Turke na ozemlju južno od Neretve. Dogodki v zvezi s kretska vojno so zajeli tudi Črno goro. Po letu 1649 (kuga) in pozneje po letu 1663 (turško–avstrijska vojna) je v Dalmaciji nastopilo zatišje.

V zadnjih letih vojne so bile večje bitke na Kreti. Ko so Turki leta 1669 osvojili Kreto, je prišlo do sklenitve miru. Turki so dobili pod svojo oblast otok Kreto, Benečani pa Klis z okolico, Poljice in Makarsko primorje. Ta dolga vojna je pomenila začetek velike in uspešne osvobodilne vojne balkanskih narodov proti turški oblasti; južnoslovanski narodi so imeli velike žrtve. Zaradi poraza Benečanov na glavnem bojišču jim je uspelo osvoboditi le majhen del svoje zemlje.

DUNAJSKA VOJNA (1683–1699)

Spor med avstrijskim cesarjem Leopoldom I. in francoskim kraljem Ludvikom XIV. je izkoristil veliki vezir Kara Mustafa. Turška vojska je pod njegovim poveljstvom prodrla junija 1683 do Dunaja in ga dva meseca (julija, avgusta) oblegala. Dunajska posadka je turške napade sicer uspešno odbijala, končno sta ji prišli na pomoč avstrijska in poljska vojska, ki jo je vodil kralj Jan Sobiesky. 12. septembra so skupno napadli in premagali Turke. Cesar Leopold je takoj ponudil mir, toda veliki vezir je ponudbo odbil. Združena krščanska vojska je nato zasledovala Turke po severni Ogrski. Obenem so se Avstrijci začeli z

Benetkami dogovarjati o sklenitvi zveze, kar je podpiral tudi papež. Marca 1684 so sklenili Sveto ligo, v katero so poleg Avstrijcev vstopili še Poljaki in Beneška republika. Zavezniki so začeli z združenimi silami napadati Turke na raznih bojiščih.

Novica o velikem turškem porazu pred Dunajem je povsod močno odmevala, posebno še v obmejnih turških pokrajinah na Balkanu. Avstrijski predstavniki so takoj začeli živahno agitirati med krščanskim prebivalstvom v Turčiji ter jih nagovarjati za skupen boj. Prvi so se odzvali prebivalci severne Dalmacije in jo osvobodili, razen močno utrjenih Knina in Sinja. Istočasno so bili hudi boji med turškimi in avstrijskimi vojskami na Ogrskem. Turki so se le postopoma umikali. Jeseni 1684 je graničarska vojska s Hrvaškega s pomočjo Slavoncev osvojila Virovitico, zelo pomembno turško oporišče v Slavoniji. Tako so začeli izrivati Turke iz te pokrajine.

Leta 1685 je avstrijska vojska zavzela skoraj vso gornjo Ogrsko, hrvaški oddelki in slavonski uporniki pa so prodrli do Osijeka. Naslednje leto so padli Pečuh, Segedin in glavno mesto Ogrske, Budim. Boji so se nadaljevali tudi na meji Hrvaške, zlasti ob Uni in okrog Osijeka; zavzeli so Kostajnico. Avstrijski uspehi so močno vplivali na Srbe na Ogrskem, ki so se začeli dvigati na več mestih v turškem zaledju. Muslimansko prebivalstvo na ogrskih tleh in v drugih obmejnih predelih Turčije je prevzel strah, ponekod prava panika, in začelo se je množično umikati globoko v turško zaledje, predvsem na ozemlje Bosenskega pašaluka. Avstrijska vojska je nato leta 1687 na Ogrskem hudo porazila Turke pri Harkányju ter je še istega leta osvojila Osijek, Vukovar in Đakovo. Ko sta naslednje leto padla Srem in Beograd, je avstrijska vojska že potisnila Turke iz jugovzhodne Ogrske ter začela prodirati v notranjost Srbije.

Nadaljnje operacije proti Turčiji je vodil novo imenovani poveljnik Ludvik Badenski. Naročeno mu je bilo, naj okrepi svojo vojsko s prostovoljnimi oddelki balkanskih kristjanov. Avstrijci so se morali obračati na kristjane v Turčiji tudi zaradi tega, ker so s tem razbremenili balkansko bojišče zaradi vojne, ki jim jo je napovedala Francija februarja 1689. Septembra so Avstrijci zavzeli Niš, pomembno turško postojanko v Srbiji. Tam se je avstrijska vojska razdelila. S prvim delom je odšel Ludvik Badenski proti Vidinu in ga tudi zavzel. Drugi del je prepustil generalu Giovanniju Norbertu Piccolominiju z nalogo, naj prodira proti jugu in poskusi, pričakujoč splošno vstajo na Balkanu, prodreti do Jadranskega morja. Piccolomini je z vojsko prišel na Kosovo, kjer so se mu v Prištini pridružile precejšnje sile Srbov in Albancev. Skozi Kačanik je nato prodril do Skopja, ga osvojil in požgal. Novembra je vkorakal v Prizren.

Ko je zvedel, da je patriarh Arsenij III. Crnojević v strahu pred Turki zapustil Peć in se preselil na Cetinje, da bi se povezal z Benečani, mu je postavil ultimat. Od patriarha je zahteval, naj se takoj vrne v Peć, ker je računal, da bo spodbudil ljudstvo k vstaji. Patriarh Arsenij III. se je takoj vrnil, ker mu je Piccolomini sporočil, da bo v nasprotnem primeru izpeljal

volitve drugega patriarha. Do srečanja s patriarhom pa ni prišlo, ker je Piccolomini medtem zbolel za kugo in umrl.

Po hudih porazih in velikih ozemeljskih izgubah so se Turki nazadnje vendarle znašli. Posrečilo se jim je preurediti vojsko in popraviti državne finance. Turško vojsko so okrepili tatarski oddelki. Pri Kačaniku je avstrijska vojska januarja 1690 doživela poraz. Po tem turškem uspehu je prišlo do zloma avstrijske vojske na vsem ozemlju Srbije, obenem pa tudi do razsula med srbskimi in albanskimi prostovoljci. Ko so se Avstrijci naglo umikali proti severu, so puščali za sabo nezaščiten raj na milost in nemilost turškim, predvsem pa tatarskim četam. Srbsko in makedonsko prebivalstvo je prevzel strah pred turškim in tatarskim maščevanjem. Zato so začele velike skupine kristjanov zapuščati svoje domove ter se umikati proti severu skupaj z avstrijsko vojsko in prostovoljnimi oddelki. Z ljudstvom je krenil tudi patriarh Arsenij III. v spremstvu številne duhovščine. Tako se je začela t.i. *velika selitev Srbov*.

Velik del prebivalstva stare Srbije, Kosova in severne Makedonije je zapustil svojo domovino, njihova bivališča pa so takoj zasedle velike skupine muslimanskih Albancev. Takrat se je začela spreminjati etnična struktura teh pokrajin.

Konec marca 1691 je množica beguncev prispela pred Beograd. Cesar Leopold I. se je obrnil nanje s posebnim razglasom in jim obljubil nekatere pravice, če se pridružijo avstrijski vojski. Srbi so se odzvali, čeprav to ni dosti pomagalo avstrijski vojski. Ko so Turki osvojili Smederevo, so odšli pred Beograd in ga zavzeli 28. oktobra. Padec Beograda je bil za begunce znak, da se je treba umakniti globoko v zaledje avstrijskega ozemlja. Naselili so se na območje med Tiso in Donavo, v Slavonijo in Baranjo, proti severu pa do Budima in Szent Andreja.

Do ponovnega spopada med obema velikima sovražnima vojskama, avstrijsko in turško, je prišlo 19. avgusta 1691 pri Slankamenu v Sremu. V tej veliki bitki so bili Turki strahovito poraženi, padel je celo glavni turški poveljnik, veliki vezir Mustafa Čuprilić. Takrat je bila končno osvobojena vsa Slavonija. Vsi, posebno pa Srbi, so pričakovali, da bo Avstrija po tako sijajni zmagi napadla Beograd in prenesla vojno v Srbijo. Komandant Ludvik Badenski se je temu odrekel, ker ni imel zadosti sil za ofenzivo. V naslednjih dveh letih ni bilo večjih akcij, temveč samo praske na meji s Transilvanijo ter med Bačko in Banatom in v Liki.

Februarja 1695 je zasedel prestol bojeviti sultan Mustafa II. To spremembo je bilo takoj čutiti na bojišču. Turki so imeli nekaj uspehov. Naslednje leto ni bilo velikih bitk, pač pa je bilo pomembno leto 1697 zaradi velike avstrijske zmage pri Senti. Avstrijski vojski je poveljeval princ Evgen Savojski, ki se mu je v tej bitki posrečilo uničiti turško vojsko pod poveljstvom velikega vezirja Mehmeda Elmasa paše, ki je tudi sam padel. Po tem velikem uspehu je princ Evgen pripravil napad na osrednjo Bosno in prodril vse do Sarajeva in ga požgal. Ta akcija se je končala brez kakega posebnega rezultata.

Mirovna pogajanja so se začela novembra 1698 v Karlovcih in zaključila v začetku 1699. *Karlovški mir* je določal, da obdrži vsaka stran tisto, kar je imela v trenutku, ko je bila podpisana pogodba (status quo). Tako je dobila Avstrija vso Ogrsko, razen Banata, Slavonijo in Srem do črte od ustja Tise do ustja reke Bosuta. Meja Bosenskega pašaluka je šla v glavnem po današnji meji Bosne. Beneška republika je obdržala Peloponez v Grčiji, v Dalmaciji pa ozemlje do črte, ki veže Knin, Vrliko, Sinj, Zadvarje in Gabelo ob Neretvi. Benečani so se morali umakniti iz cele Hercegovine. Obdržali so samo Hercegnovi in ozek obrežni pas Boke Kotorske, ki veže to mesto z Risnjem. Dubrovniška republika, ki sta jo ščitili Avstrija in Turčija, se je izmaknila iz teritorialnih klešč Benečanov, ker se je okrog vse republike razprostiralo turško ozemlje, ki se je na skrajnih dveh točkah spuščalo do morja, pri Neumu – Kleku (po drugi svetovni vojni je bil ta obalni pas dodeljen Bosni in Hercegovini!) in pri Sutorini. Ta mir je bil težak udarec za Turčijo, ker je bila prisiljena zapustiti zelo veliko ozemlja. Osmanska država poslej ni bila več resno nevarna krščanskemu Zahodu.

VOJNA 1714–1718. MIR V POŽAREVCU

Ko je izbruhnila vojna med osmansko državo in Rusijo novembra 1710, se je car Peter Veliki z razglasom obrnil na Črnogorce in Hercegovce ter jih pozval, naj se mu pridružijo. Ta vojna je že sama po sebi vplivala na razpoloženje vseh balkanskih kristjanov. Neposredni carjev klic na boj pa je takoj izzval vstajo v Črni gori in Hercegovini. Benečani temu niso bili naklonjeni in so si prizadevali razmere na teh področjih umiriti. Po ruskem neuspehu ob reki Prut je moral car Peter podpisati neugoden mir (julija 1711).

V Istanbulu so sodili, da je zdaj ugodna prilika za napad na Benetke in vnovično osvojitve Peloponeza in delov Dalmacije, izgubljenih s karlovškim mirom. Turčija je Benetkam napovedala vojno decembra 1714; kot povod je navedla, da Benečani niso hoteli izročiti črnogorskih beguncev in povzročili nekaj incidentov na morju. Leta 1715 so bile vojaške akcije predvsem v Grčiji in Dalmaciji. Benetke so že od začetka 1715 poskušale potegniti v vojno Avstrijo in Poljsko. Avstrija, ki je ravnokar končala trinajstletno špansko nasledstveno vojno, je bila dokaj izčrpana in premalo pripravljena na novo vojskovanje. Vendar se vojni ni mogla izogniti, ker so bile v nevarnosti nedavne osvojitve na Ogrskem. Aprila 1716 je sklenila Avstrija z Benetkami zvezo in takoj nato (junija) se je začela avstrijsko–turška vojna.

Avstrijska vojska pod poveljstvom princa Evgena Savojskega je šla nasproti Turkom, ki jih je vodil veliki vezir Domad Ali paša. Istočasno so vdrle avstrijske čete tudi v Bosno in zavzele Gradiško. V veliki bitki pri Petrovaradinu je bila 5. avgusta

1716 glavna turška vojska poražena, nato pa so Avstrijci napadli Banat. Rabili so skoraj dva meseca, da so prisilili k predaji obkoljeni Temišvar. Obenem so se bojevali tudi ob Uni in skušali zavzeti Novi in Bihać. V severni Bosni so osvojili Dobož, Brčko in Bijeljino. Benečani so avgusta dosegli velik uspeh, ko so osvobodili otok Krk močnega turškega obleganja.

Spomladi 1717 so Avstrijci pripravljali napad na Beograd. V začetku avgusta se je od juga približevala v pomoč branilcem Beograda glavna turška vojska, ki ji je poveljeval veliki vezir Halil paša. Princ Evgen Savojski se je obrnil proti tej vojski ter jo 16. avgusta v zelo krvavi bitki razbil. Beograjska posadka se je predala. Preostala razbita turška vojska se je v neredu umikala do Niša. Glavni del avstrijskih čet, nepripravljen za večje operacije v turškem zaledju, pa ni upal preganjati sovražnika daleč v notranjost Balkana. Po padcu Beograda sta bili še dve močni turški oporišči, ki ju je bilo treba osvojiti, Šabac in Zvornik. Prvega so Turki predali takoj po padcu Beograda, Zvornik pa se je držal do leta 1718.

Takoj po osvojitvi Beograda so Avstrijci sprejeli turški predlog za sklenitev miru. S tem so se strinjali tudi zavezniki Benečani. Pogajanja so se začela že septembra 1717, uradno pa so se nadaljevala od 5. junija do 12. julija 1718 v šotorih pred Požarevcem. Sprejeto je bilo načelo, da vsaka država obdrži tisto, kar je osvojila (*uti possidentis*). Mirovno pogodbo, ki jo poznamo pod imenom požarevski mir, so slovesno podpisali 21. julija.

Ta mirovni sklep je pomenil največji uspeh Avstrije v njenih težnjah, da bi se razširila na Balkanu. Poslej je šla njena meja na vzhodu s Karpatov po reki Aluti na Donavo, potem po Donavi do izliva Timoka in po njem do bližine Zaječara. Odtod se je vzpenjala prek gora proti jugovzhodu in se spustila na Moravo pri Čičevcu in od tod po zahodni Moravi in še zahodneje do Čačka, ki je pripadel Avstriji. V zahodni smeri proti Drini je šla do Lešnice, potem pa proti Savi, tako da je ostala Bijeljina Avstriji. Odtod do ustja Une je bila meja načrtana nekoliko južneje od Save in tako je dobila Avstrija ozek pas bosenskega ozemlja, širok šest do deset kilometrov. Poleg ozkega pasu južno od Save je Avstrija dobila od Turčije jugovzhodni Srem, skoraj vso severno Srbijo, Banat in Malo Vlaško. Popolnoma drugače se je v Požarevcu zgodilo Benetkam. S tem mirovnim sklepom so izgubile ves Peloponez, zadnja drobna oporišča na Kreti in Gabelo na spodnji Neretvi. Pač pa so mejo v Dalmaciji potisnile onstran vrhov planine Dinare in obdržale Imotski z okolico.

VOJNA 1737–1739. BEOGRAJSKI MIR

Po izbruhu vojne med Rusijo in Turčijo (1735) se je Avstrija znašla v težkem položaju, ker je sprejela vojaške obveznosti

do Rusije. Avstrija je bila namreč zelo izčrpana zaradi vojne (vojna za poljsko dediščino), ki jo je nedavno izgubila proti zahodnim državam. Toda na dunajskem dvoru je prevladala bojevita stranka. Avstrija se je vseeno lotila nove vojne s Turčijo, čeprav brez podpore nemških držav in obeh bivših zaveznic, Benetk in Poljske. Obenem pa so se Avstrijci skrivaj pogajali s predstavniki balkanskih kristjanov in jih skušali pridobiti za boj proti Turkom.

Uradno vojno napoved so Avstrijci izročili Turkom v Nišu 14. julija 1737. Avstrijski oddelki so vdrl v Bosno na več mestih, toda glavnina avstrijske vojske je vdrla v Srbijo in prodirala po dolini Morave. Niš se je konec julija predal. Istočasno so srbski oddelki, ki so se pridružili avstrijski vojski, zasedli Novi Pazar, v naslednjih dneh pa Pirot in pot proti Sofiji. Toda kmalu so nastale na bosenskem bojišču pomembne spremembe, ki so preobrnilo tudi položaj avstrijske vojske v Srbiji. Pred Banjaluko so Avstrijci doživeli težak poraz (4. avgusta), tako da so se morali umakniti prek Save. Novica o zmagi pred Banjaluko je okrepila turški odpor na drugih bojiščih. Turška vojska je konec avgusta prisilila Avstrijce, da so se umaknili iz Novega Pazarja. Z njimi so se umaknili tudi srbski oddelki. S spremstvom pa je pobegnili proti severu tudi patriarh Arsenij IV. Šakabenta, ki je spodbujal Srbe ter črnogorska in albanska plemena k odporu.

Konec leta 1737 so Turki zasedli skoraj vse, kar so pred kratkim izgubili. Zasluge za to je imela njihova bojevitost in dobro organiziran odpor, v znatni meri pa tudi nesposobnost večine avstrijskih poveljnikov. Po mnogih neuspehah na bojiščih se Avstrijci niso mogli znajti ter se bolje pripraviti za vojno v naslednjem letu. Svoje je prispevala tudi kuga, ki je kosila po vseh pokrajinah na obeh straneh Donave, posebno med vojaštvom.

Že leta 1738 so se s posredovanjem Francije pogovarjali o sklenitvi miru, konkretnih sklepov pa ni bilo. Toda leta 1739 so dogodki prisilili Avstrijce k popuščanju. Nepričakovano je prišlo 23. julija pri *Grocki* blizu Beograda med njimi in Turki do odločilne bitke, v kateri so bili Avstrijci popolnoma potolčeni. Mir je bil sklenjen 1. septembra 1739 v Beogradu. Po njegovih določbah so Avstrijci izgubili vse, kar so pridobili s požarevskim mirom v Srbiji, Vlaški in Bosni. Njene meje z osmansko državo se niso spremenile do aneksije Bosne in Hercegovine (1909).

VPLIV KRIZE NA NEKATERE BALKANSKE DEŽELE

V **Bosni in Hercegovini** je bil razvoj timarsko–spahijskega sistema v tem obdobju specifičen. Timarski fevdalni sistem je bil uveden v Bosni in Hercegovini podobno kot v drugih evropskih pokrajinah osmanske države. Osnova je bila mirijska zemlja. Splošna pravila o dedovanju timarja oziroma o njegovem uživanju so veljala v Bosni in Hercegovini prav tako kot v drugih pokrajinah osmanskega cesarstva. Večji del timarja so dedovali po očetu tisti sinovi, katerih oče je padel na bojnem polju, manjši del pa sinovi, katerih oče je umrl naravne smrti.

Institucija mazula je imela v Bosni in Hercegovini polno veljavo. Pri tem je šlo za spahije, ki so na kakršen koli način ostali brez timarja. Mazul z bedelom (tj. z uradno listino) je dokazoval, kolikšen dohodek je užival spahija na timarju. Spahija je imel prednost pri podelitvi izpraznjenih timarjev. Pri izvajanju institucije mazula so se kmalu pokazale zlorabe in transakcije, pri čemer je vedno večjo vlogo igral birokratski aparat. Kot v drugih predelih osmanskega cesarstva je tudi v Bosni in Hercegovini opazna degeneracija v razvoju timarskega sistema. Toda zaradi specifičnih okoliščin so ti pojavi pripeljali v Bosni in Hercegovini do drugačnih rezultatov kot v drugih pokrajinah.

Politična situacija je bila ugodna za takšen razvoj. Po smrti Sulejmana Veličastnega je začela udarna moč turške vojske upadati in pomikanje severne ter zahodne meje je bilo zaustavljeno. Neuspehi pa so odkrivali vse večji pomen Bosne in Hercegovine in njenega fevdalnega razreda pri nadaljevanju osmanske ekspanzije proti Hrvaški in beneškim posestim v Dalmaciji. Bosna je bila krajina/serhat. Zaustavitev turškega prodiranja in osvajanja novega ozemlja je pripeljalo do tega, da so se konec 16. stol. vse težje dobivali novi fevdi ali povečevali stari na podlagi vojaških zaslug. Mnogi dokumenti pričajo o tem, kako dolgo so morali čakati zaslužni vojaki in spahije, da so dobili timar ali dosegli napredovanje.

Zaradi pešanja centralne oblasti je začela konec 16. in v 17. stol. tudi v Bosenskem pašaluku slabeti organizacija fevdalnih posestev. Redna evidenca fevdalnih posestev ni prijala predstavnikom uradniškega aparata. Dogajalo se je, da so posamezniki postali posestniki več fevdov, ki so jih pridobili na ime svojih sorodnikov, služabnikov ali celo izmišljenih oseb. Znatno število večjih ali manjših timarjev v Bosenskem pašaluku so uživali predstavniki pokrajinske birokracije ter sorodniki in varovanci centralnih in pokrajinskih oblasti ali oseb z dvora. Timarji, ki so bili pridobljeni na nedovoljen način, so se imenovali »sepet timarji«. Polastile so se jih osebe, ki se niso udeleževale vojn ali opravljale druge potrebne službe.

Ta razvoj je začel ogrožati številne domače muslimanske fevdalce v Bosni. Zaradi tega so že konec 16. stol. po turškem porazu pri Sisku, kjer je izgubilo življenje veliko uglednih bosenskih spahij, začeli pritiskati na Porto, naj jim prizna pravico do dedovanja njihove timarske posesti. To zahtevo bosenskih spahij je sultan Ahmed I. (1603–1617) sprejel in izdal o tem poseben ferman. Porta je s to svojo odločitvijo privolila, da ostanejo fevdi bosenskih spahij kot dediščina spahijskih rodbin/odžakov. Zaradi tega so jih imenovali *odžakluk timarji*. Če posestnik takega timara ni izpolnjeval obveznosti ali pa je zagrešil izda jo, so tako posest izločili iz rodbinske posesti.

Odžakluk timarji v Bosni so pomenili poskus centralne oblasti, da s to institucijo reši timarski sistem kot takšen in da okrepi vojaško moč Bosne, ki je pomenila eno najbolj dragocenih pokrajin osmanskega cesarstva. Timarska organizacija v Bosenskem pašaluku je postala vse bolj in bolj zaprta za ljudi izven tega ejaleta. Zaradi pešanja osmanske vojaške moči od konca 16. stol. dalje je postala vloga bosenskih spahij pri obrambi bosenskega pašaluka sčasoma vse pomembnejša in tako so se krepile tudi njihove postojanke proti pokrajinskim in proti centralnim oblastem. Samozavest fevdalnega razreda v Bosni, ki je rasla iz spoznanja o vlogi pri obrambi države, je izražena v pojmu »odžaković bosenske vojne krajine«. Ker so imeli bosenski spahije v rokah večino kapetanij in agalukov, so krepili svoj vpliv na vojaško–upravno in sodno oblast, v kateri so imeli pomembnejše položaje, povezane tudi z uživanjem fevdalnih zemljišč.

Tudi v **srbskih sandžakih** se je kmalu odrazila kriza osmanske države in njenega fevdalnega sistema. V začetku 17. stol. se je tudi v njih začel proces čiftlučenja, ki pa je bil zaustavljen v času dunajske vojne.

Po zmagi nad avstrijsko vojsko pri Kačaniku leta 1690 se je uporno srbsko in makedonsko ljudstvo v strahu pred turškim maščevanjem umikalo proti severu. Z njim je šlo tudi vodstvo srbske cerkve s patriarhom Arsenijem III. Crnojevićem na čelu.

Avstrijci so podpirali selitev, saj so v beguncih videli morebitne vojake za akcije proti Turkom. V t. i. veliki selitvi Srbov se je z rodne zemlje umaknilo 30 000 do 40 000 ljudi. Avstrijski cesar Leopold I. je izdal celo razglas za krščansko prebivalstvo pod turško oblastjo, v katerem je zagotovil svobodo vere, privilegije in imunitetne pravice.

Srbski in makedonski begunci so imeli v Beogradu najprej zbor, s katerega so avstrijskemu vladarju poslali poziv, naj jim prizna svobodo veroizpovedi in cerkveno samoupravo. Ko pa so se morali umakniti po ponovnem padcu Beograda pod turško oblast na Ogrsko, so marca 1691 sklicali nov zbor v Budimu. Tu so zahtevali, naj jim cesar postavi za vojvodo grofa Đorđa Brankovića, ki se je izdajal za potomca rodbine Brankovićev. *Đorđe Branković* je bil takrat v konfinaciji na Dunaju. Leopold I. ni hotel, da bi se obnovila srbska država v okviru Ogrske, zato je zahtevo zavrnil. Vso oblast v cerkvenih in

posvetnih zadevah za begunce je prenesel na patriarha kot manj nevarno osebnost. S tem aktom so bili postavljeni temelji Vojvodine kot posebne politične enote v okviru Avstrije.

Smederevski, kruševski in drugi srbski sandžaki so do 1686 spadali pod budimski ejalet. Po karlovskem miru leta 1699 pa so nastale upravne spremembe. Smederevski sandžak oziroma *beograjski pašaluk*, kot se je to območje poslej imenovalo, je prevzel vlogo budimskega ejaleta zaradi obmejne lege in obrambe države. Funkcijo komandanta/muhafiza beograjske trdnjave je sultan poveril posebnemu funkcionarju, ki je imel celo naslov vezir. Običajno je ta čast pripadala valiji rumeljskega ejaleta. Čuvanje beograjske trdnjave in severnih meja osmanske države je bilo posebna naloga, zato jo je moral opravljati visok turški funkcionar. V času, ko se je oblikoval beograjski pašaluk, je dobival stari sistem turške upravne organizacije povsem drugačno vsebino.

V vojnah konec 17. stol. in v začetku 18. stol. je ljudstvo v Srbiji izredno trpelo. Ko je po požarevskem miru leta 1718 prišla Srbija pod Avstrijo, so Avstrijci ravnali s Srbijo kot z osvojenim deželom in kot bazo za nadaljnja prodiranja. Izrednega pomena za nadaljnji razvoj pa je bilo, da so Avstrijci obnovili narodno samoupravo z oberknezi in vaškimi knezi na čelu. Ker tudi avstrijska uprava ni poznala organov, nižjih od okrožij, se je morala opirati na knežinsko samoupravo. Muslimani iz srbskih sandžakov so se takrat izselili. Kmetje so postali svobodni lastniki zemlje in niso imeli nad seboj fevdalnih gospodarjev. Državi pa so morali plačevati visoke dajatve in opravljati javno tlako/kuluk. Avstrijskemu plemstvu niso dodelili posesti v Srbiji.

Po beograjskem miru 1739 je bila severna Srbija ponovno priključena osmanski državi. Po vrnitvi v Srbijo so Turki uvedli

Beograd pod Turki (gravura, 1688). Izvoz in povečana trgovina sta prispevala k razcvetu nekaterih mest v evropskem delu osmanske države. Leta 1623 je imel Beograd 40 000 prebivalcev, Sarajevo pa 80 000. V čaršijah so lahko kupovali drago uvoženo blago, za katero so morali izvoziti velike količine žita, zato so cela območja živela v pomanjkanju.

prejšnji sistem in upravo. Vzpostavljen je bil klasični timarski, ne pa veleposestniški sistem. V Srbijo se je v mesta vrnilo muslimansko prebivalstvo, spahijam pa so bili vrnjeni timarji. Toda v nasprotju od Makedonije spahije v Srbiji niso zasegli rajinske zemlje, prav tako niso mogli ustanoviti velikih čiflukov. Turki so v severni Srbiji pustili knežinsko samoupravo z oberknezi na čelu.

V času dolge vojne (1593–1606) se je *srbska pravoslavna cerkev* prvič postavila na stran upornikov in tako prekinila dobre odnose z osmansko oblastjo. Ker so verske razlike v turški državi postajale vedno bolj tudi razredne razlike, je to prizadelo tudi srbsko cerkev. V času krize turškega fevdalnega sistema je srbska cerkev občutila gospodarski in finančni pritisk. Zaradi vsega tega so stopili poglavarji srbske cerkve na čelo ljudskim gibanjem ob koncu 16. in v začetku 17. stol. V zadnjih desetletjih 16. stol. so se vrhovi srbske cerkve (čas patriarha Jovana) odkrito odločili sodelovati v odprtem boju proti turški oblasti. Neuspeh ljudskih gibanj ter smrt *patriarha Jovana* v sumljivih okoliščinah, ko so ga Turki odpeljali v Istanbul, je vplivalo na nadaljnjo usmeritev srbske cerkve. Za nekaj časa se je vzdržala sodelovanja v gibanjih proti osmanski državi.

Ob odkritem spopadu s turško oblastjo je bila srbska cerkev pod hudim pritiskom. Med uporom banatskih Srbov leta 1594 so Turki prenesli posmrtno ostanke sv. Save iz samostana Mileševa v Beograd ter jih sežgali na Vračarju. Ko so tako Turki uničili veliko narodno svetinjo, simbol srbskega izročila o državi in neodvisnosti, so se s tem maščevali Srbom za njihov odpor. Samostanom so na silo jemali posest, čemur je sledilo veliko ubožanje.

Znosne odnose s turško državo je vzpostavil *patriarh Pajsije*, vendar je istočasno tudi obnovil pogajanja z rimsko kurijo za pristop k verski uniji. Toda ta akcija ni rodila uspeha. Pač pa je srbska cerkev v tem času navezala stike z Rusijo. Šlo je za finančno pomoč, ki jo je bila pripravljena dajati Rusija vsako sedmo ali osmo leto. Kasneje je zaradi kolebanja patriarhov, ali naj se povežejo z Rimom ali pa naj ohranijo do turške oblasti toleranten in lojalen odnos, prišlo do razhajanj v vrhu srbske cerkve. Vzdrževali pa so še naprej odnose z Rusijo.

Korenit preobrat v stališču srbske cerkve do turške oblasti je nastopil v času *patriarha Arsenija III. Crnojevića* v zadnjih desetletjih 17. stol. Vrhovi srbske cerkve so odkrito nastopili proti turški oblasti in se pri tem oprli na tuje države.

Ko je odšel patriarh Arsenij III. z begunci na Ogrsko, je vplivni tolmač na Porti Aleksander Maurocordato izposloval pri sultanu, da je imenoval za novega patriarha v Peći njegovega sorodnika Kalinika. Porto so pri tem vodili fiskalni interesi in je zaradi njih opustila stoletno prakso, da je na cerkvenem saboru izvoljenega patriarha samo potrdila. Do smrti patriarha Arsenija III. (1706) srbski episkopi večidel niso priznavali Kalinika za patriarha, po Arsenijevi smrti pa ga je srbski episkopat priznal, verjetno na turški pritisk. Ko je krušedolski

sabor leta 1708 izvolil za karlovškega metropolita Izaija Đakovića, ki je postal cerkveni starešina Srbov pod habsburško oblastjo, je sklenil, da je metropolit v duhovnih stvareh odvisen od peškega patriarha. Kalinikovi nasledniki so se kot peški patriarhi imeli za vrhovne verske poglavarje Srbov tudi pod habsburško in beneško oblastjo. Karlovška metropolija je ostala v okviru peške patriarhije, vendar je bila avtonomna in je imela poseben položaj, ki je temeljil na privilegijih, dobljenih od dunajskega dvora.

Ker se je patriarh *Arsenij IV. Šakabenta* med avstrijsko–turško vojno (1737–1739) zavzemal za upor proti Turkom, je moral pobegniti na Ogrsko. Tam je bil leta 1741 potrjen za karlovškega arhiepiskopa in metropolita z naslovom patriarh.

Po Arsenijevem begu je sultan imenoval za peškega patriarha nekega Grka *Joaničija III.* S tem imenovanjem je bila pretrgana zveza med peško patriarhijo in beograjsko–karlovško metropolijo. Od leta 1737 so se na patriarhovem prestolu v Peći menjavali Grki in Srbi. Zaradi prezadolženosti je postala peška patriarhija vedno bolj odvisna od carigrajske in je propadala na vseh področjih svojega udejstvovanja. Izredno je padlo število menihov po samostanih, zmanjšalo se je tudi število eparhij (sredi 17. stol. 40, po beograjskem miru le še 13).

Zadnji srbski patriarh pod turško oblastjo je bil *Vasilij Jovanović–Brkić*, ki je postal patriarh leta 1763 po dokaj pustolovskem življenju. Očitno je prišel Vasilij na patriarhijski prestol tako, da se je oprl na tiste sile med srbsko duhovščino, ki so bile proti vmešavanju fanariotov v srbsko cerkev. Medtem se je začela akcija carigrajske patriarhije, da bi sultan ukinil peško patriarhijo. Ponudila se je izredna priložnost. Bogati carigrajski Grk Đorđe Spataris je bil obešen pred lastno hišo, ker je bil obtožen izdaje državnih interesov. Pri popisu njegovega zaplenjenega premoženja so ugotovili, da mu je peška patriarhija dolžna velike zneske denarja. Carigrajski patriarh Samuilo je ponudil, da bo on poravnal ta dolg, če sultan ukine peško patriarhijo in jo podredi carigrajski. Sultan Mustafa III. jo je s fermanom 11. septembra 1766 res ukinil. Šest mesecev kasneje je ista usoda doletela tudi ohridsko arhiepiskopijo.

Konec 17. in v začetku 18. stol. je nastopila prelomna doba v zgodovini **Črne gore**. Ta je vtisnila pečat družbenemu in političnemu življenju vsega 18. stol. Osvobodilni boj, ki ga je vodilo ljudstvo med morejsko vojno v sodelovanju z Benečani, se je pozneje še bolj odločno nadaljeval. V tem boju so se Črnogorci postopno otresali turške vrhovne oblasti, vendar se jim še ni posrečilo izoblikovati organov državne oblasti. V Črni gori so se v 18. stol. končno oblikovala plemena. Ta proces, začel v knežinah pod vrhovno turško oblastjo, se je končal v boju proti tej oblasti.

Kolikor bolj se je širil boj proti Turkom, toliko bolj so se po eni strani plemena povezovala med seboj, po drugi strani pa žilavo iskala zunanje podpore in zaščite. Črnogorci v tem boju niso bili osamljeni. Vsa brdska plemena so v tem boju proti Turkom nastopala skupaj s Črnogorci, včasih pa so se jim

pridružila tudi hercegovska plemena. Večkrat je v odporu proti Turkom sodeloval tudi del albanskih plemen. V tem obdobju je bila Črna gora po ozemlju precej manjša kot v prejšnjem. Po požarevskem miru 1718 je Črna gora obsegala le pet nahij: Katuni, Pješevci, Rijeka, Lješko polje in Crmnica. Resnično svobodna je bila le katunska nahija, kjer je bil sedež cetinjskega vladike, guvernadurja in splošnega črnogorskega serdarja (odgovoren za vojaške zadeve). V 18. stol. se je zelo povečalo število prebivalstva in to s 15 000 na 40 000. Prebivalci so bili etnično Srbi, med katerimi je bilo neznatno število pomuslimanjenih kristjanov, imenovanih poturice. Poturčenci v Črni gori niso bili pobiti na »božični večer« v začetku 18. stol., kot je ta dogodek opisan na podlagi ljudskega izročila v Njegoševem Gorskem vencu. Iztrebljanje poturčencev je bil proces, ki se je dogajal v osvo bodilnem boju celo 18. stol. Pobudnik in organizator pa je bil dejansko vladika *Danilo Šćepanović*, prvi iz hiše Petrovičev.

Bistvo osvobodilnega boja je bilo, da Črnogorci niso priznavali harača, kar je praktično pomenilo zanikanje turške oblasti. Ker so Turki še naprej imeli Črno goro za svojo pokrajino, so se lotili raznih vojaških akcij in posebnih ukrepov. Najpomembnejši ukrep, da bi pokorili uporna plemena, je bil utrditev obrambne črte Gacko – Skadar. Zgradili so močne utrdbe v Spužu, Nikšiću in Trebinju. Iz teh postojank so izvajali nagle napade v Črno goro in med brdska plemena. Na Porti je celo dozorela misel, da bi Črnogorce razselili.

V tej skrajno napeti situaciji so Črnogorci z veseljem sprejeli poziv iz Rusije, naj se ji pridružijo v boju proti Turkom. Ko je Rusija leta 1710 stopila z osmansko državo v vojno, se je car Peter Veliki obrnil na balkanske kristjane, predvsem pa na Črnogorce, za sodelovanje. Vladika Danilo se je pozivu odzval in hitro organiziral boj, ki se je med črnogorskimi, brdskimi in hercegovskimi plemeni razmahnil v takem obsegu kot še nikoli. Benečani in Dubrovčani so si prizadevali, da bi uporniško gibanje oslabili. Ker so bili Turki prepričani, da se gibanje ne bo pomirilo, so nad Črno goro poslali kazensko ekspedicijo. Ahmed paša je prodril do Cetinja in porušil tamkajšnji samostan. Sam pohod pa ni imel večjega uspeha in je bil brez škodljivih posledic za bojno razpoloženje Črnogorcev. Nova in močnejša turška ekspedicija poleti 1714 pa je bila za Črnogorce poraznejša. Turški pohod so spremljala kruta nasilja, Črna gora pa je bila požgana in opustošena.

Po smrti vladike Danila – bil je prvi črnogorski predstavnik, ki je navezal politične stike z Rusijo – je njegovo mesto zasedel nečak *vladika Sava*. Ta je bil slabič, nebojevit in pobudnik sodelovanja z Benečani, ki so namreč zaradi političnih koristi in dobrih odnosov s Porto zavirali osvobodilni boj Črnogorcev. Črno goro so imeli za svojo interesno sfero, vsako povezovanje s tujimi državami, posebno z Rusijo, pa je pri njih naletelo na odpor. Črnogorci pa so vedeli za gospodarsko in politično slabitev Benetk, zato so začeli iskati pomoč pri tistih evropskih državah, ki so se dvigale na račun osmanske države, to pa sta bili Rusija in Avstrija. Čeprav vladika Sava stikov z Rusijo ni

prekinil in se je odpravil v Moskvo prosit za pomoč, je moral za svojega pomočnika imenovati arhimadrita, poznejšega vladiko *Vasilija Petrovića*.

Vasilij se je zavedal, da bi bila za izvedbo uspešnega osvobodilnega boja Črnogorcev in oblikovanja trdnejše in trajnejše medplemenske povezave potrebna pomoč kake velike tuje sile. V takratnih mednarodnih razmerah bi lahko to vlogo prevzela edino Rusija. Tako je ta vladika iz plemenskega črnogorskega okolja preskočil v evropsko politiko 18. stol. Enkrat je potoval na Dunaj, trikrat pa v Rusijo, kjer je zahteval protektorat ruskega dvora, kar pa je ruska vlada odklonila. Da bi rusko politično javnost seznanil s stanjem in političnimi težnjami Črne gore, je napisal Istoriju o Černoj Gori (Moskva 1754), kjer pa ni upošteval zgodovinskih dejstev. Vsi Vasilijevi načrti niso bili realni, bili so pa pozitivni. Dal je spodbudo in razmah osvobodilnemu boju Črnogorcev. Bil je tudi prvi Črnogorec, ki je razbil tradicionalno sodelovanje z Benečani. S pogostimi potovanji v Rusijo je prispeval h gojitvi kulta Rusije med Črnogorci. Črna gora se je politično in gmotno popolnoma oprla na Rusijo.

Kako razširjen je bil v tem času v Črni gori kult Rusije, se najbolje vidi iz dejstva, da se je v Črni gori obdržal neki tujec po imenu *Šćepan Mali* (1767–1773), ki se je razglasil za ruskega carja Petra III. Med črnogorskim ljudstvom je bilo namreč razširjeno prepričanje, da car Peter III. ni bil ubit. S pomočjo skupine glavarjev in menihov je bil Šćepan Mali razglašen za carja leta 1767. V Črni gori so obstajali družbeni in psihološki momenti, da so sprejeli tega tujca kot carja. Plemenska anarhija je dosegla v času Šćepanovega prihoda v Črno goro svoj višek. Vasilij je v nekem smislu povezal črnogorska plemena v zunanjepolitičnem pogledu, nikakor pa ne v notranjem. Niti enemu vladiki pred njim se ni posrečilo, da bi v izredno kratkem času napravil red in mir ter prisilil črnogorska plemena k absolutni poslušnosti, Šćepanu pa.

V prvem obdobju njegovega delovanja, do turškega pohoda na Črno goro leta 1768, je prišla do izraza njegova neomejena oblast. Red in mir med plemeni je uvedel na temelju obstoječega običajnega prava, pri čemer je izvajal tudi razne sankcije, ki jih dotlej Črnogorci niso poznali. S kaznimi je ukrotil krvno osveto in izkoreninil ropanje. Da bi lahko to izvedel, je organiziral oborožen oddelek, ki je štel od 10 do 50 mož, sestavljen iz svojih najzvestejših privržencev. Bil je to prvi oboroženi oddelek domače oblasti v Črni gori, ki ni bil organ kake centralne črnogorske oblasti, temveč posameznika. Ta oblast tudi ni bila odvisna od plemen.

Drugo obdobje Šćepanovega vladanja pa je povezano z napadom Turkov na Črno goro leta 1768, kjer se je Šćepan Mali izkazal kot velik bojazljivec. Njegov ugled je začel padati. K dokončnemu propadu njegove avtoritete je pripomogla tudi nesreča meseca avgusta 1770. Mina, ki je eksplodirala pri gradnji neke poti, mu je raztrgala obe nogi, roko in uničila oko. Kljub temu je bil ta pohabljenec še naprej priznan za

črnogorskega poglavarja. Ruska cesarica Katarina II., ki je računala na sodelovanje Črnogorcev v novem spopadu s Turki, je v Črno goro poslala kneza Dolgorukega. Ta naj bi mobiliziral Črnogorce za boj proti Turkom in obenem raziskal zadevo z lažnim carjem Šćepanom Malim. Dolgoruki je dal takoj po prihodu v Črno goro Šćepana zapreti, vendar ga je kasneje izpustil, ker se je zavedal, da edino on lahko združi Črnogorce proti Turkom. Ko je ruska misija odšla iz Črne gore, je izgubil Šćepan vsak pomen v mednarodnem pogledu. Tudi za Benečane ni bil več pomemben. Kljub temu je še formiral sodišče, v katerem je bilo 12 najuglednejših črnogorskih poglavarjev in oborožen odred gvardijo (80 mož), ki je imel nalogo izvajati javno oblast v Črni gori. Šćepan Mali je moral pristati na sodelovanje s poglavarji.

Cetinjski samostan je zgradil zetski vladar Ivan Crnojević kot rezidenco zetskega metropolita, ko je prenesel njen sedež zaradi turškega pritiska v notranjost Črne gore leta 1489.

Graditelji prvega cetinjskega samostana so bili iz Dubrovnika in Kotora. Po nekaterih ohranjenih risbah je bila cerkev podobna romanski katedrali v Dubrovniku. Tradicionalni praznik Črne gore je bil Petrovdan, ko je bil pred cetinjskim samostanom redno sklican splošni črnogorski zbor. To je cetinjskim vladikam večalo ugled in jih neposredno vključevalo v politično življenje države. Samostan je bil skupaj z dvorom zelo poškodovan ob vdoru turške vojske v Črno goro leta 1692.

Vladika Danilo je zaradi lažje obrambe leta 1701 zgradil nov samostan na mestu dvorca Crnojevićev pod Orlovim vrhom, kjer stoji še danes. Od stare cerkve so se ohranili le renesančni kapiteli, na katerih slonijo odprte arkade. Pozneje je bil samostan še večkrat prezidan. Njogoš je zgradil zvonik. Strelne line v dvoriščnih zidovih dokazujejo, da je bil samostan zamišljen tudi kot trdnjava za boj proti turškim vpadom. Ker dvora ni bilo, je bil samostan do zgraditve Biljarde (1838) sedež verskega, kulturnega in državnega življenja Črne gore.

Za Turke po letu 1768 Šćepan Mali ni več pomenil nevarnosti. Kljub temu je skadrski paša podkupil nekega Šćepanovega služabnika, po rodu Grka, ki je Šćepana 21. septembra 1773 ponoči do smrti zabodel. Šćepanovo delovanje je bilo kratkotrajno, posledice njegovega nastopa pa so ostale. Njegovi posegi in akcije so pospešile nastanek državne oblasti v Črni gori. Njegova vlada je tudi pokazala, da lahko laiki uspešneje organizirajo oblast kakor vladike. Bil je to hud udarec za cetinjsko metropolijo, kar je omogočilo guvernadurjem, da so dobili pomembnejšo vlogo v političnem življenju Črne gore. Šele ko je prevzel politično vodstvo Črne gore novi vladika Peter I. Petrović (1784–1830), so se razmere v Črni gori spremenile. Zaradi izredne inteligence in spretnosti pri urejanju plemenskih sporov je kmalu postal prva osebnost v Črni gori.

OBLIKE ODPORA ZOPER TURŠKO OBLAST

Nezadovoljstvo podrejenih ljudstev pod turško oblastjo na Balkanu se je povečevalo in sililo ljudi k upor. Stalna oblika tega upora je postalo *hajduštvo*. Izraz hajduk (tur. haydut) so začeli po prihodu Turkov uporabljati za vsakogar, ki se je uprl oblasti, se skrival v odročnih gorah, motil red in mir ter se preživljal z ropom in plenitvijo. Hajduštvo se je pojavljalo povsod, kjer je bilo le mogoče. Polne so ga bile pokrajine severne Srbije in Bosne; v gorah Dinarskega sistema v Črni gori, Hercegovini in Bosni, Dalmatinski Zagori in Liki pa je bilo hajduštvo normalen družbeni pojav. Tudi v Makedoniji je bilo hajduštvo množičen pojav in zelo aktivno. Poleg gorskega hajduštva se je pojavilo hajduštvo tudi na plemenskih območjih, kjer je bil obstoj hajduških čet tesno povezan s plemensko vojaško organizacijo. Take čete niso samo branile lastnega plemena in njegovih čred pred napadom čet iz drugih plemen ali pa pred Turki iz sosednjih pokrajin, temveč so odhajale na roparske pohode daleč izven nastanitvenega območja. Ta vrsta hajdukovanja se je pri črnogorskih, hercegovskih in albanskih plemenih silovito razvila v 17. in 18. stol.

Vzrok za nastanek gorskega hajduštva je bil težak družbeni in politični položaj krščanske raje na Balkanu od konca 16. stol. dalje. Hajduške čete, ki so štejele 10 do 30 in tudi več mož, so vodili starešine/harambaše. Plen so zbirali od spomladi do jeseni (od Jurjevega do Mitrovega dneva), pozimi pa so se skrivali v vaseh pri zaupnikih/jatakih. Njihovo delovanje je kmalu dobilo naravo političnega boja.

Prva odporniška gibanja podjarmljenih balkanskih narodov so nastala v času dolge vojne (1593–1606). Hajduške čete so bile v ljudskih uporih ogrodje uporniških sil. Zelo nevaren za turško oblast je bil upor Srbov v Banatu leta 1594. Ker uporniki niso dobili pomoči iz Avstrije in Transilvanije, se je Turkom posrečilo upor zadušiti. Kot odgovor na ta upor je razjarjeni veliki vezir Sinan paša ukazal, naj posmrtno ostanke sv. Save prenesejo iz samostana Mileševa v Beograd in jih na Vračarju zažgejo. To naj bi bilo maščevanje zaradi upora in opomin Srbom. Dosegel pa je prav nasprotno. Uporni duh je tlel naprej. Spremembe v družbenem položaju srbskega naroda pod turško oblastjo so prisilile cerkev, ki je do tedaj sodelovala s turško oblastjo, da se je postavila na stran upornikov.

Ko je v času dunajske vojne (1683–1699) avstrijska vojska prodrla vse do Skopja, so se okrepili odpadniki in izbruhnili je uporniško gibanje v Makedoniji. Moški so množično odhajali med hajduke. Leta 1689 je v severovzhodni Makedoniji izbruhnil upor, ki ga je vodil hajduški harambaša Karpoš. Ker je prišlo na bojišču do preobrata in nato do umika avstrijske vojske iz Makedonije, so Turki *Karpošev upor* krvavo zadušili. Karpoša so ujeli in nataknili na kol. Hajduškega gibanja pa s takšnimi dejanji niso mogli več zadušiti.

Hajduk Stanko Sočivica (1786). Izraz hajduk so začeli po prihodu Turkov uporabljati za vsakogar, ki se je uprl oblasti, se skrival v odročnih gorah, motil red in mir ter se preživljal z ropom in plenitvijo. Vzroki za nastanek gorskega hajduštva so bile hude družbene in politične razmere krščanske raje na Balkanu od konca 16. stol. dalje. Hajduške čete, ki so štejele po 10 do 30 in tudi več mož, so vodili starešine (harambaše). Plen so zbirali od pomladi do jeseni (od Jurjevega do Mitrovega dneva), pozimi pa so se skrivali v vaseh pri zaupnikih. Njihovo delovanje je kmalu dobilo naravo političnega boja.

MIGRACIJE NA BALKANU

Do prihoda osmanskih Turkov na Balkanski polotok sredi 15. stol. se je na južnoslovanskem prostoru oblikovala nacionalna zavest podobno kot drugod v Evropi. Oblikovala se je kot zavest o jezikovni in politični povezanosti prebivalstva fevdalne države. Čeprav v srednjem veku še niso bile trdno določene etnične meje med južnoslovanskimi narodi, ker so bili okrog jeder teh narodov ožji ali širši pasovi etnično prehodnih predelov z etnično neopredeljenim prebivalstvom, se je vendar v glavnem vedelo, kje so središča posameznih narodov.

Prodor Turkov na Balkanski polotok je srednjeveško državno in etnično razporeditev porušil. Povzročil je premike in mešanje prebivalstva, kakršnega ni bilo vse od selitve Slovanov v 6. in 7. stol. Posledice selitev v južnoslovanskih deželah od 15. do 18. stol. so bile usodne in po svojem učinku zelo raznovrstne. Vplivale so ne samo na novo etnično razporeditev narodov v južnoslovanskem prostoru, temveč tudi na njihov gospodarski, kulturni in politični razvoj. Pri migracijah v turškem obdobju moramo upoštevati vsaj dva dejavnika: politične sile, ki so delovale organizirano, in gospodarsko–družbene sile (metanastatična gibanja), ki so delovale neorganizirano in spontano.

Politični vzroki selitev so bili različni. Odvisni so bili od človekove volje ter od razmerja sil na Balkanskem polotoku v turški vojni. Turki so prinesli na Balkanski polotok neusmiljen način vojskovanja, kjer ni šlo samo za uničenje sovražne vojske, temveč tudi celotnega prebivalstva tiste dežele. Temu načinu turškega vojskovanja v Evropi se ni mogla upreti niti ena krščanska država na Balkanu. Zato so se ljudje vdajali ali pa so zapuščali domovino ter bežali pred Turki.

Ker so Turki prihajali iz Male Azije ter prodirali na Balkanski polotok v smeri od juga proti severu, se je tudi ljudstvo pred njimi umikalo v isti smeri. Obstajala pa je tudi obratna smer, iz centra Balkanskega polotoka proti jugu, to se pravi proti Jadranskemu morju, na območje Dubrovniške republike in beneške Dalmacije ali pa od tod v Italijo.

V Makedoniji se je etnična sestava spremenila že v 14. in 15. stol. V njene južne predele in vzdolž levega brega Vardarja so že po porazu makedonske vojske ob reki Marici leta 1371 začeli Turki naseljevati iz Male Azije Juruke in druga nomadska turkmenska plemena. Z njimi so zavarovali pomembno pot, ki je povezovala Egejsko morje z notranjostjo Balkana. To je tudi edina izjema, da so Turki na južnoslovanskem ozemlju na podeželju naselili neslovanske živinorejce.

Do prihoda osmanskih Turkov je živel po ravninah okrog Skadrskega jezera pretežno srbsko prebivalstvo. Boji med Benečani in Turki za Skadar so v 15. stol. opustošili rodovitne pokrajine stare Zete. Takrat so tudi propadla majhna cvetoča

mesteca okrog Skadrskega jezera. V opustele pokrajine južno od reke Bojane in okrog Skadrskega jezera so se od konca 15. stol. dalje naseljevali albanski živinorejci iz sosednjih gora in povsem spremenili etnično sliko.

Po porazu srbske vojske na Kosovem polju 1389. leta se je začelo premikati etnično in politično središče srbskega naroda proti severu, proti Savi in Donavi. V 15. stol. je postala Moravska Srbija za vlade Lazarevičev in Brankovičev središče srbskega ljudstva, vključujoč tudi staro Raško in Zeto. To srbsko državo poznamo pod imenom despotovina, ki pa je bila že v vazalnem odnosu do turške države. Proces etničnega premikanja srbskega naroda v 15. in 16. stol. se ni ustavil na severnih mejah Srbije. Pod pritiskom turških napadov so srbski begunci prekoračili Savo in Donavo in se naseljevali na južnem Ogrskem in v današnji Vojvodini. Po propadu despotovine, po padcu Smedereva v turške roke leta 1459, se je v južno Ogrsko menda preselilo okrog 200 000 Srbov.

Turški način vojskovanja je povzročil velika pustošenja in beg prebivalstva iz osvojenih pokrajin. Te migracije so zajele predvsem poljedelsko prebivalstvo, k premikom pa so prisilile tudi živinorejske skupine. Turki pa so lahko izkoristili zasedene in opustošene srbske predele le tako, da so jih znova naselili. *Kolonizacijska politika* turške države je bila v srbskih predelih že v 15., še bolj pa v 16. stol. izredno smotrna in načrtna. Glavnina kolonistov so bili živinorejci iz dinarskih pokrajin. Val kolonistov je šel iz Starega Vlaha, črnogorskih Brd in Hercegovine. Ta načrtna kolonizacija pa je bila povezana še z naravnim procesom kolonizacije (metanastatična gibanja), kjer je prebivalstvo pasivnih hribovitih predelov sililo v gospodarsko aktivne nižinske predele. V Srbiji je turška oblast na novo naselila živinorejsko prebivalstvo na področju okrog Užic in Višegrada ob današnji bosenski meji in v Šumadiji. Po naselitvi živinorejcev v rodovitnih poljedelskih pokrajinah se je poljedelska proizvodnja v teh krajih znižala. Živinorejci so si prizadevali, da bi tudi v novem okolju ohranili svoje živinorejske privilegije. V obliki knežinskih samouprav naj bi se ti privilegiji prilagodili novim družbenopolitičnim razmeram. V tem je eden od glavnih vzrokov zaostalosti civilizacije pri južnoslovanskih narodih pod turško oblastjo. Na tej živinorejsko poljedelski simbiozi se je pri južnoslovanskih narodih zgradila patriarhalna kultura. Naseljenim vlahom so Turki priznali status svobodnih ljudi, jim dali privilegije in vključili v svoje vojaške in polvojaške formacije.

Ko se je v Srbiji po turških vojaških uspehih sredi 16. stol. premaknila meja proti severu na Ogrsko, vlahi niso bili več potrebni za obrambo. Ker so se začeli množično ukvarjati z ekstenzivnim poljedelstvom, so jim Turki po letu 1536 odvzeli privilegije in jih skušali izenačiti z rajo. To je povzročilo pri vlahih nezadovoljstvo in nove premike iz Srbije prek Bosne proti zahodu. Po padcu Bosne leta 1463 so Turki prodirali iz Bosne proti severozahodu prek Bosenske krajine, Like ter Banije proti slovenskim deželam, proti severu prek Save čez Slavonijo do reke Drave in proti jugozahodu do Jadranskega

morja. Proti koncu 15. in v začetku 16. stol. so boji in vpadi opustošili večidel pokrajine med reko Bosno in Kolpo ter med Dravo in Jadranskim morjem. Razselilo se je hrvaško prebivalstvo iz Bosenske krajine, Like in severne Dalmacije, skoraj brez prebivalstva je ostala tudi Slavonija. Do konca 15. stol. so novi naseljenci, pretežno vlahi, že naselili kraje med rekama Bosno in Vrbasom, po bitki na Mohaškem polju 1526 in po padcu Jajca 1529 pa so se naseljevali med Vrbasom in Uno, nato v severno Dalmacijo (področje okoli Knina), od sredine 16. stol. pa v Liko, Banijo in Kordun. Kolonisti živinorejci, etnično pretežno srbskega porekla, ki so se naseljevali v omenjenih pokrajinah, so se premikali po kraških poljih od jugovzhoda proti severozahodu. Naselitveni val dinarskega živinorejskega prebivalstva pa se v 16. stol. ni ustavil na turško–avstrijski meji. Že v tridesetih letih 16. stol. je prebežal del tega ljudstva na avstrijsko ozemlje. Naselil se je v obmejnih krajih Slovenije in Hrvaške ter dobil podobne privilegije, kakršne je imel v Turčiji, zato pa je prevzel službo vojaka – branilca meje. Ti begunci – uskoki so bili glavna vojaška sila Vojne krajine.

V virih nastopajo ti begunci z različnimi imeni: pribjegji, uskoki, vlahi, Srbi ali Rašani. Istaskupina se pojavlja z različnimi imeni. Proti koncu 16. stol. je dobilo ime uskok krajevno določen značaj ter se je navadno uporabljalo za senjske in žumberške uskoke. Sčasoma pa je prevladala beseda uskok za vse priseljence te vrste. Ker so bili priseljenci večinoma Srbi pravoslavne vere, uporabljajo nekateri viri vlaško ime tudi kot sinonim za Srbe oziroma pravoslavce. V 16. in 17. stol. so bili skoraj vsi Srbi, ki so prehajali prek hrvaške meje, vlahi, toda vsi vlahi niso bili Srbi! Tako viri že med selitvijo 1538 razlikujejo vlahe Srbe od vlahov Čičev (antiqui Romani). V Karlovsškem generalatu pa je bilo v 17. stol. tudi precej vlahov katoličanov – Hrvatov.

Ko so Turki v 15. in 16. stol. pustošili stare hrvaške pokrajine in se je v njih nato naselilo srbsko dinarsko prebivalstvo, se je s tem bistveno spremenila etnična slika hrvaškega ozemlja. Stara centralna področja Hrvaške v severni Dalmaciji, Liki in Bosenski krajini so dobila novo prebivalstvo, ker se je bilo staro odselilo. Podobno se je zgodilo v Slavoniji. Turški vdor je pospešil proces premikanja hrvaškega etničnega in političnega središča proti severu, proti Posavini in Podravini, torej od čakavskega področja proti kajkavskemu. Tako se je premikalo od 15. stol. tudi ime Hrvaška. Istočasno pa se je hrvaški živelj iz zaledja tako množično naselil v jadranskih mestih, da so dobila kljub kulturnemu in političnemu pritisku Beneške republike hrvaški značaj.

Pokrajine med Kosovim poljem in sotesko Vranduk ob reki Bosni, torej centralna področja srednjeveške Raške in Bosne, so se najhujšemu vojnemu pustošenju izognile, ker so prišle pod turško oblast postopno ali pa so bile hitro osvojene, kakor na primer osrednja Bosna. Zato ni čudno, da je najgloblje korenine pustila islamizacija prav na tem področju. Islamizacija je v Bosni v nekem smislu zavrta proces migracij. Že v 80.

letih 15. stol. je prišlo do množične islamizacije bosenskega kmeta. Več vzrokov je, da se je islamizacija na široko odprla plebejskim množicam. Eden je gotovo poudarjena vloga Bosne kot vojne krajine, ki je postala izhodišče za vojaške akcije in vpade proti zahodu. Udarno silo nadaljnjega prodiranja proti zahodni Evropi so Turki našli prav v novih muslimanih južno-slovenskega porekla.

Beg krščanskega prebivalstva iz turških obmejnih krajev na avstrijsko in beneško posest je prisilil turške oblasti, da so morale okrepiti muslimansko prebivalstvo na teh mejah. Tako se je v 16. in 17. stol. na zahodnih mejah izoblikovala turška vojna krajina/serhat, kjer so Turki naselili domače prebivalstvo, ki je prestopilo v islamsko vero.

Nov naselitveni val je sprožila dunajska vojna (1683–1699). Velike migracije so potekale v obeh smereh. Z umikom turške oblasti iz Ogrske so migracije potekale od severa proti jugu. To so bila velika etnična premikanja, ki so zajela predvsem muslimansko prebivalstvo. Iz Ogrske se je to prebivalstvo selilo proti jugu k pokrajinam, ki so še ostale v okviru turške države. Tako so se muslimani iz Ogrske in Slavonije, pa tudi iz Like in severne Dalmacije, umaknili prek Donave, Save in planine Dinare. Begunci muslimani so se v znatni meri naselili v Bosni in Hercegovini, ki sta bili že dotlej naseljeni z muslimani pretežno južnoslovenskega porekla. S tem se je muslimanski živelj še okrepil. Mnogi begunci so se selili naprej prek Srbije proti vzhodu, nekateri pa so se zaustavili v Sandžaku okoli Novega Pazarja.

Po umiku muslimanov iz delov jugovzhodne Evrope, ki so bili osvobojeni izpod turške oblasti, so se povečale težnje krščanskega prebivalstva iz pokrajin pod turško oblastjo, da se naselijo v treh izpraznjenih pokrajinah. V času dunajske vojne je avstrijska vojska prodrla globoko na Balkanski polotok, do Skopja, Štipa, Velesa in Prizrena. Ker so se morale avstrijske čete zaradi kuge in težkega poraza s turško vojsko v soteski pri Kačaniku leta 1690 umakniti, se je z njimi umikalo tudi domače prebivalstvo iz severne Makedonije, s Kosova in Metohije, iz južne Srbije na Ogrsko in še naprej po smereh stare kolonizacije do Budima in Szent Andreja. To je bila znana *velika selitev Srbov*.

Podobni valovi novih naseljencev so se pomikali iz Bosne in Hercegovine v Slavonijo, Baranjo in Bačko. To je bilo katoliško hrvaško prebivalstvo iz Bosne, Bunjevci in Šokci. Veliko prebivalstva se je v tem času preselilo iz Bosenske krajine v osvobojeno Liko in Banijo. Novi valovi kolonistov pa so naseljevali Dalmacijo, ki so jo osvobodili Benečani.

Najobsežnejše tedanje selitve so bile srbske. Močno se je spremenila etnična slika na ozemlju stare Srbije in Makedonije. Do dunajske vojne sta bila Kosovo in Metohija (podeželje) naseljena pretežno s srbskim prebivalstvom. Vendar se je že sredi 15. stol., ko so ti predeli prišli pod turško oblast, začel pritisk albanskih živinorejcev v plodne ravninske predele Ko-

sova in Metohije. Intenzivneje so se islamizirani Albanci naseljevali v mestih. Ko pa je velik del srbskega prebivalstva med dunajsko vojno skupaj z avstrijsko vojsko zapustil rodno zemljo na Kosovu in Metohiji, da bi se izognil maščevanju turške vojske, so albanski živinorejci, posebno iz malisorskih in miriditskih plemen, preplavili Kosovo in Metohijo. Nato so se širili po južnih pobočjih Šar planine, zajeli zgornji tok reke Vardarja ter se naseljevali po rodovitnih kotlinah proti Tikvešu in Pologu. Proces naseljevanja se je nadaljeval tudi v 18. stol. po dveh avstrijsko–turških vojnah, ko so prodirali po dolini Laba in južne Morave in se naselili vse do Toplice proti Nišu. Tako je albanski etnični klin ločil Srbe in Makedonce. Po balkanski vojni 1912 so Srbi izselili večino albanskih družin s Toplice na Kosovo polje.

Poseben migracijski problem je bil novopazarski sandžak. To območje je bilo v srednjem veku pod prvimi Nemanjići politično in kulturno središče srbske države Raške. Ko se je v 14. stol. središče srbske države premaknilo na Kosovo polje, je Raška izgubila pomen. Leta 1455 je prišla pod turško oblast. Takrat je to območje postalo strateško zelo pomembno. Po padcu Bosne 1463 so bili raški vilajeti priključeni Bosni in so spadali pod bosenski sandžak. Od 1790 do 1817 je bilo novopazarsko območje izločeno iz bosenskega sandžaka in formiran je bil novopazarski sandžak kot posebna administrativno–teritorialna enota v okviru bosenskega pašaluka. Po letu 1817 se je upravna ureditev osmanske države spreminjala, kar je vplivalo tudi na spremembe v organizaciji novopazarskega območja. Toda lahko ugotovimo, da je novopazarski sandžak edini sandžak, ki se je imensko obdržal do danes. V dolini reke Raške je bilo v dobi Nemanjićev gotovo največ srbskega življa. Prihod Turkov je tudi v tem predelu sprožil migracijska gibanja. Novopazarsko območje je v dunajski vojni doživelo pravo katastrofo. Raško je zajelo uporniško gibanje srbskega prebivalstva. Muslimansko prebivalstvo je bilo pobito ali pa se je razbežalo. Ko so se Turki vrnil, so bili zelo neusmiljeni do krščanskega prebivalstva, zato se je veliko Srbov umaknilo na Ogrsko, skupaj s Srbi s Kosova in Metohije v veliki selitvi.

Staroselcev, tako muslimanov kot kristjanov, ni ostalo skoraj nič. Turki so skušali to področje ponovno oživiti in naseliti. Za etnično strukturo novopazarskega sandžaka od 18. stol. dalje je pomembna selitev albanskih malisorskih plemen (Klimenti, Škrelje, Hoti) in črnogorskih plemen (Kući) na Peštersko planoto. Med njimi so prevladovali kristjani, vendar so se postopoma islamizirali. Pozneje so se razseljevali proti Novemu Pazarju. V kraje okrog Novega Pazarja pa so se naseljevali tudi islamizirani južnoslovanski prebivalci s sosednjih območij. Prav ti pa so postali ovira za prodiranje Albancev iz novopazarskega območja v Šumadijo, preprečili pa so tudi albansko obkoljevanje Črne gore. Del pešterskih Albancev se je tudi denacionaliziral, ker je kot občevalni jezik prevzel srbski jezik. Tako intenzivnih in obsežnih migracijskih gibanj kot novopazarski sandžak ni doživljalo nobeno drugo območje bosenskega pašaluka. Burni dogodki, ki so sledili bosensko–hercegov-

skemu uporu leta 1875, so povzročili, da so iz Bosne množično bežali muslimani, tako imenovani muhadžiri, ki so se v glavnem zadržali v Sandžaku ter tam okrepili islamski živelj.

Ko se je z beograjskim mirom 1739 ustalila meja med Avstrijo in Turčijo na črti Donava – Sava, sta obe državi na južnoslovenskih tleh izvajali smotrno kolonizacijsko politiko. Avstrija je v pokrajinah, ki jih je odvzela Turkom, izvajala široko zasnovana melioracijska dela. Iz močvirnih krajev današnje Vojvodine je v sto letih napravila žitnico Evrope. V te kraje je poleg Srbov naseljevala tudi pripadnike drugih narodov: Nemce, Madžare, Romune, Slovake, Rusine itd. Takrat so dobile Bačka, Banat, Srem in delno Slavonija tako pisano etnično sliko, kakršne v 19. stol. ni imela nobena dežela v Evropi.

Ker se osmanska država v tem času ni mogla več zanesti na svoje krščanske narode na Balkanu, je začela od 18. stol. mnogo bolj podpirati islamizacijo ter kolonizacijo muslimanskega prebivalstva na občutljivih obmejnih odsekih kakor prej. Takrat je Dubiška krajina postala popolnoma muslimanska.

Etnično premikanje v južnoslovenskih deželah od 15. do 19. stol. se nazorno kaže v širjenju in umikanju južnoslovenskih dialektov. Ker je prišla glavna gmota kolonistov iz Hercegovine in Črne gore, klasične pokrajine ijekavcev, se je ijekavski dialekt razširil po vseh južnoslovenskih deželah od Morave v Srbiji do Kolpe na Hrvaškem, in to ne samo na račun kajkavcev in čakavcev, temveč tudi štokavcev ikavskega in ekavskega narečja. Tako je postala štokavska ijekavščina glavno srbsko in hrvaško narečje ter je v 19. stol. rabila kot podlaga za ustvaritev srbsko–hrvaškega knjižnega jezika. Kljub temu da so migracije vplivale na izenačitev načina življenja pri večini Srbov in Hrvatov in so se pojavili številni skupni elementi v kulturi, sta se oblikovali različni nacionalni zavesti. Jezikovna in etnična enotnost večine hrvaškega in srbskega prebivalstva, ki se je v 16. in 17. stol. okrepila, v zgodovinskem razvoju 18. stol. in pozneje ni mogla biti podlaga za oblikovanje ene nacije, ker so še močnejše prišle do izraza verske razlike med Srbi in Hrvati in z njimi povezano različno državno izročilo. Razširjenje pravic srbske pravoslavne cerkve in njene organizacije na vse dežele pod habsburško oblastjo, torej tudi na Hrvaško, je te razlike še bolj poglobilo.

Na koncu je treba poudariti, da je pod Turki prišlo do dokaj intenzivnega naseljevanja tujerodnega prebivalstva (Judov, pravih Turkov, Armencev, Grkov, Albancev) v mesta na južnoslovenskem prostoru. Toda za spremembo etnične strukture je bilo pomembnejše naseljevanje in premikanje vaškega prebivalstva. Etnična slika, ki jo poznamo danes na območju bivše Jugoslavije, je nastala v glavnem v obdobju turške vladavine.

X.
ODPOR
PROTI
HABSBUŔŠKEMU
CENTRALIZMU
IN
ABSOLUTIZMU
V
HRVAŠKIH
DEŽELAH

*Veduta Gradeca – Zagreba (1689. leta
po Valvasorju)*

Zaradi slabitve turškega pritiska v 17. stol. je prišlo v habsburškem delu Hrvaške do relativnega gospodarskega napredka. Kljub temu pa je Hrvaška še vedno zaostajala za sosednjimi deželami. Do napredka je prišlo zaradi tega, ker je organiziranje Vojne krajine povzročilo ravnotežje na meji. Obrt je bila še naprej slabo razvita. Kljub temu je bila ustanovljena prva manufaktura na Hrvaškem. Leta 1651 je Peter Zrinski ustanovil manufakturo železa v Čabru.

Na razvoj trgovine je ugodno vplivala prekinitev večjih vojaških spopadov in vojn. Oskrbovanje Vojne krajine s suknom, s katerim so plačevali krajišnike, je prinašalo znatne materialne koristi zagrebškemu trgovcem pa tudi krajiškemu oficirjem in vojakom. Zelo se je razvila trgovina z neocarinjeno in tihotapsko robo. Z izvozno trgovino in trgovino v mestih so se ukvarjali plemiči in velikaši. Zrinski so s svojima Bakrom in Bakarcem uspešno konkurirali habsburški Reki in Senju. To je bil eden od vzrokov njihovega kasnejšega spora s Habsburžani.

Po zadušitvi velikega hrvaško-slovenskega kmečkega upora (1573) je prišlo do sprememb na fevdalnih posestvih. Na vas je vedno intenzivneje prodiralo blagovno-denarno gospodarstvo, kar je še bolj oteževalo položaj kmeta, ki se je moral vključevati v trgovino. V prvi polovici 17. stol. so krajiški komandanti, hrvaško plemstvo in cerkev posebno na svojih krajiških posestvih naseljevali nove naseljence, vlahe in druge begunce. Ti naseljenci/ kolonisti so imeli nekaj privilegijev, osvobojeni so bili nekaterih obveznosti. Ker so bili vojaki/krajišniki v Krajini osebno svobodni, so mnogi kmetje s hrvaškega teritorija bežali na krajiški teritorij. Na zemljiških posestvih hrvaškega plemstva izven Krajine, pa tudi na območju Banske krajine, se kmetje niso mogli otresti podložništva in se spremeniti v krajišnike.

Povečana naseljenost z novimi kolonisti in zaščita zaledja Hrvaške pred turškimi napadi je omogočila hrvaškemu plemstvu večje dohodke. Težnja Erdödyjev in zagrebškega Kaptola je bila, da bi tudi kmetom vojakom povečali fevdalne obveznosti. To je bilo vzrok pogostih uporov, zlasti v Banski krajini.

Velikaši so bili med seboj pogosto sprti. Najtežji so bili spori med najmočnejšimi velikaškimi družinami Zrinskimi, Frankopani in Erdödyji. Predstavniki vseh treh rodbin so se bojevali zlasti za vpliv v Vojni krajini in pridobitve višjih vojaških služb.

Do sredine 17. stol. je obstajala velika razlika med habsburškim delom Ogrske in Hrvaško ter Slavonijo glede razmerja do Habsburžanov. Ogrska je prispevala polovico vseh stroškov za obrambo. Ta razlika je prišla še posebej do izraza ob prvi zmagi ogrskega plemstva leta 1606, ko je bila Ogrom vrnjena stanovska samouprava in priznana svoboda veroizpovedi. Hrvaško plemstvo je moglo v 17. stol. sodelovati pri obrambi dežele s komaj 4 odstotki celotnih stroškov. Hrvaškemu plemstvu je ostala največkrat samo možnost, da so se obračali na vladarje z brezuspešnimi protesti. Različen položaj Ogrske in Hrvaške je privedel do tega, da se je politika hrvaškega sabora razlikovala od politike ogrskega sabora do Habsburžanov.

Po porazu nad Čehi (Bela gora 1620) so se vedno bolj čutile težnje po absolutistični vladi v avstrijskih deželah. Ko pa so Habsburžani namestili cesarske najemniške čete v obmejne utrdbe na Ogrskem leta 1650, se je situacija tudi na Ogrskem spremenila. Ogri so bili nezadovoljni s takšno politiko. Ker so se Ogri bali za svoje državno-politične in stanovske pravice, so od centralne oblasti zahtevali vojno proti Turčiji, katere cilj naj bi bil osvoboditi ogrske in hrvaške dežele izpod oblasti Turkov. Habsburžani so se izogibali vojne s Turčijo, da ne bi izzvali turških zaveznikov Francozov, s katerimi so se prepirali za špansko dediščino.

Nasprotje med politiko habsburškega dvora ter ogrskega in hrvaškega sabora se je še bolj zaostriilo, ko je končno izbruhnila vojna med Habsburžani in Turki (1663–1664). Spor v boju za oblast nad Transilvanijo (za prestol sta kandidirala avstrijski in turški pretendent) in dejstvo, da je zgradil ban Nikola Zrinski trdnjavo Novi Zrin na turškem ozemlju ob izlivu Mure v Dravo (1661), je osmanska država izkoristila kot povod za vojno na Ogrskem, za katero se je odločila ne glede na istočasno vojno z Benetkami (kretska vojna). Veliki vezir Ahmed Köpröli (Čupri-lić) je leta 1663 prešel na čelu turške vojske v napad, proti kateremu je mogla približno petkrat manjša cesarska vojska samo braniti pot proti Dunaju. Turki so osvojili Nove Zamky, najpomembnejšo trdnjavo, ki je branila severno Ogrsko. Pomembnejše uspehe na krščanski strani sta dosegla konec leta Nikolaj Zrinski, ki je odbil napad proti Štajerski, in njegov brat Peter, ki je premagal bosensko vojsko. Pozimi 1663/64 je vpadel Nikola na turško ozemlje vse do Osijeka in požgal znameniti Sulejmanov most. S tem je obrnil nase pozornost francoskega kralja Ludvika XIV.

Padec Novih Zamkov in približanje Turkov na okrog 150 km od Dunaja je odmevalo po Evropi. V naslednjem letu so poslale Avstrijcem na pomoč pomožne čete proti Turkom nemške kneževine in Francozi. Medtem je po enomesečnem obleganju padel tudi Novi Zrin. Nikola Zrinski je ta dogodek razumel kot osebno žalitev vrhovnega poveljnika Montecuccolija, ki menda ni hotel braniti njegove posesti. Nikola se nadaljnjih bojev ni več udeleževal. Do odločitve med avstrijsko in turško vojsko je prišlo 1. avgusta pri Monoštru (St. Gotthardu), kjer je cesarska vojska preprečila Turkom prehod prek reke Rabe in uničila znaten del turških čet. 10. avgusta je prišlo v Vašvarju do sklenitve miru, katerega rezultati so bili v nasprotju z vojaškimi uspehi v zadnjem letu vojne. Pomanjkanje denarja, predvsem pa nevarnost na Zahodu (od Francije) sta primorala Habsburžane, da so sprejeli pogoje, ki so bili ugodni za Turke.

Sklenitev miru brez sodelovanja predstavnikov ogrskega sabora je pomenila novo kršitev stanovskih pravic in opozarjala na absolutistične težnje dvora. Kot odgovor na takšno stališče avstrijskega dvora sta se pokazali od samega začetka na Ogrskem dve smeri odpora. Na severnem delu Ogrske so protestanti že razpravljali o možnosti, da bi se priključili Transilvaniji ali prešli celo pod neposredno turško oblast.

Ogrski in hrvaški velikaši pa so se združili proti habsburškemu dvoru pod vodstvom hrvaškega bana **Nikole Zrinskega**. Na stran zarotnikov so stopili ogrski palatin Franjo Wesseleny, ostrogonski nadškof Juraj Lippay in vrhovni sodnik Franjo Nadasdy ter najvišji predstavniki hrvaškega in ogrskega plemstva. Računali so na podporo Francije. Francoski kralj Ludvik XIV. je sicer pristal na pogajanja, toda že na samem začetku pogajanj je po nesrečnem naključju na lovu umrl Nikola Zrinski, ki ga je smrtno ranil merjasec (8. XI. 1664). Z njim so zarotniki izgubili edino osebnost, ki se je lotila vprašanja osvoboditve izpod oblasti Habsburžanov z jasnimi političnimi cilji in ki bi lahko ohranila zarotnike združene.

Nikolajev brat **Peter Zrinski** in naslednik v banski časti je sicer nadaljeval pogajanja s francoskim poslanikom na Dunaju, toda kmalu so se pojavila druga središča zarote, z drugačnimi načrti o načinu, kako naj se zarota izvede. Poleg Petra sta se sedaj uveljavljala na čelu zarote še F. Weseleny in F. Nadasdy. Uporniki iz Ogrske so se istočasno prek transilvanijskega kneza začeli pogovarjati s Turki, toda ti so ponudbe odklanjali. To je bil čas kretske vojne (1645–1669) in Turki niso imeli namena začeti še ene vojne. Ludvik XIV. je prav tako zavlačeval razgovore ter izkoriščal zarotnike, da bi dobil od cesarja čimbolj ugodne pogoje pri reševanju španske dediščine. Ko se je francoski kralj tajno sporazumel s cesarjem, je prekinil nadaljnje pogovore z zarotniki.

V tem času je bil Peter instaliran za bana ter je bil v dobrih odnosih s habsburškim dvorom. Toda prišlo je do medsebojnega obtoževanja na dvoru med Petrom Zrinskim in Franjom Nadasdyjem. Peter je pričakoval, da bo za nagrado dobil položaj karlovskega generala, kar pa se ni zgodilo. Za generala je bil imenovan Ivan Herberstein (1669). Peter je bil prizadet in je obnovil zaroto. Na svojo stran je pridobil svaka **Franja Krsto Frankopana** in zeta **Franja Rákóczyja** (vodil je zaroto na Ogrskem). Od prej je imel zveze s plemičem Erazmom Tattenbachom na Štajerskem in grofom Thurnom z Goriškega. Ponovno se je obrnil po pomoč na Francijo, Benetke in Poljsko. Ker ni bilo odziva, se je obrnil na Turčijo. Sultan se ni mogel odločiti, da bi podprl zarotnike, zaradi nasprotovanja velikega vezirja Ahmeda Čuprilića. Vseeno je Petrovega odposlanca Franja Bukovačkega prepričal, da je sprejel pogoje. Peter se je takoj po prihodu Bukovačkega začel pripravljati na upor. Skušal je pridobiti na svojo stran hrvaško plemstvo in Krajino. Toda plemstvo ga ni podprlo zaradi zvez s Turki. V Banski krajini so bili oficirji na njegovi strani, v Hrvaški in Slavonski krajini ni imel uspeha. Mesta so oklevala. Zato je Peter in verjetno tudi Franjo K. Frankopan poklical podložnike na upor. Ker pa nista imela denarja, jih nista mogla oborožiti. Tako je bil upor zatrt že na samem začetku. Oba sta bila postavljena pred cesarsko sodišče in v Dunajskem Novem mestu obglavljena 30. maja 1671.

Fevdalna posestva so jima bila zaplenjena, čeprav je ogrskim in hrvaškim velikašem lahko sodil le ogrski sabor. Prehod

Peter Zrinski in Franjo Krsto Frankopan, portreta in prizorišči usmrtnitve (letak, 1671). Zarotnika sta odšla na Dunaj, da bi dosegla pomiritev. Posebno sodišče pa ju je obsodilo na smrt, čeprav je ogrskim in hrvaškim velikašem lahko sodil le ogrski sabor. Peter Zrinski in Franjo K. Frankopan sta bila obglavljena aprila 1671 v Dunajskem Novem mestu. Njuna posest, vredna ok. 1,500 000 forintov, je bila zaplenjena v cesarjevo korist.

fevdalnih posesti Zrinskih in Frankopanov v posest cesarja je omogočil zmago absolutizma na Hrvaškem in Ogrskem. Zarotniki so se dvignili proti absolutističnim težnjam Habsburžanov, toda njihova moč je bila preslaba, pomoč od zunaj pa ni prišla. Habsburžani so s pomočjo krajišnikov iz Vojne krajine obvladali upor, podobno kot so leta 1573 zatrli kmečki upor.

Zarotniki so se borili predvsem za stanovske pravice, a njihov program o oblikovanju takšne Hrvaške, ki bi bila v vazalnem odnosu do Turčije, ni bil uresničljiv toliko časa, dokler je trajal osvobodilni boj proti turški oblasti na Balkanu. Habsburška monarhija je bila še vedno potrebna podonavskim narodom v boju proti Turkom. Boj hrvaškega plemstva pa je bil kljub temu izvor teženj za politično in gospodarsko osamosvojitvev Hrvaške.

IZBRANA LITERATURA

Obstaja več poskusov obdelave zgodovine balkanskega prostora oziroma narodov in držav jugovzhodne Evrope v starejšem obdobju (Charles and Barbara Jelavich, *The Balkans*, Englewood Cliffs 1965; Georg Stadtmüller, *Geschichte Südosteuropas*, München 1976; *Südosteuropa-Handbuch*, I–V, Göttingen 1975–1987; John V. A. Fine, *The Late Medieval Balkan*, Michigan 1987; Edgar Hösch, *Geschichte der Balkanländer, Von der Früzeit bis zur Gegenwart*, München 1988; Karl Kaser, *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft. Eine Einführung*, Wien–Köln 1990). Sorazmerno malo je splošnih pregledov zgodovine jugoslovanskih narodov. Pred drugo svetovno vojno je Vladimir Čorović v *Istoriji Jugoslavije* (Beograd 1933, 2. izdaja Beograd 1989) podal najboljšežnejši pregled zgodovinskega razvoja jugoslovanskih narodov do nastanka stare Jugoslavije. Njegovi pogledi so izrazito centralistično nacionalistični in idealistični. Po drugi svetovni vojni je bilo več poskusov prikaza zgodovine narodov Jugoslavije (Anto Babić, Fuad Slipičević), vendar so bile to popularne izdaje ali učbeniki, namenjeni višjim šolam. Avtorji so stremeli za tem, da na podlagi zgodovinskega materializma prikažejo razvoj teh narodov tudi v starejših obdobjih.

Velik napredek v prizadevanju za sodoben prikaz zgodovinskega razvoja jugoslovanskih narodov je kolektivno delo najvidnejših jugoslovanskih zgodovinarjev *Zgodovina narodov Jugoslavije* v dveh knjigah (Ljubljana 1953, 1959). Avtorji so skušali prvič sintetično in enakopravno zajeti zgodovino vseh jugoslovanskih narodov s poudarkom na skupnih temeljnih črtah razvoja. Vsak narod je obravnavan v posebnem poglavju, kateremu sta dodana pregled glavnih kategorij virov in zelo izčrpna bibliografija, urejena po problematiki. Prva knjiga obsega obdobje od prazgodovine do konca 15. stol. Pri njej je sodelovalo 33 avtorjev, od Slovencev: Ferdo Gestrin, Bogo Grafenauer (tudi član ožje redakcije), Josip Klemenc, Josip Korošec, Milko Kos, France Stelè in Fran Zwitter. Druga knjiga zajema obdobje od leta 1500 do konca 18. stol. Pri njej je sodelovalo 25 avtorjev, od Slovencev: Ferdo Gestrin, Bogo Grafenauer (tudi član ožje redakcije), France Stelè, Fran Zwitter. Avtorji prve knjige so gradili na rezultatih starejšega zgodovinopisja in upoštevali nekatera nova odkritja, avtorji druge pa so bili pred mnogo težjo nalogo. Ker je starejša zgodovinska znanost obdobjem po letu 1500 zaradi nerazvite turkologije posvečala precej manj pozornosti kot srednjemu veku, je bilo treba kritično na novo pretresti mnoga dotedanja dognanja, pa tudi opraviti posebne arhivske raziskave doma in v tujini (predvsem v carigrajskih arhivih). Sledovi takšnega raziskovalnega dela so vidni v mnogih poglavjih. Tako je bil razvoj jugoslovanskih narodov pod turško oblastjo prikazan v povsem novi luči. Zaradi tega so mnoga poglavja videti bolj monografije kot sinteze.

Pri pisanju obeh knjig je sodelovala generacija zgodovinarjev,

ki je bila dovolj strpna in je včasih v dolgotrajnih diskusijah in ostrih strokovnih debatah razrešila tudi najtežja vprašanja v starejši zgodovini jugoslovanskih narodov. Kljub prizadevanjem, da bi dobili še tretjo knjigo, ki bi obravnavala obdobje od začetka 19. stol. do prve svetovne vojne, torej obdobje nacionalnega prebujanja in odpora proti tuji nadvladi, se to ni zgodilo. Še bolj odmaknjena pa je ostala pobuda za četrto knjigo, ki bi zajela obdobje stare Jugoslavije, njen razpad in okupacijo. To se je še posebej izrazito pokazalo leta 1987, ko je prišlo do pobude o obnovitvi pisanja za novo izdajo z naslovom *Zgodovina narodov in narodnosti Jugoslavije*. Diskusija jugoslovanskih zgodovinarjev iz vseh republik na sestanku v Zagrebu 4. in 5. junija je pokazala, da takšnega dela ni več mogoče izpeljati (Bogo Grafenauer, *Kontinuiteta v konceptu – prelom v metodologiji (seveda le v mejah koncepta)*, *Zgodovinski časopis (ZČ)* 41/2, Ljubljana 1987, str. 339–342; Tomislav Raukar, »Kontinuiteta v konceptu ili napredak u koncepciji? ZČ 41/4, Ljubljana 1987, str. 712–725).

Leta 1970 so se štirje avtorji (Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić in Vladimir Dedijer) odločili, da v delu *Istorija Jugoslavije* (Beograd 1972) sintetično prikažejo razvoj jugoslovanskih narodov. Izhajali so iz novega koncepta, pri čemer so iskali skupne razvojne črte pri teh narodih. V nekem smislu je to uspelo I. Božiću in S. Ćirkoviću, ki sta obravnavala starejše obdobje. M. Ekmečić pri orisu 19. in začetka 20. stol. in V. Dedijer pri prikazu obdobja po letu 1918 pa sta odstopala od tega koncepta in poudarjala predvsem svoje videnje posameznih prelomnih dogajanj v razvoju. To je bil eden od vzrokov, da knjiga v slovenščini ni izšla, ker M. Ekmečić ni bil pripravljen upoštevati recenzijskih pripomb F. Zwittra.

Izšlo je tudi nekaj poskusov pregledov zgodovine Jugoslavije tujih avtorjev. Najpreglednejše in najpopolnejše je delo dveh poljskih zgodovinarjev Waclawa Felczaka in Tadeusa Wasilewskega, *Historia Jugosławii* (Wrocław–Warszawa–Łódź 1985). Zgodovinski razvoj jugoslovanskih narodov v starejšem obdobju je pritegnil tudi nekatere slovenske znanstvenike, ki so v celoti ali delno raziskali zgodovino teh narodov. Eden najbolj zaslužnih Slovencev, ki je svoje znanstveno delo posvetil zgodovini jugoslovanskih narodov, je bil Gregor Čremošnik. Njegove raziskave temeljijo na proučevanju gradiva bogatih fondov Dubrovniškega arhiva. Postavil je temelje za proučevanje gospodarskega razvoja srednjeveških balkanskih držav in Dubrovniške republike, kot so denarstvo, trgovske družbe, obseg uvoza in izvoza. Pomembno je njegovo proučevanje diplomatike, paleografije in sfragistike cirilskih listin (Bogo Grafenauer, *In memoriam Gregor Čremošnik*, *ZČ* 12/13, Ljubljana 1959, str. 313–322 z bibliografijo).

Karel Kovač je kot načelnik državnega arhiva v Dubrovniku objavljajal vire, povezane z južnoslovansko in še posebej srednjeveško dubrovniško zgodovino. Njegovi znanstveni prispevki obravnavajo odnose med osmansko državo in Dubrovniško republiko, tajno diplomatsko pisavo republike (šifre) in kul-

turni razvoj srednjeveškega Dubrovnika. Posebej je zaslužen za proučevanje dubrovniške slikarske šole, katere najvidnejši predstavnik je bil Nikola Božidarević (Ignacij Voje, Delo dr. Karla Kovača v dubrovniškem arhivu, Arhivi 11, Ljubljana 1988, str. 27–29).

Bogo Grafenauer je pisal o osnovnih vprašanih starejše hrvaške (naselitev Hrvatov, Pacta conventa) in makedonske zgodovine. Razpravljajal je tudi o nekaterih sintetičnih vprašanih jugoslovanskih narodov: o njihovi etnični strukturi v srednjem veku, o njihovi zgodnjefvdalni družbeni strukturi in njenem nastanku. Dotikal se je tudi vprašanj kontinuitete in diskontinuitete z antiko in vprašanj odnosov med mestom in vasjo. Posebej odmeven je bil Grafenauerjev poskus ustvariti tipologijo kmečkih uporov in ljudskih vstaj pri jugoslovanskih narodih od 15. do 18. stol in posebej značaj hrvaško–slovenskega kmečkega upora leta 1573 (Fran Zwitter, Bogo Grafenauer – šestdesetletnik, Ljubljana 1976, Olga Janša–Zorn, Bibliografija prof. dr. Boga Grafenauerja, ZČ 30, str. 233–253. Ferdo Gestrin, Bogo Grafenauer – sedemdesetletnik, ZČ 40/1, Ljubljana 1986, str. 141–143.)

Kritično izdajo različnih virov za hrvaško, srbsko in ogrsko zgodovino je pripravil Milko Kos. Več razprav je posvetil vprašanju prepletanja zahodnih in bizantinskih vplivov v srbskih in bosenskih listinah. Številne manjše razprave posegajo tudi v širše področje balkanske zgodovine, zlasti je v njih načel vprašanja s področja diplomatike. Predvsem je iskal bizantinske vplive na formulacije srbskih listin (Bogo Grafenauer, Življenje in delo Milka Kosa, v : Milko Kos, Srednjeveška zgodovina Slovencev, Ljubljana 1985, str. 353–384).

Več temeljnih del o južnih Slovanih v času naseljevanja na Balkanski polotok in v stoletjih po naselitvi je napisal Ljudmil Hauptmann. Ugotovitve o razmerju med Slovani in Obri so sprožile široke razprave o naselitvi južnih Slovanov, teorije o nastanku koseškega plemstva z doselitvijo Hrvatov med alpske Slovane pa vrsto razprav, v katerih je dokazal poznejšo naselitev Hrvatov v Dalmacijo in poskušal z njo pojasniti tudi nastanek hrvaškega praplemstva. Podal je uspelo razlago o nastanku spornega besedila iz hrvaške zgodovine, t. i. Pacta conventa. V delu *Historia mundi V* (Bern 1956) je v plastični sintezi obdelal celotno zgodovino južnih Slovanov v zgodnjem srednjem veku (Bogo Grafenauer, Ob osemdesetletnici Ljudmila Hauptmanna, Hauptmannov zbornik, Razprave SAZU 1. razred V, Ljubljana 1966, str. 11–15).

Z demografskimi problemi se je ukvarjal geograf Anton Melik. V zelo celovitem pregledu migracijskih gibanj na območju Jugoslavije od antike do 19. stol. se je oprl predvsem na Cvijićeve rezultate. Kmalu po zedinjenju Srbov, Hrvatov in Slovencev v novi državni skupnosti leta 1918 se je Anton Melik lotil pisanja poljudnoznanstvene zgodovine SHS (I. del 1919, II. del 1920). Kljub nekaterim vrzelim in pretiranemu poudarjanju političnega razvoja jugoslovanskih narodov je ta knjiga v tistem obdobju dobro služila svojemu namenu (Ignacij Voje, Anton Melik – zgodovinopisec in avtor zgodovinskih učbenikov, Geografski vestnik 62, Ljubljana 1990, str. 51–59).

Josip Mal je opisal uskoške naselbine na Slovenskem in prispeval k boljšemu poznavanju migracijskih gibanj z jugovzhoda od 16. do 18. stol. (Delo je izšlo leta 1924 v znani seriji SANU Naselja i poreklo stanovništva.) S področja umetnostne zgodovine je napisal v prvih letih po nastanku države SHS knjigo Zgodovina umetnosti pri Slovencih, Hrvatih in Srbih (1924). (Vasilij Melik, Dr. Josip Mal – in memoriam; Nataša Stergar, Bibliografija dr. Josipa Mala, ZČ 33, 1979, str. 467–472.)

Silvo Kranjec je začel s kronološkim pregledom zgodovine jugoslovanskih narodov, pa tudi sicer je največ njegovega strokovnega dela posvečenega različnim temam, namenjenim širši javnosti za poznavanje razvoja jugoslovanskih narodov. Tako je napisal v slovenščini prvo obsežnejšo zgodovino Srbov in številne članke, posvečene dogodkom iz starejše hrvaške in srbske zgodovine. (Bogo Grafenauer, Silvo Kranjec (1892–1977); Marko Kranjec, Bibliografija prof. Silva Kranjca, ZČ 32/1–2, 1978, str. 149–154.)

Bizantolog Jadran Ferluga je znanstveno delo usmeril predvsem v proučevanje bizantinske zgodovine v zgodnjem srednjem veku s posebnim ozirom na vpliv Bizanca na Balkan. S svojimi raziskavami je vplival na razčiščevanje vprašanj v zvezi z nastajanjem prvih južnoslovanskih držav in z organizacijo bizantinske uprave na Balkanskem polotoku. (Günter Prinzing, Schriftverzeichnis Jadran Ferluga, Münster 1985.)

Kot naslednik Gregorja Čremošnika na stolici za starejšo zgodovino jugoslovanskih narodov na Filozofski fakulteti v Ljubljani sem nadaljeval njegovo delo pri proučevanju srednjeveške gospodarske zgodovine Dubrovnika in njegovega širokega zaledja. Obsežne raziskave dubrovniškega arhivskega gradiva so me usmerile v obravnavo kreditne trgovine srednjeveškega Dubrovnika in trgovine s produkti srednjeveškega rudarstva na Balkanu. Pisal sem še o dubrovniškem arhivu, dubrovniških notarjih, privatnih poslovnih knjigah, dubrovniškem šolstvu. Posebno pozornost sem posvetil gospodarskim stikom med obema obalama Jadranskega morja. Svojemu znanstvenemu delu sem vtisnil poseben pečat s povezovanjem slovenske zgodovine in slovenskih problemov s problematiko bosenske, dubrovniške in turške zgodovine. (Vasilij Melik, Ignacij Voje – šestdesetletnik; Nataša Stergar, Bibliografija prof. dr. Ignacija Vojeta, ZČ 40/1–2, 1986, stran 5–13.)

Iz vrst mlajše generacije slovenskih zgodovinarjev sta dva že posegla na področje starejše zgodovine jugoslovanskih narodov. Vasko Simoniti je v zvezi s proučevanjem turških vpadov na slovensko ozemlje in obrambe pred njimi osvetlil delovanje Vojne krajine in nekatere teme vojaškega razvoja osmanske države, Peter Štih pa je prispeval k pojasnjevanju vprašanj o selitvi Hrvatov v Karantanijo in Dalmacijo in zgodnjersrednjeveški hrvaški zgodovini.

BIBLIOGRAFIJE

- Dix années d'historiographie Yougoslave 1945–1955, Beograd 1955. Historiographie Yougoslave 1955–1965, Beograd 1965.
- Bisera Nurudinović, Bibliografija jugoslovenske orijentalistike, 1945–1960, Sarajevo 1968.
- The Historiography of Yugoslavia 1965–1975, Beograd 1975.
- Bibliographia historico–economica Iugoslaviae, Zagreb 1978.
- Bisera Nurudinović, Bibliografija jugoslovenske orijentalistike, 1961–1965, Sarajevo 1981.
- Pavo Živković, Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni, Sarajevo 1982.
- Bisera Nurudinović, Bibliografija jugoslovenske orijentalistike, 1918–1945, Sarajevo 1986.
- Historiografija 1975–1985 za hrvatsku povijest do god. 1914. Neven Budak, Hrvatska historiografija o srednjem vijeku (do 1527), Historijski zbornik XL, Zagreb 1987, str. 1–43.
- Bibliographie d'etudes Balkaniques, Sofia 1960–1988.
- Milenko Foretić, Historiografija o Dubrovačkoj Republici 1975–1985, Historijski zbornik XLIII, Zagreb 1990, str. 317–363.

SPLOŠNI PREGLEDI

O Albaniji

- Radu Florescu, The History of Albania, Tirana 1964.
- Stefanaq Polo, Arben Puta, The History of Albania. From its origins to the present day, London 1981.

O Bizancu

- Georgij Ostrogorski, Zgodovina Bizanca, Ljubljana 1961.
- Dimitrij Obolenski, The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453, London 1971.
- Granz G. Maier, Byzanz, Frankfurt/Main 1973.
- Denis A. Zakythinos, Byzantinische Geschichte (324–1071), Wien–Köln–Graz 1979.
- Peter Schreiner, Byzanz, München 1986.
- Ivan Đurić, Sumrak Vizantije, Beograd 1987.
- Jadran Ferluga, Bizantinska družba in država, Ljubljana 1990.

O Bolgariji

- Vasili N. Zlatarski, Istorija na b'lgarskata d'ržava prez srednite vekove, I–III, Sofija 1918–1940.
- Kratka istorija na B'lgarija, Sofija 1959.
- Marcia Maedmot, A History of Bulgaria (1393–1885), London 1962.
- Istorija na B'lgarija, I–VII, Sofija 1979–1991.

O Bosni

- Vjekoslav Klaić, Poviest Bosne do propasti kraljevstva, Zagreb 1899.
- Vladimir Ćorović, Historija Bosne, I, Beograd 1941.

Sima Ćirković, Istorija srednjovjekovne bosanske države, Beograd 1964.
Nada Klaić, Srednjovjekovna Bosna: politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377), Zagreb 1989.

O Črni gori

Istorija Crne Gore, I–III, Titograd 1967–1975.

O Dubrovniku

Konstantin Jireček, Pregled dubrovačke historije, v Milan Rešetar, Dubrovačka numizmatika, Sremski Karlovci, str. 1–18.

Francis W. Carter, Dubrovnik (Ragusa). A Clasic City–state, London–New York 1972.

Vinko Foretić, Povijest Dubrovačke republike do godine 1808, I– II, Zagreb 1980.

O Grčiji

Apostol Vakalopoulos, Griechische Geschichte vom 1204 bis heute, Köln 1985.

O Hrvatski

Ferdo Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925.

Ferdo Šišić, Pregled povijesti hrvatskog naroda, Zagreb 1962.

Nada Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku (v uvodu pregled virov in problemov historiografije), Zagreb 1971.

Nada Klaić, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb 1976.

Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Zagreb 1980.

Vjekoslav Klaić, Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća, I–V, Zagreb 1981.

Nada Klaić, Povijest Hrvata u srednjem vijeku, Zagreb 1990.

Trpimir Macau, Povijest hrvatskog naroda, Zagreb 1992.

O Makedoniji

Istorija na makedonskiot narod, I–III, Skopje 1969.

Istorija makedonskog naroda, I–III, Beograd 1970.

Istorija makedonskog naroda, Skopje 1986.

O Romuniji

Nicolae Jorga, Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatenbildungen, I–II, Gotha 1905.

Nicolae Jorga, Istorija Rumuna i njihova civilizacija, Vršac 1936.

Istorija rumunskog naroda, Beograd 1979.

Constantin C. Giurescu, C. Dinu, Geschichte der Rumänen, Bukarest 1980.

R. Castellan, Histoire de la Roumanie, Paris 1984.

Radu Florescu, Rumania. A History, Beckeham 1986.

O Srbiji

Konstantin Jireček, Istorija Srba, I–II, Beograd 1952.

Istorija srpskog naroda, I–VI, Beograd 1981–1983.

O Turčiji

Halil Inaldžik, Osmansko carstvo klasično doba 1300–1600, Beograd 1976 (prevod iz angleščine).

Ernst Werner, Walter Markov, Geschichte der Türken von den Anfängen bis zur Gegenwart, Berlin–Ost 1978.

Josef Hammer, Historija turskog (osmanskog) carstva, I–III, Zagreb 1979 (prevod iz nemščine).

Jean–Paul Roux, *Histoire des Turcs. Deux mille ans du Pacifique à la Méditerranée*, Fayard 1984.

Josef Matuz, *Das Osmanische Reich. Grundlinien seiner Geschichte*, Darmstadt 1985.

ŠTUDIJE, RAZPRAVE

- Adamček, Josip, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*, Zagreb 1980.
- Adamček, Josip, *Ekonomsko–društveni razvoj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u 16. i 17. stoljeću*, v: DRH*, Zagreb 1981, str. 15–40.
- Adamček, Josip, *Seljačka buna 1573*, v: DRH, str. 41–58.
- Adamček, Josip, *Ekonomsko–društveni razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. stoljeću*, v: DRH, Zagreb 1981, str. 59–82.
- Amstadt, Jakob, *Die k. k. Militärgrenze 1522–1881*, Würzburg 1969.
- Antoljak, Stjepan, *Samuilovata država, Skopje* 1969.
- Babić, Anto, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1972.
- Babinger, Franz, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit – Weltenstürmer einer Zeitwende*, München 1953.
- Babinger, Franz, *Mehmed Osvajač i njegova doba*, Novi Sad 1968 (prevod iz nemščine).
- Balić, Smail, *Das unbekante Bosnien. Europas Brücke zur islamischen Welt*, Köln–Weimar–Wien, 1992.
- Barada, Mihovil, *Episcopus Croatiae*, Croatia Sacra I, Zagreb 1931, str. 172–181.
- Barada, Mihovil, *Hrvatski vlasteoski feudalizam po vinodolskom zakonu*, Zagreb 1952.
- Begović, Mehmed, *Vakufi u Jugoslaviji*, Beograd 1963.
- Bertoša, Miroslav, *Istarsko vrijeme prošlo*, Pula 1978.
- Bertoša, Miroslav, *Društvene strukture u Istri 16.–18. stoljeće*, v: DRH, Zagreb 1981, str. 127–152.
- Bertoša, Miroslav, *Mletačka Istra u 16. i 17. stoljeću*, I–II, Pula 1986.
- Blagojević, Miloš, *Zemljoradnja u srednjovjekovnoj Srbiji*, Beograd 1952.
- Božić, Ivan, *Ekonomski i društveni razvitak Dubrovnika u XIV i XV veku*, *Istorijski glasnik I*, Beograd 1949, str. 21–61.
- Božić, Ivan, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd 1952.
- Božić, Ivan, *Nemirno Pomorje XV veka*, Beograd 1979.
- Budak, Neven, *Frühes Christentum in Kroatien, Karantanien und der Alpen–Adria–Raum in Frühmittelalter*. 2. St. *Weiter Historikergespräche*, Wien–Köln–Weimar 1991, str. 223–234.
- Čremošnik, Gregor, *Razvoj srpskog novčarstva do kralja Milutina*, Beograd 1933.
- Čremošnik, Gregor, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju južnih Slavena*, Sarajevo 1976.
- Črnja, Zlatko, *Kulturna historija Hrvatske*, Zagreb 1964.
- Čuk, Ruža, *Srbija i Venecija u XIII i XIV veku*, Beograd 1986.
- Ćirković, Sima, *Herceg Stefan Vukčić Kosaća i njegova doba*, Beograd 1964.
- Darovec, Darko, *Pregled zgodovine Istre*, Koper 1992.
- Dinić, Mihajlo, *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni*, I–II, Beograd 1955, 1962.
- Dinić, Mihajlo, *Državni sabori srednjovjekovne Bosne*, Beograd 1955.
- Dinić, Mihajlo, *Serska oblast posle Dušanove smrti*, Beograd 1965.
- Dinić, Mihajlo, *Srpske zemlje u srednjem veku: istorijsko–geografske studije*, Beograd 1978.
- Dinić–Knežević, Dušanka, *Tkanine u privredi srednjovjekovnog Dubrovnika*, Beograd 1982.
- Dinić–Knežević, Dušanka, *Dubrovnik i Ugarska u srednjem veku*, Novi Sad 1986.
- Dragojlović, Dragoljub, *Krstjani i jerećička crkva bosanska*, Beograd 1987.
- Đurđev, Branislav, *O knezovima pod turskom upravom*, *Istorijski časopis I*, Beograd 1948, str. 132–166.
- Đurđev, Branislav, *Prilog pitanju razvitka i karaktera tursko–osmanskog feudalizma – timarsko spahijskog uređenja*, *Godišnjak društva istoričara BiH I*, Sarajevo 1949, str. 101–167.
- Đurđev, Branislav, *Hrišćani spahije u sjevernoj Srbiji u XV veku*, *Godišnjak društva istoričara BiH IV*, Sarajevo 1952, str. 165–169.
- Đurđev, Branislav, *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*, Sarajevo 1953.

* DRH: Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do 20. stoljeća, Zagreb 1981 (već avtorjev).

- Đurđev, Branislav, Uloga crkve u starijoj historiji srpskog naroda, Sarajevo 1964.
- Đurđev, Branislav, Odnos između ohridske arhiepiskopije i srpske crkve od pada Smedereva (1459) do obnavljanja pečke patrijaršije (1557), Radovi Akademije nauka i umjetnosti BiH XXXVIII, Sarajevo 1970, str. 184–227.
- Đurđev, Branislav, Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena, Titograd 1984.
- Ferluga, Jadran, Vizantinska uprava u Dalmaciji, Beograd 1957.
- Fejić, Nenad, Španci u Dubrovniku u srednjem veku, Beograd 1988.
- Filipović, Nedim, Pogled na osmanski feudalizam (s posebnim obzirom na agrarne odnose), Godišnjak društva istoričara BiH IV, Sarajevo 1952, str. 1–146.
- Filipović, Nedim, Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini, Prilozi za orijentalnu filologiju V, Sarajevo 1955, str. 251–274.
- Filipović, Nedim, Osvrt na neka pitanja iz ranije historije osmanskog timara, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu I, Sarajevo 1963, str. 61–118.
- Filipović, Nedim, Osvrt na položaj bosanskog seljaštva u prvoj deceniji uspostavljanja osmanske vlasti u Bosni, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu III, Sarajevo 1955, str. 63–75.
- Filipović, Nedim, Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV veku, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja VII/5, Sarajevo 1970, str. 141–167.
- Filipović, Nedim, Princ Musa i šejk Bedredin, Sarajevo 1971.
- Filipović, Nedim, Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini (I), Godišnjak ANUBiH XII, Center za balkanološka ispitivanja 10, Sarajevo 1974, str. 127–221.
- Grafenauer, Bogo, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, ZČ 4, 1950, str. 23–126.
- Grafenauer, Bogo, Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata, Historijski zbornik V, Zagreb 1952, str. 1–56.
- Grafenauer, Bogo, Zgodnjefevdalna družbena struktura jugoslovanskih narodov in njen postanek, ZČ 14, 1960, str. 35–95.
- Grafenauer, Bogo, Slovanski naselitveni valovi na Balkanski polotok, ZČ 18, 1964, str. 219–227.
- Grafenauer, Bogo, Pripombe »k dvema torzoma« (= nedokončanima deloma) o srednjeveški hrvatski zgodovini, Historijski zbornik XIX–XX, Zagreb 1967, str. 517–532 (Pregled rešenih in ugotovitev odprtih vprašanj v zvezi s Pacto convento).
- Grafenauer, Bogo, Migracije u jugoslovanskih deželah od 15. do 18. stotletja in njihov pomen za nadaljnji narodnostni razvoj, ZČ 45/2, 1991, str. 203–209.
- Hadžibegić, Hamid, Džizija ili harač, Prilozi za orijentalnu filologiju III/IV, Sarajevo 1953, str. 55–125; V, Sarajevo 1955, str. 43–102.
- Hadžić, Adem, Etničke promjene u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini u XV i XVI veku, Jugoslovanski istorijski časopis 4, Beograd 1969, str. 31–37.
- Handžić, Adem, O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku, Prilozi za orijentalnu filologiju XVI–XVIII, Sarajevo 1970, str. 5–45.
- Handžić, Adem, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Sarajevo 1975.
- Hauptmann, Ljudmil, Dolazak Hrvata, Zbornik kralja Tomislava, Zagreb 1925, str. 1–36.
- Hauptmann, Ljudmil, Hrvatsko praplemstvo, Razprave SAZU I, Ljubljana 1950, str. 83–115.
- Iliri i Albanci (zbornik razprav), Beograd 1988.
- Ivić, Aleksa, Migracije Srba u Hrvatsku tokom XVI, XVII i XVIII stoljeća, Naselja 16, Beograd 1923.
- Ivić, Aleksa, Migracije Srba u Slavoniju u XVI, XVII i XVIII stoljeću, Naselja 21, Beograd 1926.
- Kaleši, Hasan, O seobama Srba sa Kosova krajem 17 i početkom 18 veka, etničkim promenama i nekim drugim pitanjima iz historije Kosova, Obeležja IV, 1976, str. 193–216.
- Kalić–Mijušković Jovanka, Beograd u srednjem veku, Beograd 1967.
- Katardžijev Ivan, Hajdučko dvizjenje vo Makedonija i Karpoševoto kostanie, Skopje 1958.
- Klaić, Nada, O historijskom značaju Zrinsko–frankopanske urote, Istorijski pregled IV/2, Zagreb 1958, str. 115–126.
- Klaić, Nada, Petricioli, Ivo, Zadar u srednjem vijeku, Zadar 1976.
- Klaić, Nada, Zagreb u srednjem vijeku, I, Zagreb 1982.
- Klaić, Nada, Trogir u srednjem vijeku. Javni život grada i njegovih ljudi, III, Trogir 1985.
- Köprülü, Fuad, Poriijeklo osmanske carevine, Sarajevo 1955 (prevod iz francoščine).
- Kos, Milko, Draške privatno–pravne listine v 13. stotletju, Arhiv za arbanasku starinu, jezik, folklor i etnografiju 2, Beograd 1924, str. 1–10.
- Kos, Milko, Dubrovačko–srpski ugovori do sredine 13.–og veka, Glas SANU 123, Beograd 1927, str. 1–65.
- Kostić, Veselin, Dubrovnik i Engleska od 1300 do 1700 godine, Beograd 1962.
- Kovačević–Kojić, Desanka, Trgovina u srednjevekovnoj Bosni, Sarajevo 1961.
- Kovačević–Kojić, Desanka, Gradska naselja srednjevekovne bosanske države, Sarajevo 1978.
- Krekić, Bariša, Dubrovnik i Levant (1280–1460), Beograd 1956.

- Krekić, Bariša, Dubrovnik (Ragusa) et le Levant au moyen âge, Paris–Le Haye 1961.
- Krekić, Bariša, Dubrovnik in the 14th and 15th Centuries. A City Between East and West, Oklahoma 1972.
- Kreševljaković, Hamdija, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1954.
- Lučić, Josip, Društveni odnosi u dubrovačkoj republici od 16. do 19. stoljeća, v: DRH, Zagreb 1981, str. 153–172.
- Luetić, Josip, 1000 (tisuć) godina dubrovačkog brodarstva, Zagreb 1969.
- Mal, Josip, Uskočke seobe i slovenske pokrajine, Naselja 18, Ljubljana 1924.
- Mihaljčić, Rade, Kraj srpskog carstva, Beograd 1975.
- Mirković, Mirko, Pravni položaj i karakter srpske crkve pod turškom vlašću (1458–1766), Beograd 1965.
- Mitić, Ilija, Konzulati i konzularna služba u starom Dubrovniku, Dubrovnik 1973.
- Moačanin, Fedor, Društveni razvoj u Vojnoj Krajini, v: DRH, Zagreb 1981, str. 83–102.
- Mušović, Esad, Etnički procesi i etničke strukture stanovništva Novog Pazara, Beograd 1979.
- Novak, Grga, Povijest Splita, I–II, Split 1957, 1961.
- Novak, Maja, Autonomija dalmatinskih komuna pod Venecijom, Zadar 1965.
- Ostrogorski, Georgije, Pronija. Prilog historiji feudalizma u Vizantiji i u južnoslavenskim zemljama, Beograd 1951.
- Ostrogorski, Georgije, Serska oblast posle Dušanove smrti, Beograd 1965.
- Palikruševa, Galaba, Islamisation de la région Reka dans le nord-est de la Macedoine, Makedonija i Makedonci u prošlom, Skopje 1970, str. 135–147.
- Popović, Dušan, Velika seoba Srba 1690. Srbi seljaci i plemići, Beograd 1954.
- Popović, Toma, Turska i Dubrovnik u XVI veku, Beograd 1973.
- Rački, Franjo, Bogumili i patareni, Rad JAZU X, Zagreb 1870, str. 158–263.
- Rački, Franjo, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća, Rad JAZU 70, Zagreb 1884, str. 153–190, 79/1886, str. 135–184, 91/1888, str. 135–180, 99/1890, str. 73–128, 105/1891, str. 202–238, 115/1893, str. 37–67, 116/1893, str. 175–229.
- Radojčić, Nikola, Društveno i državno uređenje kod Srba u ranom srednjem veku (prema Barskom rodoslovu), Glasnik skopskog naučnog društva XV, Skopje 1935, str. 10–19.
- Radojčić, Nikola, Srpski državni sabori u srednjem veku, Beograd 1940.
- Raukar, Tomislav, Zadar u XV stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi, Zagreb 1977.
- Raukar, Tomislav, Društvene strukture u Mletačkoj Dalmaciji, v: DRH, Zagreb 1981, str. 103–126.
- Raukar, Tomislav, Petricioli, Ivo, Švelec, Franjo, Peričić, Šime, Zadar pod mletačkom upravom 1409–1797, Zadar 1987.
- Rothenberg, Günter Erick, Die österreichische Militärgrenze in Kroatien, Wien 1970.
- Samardžić, Radovan, Veliki vek Dubrovnika, Beograd 1962.
- Samardžić, Radovan, Mehmed Sokolović, Beograd 1971.
- Simoniti, Vasko, Turki so v deželi že, Celje, 1990.
- Simoniti, Vasko, Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju, Ljubljana 1991.
- Slijepčević, Đoko, Istorija srpske pravoslavne crkve, I–II, München 1962, 1966.
- Spremić, Momčilo, Dubrovnik i Aragonci (1442–1495), Beograd 1971.
- Stanojević, Gligor, Šćepan Mali, Beograd 1957.
- Stanojević, Gligor, Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI–XVII vijek, Beograd 1970.
- Stanojević Gligor, Srbija u vreme bečkog rata 1683–1699, Beograd 1976.
- Sučeska Avdo, Ajani, prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka, Sarajevo 1965.
- Sučeska Avdo, O nastanku čifluka u našim zemljama, Godišnjak društva historičara BiH XVI, Sarajevo 1965, str. 37–57.
- Sučeska Avdo, Prilog historiji Beogradskog pašaluka, Zbornik radova iz pravne historije posvećene Albertu Vajsu, Beograd 1966, str. 149–154.
- Šabanović, Hazim, Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom upravom do Karlovačkog mira 1699 godine, Godišnjak društva historičara BiH IV, Sarajevo 1952, str. 171–204.
- Šabanović, Hazim, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959.
- Štih, Peter, Karantanija = stara domovina Hrvatov?, ZČ 41/3, 1987, str. 529–556.
- Štih, Peter, Novi poskusi rešavanja problematike Hrvatov v Karantaniji, ZČ 43/3, 1989, str. 319–333.
- Šunjić, Marko, Dalmacija u XV stoljeću, Sarajevo 1967.
- Šidak, Jaroslav, Studije u crkvi bosanskoj i bogomilima, Zagreb 1975.
- Tadić, Jorjo, Španija i Dubrovnik u XVI veku, Beograd 1932.
- Tadić, Jorjo, Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća, Sarajevo 1937.
- Vaniček, Franz, Specialgeschichte der Militärgrenze,

- aus Originalquellen und Quellenwerke geschöpft, Wien 1975.
- Vasić, Milan, O knežinama Bakića pod turskom upravom, Godišnjak društva istoričara BiH IX, Sarajevo 1958, str. 221–239.
- Vasić, Milan, Knežine i knezovi timarlije u zvojničkom sandžaku, Godišnjak društva istoričara BiH X, Sarajevo 1959, str. 247–278.
- Vasić, Milan, Etnička kretanja u Bosanskoj krajini u XVI veku, Godišnjak društva istoričara BiH XIII, Sarajevo 1962, str. 231–250.
- Vasić, Milan, Martolozi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vlašću, Sarajevo 1967.
- Voje, Ignacij, Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku, Sarajevo 1976.
- Voje, Ignacij, Jugoslovenske dežele od prevlade Benečanov in Turkov do prevlade Habsburžanov (Rezultati jugoslovenske historiografije in problemi), ZČ 36/1–2, 1982, str. 19–34.
- Voje, Ignacij, Poskusi kvantifikacije trgovskega prometa in proizvodnje v srednjeveškem Dubrovniku, ZČ 42/3, 1988, str. 373–387.
- Voje, Ignacij, Die Entwicklung des Kosovo in Lichte der ethnischen Prozesse bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts, Österreichische Osthefte 33, Wien 1991, str. 358–383.
- Voje, Ignacij, Migracijski procesi v slovenskem prostoru v turškem obdobju (16. do 18. stoletje), ZČ 46/3, 1992, str. 323–333.
- Zirojević, Olga, Tursko vojno uređenje u Srbiji 1459–1683, Beograd 1974.
- Živković Pavo, Tvrtko II Tvrtković – Bosna u prvoj polovini XV stoljeća, Sarajevo 1982.

REGISTER OSEBNIH IMEN

- Ahmed I., sultan 247, 256
 Ahmed paša 260
 Akvinta, hčerka normanskega vodje 83
 Alapi, podban 226
 Aleksander Dobri, vojvoda 179
 Aleši, Andrija, kipar 128
 Alighieri, Dante 97
 Almoš, kralj Slavonije 62
 Alobogotur, vojskovodja 54
 Altomanovič, Nikola, župan 111, 113, 151, 169
 Aluzijan, Aronov vnuk 77
 Amiko, normanski knez 60
 Ana, Bolgarka 102
 Ana, žena Milutina 99
 Ana, žena Štefana Prvovenčanega 95, 97
 Ana Marija, despotica 102
 Anastazij, cesar 14, 18
 Andronik III., cesar 99, 103, 180
 Angel Aleksej III., cesar 94
 Angel Izak, cesar 93, 119
 Antemij iz Tralesa, arhitekt 16
 Anžuvinci
 - Drački Karel 132
 - Karel I., kralj 98, 101, 105, 130
 - Karel Robert I., kralj 121-122
 - Karl II. 121
 - Ludvik I., kralj 105, 113, 122, 124, 130-132, 141, 150-151
 - Marija, Ludvikova hči 132, 151
 Anđelovič, Mihajlo, plemič 167
 Apaffy, Mihajlo I., vojvoda 178
 Aristodij, meščan Zadra 145
 Arkadij, cesar 13
 Arnulf, cesar 48
 Aron 73, 74, 77
 Arpadovci
 - Andrej II., kralj 120, 123, 147
 - Andrej III. Benečan, kralj 121
 - Bela II., kralj 92
 - Bela III., kralj 119, 120
 - Bela IV., kralj 98, 120, 121, 125, 128, 147, 148
 - Emerik, kralj 120, 145
 - Gejza I. ogrski kralj 60
 - Gejza II., kralj 119
 - Koloman, sin Andreja II. 147
 - Koloman I., kralj 63, 119, 127
 - Ladislav, kralj 62-63
 - Štefan, sin Bele IV. 121
 - Štefan III., kralj 119, 144
 Arscindis de Gargano, potestat 128
 Arsenij, arhiepiskop 96
 Asen I., bolgarski car 118
 Asparuh, kan 26, 43, 70
 Astrap, slikar 101
 Atila, kan 12
 Babenberžan Friderik 147
 Baboneg, knez 122
 Bajazit II., sultan 185
 Bajazit I. Blisk/Jirdilim, sultan 91, 114, 115, 116, 185
 Bakići
 - Herak, vlaški knez 206
 - Pavle, vlaški knez 168, 206, 208
 - Radovan, vlaški knez 206
 - Todor, vlaški knez 206
 - Vukan, vlaški knez 206
 Balšiči
 - Balša II. 111, 169
 - Balša III. 117, 170
 - Jurij 111, 169
 - Stracimir 111, 169
 Barbarossa Friderik 93
 Bardas, stric Mihaela III. 66
 Barsab Veliki, vojvoda 178
 Batuj, kan 120
 Bedenski, Ludvik, poveljnik 249-250
 Bedredin, šejk 185
 Belizar, vojskovodja 16
 Belmuzevič, Miloš, vojvoda 204
 Berigoj, iudex 60
 Berislavič, Ivaniš 168
 Bodin, kralj 77, 81, 83, 84, 85, 97, 145
 Bogdan, Moldavski vojvoda 179
 Bogdan, protovijar 164
 Bogomil, pop 72
 Boljevič, Ruvin, vladika 220
 Boril, car 94
 Borilović, Visarion, vladika
 Boris, kan 66, 67, 71, 72, 80
 Borić, ban 144
 Borna, knez 47, 48
 Božidarevič, Aleksa, knez, vojvoda Njegušev 217
 Brajkov, Mihoje, klesar 139
 Branimir, knez 51, 52, 56, 61
 Branislav, Bodinov bratranec 83
 Brankovići
 - Katarina, žena Ulrika II. Celjskega 163
 - Mara 163
 - Vuk, plemič 113-115, 169
 - Đorde, grof 256
 - Đurat, despot 116, 117, 162, 163, 165, 166, 167, 170, 171
 Branovič, Pavle, knez 80
 Braslav, knez 48
 Bribirski
 - Mladen I., Pavlov brat, ban 121-122, 148
 - Mladen II., Pavlov sin 148
 - Pavle, ban 121, 148
 Broquiere de la Bertrandon, francoski potopisec 163
 Bukovački, Franjo 274
 Candiano, Peter III., beneški dož 52, 57
 Capelo, beneški poveljnik 235
 Ceded/Zdeda, škof 59, 60
 Celjski
 - Barbara 134
 - Herman II., grof 134, 176
 - Ulrik II., grof 163, 167, 175
 Ceruti, Giulio, arhitekt 238
 Cesarini, papežev legat 165, 166, 252
 Cimisk Jovan, cesar 57, 73
 Cincar-Marković, Dimitrije, minister 38
 Ciril in Metod, misijonarja 45, 55, 67, 69, 71
 Cornelo Pavel, suknarski mojster 143
 Crnojevič, Arsenij III., patriarh 249, 250, 256, 258
 Crnojevići
 - Ivan 172, 217, 262
 - Jurij 172-173, 217
 - Siniša/Skender, skenderbeg 172, 217-218
 - Štefan 171-173, 217
 Čipiko, Kariolan, meščan Trogira 128
 Čorović, Vladimir, zgodovinar 27
 Čuprilič, Nustafa, veliki vezir 250
 Černica, sodnik, guvernadur 219
 Dalmatinec, Jurij, arhitekt 133
 Dandola, Enrik, dož 95
 Daut paša, vezir Rumelije 198
 David 73
 Davritas, knez 22
 Dejanović, Dragaš 112
 Dejanović, Konstantin 112
 Derenčin, Emerik, ban 160
 Desa, veliki župan 92
 Desimir, župan Krbavc 62
 Desisalič, Ferhat, sandžakbeg 214
 Dobrovit, opat samostana sv. Luciji v Baški 62
 Dolgoruki, ruski knez 262
 Domad Ali paša, veliki vezir 251
 Doža, Jurij, plemič 168
 Dragonja, škof 145
 Drakula Vlad II., vojvoda 179
 Drman 99
 Držiha, opat samostana sv. Luciji v Baški 62
 Držić, Marin, komediograf 238
 Držić, Đore, pesnik 34, 238
 Duž, škof 63
 Dukljanin, pop 83, 84, 85
 Dursun-beg, turški kronist 163
 Džem, brat Bajazita II. 185
 Đaković, Izaija, karloški metropolit 259
 Elizabeta, hči Dragutina 148
 Eltemir, bolgarski knez 118
 Ertugrul, kan 184

- Esir Ali Adžem, gradbeni mojster 196, 197
 Evdokija, žena Štefana Prvovenčanega 94, 96
 Evfrazij, škof 29
 Evrenos beg 200
 Evtihij, slikar 101
- Firuz, skadrski, sandžakbeg 217
 Foka, cesar 16, 17, 23
 Fotij, patriarh 44, 66, 67
 Franciscus iz Milana, zlatar 131
 Frankopani
 - Franjo, Krsto, plemič 274
 - Janž, plemič 161
 - Nikolaj, knez 134
 Friederichus de Ortinburgo 109
- Gavrilo Radomir 74
 Gazi Husrev beg, sandžakbeg 196-197, 199, 210, 214
 Gebizon, papežev legat 61
 German, vojskovodja 18
 Giustiniani, Sebastijan, poveljnik 235
 Godečaj, župan 50
 Gojislav 57-58
 Gojnik, raški knez 80
 Gojniković, Peter, knez 80
 Gojčo, ban 60
 Gottfried iz Meissena, vitez 144
 Gottschalck Sakson, benediktinec 49
 Grafenauer, Bogo, zgodovinar 28
 Gregor VII., papež 59-61
 Gregorij, ohridski nadškof 76
 Gregorič, Ilija 225-226
 Grgur Ninski, škof 54-56
 Grgur sin despota Đurđa Brankovića 165, 167
 Gubec, Matija (Ambrož) 225-226
 Guiskard, Robert, normanski vojvoda 45, 62
 Gumptowicz, Ludvik, jezikoslovec 27
 Gundulić, Ivo, pesnik 238
- Habsburžani
 - Albreht, ogrski kralj 134, 165
 - Ferdinand I., nadvojvoda, kralj 161, 168, 178, 222, 223, 229
 - Ferdinand II., car 230
 - Friderik III., kralj 159
 - Karel, nadvojvoda 228-229
 - Leopold I., cesar 178, 239, 248, 250, 256
 - Rudolf II., cesar 228
 - Maksimilijan, kralj 159-160
 Hadrijan, cesar 14
 Hadrijan II., papež 67
 Halil Hajredin Čandarli Kara, kazasker 188
 Halil paša, veliki vezir 252
 Hauptmann, Ljudmil, zgodovinar 28
 Helena, hčerka Gejeze I. 60, 62
 Helena, kraljica, žena Krešimirja II. 57
 Henrik III, nemški cesar 64
 Henrik IV., nemški cesar 61
 Heraklej, cesar 13, 17, 22-23, 27, 42
 Herberstein, Ivan, general 274
 Hicela, hčerka Petra II. Arseola 58
- Hilbudij, vojskovodja 19-20
 Hildebrand, menih 59
 Homatian, Demetrij, ohridski nadškof 96
 Honorij II., protipapež 50
 Horvat, Pavle, zagrebški škof 132
 Hranič Kosača, Sandalj, vojvoda 117, 142, 154, 174-175
 Hrebeljanović, Lazar, knez 111, 113-115, 132, 151, 170
 Hrelja, protosevast 118
 Hrovatos 27
 Hunjadi, Ivan (Sibinjan Janko) 159, 165-167
- Ibrahim paša, veliki vezir 207
 Idrisij, arabski potopisec 138
 Iločki, Nikola 177
 Inocenc III., papež 94-95
 Inocenc IV., papež 105
 Irena, cesarica 24
 Isa beg, sandžakbeg 210
 Ishak beg, sandžakbeg 200
 Ivajlo, vodja kmečkega upora v Bolgariji 118
 Ivan, diakon, beneški kronist 49
 Ivan, istrski vojvoda 64
 Ivan Aleksander, bolgarski car 102
 Ivan Asen II., bolgarski car 96-97, 118
 Ivan iz Paližne 114, 132
 Ivan VIII., papež 61
 Ivan X., papež 56
 Ivan (Johanes), frankovski vojvoda 64
 Ivanič, Matija, plemič 235
 Izidor iz Mileta, arhitekt 16
 Izmail, šah
- Jagić, Vatroslav, jezikoslovec 27
 Jakub, paša 114, 160
 Jelača, kraljica, hčerka despota Lazarja 167
 Jelena, carica, žena Dušana Silnega 102, 112
 Jelena, kraljica, Tvrtkova mati 150
 Jelena - Gruba, kraljica 153
 Jereček, Konstantin, zgodovinar 27
 Jerina, despotica, žena Đurđa Brankovića 162
 Joaničije III., patriarh 259
 Jordanes, zgodovinar 19
 Jovan, patriarh 258
 Jovan, pop 190
 Jovan, Aleksander, bolgarski car 180
 Jovan, Oliver, despot 102-103, 112
 Jovan V., cesar 103, 105
 Jovanović-Brkić, Vasilij, patriarh 259
 Jurišić, Nikola 222
 Justin I., cesar 14, 18
 Justinijan II., cesar 16, 70
 Justinijan I., cesar 12, 14, 16, 18-20, 136
- Kacijaner, Ivan 222
 Kadaloh, grof 47
 Kalinik, arhitekt 42
 Kalinik, patriarh 258-259
 Kalojan, bolgarski car 118
 Kantakuzen, Jovan 103, 105, 184
- Kapistran, Ivan, frančiškan 166
 Kara Mustafa, veliki vezir 238, 248
 Karaosmanović, Malkoč 214-215
 Karel II.
 Karel Veliki, cesar 47, 64
 Karel VIII., francoski kralj 173
 Karpoš, harambaša 263
 Kastriot Ivan 172
 Kastriot-Gjergj Skenderbeg 172, 200
 Katarina II., ruska carica 261
 Kerularij, patriarh 45
 Klaić, Nada, zgodovinarica 28
 Klaić, Vjekoslav, zgodovinar 28
 Klement III., papež 83
 Kliment Ohridski, škof 71-72
 Klonimirović, Časlav, knez 57, 68, 80, 81
 Klucas 27
 Kobilić/Obilić, Miloš 114
 Kolunić, Broz, diakon 161
 Komnen
 - Aleksej I., cesar 62, 63, 83, 89
 - Manuel I., cesar 89, 92-93, 119, 144
 Konstans II., cesar 42, 69
 Konstantin, sin Milutina 201
 Konstantin, sin Sracimirja 180
 Konstantin Filozof, pisatelj 163
 Konstantin IV., cesar 42
 Konstantin Veliki, cesar 13
 Konstantin V., cesar 70
 Kopitar, Jernej, jezikoslovec 27
 Koprliči (Čuprilić) Ahmed, veliki vezir 273
 Korvin, Ivaniš 160
 Korvin, Matija, kralj 159, 167, 176, 205, 228
 Kosences 27
 Kotromanići
 - Dabiša Stjepan, kralj 152
 - Držislav Štefan, kralj 57-58, 74
 - Jelisaveta Kotromanička, ogrska kraljica 131-132, 150-151
 - Matija, sin Radivoja 176
 - Ostoja Stjepan, kralj 141, 143-154, 174
 - Ostojić Stjepan, kralj 153
 - Prijezda I., ban 148
 - Radivoj, pretendent za prestol 176
 - Stjepan, kralj 167, 176
 - Stjepan, kralj 175
 - Stjepan, sin Prijezde 148
 - Stjepan II., ban 122, 141, 148-150
 - Tvrdko I., ban, kralj 113-114, 128, 131-132, 148, 150-154, 169, 180
 - Tvrtko II., kralj 153, 174-175
 - Vuk, Tvrtkov brat 150
 Kotruljević, Benko, trgovec 143
 Kozma, prezbiter 72
 Kraftin de Valtinberg, plemič 109
 Kristus 14, 44
 Krum, kagan 48, 66
 Kudelin 99
 Kulin, ban 138, 144-146
 Kulinović, Visarion, vladika 219
 Kumanec, Ladislav IV., kralj 121
- Lacković, Štefan, ban 133
 Ladislav Posmrtni/Posthumus, kralj 134, 165

- Lazar, sin despota Đurđa Brankovića 165, 167, 180
 Lazarević, Vuk 116
 Lazarević, Štefan, despot 115-117, 162-165, 170, 180
 Lekapen, Roman, cesar 24, 54, 68
 Lenković, Ivan, general 230
 Leon, ohridski nadškof 76
 Leon IX., papež 45
 Leon I. Filozof, cesar 14, 67
 Lippay Juraj, nadškof 274
 Ljudemisel 48
 Lovelos 27
 Ludvik II., kralj 160
 Ludvik Pobožni, cesar 47-48
 Ludvik XIV., kralj 248, 273-274
- Majnhard, papežev legat 59
 Makarij, menih 173
 Maloga, sin Nikola, vlaški knez 204
 Manuel, patriarh 96
 Mara, hčerka Lazarja 113
 Marcelin, Amijan, zgodovinar 18
 Marko (kraljevič Marko), kralj 113, 115, 179, 202
 Martel, Karel 121
 Martin, spahija 219
 Matej, meščan Zadra 145
 Maurocordato, Aleksander, tolmač 258
 Maver, mučenec 29
 Mavrikij, cesar 16, 23, 42
 Mehmed beg, sin Minatbegov 190
 Mehmed Elmas paša, veliki vezir 250
 Mehmed II. Osvajalec/El Fatih, sultan 91, 166, 171-172, 176, 185, 188, 190, 215
 Menander, zgodovinar 22
 Menčetič, Šiško, pesnik 34, 238
 Mihael, epirski despot 94
 Mihajlo, dukljanski kralj 77, 81-82, 84
 Mihajlo, slikar 101-102
 Mihajlo III. Pijanec, cesar 66
 Miklošič, Fran, slavist 27, 28
 Milica, knjeginja, žena Lazarja 111, 115
 Miličević, Paskoje, gradbeni mojster 140
 Mircea, Stari, vojvoda 178
 Mirča, Ivan 115
 Mislav, knez 49
 Modest, škof 51
 Mohamed, prerok 187
 Mohamed, rumelijski beglerbeg 167
 Mohamed I., sultan 117, 185, 191
 Mojzes 73
 Montecuccoli, Raimund, avstrijski vojskovodja 273
 Mratin, župan Luke 62
 Mrnjevčevići
 – Uglješa, despot 112
 – Vukašin, kralj 112
 Muhlo 27
 Muneho, vojskovodja 18
 Murat II., sultan 117, 163, 165-166, 185, 191
 Murat I., emir, sultan 113, 184-185, 188, 191
 Musa, sin Bajazita 116-117, 185
 Mustafa III., sultan 259
- Mustafa II., sultan 250
 Mustafa, Kodža, paša 195
 Mutimir, raški knez 80
- Nadasdy, Franjo, vrhovni sodnik 274
 Napoleon I., cesar 239
 Naum, prosvetitelj 71, 73
 Neapeljski Ladislav 132-133, 153, 174
 Nemanjići
 – Dečanski Štefan Uroš III., kralj 92, 100, 101-102, 105
 – Dragutin Štefan, kralj 98, 99, 100, 101, 148, 180
 – Dušan Štefan Silni, car 101, 102, 103, 104, 105, 106, 109, 111-112, 141, 149, 150-151, 169, 180
 – Milutin Uroš II., kralj 92, 98-101, 103, 110, 149, 171, 180
 – Miroslav, brat Štefana Nemanje 92-94
 – Radoslav, kralj 95-96
 – Sava/Rastko, arhiepiskop 94-96, 110, 151, 175, 258, 263
 – Stracimir, brat Štefana Nemanje 92
 – Uroš I., car 103-104, 106, 111-112, 141, 151
 – Uroš I., srbski kralj 97-98, 107
 – Vladislav, sin Dragutina 101
 – Vladislav, srbski kralj 96-97
 – Vukan, kralj Zete 93-94, 111
 – Štefan Prvovenčani, kralj 93-96
 – Štefan, veliki župan 73, 83, 89, 93-94, 96, 118, 130, 138, 169
- Nenada, Ivan, car 168
 Nikefor, epirski despot 111
 Nikefor I., cesar 70
 Nikola, komes 73
 Nikola, slikar 101
 Nikola iz Firenze, arhitekt 128, 133
 Nikolaj, ogrski palatin 132
 Nikolaj I., papež 59, 66
 Ninoslav, Matej, ban 146-148
 Nogaj, kan 100
- Odeljan, Peter 77
 Oglaj, veliki kan 120
 Olivera, hčerka Lazarja 115
 Omortag, kan 66
 Orhan, emir 184
 Orseolo, Peter II., dož 52, 57-58
 Osman, emir 184
 Oton, škof 29
- Pajsije, patriarh 258
 Palman de Letinberch, vitez 109
 Pantella, Peter, suknarski mojster 143
 Patricijak, Ivan, dože 49
 Paulik, Gregor, plemič 109
 Pavle, smederevski škof 207-208
 Pavlović, Radoslav, knez 142
 Peter, bolgarski car 54, 68, 73, 118
 Peter, dukljanski knez 81
 Peter, hrvaški kralj 63
 Peter III., ruski car 261
 Peter Veliki, ruski car 246, 251, 260
- Petrović, Leonard, karnosek 139
 Petrović Njegoš, Peter I., vladika 262
 Petrović, Peter, karnosek 139
 Petrović, Vasilij, vladika 261
 Piccolominij Giovanni Norbert, general 249, 250
 Pij II., papež 176
 Porfirogenet, Konstantin VII., cesar 24, 27-28, 46, 53-54, 56, 79, 85, 136
 Posavski, Ljudevit, knez 47-48, 79
 Potepa, opat 59-60
 Pozza, Andrea, arhitekt 239
 Predojević, Hasan paša, sandžakbeg 214-215, 246-247
 Preljub, vojskovodja 104
 Premisl, Otakar II., kralj 98
 Presjan, kan 79
 Pribina, ban 56-57
 Prohor, ohridski nadškof 208
 Prokopij iz Cesareje, zgodovinpisec 18-19, 32
 Prvosavljević, Zaharija, knez Raške 80
 Ptolomej 35
- Radak, vlaški knez 176
 Radenović, Pavle, knez 154, 174
 Radogost, škof 145
 Radovan, kipar 129
 Rafus de Stayro, plemič 109
 Rajčev, Vujo, plemič 218
 Rakoczy, Franjo 274
 Rastislav, velikomoravski knez 66
 Rastko glej Sava
 Ravbar, Adam, plemič 247
 Rački, Franjo, zgodovinar 27, 145
 Riški, Jovan, puščavnik 118
 Rusten paša, veliki vezir 197
- Samo, kralj 28
 Samuel, car 44, 57-58, 73-74, 76-77, 81
 Samuil, carigradski patriarh 259
 Sava, vladika 260
 Savojski, Evgen, princ 250, 251
 Selim I. Surovi, sultan 185, 187-188
 Sibanjan, Janko 165
 Sigismund, Ivan, knez, sin Ivana Zapolje 178
 Simeon, car 44, 54, 67-68, 71-72, 80
 Simeon, meniško ime Štefana Nemanje 94
 Simonida, kraljica, žena Milutina 99
 Sinan, sandžakbeg 172
 Sinan Kodža, arhitekt 198
 Sinan paša, veliki vezir 263
 Sirgijan, bizantinski vojvoda 103
 Sigismund Luksemburžan, kralj 115-117, 130, 132-134, 151-153, 159, 165, 174
 Slavec, knez 60
 Sobiesky Jan, poljski kralj 248
 Sokolovići
 – Ferhat, paša, sandžakbeg 214, 215
 – Makarij, patriarh 208
 – Mehmed paša, veliki vezir 198, 208, 215
- Sočivica, Stanko, hajduk 263
 Spataris, Đorđe 259
 Sacimir, vidinski vladar 180

- Stanojević, Stanoje, zgodovinar 27
 Stier, Martin ing. arhitekt 229
 Stjepan, ban, verjetno Kulinov sin 146
 Stojadinović, Milan, minister 38
 Stracimirović, Đurađ II., knez 169, 170
 Strez, sevestokrator 94
 Strojimir, raški knez 80
 Sulejman, Bajezitov sin 116
 Sulejman II. Zakonodajalec/Veličastni, sultan 187, 189, 214, 222, 242, 255
- Šafarik, Pavel Josef, jezikoslovec, zgodovinar 27-28
 Šakabenta Arsenij IV., patriarh 253, 259
 Šišić, Ferdo, zgodovinar 27
 Šišman, vidinski knez 100, 118, 180
 Šišman, Ivan, bolgarski car 108, 118, 180
 Štefan, knez v Bosni 83, 85
 Štefan I., hrvaški kralj 58
 Štefan, sin Đurđa Brankovića despot 165, 167
 Štefan Veliki, vojvoda 178-179
 Ščepan Mali 261-262
 Ščepanović, Danilo, vladika 260, 262
- Tahy, Franjo, plemič 225
 Talovac, Ivan 165
 Tamerlan/Timurluk, kan 116, 185
 Tattenbach, Erazem, plemič 274
 Teobald, papeški legat 144
 Teodor, epirski cesar 96, 118
 Teodora, žena Štefana Dečanskega 102
 Teodorik, kralj 12
 Teodozij, ninski škof 53
 Teodozij II., cesar 14
 Teodozij I., cesar 13
 Terterij, bolgarski car 99
 Thurn Karel Valsassine, grof 274
 Thurn, Josip, baron 226
 Tiberij, cesar 16
 Timurtaš paša, beglerbeg 188
 Tomaž, arhidiakon 59-60
 Tomaž Slovan 26, 44
 Topija, Karel 169
- Török, Valentin 168
 Tribonijan 14
 Trpimirovići
 – Dimitrij Zvonimir, kralj 58, 60, 61, 62, 63
 – Domagoj, knez 51
 – Krešimir I., kralj 56
 – Krešimir III., kralj 57-58
 – Krešimir Peter IV., kralj 58-60
 – Mihael Krešimir II., kralj 56
 – Miroslav I., knez 56
 – Mutimir, knez 53, 56
 – Peter, sin Trpimirov 50
 – Radovan, sin Dimitrija Zvonimirja 62
 – Stjepan, sin Svetoslava 58
 – Svetoslav 57-58
 – Tomislav, kralj 53-56, 58
 – Trpimir I., knez 49-50, 53
 – Trpimir II., knez 56
 – Stjepan II., hrvaški kralj 60-62
- Tuga 27
 Turjaški
 – Andrej, plemič 247
 – Engelbert, plemič 215
 – Herbert VIII., grof 215
- Ugrinović, Ivan, slikar 142
 Ungnad, Ivan, plemič 227
 Urban II., papež 62
- Vajkart, Valvasor, polihistor 221
 Vasilij II., cesar 44, 57-58, 74, 76-77, 81
 Vasilij I., cesar 44, 51-52, 67
 Vecelin, istrski fevdalec 61
 Vilibald, škof iz Sirakuze 24
 Vincenc iz Kastva, slikar 135
 Vid, fra, arhitekt 105
 Višeslav, knez 50
 Višević, Mihajlo, knez Zahumlja 80-81
 Vladimir, Borisov sin 80
 Vladimir, Ivan, knez 74, 81
 Vladislav, hrvaški knez 48-49
 Vladislav, sin hercega Stjepana 175, 177
- Vladislav, Ivan, Oranov sin 74, 77
 Vladislav II., Jagelonec, kralj 134, 159, 165-166
 Vladko, vojvoda 103
 Vlastimir, knez 79-80
 Vlatko, sin hercega Stjepana 177
 Vlačić Matija/Flacius Illyricus, protestantski teolog 227
 Vojihna, knez 112
 Vojinović, Vojislav, župan 111
 Vojislav, dukljanski knez 81-82
 Vojislava, žena bana Kulina 144
 Vojnomir/Slovan, knez 47
 Vojteh, Đorđe 77, 82
 Vuga 27
 Vuk, nezakonski sin Grgurja Brankovića 168
 Vukan, raški župan 83
 Vukosav, Radonov sin 204
 Vuković, Vlatko 114, 151, 153-154
 Vukčić Hrvatinić, Hrvoje, veliki vojvoda 133, 153-154, 174
 Vukčić Kosača, Stjepan, herceg 154, 156, 165, 170-172, 175, 177
- Weimar-Orlamunde, Ulrik 61, 64
 Wesselény, Franjo, palatin 274
 Wulf, duhovnik 59-60
- Zapolja, Ivan, vojvoda, kralj 161, 168, 178, 222
 Zavida, Tihomir 92
 Zdeslav/Sedeslav 51-52
 Zenon, cesar 14
 Zlatoust, Ivan, patriarh 13
 Zmaj Ognjeni, Vuk 168
 Zrinski
 – Juraj, plemič 227
 – Nikola, ban 273-274
 – Nikola, kapetan Sigeta 222
 – Peter, ban 272-274
- Županič, Niko, etnolog 28

REGISTER KRAJEVNIH IMEN

- Aachen 47
 Adrianopol 112
 Afrika 12, 14, 16, 19, 187
 Albanija 8, 35, 73, 74, 85, 93, 97, 98, 103, 111, 165, 169, 170, 172, 173, 185, 200, 201, 204, 242
 Albanopolis 35
 Albansko gorovje 8, 112
 Aluta, reka 252
 Alžirija 187
 Anatolija 184, 185, 188, 245
 Ancona 128
 Angora (Ankara) 116, 158, 180, 185
 Anhial 24, 80
 Apeninski polotok 8
 Apulija 83, 130, 168, 171
 Arabija 187
 Armenija 45, 77, 164
 Astartea 138
 Atene 24, 166, 185, 238
 Atlantik 238
 Atos - Sv. Gora 94, 95, 103, 112
 Augsburg 122
 Avignon 105
 Avstrija 124, 166, 239, 246, 247, 250, 251, 252, 253, 257, 263, 269
 Azerbajdžan 187
 Azija 77, 78, 114, 166
 Azovsko morje 18
- Bakarac 272
 Bakar 272
 Balkan, gorovje 8, 19, 24, 26, 43, 76
 Balkanski polotok, Balkan 5, 7, 8, 11-14, 16, 18, 19, 20, 23, 24, 27, 34, 35, 36, 37, 41, 42, 44, 45, 53, 66, 68, 69, 70, 73, 74, 78, 79, 83, 89, 90, 91, 94, 95, 97, 98, 101, 105, 113, 115, 116, 118, 139, 140, 142, 143, 144, 150, 158, 166, 169, 173, 175, 182, 184, 185, 191, 192, 197, 198, 212, 232, 234, 237, 245, 246, 247, 249, 252, 263, 264, 267, 269, 275
 Baltik 132
 Banat 184, 205, 208, 251, 252, 263
 Banija 265, 266, 267
 Banjaluka 210, 215, 253
 Banjska, samostan 92, 99
 Banska krajina 272, 274
 Bar 27, 34, 84, 97, 139, 170
 Baranja 250, 267
 Bari 45, 51, 77, 97, 99, 138
 Basel 142
 Bavarska 48, 64
 Bavarska vojvodina
 Baška 62
 Bačka 250, 267, 269
- Banat 250, 269
 Bela gora 273
 Belasica, gorovje 74
 Benetke 28, 29, 48, 49, 51, 52, 57, 58, 64, 65, 88-92, 95, 105, 110, 119, 121, 122, 128, 129, 130, 133, 134, 135, 138, 139, 149, 151, 156, 166, 169, 170, 172, 173, 175, 191, 219, 232, 233, 235, 237, 238, 248, 249, 251, 252, 253, 260, 273, 274
 Beneška Albanija 234
 (Beneška republika 89, 92, 129, 134, 155, 182, 232, 235, 239, 249, 251, 266)
 Beograd 13, 79, 99, 101, 105, 113, 116, 118, 162, 165, 166, 167, 168, 184, 185, 203, 233, 249, 250, 252, 254, 256, 257, 258, 263
 Ber 201
 Beram 135
 Berat 169
 Besarabija 26, 67, 178
 Bihać 210, 223, 246, 252
 Bijeljina 252
 Bileća 151
 Bilino polje 145
 Biograd 57, 59, 63
 Bistrica pri Atenah 24
 Bitinija 70, 79, 184
 Bitlis 187
 Bitola 38, 201
 Bizanc 13, 14, 16, 18, 19, 20, 22, 24, 26, 29, 40-45, 47, 49, 51-54, 57, 58, 63, 66-71, 73, 76-84, 88-94, 98, 99, 100, 103-106, 118, 119, 120, 122, 138, 144, 178, 184
 Bizantion 13
 Bobovac, grad 176
 Bojana 81, 169, 265
 Boka Kotorska 13, 79, 81, 152, 175, 232, 234, 248, 251
 Bolgarija, tema 76
 Bolgarija 8, 34, 44, 54, 66, 67, 68, 73, 79, 80, 81, 88, 90, 91, 93, 94, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 115, 117, 118, 146, 165, 180, 182, 183, 185, 204, 208, 215
 Borač 149, 154
 Bosenska krajina 176, 210, 215, 265, 266, 267
 Bosensko primorje 156
 Bosna 24, 34, 48, 57, 73, 74, 79, 80, 81, 83, 85-88, 93, 97, 101, 102, 105, 113, 119, 121, 123, 129, 130, 131, 133, 134, 139, 143-156, 159, 163, 167, 174, 175, 176, 182, 184, 192, 193, 196, 200, 204, 207, 208, 210-216, 228, 242, 248, 250-254, 256, 263, 265-268
 Bosna, reka 79, 266
 Bosna in Hercegovina 183, 210, 213, 214, 251, 254, 255, 267
 Bospor 13
 Bosut, reka 119, 250
 Braničevo 79, 99, 100, 101, 113, 118
 Brač 46, 79, 119, 128, 151, 233
 Brda, črnogorska 206, 218, 265
 Bregalnica, reka 99
 Brskovo na Limu 97, 98
 Brvenik 206
 Brštanik 149, 151
 Brčko 252
 Brusa 184, 197
 Budački 215
 Budim 165, 189, 222, 249, 250, 256, 267
 Budimpešta 162
 Budva 34, 84, 97, 170, 171, 219, 234
 Bulgarofigos 67
 Burgas 67
 Buzet 29
- Caorle (v beneških lagunah) 49
 Carigrad 13, 16, 18, 19, 20, 23, 24, 28, 42, 44, 51, 66, 67, 78, 81, 83, 90, 91, 93, 95, 99, 101-105, 113, 116, 118, 166, 167, 185, 197
 Cavtat 34, 136, 142
 Cetina 37, 46, 79, 149, 154, 160, 175, 210, 248
 Cetingrad 161
 Cetinje 172, 173, 249, 260
 Cimpe, trdnjava 105, 184
 Ciper 232, 233
 Cluny, samostan 45
 Crmnica 260
 Crni Drim 201
- Čičevac 252
 Čabar 272
 Čamorlu, vas pod Vitošo v Bolgariji 117, 185
 Čazma 223
 Čačak 252
 Černomen 112
 Češka 27
 Čičarija 29, 37
 Črna gora 81, 139, 172, 173, 182, 194, 207, 208, 217-220, 248, 251, 259-263, 268, 269
 Črno morje 8, 16, 18, 24, 166, 179, 184
- Dalmacija 12, 24, 27, 28, 33, 34, 47, 51, 52, 55, 57-61, 63, 74, 97, 119-

- 122, 127-131, 133, 141, 142, 145, 147, 148, 151, 153,
182, 208, 210, 214, 215, 222, 223, 226, 229, 232-235, 239, 248, 249, 251, 252, 254, 264, 266, 267
- Dalmacija, tema 43, 51, 61, 138
Dalmatinska Zagora 263
Danj 169
Dardanija 36
Demir Kapija 36
Despotovac 116
Deževica 149
Deževo 98
Dinara, planina 252, 267
Dinaridi 54
Dinarsko gorstvo 8, 9
Dioklija 81
Dnester 18
Doboj 252
Dobor 174
Dobrudža 24, 179
Dojransko jezero 70
Doklea 24, 34, 81
Donava 8, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 26, 43, 76, 78, 100, 101, 105, 117, 133, 162, 167, 179, 182, 191, 193, 205, 246, 250, 252, 254, 265, 267, 269
Donji kraji 122, 148, 153
Dorostol 24
Dragonja 29
Drama 112
Drava 8, 46, 47, 54, 122, 223, 228, 230, 265, 266, 273
Drač 24, 27, 37, 73, 83, 89, 130, 169, 232
Dračevica 113, 151, 169
Drijeva, trg 149, 151, 156
Drim 201
Drina 79, 98, 113, 151, 198, 203, 206, 252
Drivast 83, 97, 170
Dubiška krajina 269
Dubrovnik 27, 34, 52, 79, 92, 93, 96-99, 110, 111, 136-144, 147-150, 154, 155, 156, 163, 164, 165, 167, 169, 170, 175, 237, 238, 239, 243, 262
(Dubrovnika republika 15, 140, 143, 162, 175, 182, 233, 237, 238, 239, 251, 264)
Dunaj 222, 229, 238, 246, 248, 249, 256, 261, 273, 274
Duklja 57, 74, 79, 81, 82, 83, 86, 93, 145
Duvno 55, 149
Đakovo 147, 249
- Egejsko morje 22, 69, 70, 78, 91, 99, 101, 232, 264
Egejsko otočje 24
Egejsko primorje 70
Eger 189
Egipt 14, 90, 187, 188
Elafitski/Jelenji otoki 138
- Elbasan/Konjuh 37
Epidaver 24, 34, 136, 137
Epir 24, 68, 73, 74, 96, 104, 111
Epirska despotovina 90
Erdelj 178
Esztergom 63
Evropa 19, 35, 36, 40, 49, 53, 67, 78, 88, 140, 145, 147, 151, 158, 159, 161, 165, 166, 182, 184, 187, 189, 192, 197, 203, 213, 224, 233, 238, 242, 243, 246, 247, 264, 267, 269, 273
- Fanar 243
Fermo 130
Filipi 103
Firence 114, 128, 133, 158
Fojnica 149
Foča 210
Francija 73, 147, 239, 243, 249, 254, 274
Fruška gora 48
Furlanija 47, 48, 64
Furlanska marka 48, 64
- Gabela 251, 252
Gacko (Črna gora) 260
Gacko - (Lika) 48, 122
Galicija 27, 63
Galipolij 105, 184
Genova 91, 130, 166, 191, 238
Glamoč 32, 149
Glavičine 49
Glina 223
Gnjilan 163
Golubac 105, 115, 162
Gordoservona v Bitiniji 79
Gorenjska 225
Gorica 225
Goriška 274
Gorjan 132, 222
Gradac 136
Gradec/Graz 228
Gradec/Zagreb 125, 227, 271
Gradina pri Solinu 61
Gradiška 251
Grahovo 81
Gračanica, samostan 99, 100
Grbalj, župa 170, 171, 217, 219, 220
Grocka 254
Grčija 8, 18, 19, 20, 22, 24, 34, 43, 70, 103, 111, 165, 185, 232, 251
Gruzija 164
Gvozd 46, 62, 63, 121, 122, 124, 127, 182
- Hadrianopolis 19, 67, 68, 118
Halkedon 16
Halkidika 112
Harbati 24
Harkanyj 249
Heđžas 187
- Helada, tema 43
Hercegovina 34, 146, 149, 206, 207, 208, 211, 213, 215, 247, 248, 251, 263, 265, 269
Hercegnovi 251
Hilandar 94, 99
Himara 169
Hodidjed, trdnjava 176, 210
Hrvaška 27, 37, 44-49, 51-63, 80, 97, 114, 119-122, 124, 127, 128, 130, 131, 132, 148, 150, 151, 153, 159, 160, 161, 174, 182, 208, 210, 214, 215, 222-224, 227-232, 249, 255, 266, 269, 272, 274, 275
Hrvaška krajina 228, 230, 231, 274
Hrvaško primorje 61, 229
Hrvaško Zagorje 160, 224
Hvar 46, 79, 119, 128, 129, 151, 233, 234, 235
- Ibar 79
Ilirik 18, 19, 22, 43, 44, 66
(Ilirske province 239)
Ilok 119
Imotski 252
Irak 184
Iran 184
Istanbul 13, 166, 243, 251, 258
Istra 29, 37, 46, 48, 59, 61, 62, 64, 134, 135
Istrska grofija (Pazin) 135
Istrska marka 135
Istrski polotok 29
Italija 9, 12, 14, 16, 18, 19, 20, 37, 45, 49, 51, 58, 73, 77, 83, 93, 97, 98, 124, 133, 142, 143, 147, 167, 172, 173, 234, 240, 264
Ivanič 223
- Jadransko morje/Jadran 8, 9, 35, 46, 48, 49, 52, 53, 58, 59, 62, 70, 89, 92, 119, 130, 132, 137, 138, 141, 149, 151, 182, 228, 229, 232, 233, 234, 239, 249, 264, 266
Jajce 153, 159, 176, 177, 214, 228, 266
Janina 185
Janjevo 203
Jegar 120
Jelsa 235
Jelenji/Elafitski otoki 138
Jemen 187
Jezava 162
Jonski otoki 232
Jonsko morje 19
Jugoslavija 269
Julijske Alpe 8
Južna Morava 268
- Kakanj 176
Kandija/Kreta 235
Kanjiža 189, 222

- Kalenić, samostan 164, 166
 Karantanija 48
 Karlobag 222
 Karlovac 223, 228, 229, 246
 Karlovški generalat 231, 266
 Karpati 8, 67, 252
 Kastav 135
 Katuni 260
 Kavkaz 14
 Kačanik 249, 250, 256, 267
 Kerestinec 226
 Kiseg/Köszeck 222
 Kjustendil 117
 Klis 24, 49, 50, 130, 134, 160, 210, 222, 229, 232, 247, 248
 Ključ, grad 176
 Klokotnica 96, 118
 Knin 50, 62, 63, 249, 251, 266
 Koločep 138
 Kolpa, reka 46, 48, 160, 161, 222, 223, 229, 246, 247, 266, 269
 Kolubara, reka 98
 Konavli 79, 113, 140, 142, 151, 154, 156, 169, 175
 Konjuh 200
 Konstantinopel 13, 44, 94, 136, 166, 185
 Kopaonik 163
 Koper 64, 65, 134, 135
 Koprivnica 227
 Korana 161, 223, 229
 Kordun 266
 Korintska ožina 19
 Korinski zaliv 104
 Koroška 51, 64a
 Korča/Gorica 37
 Korčula 46, 57, 79, 128, 129
 Kosinj 161
 Kosovo 35, 36, 37, 92, 93, 114, 115, 116, 163, 249, 250
 Kosovo in Metohija 183, 267, 268
 Kosovo polje 100, 113, 151, 153, 166, 203, 265, 266, 268
 Kostajnica 249
 Kostur 103, 112
 Kotor 34, 83, 92, 105, 110, 137, 151, 163, 169, 170, 171, 219, 262
 Kočani 112
 Kragujevac 162
 Krajina (primorje med Cetino in Neretvo) 248
 Krakovo 27
 Kraljevo 96
 Kranjska 122, 135, 160, 226, 228, 229
 Kras 29, 48, 64, 135, 225
 Kratovo 27, 112, 194
 Krbava 56, 62, 210, 231
 Krbavsko polje 160
 Kreta/Kandija 48, 232, 235, 247, 248, 252
 Kreševo 149
 Krf 252
 Krim 245
 Krivaja 154
 Krivošije 81
 Križevci 125, 133, 227
 Krk 35, 37, 52, 59-62, 122
 Krka 119, 121, 210
 Kruje 35, 185
 Krstopolj 103
 Krtoli 171
 Kruševac (tur. Aladža Hisar) 203
 Kruševo 37
 Krško 225, 226
 Kučevo 144
 Kumanovo 78
 Kvarner 59, 62, 130, 139, 234
 Kvarnerski otoki 61
 Lab 268
 Labin 61, 135
 Lastovo 57, 140
 Lave, kaštel 136, 137
 Lepant 232, 246
 Levanta 14, 140, 158, 232, 233, 235, 237, 247
 Lichtenberg/Bognšperk 109
 Lipnik pri Radovljici 109
 Lesnovo, samostan 101
 Lešnica 252
 Liburnija 46
 Lika 48, 56, 161, 210, 231, 250, 263, 265, 266, 267
 Lim 79, 81, 97, 98, 151
 Livno 149
 Lješko polje 260
 Lokrum 138
 Lopud 138
 Lovrijenac, trdnjava 138
 Luštica 171
 Luka 62
 Madžarska 63, 178
 Maini 219, 220
 Makarsko primorje 210, 232, 248
 Makedonija, tema 70
 Makedonija 8, 20, 24, 32-37, 44, 57, 66, 68, 69, 71-74, 76-79, 81, 82, 91, 93, 94, 99, 103, 112, 113, 118, 146, 182, 184, 185, 193, 195, 196, 200, 201, 204, 208, 250, 258, 263, 264, 267
 Mala Azija 24, 26, 32, 42-45, 69, 72, 76-79, 90, 91, 94, 113, 116, 117, 184, 185, 188, 189, 197, 200, 234, 264
 Mala Vlaška 194, 252
 Mali Ston 143
 Manasija/Resava, samostan 116
 Manzikert v Armeniji 45, 77
 Marica, reka 69, 70, 112, 113, 169, 184, 188, 264
 Marke 130
 Marmarsko morje 16, 18
 Mačva 98, 105, 116
 Mačvanska banovina 98, 99, 101, 113, 148
 Medun, trdnjava 171
 Melnik 112
 Meranija 61
 Mesta, reka 69, 103, 112
 Meissen 144
 Metohija 37, 183
 Mezija 24, 36
 Mezopotamija 14, 187
 Međimurje 225, 227
 Milano 14, 131
 Mileševa, samostan 96, 97, 151, 175, 258, 263
 Milet 16
 Milje 135
 Mirna, reka 29, 135
 Mljet 46, 79, 141
 Modruša 122
 Mohaško polje 160, 168, 222, 266
 Mohač 208, 237
 Moldavija 179, 185
 Monemvasija 24
 Monošter/St. Gotthard 273
 Morava 8, 24, 36, 79, 93, 118, 252, 253, 268, 269
 Moravska Srbija 265
 Moravsko-vargarska dolina 101
 Morača, reka 81, 169, 171, 218, 219
 Moreja 166, 185, 235
 Moskva 261
 Mosul 187
 Muhašinovići 144
 Mravinci 49
 Mura 273
 Muč 52
 Narona 24, 34
 Neapelj 121, 130, 238
 Nedelišče 227
 Nehaj, trdnjava 230
 Nemčija 88, 92, 124
 Neretljanska knježevina 49, 57
 Neretljanska krajina 131, 149
 Neretljanska oblast ali Paganija 46, 79
 Neretva 34, 46, 79, 124, 131, 149, 156, 210, 248, 251, 252
 Neum - Klek 239, 251
 Nikeja 96
 Nikejsko cesarstvo 90, 94, 98
 Nikopolj 115, 133, 174
 Nikšić 154, 260
 Nin 49, 50, 52, 59, 63, 128
 Nizozemska 244
 Niš 77, 93, 113, 162, 249, 252, 253, 268
 Nove Zamky 273
 Norik 12
 Novi 152, 175, 177, 210, 252
 Novi Pazar 80, 95, 203, 253, 267, 268
 Novi svet
 Novi Zrin 273
 Novigrad 132, 248
 Novo Brdo 97, 99, 113, 157, 162, 163, 165, 166, 167, 194, 203, 244
 Novo mesto - Dunajsko 274

- Obod 173
 Obrovac 160, 222, 232
 Odra 247
 Oglej 51, 53
 Ogrska 48, 58, 60, 62, 63, 86, 88, 89, 92, 93, 94, 97, 98, 99, 101, 105, 111, 113, 115, 119-122, 126, 128, 133, 142, 144, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 158, 159, 161, 162, 165-169, 172, 174, 175, 177, 178, 180, 187, 189, 203-206, 208, 212, 215, 222, 223, 227, 233, 247, 248, 249, 251, 256, 258, 259, 265, 267, 268, 272, 273, 274
 Ohrid 69, 71, 73, 76, 77, 108, 112, 200, 208
 Ohridsko jezero 71, 72, 201
 Olovo 145, 154
 Orniš 232
 Orašac 141
 Orlov vrh 262
 Ortinburg/Koroška 110
 Osijek 249, 273
 Osor 52, 61
 Ostrovica 130
 Ostrovo 77
 Ostružnica 149
 Otočac 229
 Ovcje polje 99

 Pag 129
 Paganija 46, 79, 80
 Panonija 12, 47, 48, 122, 214
 Panonska nižina 8, 22, 24, 46, 48, 133
 Pazin 29, 135, 225
 Paštrovići 170, 171, 219, 234
 Pelješac/Rat 103, 140, 141, 149
 Peloponez 24, 91, 166, 185, 232, 236, 251, 252
 Perzija 16, 19, 22, 23, 187
 Petrinja 246, 247
 Petrinjščica 246
 Petrova gora 63, 119
 Petrovaradin 251
 Pešterska planota 268
 Peć 100, 201, 207, 208, 249, 258, 259
 Pečuh 249
 Pile 139
 Pilot 83, 97
 Pind 69
 Piran 134
 Pirenejski polotok 8, 14, 19
 Pirot 253
 Pisa 130
 Piva 79, 81
 Pješevci 260
 Placa 136, 139, 238
 Plana 97
 Plevlje 154
 Ploče 149
 Pločnik 113
 Pobori 219, 220
 Podborač 149
 Podgorica 34, 81
 Podonavje 19, 66, 67, 159, 246
 Podonavska Bolgarija/Paristrion, tema 74, 76
 Podravina 266
 Podrinje 111, 149
 Podsreda 225
 Podzvornik 149
 Pokuplje 222, 223, 247
 Polimlje 113
 Poljica 248
 Poljska 179, 251, 253, 274
 Polog 268
 Pomoravje 8, 113, 206
 Poreč 29, 135
 Poru, jezero 112
 Posada 178
 Posavina 226
 Posavje 47
 Posrednica 149
 Potisje 67
 Pounje 130
 Povardarska Makedonija 77
 Požarevac 251, 252
 Požega 247
 Prača 154
 Preslava 71, 73, 80
 Prespa 73, 81
 Prespansko jezero 71
 Prevalitana 81
 Prevlaka 171
 Prijeko 136, 137
 Prijepolje 154, 175
 Prilep 74, 103, 112
 Primorje 80, 92, 97, 151, 170
 Primorska krajina 228
 Prizren 99, 101, 112, 113, 142, 169, 201, 203, 249, 267
 Priština 100, 103, 113, 114, 163, 249
 Prokletije 8, 81
 Prolog 130
 Prosek 103
 Prut 251
 Ptuj 181
 Pulj 135
 Pustijerna 137
 Putalj 49, 50

 Rab 52, 61, 129, 133, 233
 Raba, reka 273
 Radeče 225
 Radika, reka 201
 Radimlje 146
 Ragusium 136, 137
 Ravanica, samostan 113, 204
 Raša, reka 29, 46, 61, 135
 Ras 95
 Raška, reka 95, 268
 Raška 44, 57, 68, 73, 74, 78-84, 86, 89, 92, 93, 101, 151, 265, 266, 268
 Rdeče morje 16
 Rečina 61
 Regensburg 230
 Reka, reka 29
 Reka/Rijeka 161, 226, 239, 272
 Resava/Manasija, samostan 116, 166, 204
 Rijeka (nahija v Črni gori) 260
 Rila, planina 118
 Rim 13, 44, 51-55, 66, 67, 215, 216, 238, 258
 Risan 81, 251
 Rižana 64
 Rižnice 50
 Rodopi 8, 69, 112
 Romanija 13, 37, 103, 104
 Romunija 97, 178
 Rovine 115, 179
 Rovinj 134, 135
 Rudnik 97, 99, 105, 111, 113, 163
 Rumelija 188, 198
 Rusija 24, 44, 118, 246, 251, 252, 253, 258, 260, 261

 Sakarija, reka 184
 Salona/Solin 24, 34, 55, 58, 137
 Samobor 125
 Sana 176, 213
 Sandžak 267, 268
 Sarajevo 190, 196, 197, 210, 250, 257
 Sarda 97
 Saruhan 200
 Sava 8, 22, 24, 35, 47, 98, 100, 105, 113, 117, 122, 182, 223, 224, 230, 246, 252, 253, 265, 267, 269
 Sebečavske, reka 95
 Sedmograška 178
 Segedin 249
 Senj 122, 161, 173, 223, 226, 227, 229, 230, 232, 272
 Senta 250
 Ser 103, 110, 112
 Serbolik 24
 Serbota 24
 Serdica 66
 Serska oblast 112
 Sicilija 45, 48, 49, 121
 Siebenburgen 178
 Siget 222
 Singidunum 24
 Sinj 249, 251
 Sipont 49
 Sirakuze 24
 Sirbon 24
 Sirija 14, 42, 70, 74 184, 187, 188
 Sirmij 22, 24
 Sirmij, tema 76
 Sisak 47, 54, 55, 215, 222, 223, 246, 247, 256
 Sjenica 113
 Skadar 84, 97, 169, 170, 172, 260, 264
 Skadrsko jezero 8, 169, 170, 171, 264, 265
 Sklabans 24
 Sklavinija 20, 22, 23, 24, 32, 69, 70, 76
 Skopje 14, 38, 77, 99, 101, 103, 110, 112, 113, 115, 117, 195, 196, 198,

- 200, 201, 249, 263, 267
 (Skopsko krajište 200)
 Skradin 55, 59, 121, 128
 Slankamen 250
 Slavonija 46, 47, 48, 52, 54, 58, 60, 62, 63, 79, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 132, 133, 134, 147, 151, 159, 160, 161, 182, 184, 189, 207, 215, 222, 223, 224, 226, 227, 230, 231, 233, 249, 250, 251, 265, 266, 267, 269, 272
 Slavonska krajina 228, 230, 231, 274
 Slovenija 48, 266
 Slovinje 46, 47
 Smederevo 162, 165, 166, 167, 203, 205, 250, 265
 Sofija 93, 113, 165, 247, 253
 Sol 79, 99, 148, 149
 Solun 19, 20, 23, 24, 33, 43, 68-71, 74, 77, 91, 99, 103, 105, 112, 118, 185, 201, 243
 Solin/Salona 49, 55, 58, 61, 137
 Solunska nižina 200
 Solunska pokrajina 73
 Sopočani, samostan 107
 Spilan 136
 Split 27, 34, 49, 50, 52, 55, 57-60, 63, 127-130, 137, 147, 151, 222, 232-234, 235, 248
 Spodnji Pilot 93
 Spodnji Polog 99
 Spuš 260
 Srđ 136
 Srbija 34-37, 57, 76, 79, 80, 88, 91-101, 103-111, 113, 114, 115, 117, 118, 130, 139, 141-144, 149, 150, 151, 162-166, 168, 171, 178, 180, 182, 184, 189, 193, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 213, 215, 247, 249, 250, 252, 253, 254, 257, 258, 263, 265, 267
 Srebrenica 116, 149, 156, 163, 194, 203, 244
 Srebrnik 159, 176, 177, 228
 Srednja Evropa
 Sredozemlje 89, 130, 134, 138, 158, 191, 237, 238, 239
 Sredozemsko morje 40, 235
 Srem 22, 48, 74, 79, 119, 207, 231, 233, 249, 250, 251, 252, 269
 Sremska Mitrovica 22
 Sremski Karlovci 239, 241, 251
 Staro Nogoričino, samostan 99
 Stari grad 235
 St. Gotthard 273
 Stari Vlah pri Užicu 35, 206, 265
 Stefanjana 103
 Stolac 146
 Ston 81, 108, 141, 143, 149
 Stradun 238
 Struma 69, 70
 Strumica 74, 103, 201
 Stubica 226
 Stubiške Toplice 226
 Studenica, samostan 92, 93, 94, 100
 Subotica 168
 Sutjeska 174
 Sutorina 175, 239, 251
 Svač 97
 Sveta dežela 62
 Svištov 246
 Svrčin 101
 Szent Andrej 250, 267
 Šabac 252
 Šaja, reka 120
 Šar planina 69, 117, 268
 Šarsko-Pinsko gorovje 8
 Šibenik 58, 59, 128, 129, 133, 151, 234, 235, 248
 Šipan 138
 Škriljine 135
 Šopot 52
 Španija 12, 201, 229, 232, 233, 237
 Štajerska 160, 224, 226, 273, 274
 Štip 112, 267
 Šumadija 168, 206, 265, 268
 Tara 79
 Tata 162
 Temišvar 252
 Termopile 18, 20
 Tesalija 22, 24, 32, 37, 73, 74, 104, 111, 185
 Tikveš 268
 Timok 8, 117, 252
 Timoška krajina 37
 Tisa 66, 250, 251
 Toplica 113, 268
 Trakija 8, 18, 19, 20, 22, 24, 43, 44, 70, 91, 118
 Trales 16
 Transilvanija 178, 182, 185, 187, 250, 263, 273
 Travunija 52, 74, 79, 80, 81, 82, 97
 Trebinje 81, 97, 101, 113, 151, 169, 260
 Trepča 113, 203, 244
 Treviso 135
 Trgovište 173, 179
 Tripolitania 187
 Trnovo 96, 118, 180
 Trnovska Bolgarija 115
 Trogir 24, 34, 52, 58, 59, 63, 119, 127, 128, 129, 147
 Trst 29, 64, 135, 239
 Tržaška kotlina 29
 Turkestan 184
 Turopolje 224, 246, 247
 Turčija 116, 162, 182, 185, 188, 192, 230, 243, 244, 246, 248, 249, 251, 252, 253, 266, 269, 273, 274, 275
 Tuzla 79, 80
 Udbina 160
 Ulcinj 34, 83, 84, 97, 170
 Una 122, 149, 160, 213, 223, 249, 252, 266
 Unec 213
 Usora 99, 148, 149
 Užice 35, 111, 206, 265
 Učka 29, 37
 Velbužd
 Valona 169
 Varaždin 125, 227, 228
 Vareš 176
 Vardar 24, 36, 70, 112, 264, 268
 Vardarska dolina 71
 Varna 134, 166
 Vašvar 273
 Velbužd 101, 118, 180
 Velebit 35, 37, 46, 134, 222
 Veles 69, 112, 267
 Velika 71
 Velika Moravska 44, 55, 67, 71
 Veliki Tabor, grad 160
 Vidin 24, 118, 249
 Velika planina (na Kosovu) 163
 Vinodol 122
 Virovitica 125, 223, 249
 Vis 119, 128, 234, 235
 Visoki Dečani, samostan 92, 105, 107, 118
 Visoko 144, 149
 Vitoša, planina 117
 Višegrad 198, 200, 206, 208, 265
 Vlaška 16, 19, 115, 173, 178, 179, 182, 254
 Vlaška nižina 20, 22
 Voden 103
 Vojna krajina 159, 176, 182, 213, 225, 228-231, 266, 272, 275
 Vojvodina 184, 189, 208, 257, 265, 269
 Voleron 112
 Volga 26
 Volos 104
 Voronet 178
 Vranduk 266
 Vrana 61
 Vranja 171
 Vračar 258, 263
 Vrbas 122, 149, 153, 213, 266
 Vrboska 235
 (Vrhbosna, župa 176, 210)
 Vrlika 251
 Vršac 247
 Vukovar 125, 249
 Vzhodne Alpe 27
 Wildon 48
 Zadar 24, 27, 34, 52, 55, 57, 58, 59, 62, 74, 119, 120, 127, 133, 233, 234, 235, 248
 Zadvarje 251
 Zagorje ob Savi 224
 Zagreb 63, 121, 125, 223, 225, 226
 Zahodna Morava 79, 99, 166, 252
 Zahumlje 52, 74, 79, 80, 81, 83, 92, 94, 101, 102, 105, 131, 149, 150,

- 151, 153, 170, 172, 175
Zaječar 252
Završje 131, 149, 150
Začazma 210, 215
Zaton 138
Zemun 119
Zemunik 248
Zenica 145
Zeta 81, 85, 93, 94, 97, 101, 102, 111,
113, 117, 165, 166, 169-172, 184,
264, 265
Zeta, reka 169, 218
Zetsko primorje 97, 117, 169, 170,
171, 232
Zgornja Drina 79
Zgornji Pilot 93
Zgornji Polog 99
Zgošča 87
Zrin, grad 130
Zrmanja, reka 121, 132, 160, 210,
222
Zvečan, trdnjava 101, 113
Zvornik 149, 252
Žabljak 172, 217
Želin 247
Žiča, samostan 96
Žitva 247
Žumberak 229
Župa 136, 138

Dr. Ignacij Voje

Nemirni Balkan

Zgodovinski pregled od 6. do 18. stoletja

Izdala in založila DZS, d.d.

Za DZS Adi Rogelj

Za izobraževalno založništvo Irena Junkar

Urednik Branimir Nešović

Lektorica Mija Longyka

Opremila in likovno-grafično uredila Irena Petrič

Natisnila Tiskarna Tone Tomšič

Ljubljana 1994

Prva izdaja

STANISLAV KONDA
OMERSOVA 37
1000 LJUBLJANA

NEMIRNI BALKAN

DZS

ISBN 86-341-1377-9

9 788634 113778